

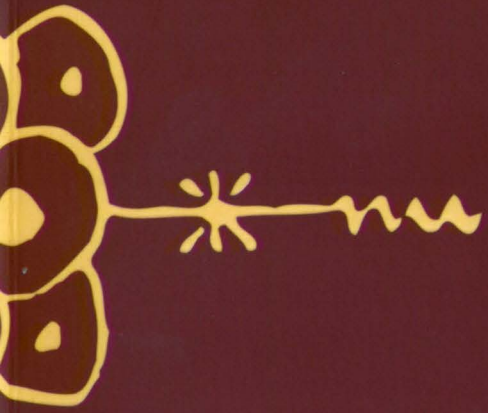
ESTUDIS
HISTÒRICS I
DOCUMENTS
DELS

ARXIUS
DE PROTOCOLS

XVII

COL·LEGI DE NOTARIS DE CATALUNYA

BARCELONA 1999

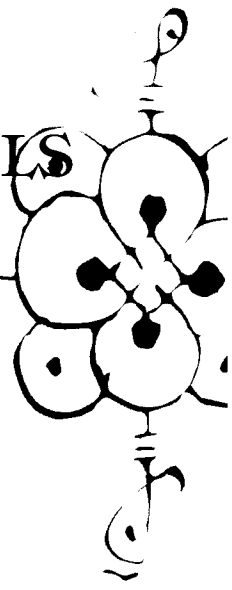

ESTUDIS
HISTÒRICS I
DOCUMENTS
DELS

ARXIUS **L**
DE PROTOCOLS

Sig *

XVII

Publicació patrocinada per la
Fundació Noguera

Director

Lluís Jou i Mirabent

Coordinador

Laureà Pagarolas i Sabaté

Consell

Jordi Figa i López-Palop, Josep M. Font i Rius,
Emili Giralt i Raventós, Àngel Martínez Sarrión,
Josep Ll. Mezquita del Cacho i Josep M. Sans i Travé

Editor

Il·lustre Col·legi de Notaris de Catalunya
c/ Notariat, 4 – 08001 Barcelona

Realització: Agnès Collado

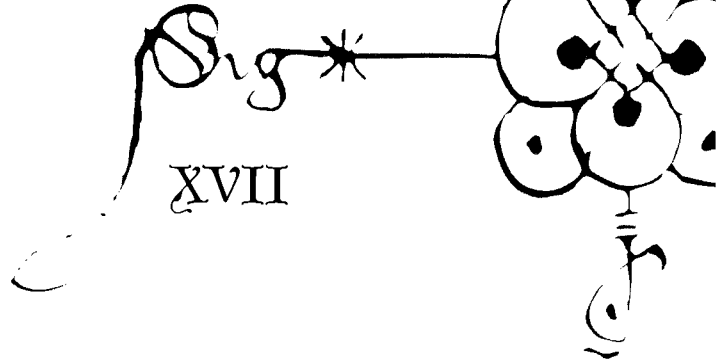
Impressió: Gràfiques Tramacolor, scp

ISSN: 0211-5425

Dipòsit Legal: B-44.447-2000

ESTUDIS
HISTÒRICS I
DOCUMENTS
DELS

ARXIU
DE **L** PROTOCOLS

XVII

COL·LEGI DE NOTARIS DE CATALUNYA

BARCELONA 1999

SUMARI

- 7** Una confidència feta al notari Bartomeu de Miramat per fra Francesc, bisbe de Bisarcio: «fembres», febres i «desnaturament» a la Sardenya de mitjan segle XIV
Lluís Cifuentes i Comamala
- 25** Quelques observations sur le négoce de Barcelone avec l’Egypte et la Syrie, à partir du commerce d’un article secondaire: le miel (1330 et 1430 environ)
Damien Coulon
- 37** Una acta notarial de 1410 al monestir de Sant Pere de Casserres
Joan-Albert Adell i Gisbert
- 59** La vida privada a l’època gòtica a partir de la documentació matrimonial
Teresa Vinyoles i Vidal
- 87** Les assegurances mallorquines i el comerç marítim mediterrani a la baixa edat mitjana: la ruta magribina
Coral Cuadrada, M.ª Dolores López
- 107** L’etapa olotina (1450-1462) del jurista Joan Socarrats
Xavier Puigvert i Gurt
- 125** Pere Sabater, notari de Tarragona i lletrat (segle XV)
Daniel Piñol i Alabart

- 153** Els orígens de Miquel Sorelló i la calcografia a Barcelona,
c. 1600-1725
Rafael Cornudella i Carré
- 213** Cartografia local en fons notariais i processals a l'època moderna.
La imatge del conflicte
M. Mercè Gras i Casanovas
- 243** Segmentación laboral y asociacionismo obrero.
Barcelona, 1820-1855
Juanjo Romero Marín
- 291** Notes bibliogràfiques
- 303** «Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols».
Normes per a la presentació d'originals

UNA CONFIDÈNCIA FETA AL NOTARI BARTOMEU DE MIRAMAT
PER FRA FRANCESC, BISBE DE BISARCIO: «FEMBRES», FEBRES
I «DESNATURAMENT» A LA SARDENYA DE MITJAN SEGLE XIV*

○ LLUÍS CIFUENTES I COMAMALA
CSIC. INSTITUCIÓ MILÀ I FONTANALS

El document que comentaré breument a continuació, ja reproduït en part a l'apèndix de la meua tesi doctoral,¹ es pot trobar al riquíssim fons sense catalogar de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona.² Les possibilitats d'aquest fons, en gran mesura encara per explotar a causa de les seves condicions de catalogació, són ben conegudes de tots els qui, sovint *gratis et amore*, insistim a dedicar-nos a la recerca en aquest país fent ús dels arxius amb documentació medieval de la capital catalana. La pietat popular, en forma de llegats testamentaris, féu acumular un considerable patrimoni a les institucions eclesiàstiques, en ocasions declarades hereves universals. En un país on fins fa quatre dies es guardava tot, i on a l'època medieval s'anava a cal notari per qualsevol cosa, no ens ha d'estranyar gens que aquestes institucions guardessin durant segles la documentació justificativa d'aquells llegats. Si aquestes institucions es beneficiaven de tota l'herència, eren *tots* els papers del difunt els que ingressaven als seus arxius, si bé es tendia a conservar tan sols els que tinguessin incidència en l'administració o reclamació de l'herència. És per això que la documentació acumulada pel Capítol i pels organismes que en depenien, en particular per la Pia Almoina, constitueix avui un dels principals *objectes de desig* dels medievalistes que treballem a Barce-

* La redacció d'aquesta nota ha estat possible gràcies a l'ajuda inestimable de diverses persones: Mercè Casanovas, temps era temps becada per catalogar una part del fons de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona (ACB) i que localitzà el document; Jill Webster, la ciència i la paciència de la qual han permès identificar-ne l'autor; Jon Arrizabalaga, les suggerències del qual n'han enriquit el redactat final, i Antònia Carré, que ha aportat qualque cita hipocràtica i literària.

1. Lluís CIFUENTES, *Medicina i guerra a l'Europa baix-medieval: la sanitat i la participació dels seus professionals en les expedicions militars de la Corona d'Aragó (1309-1355)*, tesi doctoral de la Universitat Autònoma de Barcelona, 1993 [ed. en microfites: Bellaterra: Publ. de la UAB, 1995], núm. 243. En aquella ocasió no interessà la transcripció del paràgraf central.

2. ACB, Procures, *Extravagants*, caps 1.

lona.³ Documentació notarial de tota mena, comptes professionals, cartes privades, receptes, llibres de mercaderia i molt del que es pot arribar a imaginar hi és conservat. Aquests documents han perdut el seu ordre original, fins al punt que es fa difícil l'aprofitament de molts d'ells si no se'n tenen altres referències. La casualitat, l'experiència i la ciència d'amics i coneguts poden fer-ne sovint peces més importants del que semblen.

El que reproduïxo en apèndix, lluny de la morbositat que es pot trobar en les descripcions franques i obertes, facilitades per la privadesa original, fetes en el fresc llenguatge de l'època, conté informacions d'interès per a diversos camps d'estudi: la història de l'Església, la història dels ordes mendicants, la història de la medicina o la història de Sardenya, a banda, és clar, de la història del notariat. Efectivament, aquest document ens parla de la provisió dels bisbats sards, a mitjan segle XIV, de la presència dels ordes mendicants (franciscans i dominics) a la gran illa mediterrània, de la catalanització de l'alt clergat sard com a instrument afavoridor del domini polític sobre l'illa, de les febres que hi sovintejaven i que la feien temible, de la difusió i la penetració social dels conceptes propis de la medicina basada en la filosofia natural en el primer segle de difusió del nou sistema mèdic, de l'activitat professional d'un notari, etc.

I

Mig carta privada, mig codicil testamentari d'un membre del seu seguici, es tracta d'una missiva adreçada per un fra Francesc, bisbe de la diòcesi de Bisarcio (també Bisarchio, Guisarchio o Giraclensis, sufragània de

3. Per a una panoràmica de l'ACB, vegeu Àngel FÀBREGA I GRAU, Josep BAUCCELLS I REIG, *Catàleg de l'Arxiu Capitular de la S. E. Catedral Basílica de Barcelona. I. Índex general de les sèries documentals*, Barcelona: Arxiu Capitular, 1969. Sobre la Pia Almoïna de la catedral de Barcelona, vegeu, entre d'altres, Josep BAUCCELLS I REIG, «La Pia Almoïna de la Seo de Barcelona: origen y desarrollo», a *A pobreza e a assistência aos pobres na península Ibérica durante a Idade Média: Actas das 1as. Jornadas Luso-Espanholas de Histórica Medieval (Lisboa, 25-30 de setembro de 1972)*, Lisboa: Instituto de Alta Cultura, 1973, v. I, p. 73-135; *idem*, «Gènesi de la Pia Almoïna de la Seu de Barcelona: els fundadors», a Manuel RIU I RIU (dir.), *La pobreza y la asistencia a los pobres en la Cataluña medieval*, v. I [=Anuario de Estudios Medievales, Anejo 9], Barcelona: CSIC, 1980, p. 17-75, i Tomàs LÓPEZ PIZCUETA, «El patrimonio inmobiliario de la Pia Almoïna de Barcelona en la primera mitad del siglo XIV», *Analecta Sacra Tarraconensia*, 65 (1992), p. 407-33.

Sàsser, al nord de Sardenya),⁴ en algun moment de mitjan segle XIV, a Bartomeu de Miramat (c. 1305-1391), notari de Molins de Rei i de Barcelona i amic del bisbe, prop del qual el difunt havia testat. És gairebé segur que aquest document entrà a l'Arxiu de la Catedral amb el llegat del notari, que féu testament a favor de la Pia Almoina l'any 1389 i en fou un dels més importants fundadors.⁵ En un llenguatge viu, el bisbe descriu a l'amic notari les penalitats del viatge de presa de possessió de la diòcesi, en especial les febres que abaltiren tots els nouvinguts i que portaren a la mort un cert Guillem Vallès, que havia anat a Sardenya amb el bisbe i que anteriorment havia exercit una batllia, segurament la de Molins de Rei.⁶ D'entrada, com es veu, se'ns presenten dos problemes importants. Fra Francesc obvià dues dades que en el seu moment eren supèrflues, però que avui són cabdals per a la contextualització de l'escrit: l'any de la data (només sabem que fou escrita un dimecres 8 de desembre) i el seu propi cognom.

En els últims segles medievals, els bisbats de Sardenya generalment eren titulars. Molts eclesiàstics els demanaven al final de la seva vida, sense que de vegades ni tan sols hi arribessin a anar, limitant-se, com a dominis feudals que també eren, a arrendar-los a tercers. Entre aquests eclesiàstics sembla que destacaven els frares dels ordes mendicants, en

4. Sobre aquesta diòcesi, vegeu Alfred BAUDRILLARD, A. de MEYER, Étienne van CAUWENBERGH, *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques*, Paris: Letouzey, 1935, v. 8, col. 1.543-1.544. Un mapa de la divisió eclesiàstica actual a *ibid.*, Paris: Letouzey, 1997, v. 26, desplegable entre les col. 384-385.

5. Sobre aquest notari, el retrat del qual va estar pintat a les parets del refetor de l'Almoina, vegeu Josep BAUCELLS i REIG, *El Baix Llobregat i la Pia Almoina de la Seu de Barcelona: catàleg del fons en pergami de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1984, p. 46-49. A més de documentació en pergami i en paper, es conserva (ACB, "Pia Almoina", *Marmessories*) un llibre de l'administració del seu patrimoni (que eventualment també registra la seva activitat com a notari), autògraf, i el llibre d'administració de la seva marmessoria, aquest darrer publicat per M. Cristina FORNS DE RIVERA, «El libro de albaceazgo de Bartomeu de Miramat, notario de Molins de Rei (1391)», a Josep M. SANS i TRAVÉ (coord.), *Actes del I Congrés d'Història del Notariat Català (Barcelona, 11-13 nov. 1993)*, Barcelona: Fundació Noguera, 1994, p. 559-578. Igualment, ens n'han pervingut onze registres datats entre 1335-1386; vegeu Albert TORRA PÉREZ, M. LUZ RETUERTA JIMÉNEZ, *Catàleg dels protocols notariais de l'antic districte de Sant Feliu de Llobregat*, Barcelona: Fundació Noguera, 1991, p. 115-116; i *Inventari de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona*, v. 1 (segles XIII-XIV), exemplar provisional elaborat el 1996 i consultable a l'arxiu, p. 7-8.

6. Res no se'n diu a Joan TORT i MENSA, *Breu història de Molins de Rei*, Molins de Rei: Museu Municipal, 1981, publicació, d'altra banda, de caire molt divulgatiu.

particular els franciscans.⁷ Però aquest no fou ben bé el cas del franciscà signant del nostre document. Ell sí que anà a Sardenya en ser nomenat bisbe. Al document ens informa, a més a més, que aquell any havia arrendat el bisbat de Terralba (també al nord de l'illa), aleshores posseït per fra Guillem Colteller, dominic de Manresa. Els episcopologis d'Eubel i de Gams esmenten un fra Francesc com a bisbe de Bisarcio des del 16 de novembre de 1350. Eubel afegeix que abans havia estat guardià del convent de Castelló d'Empúries.⁸ No obstant això, hi ha diversos elements que fan pensar que aquí hi ha hagut una confusió en la identificació del personatge. Jill Webster és d'aquesta opinió. Una confusió causada per la freqüència del nom fra Francesc i per la renúncia d'un bisbat a Sardenya feta per fra Francesc Gosalt. Aquest franciscà de la província d'Aragó fou, efectivament, bisbe a Sardenya, però de la diòcesi de Galtellì (sufragània de Càller), on morí, malalt, vers el 1344-1345.⁹ Webster pensa que el fra Francesc de Bisarcio cal identificar-lo més aviat amb Francesc Batlle, guardià del convent de Barcelona els anys 1343, 1344 i 1351 i documentat fins a 1368. Batlle havia estat vicari de la província franciscana d'Aragó a Sardenya l'any 1335, quan insistí a portar uns altres franciscans amb ell en el viatge que aquell any féu a Càller, i fou bisbe d'alguna diòcesi sarda l'any 1350.¹⁰

7. Marco TANGHERONI, *Vescovi e nomine vescovili in Sardegna (1323-1355): ricerche*, Pisa: Pacini, 1972; Jill R. WEBSTER, «The early Catalan mendicants in Sardinia», *Biblioteca Francescana Sarda*, 2 (1988), p. 5-18, i *idem*, *Els menorets: the Franciscans in the realms of Aragon, from St. Francis to the Black Death*, Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1993, p. 68-69, *passim*.

8. Konrad EUBEL, *Hierarchia Catholica Medii Aevi, sive Summorum Pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitutim series*, 7 v., Münster: Libr. Regensbergiana, 1898-1913 [reimpr., Padova: Ed. Il Messaggero di S. Antonio, 1960-1968], v. 1, p. 263, i Pius Bonifacius GAMS, *Series Episcoporum Ecclesiae Catholicae quotquot innotuerunt a beato Petro apostolo*, Ratisbona: Manz, 1873 [reed. actualitzada, Graz: Akademische Druck U. Verlagsanstalt, 1957], p. 834. Sobre Guillem Colteller, vegeu EUBEL, *Hierarchia*, v. 1, p. 505: «Guillelmus de Aragonia, O.P.» fou bisbe de Terralba entre 1332 i 1356. El nostre document ens dóna a conèixer el cognom d'aquest bisbe.

9. TANGHERONI, *Vescovi e nomine vescovili*, p. 36-37, i WEBSTER, «The early Catalan mendicants», p. 8 i 14-15.

10. WEBSTER, «The early Catalan mendicants», p. 9, 12 i 18. Vegeu les fonts per a Francesc Batlle a Luke WADDING, *Annales Minorum, in quibus res omnes trium ordinum a S. Francisco institutorum...*, 25 v., Lugdunum: Claude Landry, 1625-1654 [3a ed. ampliada, en 28 v., Quaracchi: Collegium S. Bonaventurae, 1931-1964], v. 8, p. 68.

Aquestes dades concorden amb les que apareixen al nostre document: fra Francesc hi afirma que ja havia anat anteriorment a Sardenya («*con jo venguí l'altra vagada*») i que tenia la intenció de tornar a Barcelona al més aviat possible («*car anar me'n vull*»), alhora que s'hi fa palès que la seva àrea de relació era la de Barcelona. La carta està datada a la vila d'Ozieri –l'antiga catedral de Bisarcio, un magnífic edifici romànic de l'època de la dominació pisana de l'illa, està situada sobre un turó deshabitada– un dimecres 8 de desembre. El 8 de desembre de 1350 fou, efectivament, un dimecres.¹¹ És ben possible, doncs, que fra Francesc Batlle fos el mateix 36è bisbe creat durant el pontificat de Climent VI, de nom Francesc, el 26 de novembre d'aquell any, per a la diòcesi sarda de Bisarcio (que no fou proveïda novament fins al 3 de juny de 1366),¹² i el qual, quan Pere III reuní el primer Parlament sard, l'any 1355, envià a Càller el seu vicari general, el canonge Bernardo Tixilleda, en representació seva, no sabem si per trobar-se o no absent de l'illa.¹³

II

El caràcter malsà de l'illa de Sardenya és fàcilment documentable a les fonts medievals. La quantitat d'informació que aquestes ens en proporcionen és veritablement aclaparadora. Des del mateix moment de la conquesta (1323-1324), per als catalanoaragonesos, les febres foren un dels principals enemics que s'oposava a la seva dominació sobre l'illa, al costat de la resistència dels mateixos sards i de la intervenció dels genovesos. Més encara: podem afirmar que, a diferència d'aquests dos darrers oponents, les febres mai no les van arribar a vèncer. De fet, no ha estat fins als anys posteriors a la Segona Guerra Mundial que han estat dessecats molts dels aiguamolls i sistemàticament ruixats amb DDT els restants, fins a l'eradicació dels mosquits que transmetien el paludisme. Explicació vàlida, aques-

11. Cfr. Adriano CAPPELLI, *Cronologia, cronografia e calendario perpetuo dal principio dell'era cristiana ai nostri giorni: tavole cronologico-sincrone e quadri sinottici per verificare le date storiche*, Milano: Ulrico Hoepli, 1983 (5a ed. actualitzada), p. 48-49.

12. EUBEL, *Hierarchia*, v. 1, p. 263.

13. Giuseppe MELONI (ed.), «Il Parlamento di Pietro IV d'Aragona (1355)», a *Acta Curiarum Regni Sardiniae*, Cagliari: Consiglio Regionale della Sardegna, 1993, v. 2, p. 78, 82, 123 i 259.

ta, únicament des dels pressupòsits del sistema científic actual. És sabut que, per al galenisme, una malaltia tan sols podia transmetre's a tot un col·lectiu humà si es corrompia la primera i més important de les «*coses no naturals*» i l'element imprescindible per al manteniment de la vida: l'aire.¹⁴ És per això que aquestes febres foren anomenades, a Itàlia, «*mal'aria*». La purificació de l'aire corrupte, esdevenia, doncs, una necessitat essencial. Essent així, no ens hem d'estranyar de trobar, per exemple prop de l'Alguer, plantacions d'eucaliptus, efectuades ja en el segle XVII.

La documentació medieval conservada als arxius històrics de l'antiga Corona d'Aragó ens ha permès de conèixer fins a quin punt les «*febres pestilencials*», les «*terçanes*» o les «*quartanes*», es rabejaren amb tots els elements nouvinguts a l'illa, fossin militars, mercaders, nobles o els mateixos reis, que no n'estaven immunitzats com els sards. Els exèrcits arribats a l'illa, des del comandat per l'infant Alfons (després Alfons III el Benigne) per a la seva conquesta (1323-1324) fins al del mateix Pere III (1354-1355), patiren cruelment els embats de les febres, i tant Alfons com Pere n'emmalaltiren i van estar a punt de morir-ne, malgrat els metges que s'hi enduïeren.¹⁵ En ser divulgada aquesta terrible situació, es feia realment difí-

14. Vegeu-ho, per exemple, al regiment de sanitat que Arnau de Vilanova escriví per a l'exèrcit de Jaume II que assetjava la ciutat d'Almeria (1310), editat per Michael R. McVAUGH, amb un ampli estudi introductori de Lluís CIFUENTES, Michael R. McVAUGH, [Arnaldi de VILLANOVA] *Regimen Almarie*, a Luis GARCÍA BALLESTER, Michael R. McVAUGH, Juan A. PANIAGUA (eds.), *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia*, Barcelona: Universitat de Barcelona-Fundació Noguera, 1998, v. 10/2, o bé als tractats de pesta, dels quals s'ha tornat a editar recentment el de Jaume d'Agramont (1348), a cura de Joan VINY, amb un estudi introductori de Jon ARRIZABALAGA, Luis GARCÍA BALLESTER, [Jacme d'AGRAMONT] *Regiment de preservació de la pestilència (Lleida, 1348)*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1998. Vegeu una exposició de la teoria mèdica medieval sobre aquest particular a Pedro GIL SOTRES, «Estudi introductori», a Luis GARCÍA BALLESTER, Michael R. McVAUGH, Pedro GIL SOTRES, Juan A. PANIAGUA, [Arnaldi de VILLANOVA] *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, a Luis GARCÍA BALLESTER, Michael R. McVAUGH, Juan A. PANIAGUA (eds.), *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia*, Barcelona: Universitat de Barcelona-Fundació Noguera, 1996, v. 10/1, p. 111-122/569-580.

15. Vegeu CIFUENTES, *Medicina i guerra*, p. 162-197 i 415-431, on es fa una anàlisi de la incidència de les malalties a les expedicions militars de 1323-1324 i 1354-1355; Lluís CIFUENTES, Luis GARCÍA BALLESTER, «Els professionals sanitaris de la Corona d'Aragó en l'expedició militar a Sardenya de 1354-55», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 9 (1990), p. 183-214, n'és un resum pel que fa a la darrera expedició esmentada. Vegeu també Pere CATALÀ I ROCA, Joan GALA I FERNÁNDEZ, «Entorn de "lo bon ayre e la nobleza d'esta illa de Sardenya"», a *XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Sassari-Alghero 19-24*

cil aconseguir voluntaris per a reforçar els exèrcits que servien a l'illa. Per aquest motiu, Pere III, tremolant encara de febre, envià a Barcelona un sirventès propagandístic (avui perdut) sobre «*lo bon ayre e la noblea d'esta illa de Sardenya*», amb l'ordre expressa de donar-li circulació.¹⁶ Aquesta resistència a anar a l'illa no es limità de cap manera als militars, sinó que fou general entre tots els funcionaris. Ser destinat a Sardenya esdevingué un «càstig», i la monarquia decidí aprofitar aquest terror tan justificat exiliant a l'illa lladregots i oponents.¹⁷ L'experiència viscuda i els desitjos de tornar declarats pels protagonistes del nostre document no foren, doncs, en absolut excepcionals.

És interessant també el relat de com afrontaren la malaltia, que se'ls manifestà en arribar a Oristany. El bisbe i el seu acompanyant franciscà es retiraren al convent del propi orde, potser copat per frares forasters, on foren «*fort vilment pensats*», mentre que Guillem Vallès preferí d'anar a un hostel i confiar en l'experiència dels hostalers sards. En cap moment se'ns esmenta el recurs als metges.¹⁸ Els franciscans es recuperaren al cap de quinze dies, gràcies al «*regiment*» adequat que havien seguit, mentre que Guillem Vallès, tot i que els atacs de febre que patí no foren tan forts, hi va sucumbir. En l'última part de la carta-codicil, fra Francesc explica confidencialment al seu amic Miramat les raons per les quals Vallès no va poder resistir la febre: els seus excessos carnals durant els deu dies que havia estat a Càller produïren un tan gran «*desnaturament*» en el seu cos que quan la febre es presentà, tot i ser Quaresma, van haver-li de donar carn i vi.

Maggio 1990). *La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII). 1. Il «regnum Sardiniae et Corsicae» nell'espansione mediterranea della Corona d'Aragona*, Sassari: Carlo Delfino Editore, 1995, v. 2 (*Comunicazioni*), t. 1, p. 263-276.

16. La notícia d'aquest sirventès fou donada a conèixer per P. E. GUARNERIO, «Un sirventese del Re Pietro IV d'Aragona intorno a Cagliari», *Archivio Storico Sardo*, 2 (1906), p. 434-436. Vegeu-ne una contextualització a CIFUENTES, *Medicina i guerra*, p. 423-427, i CATALÀ I ROCA, GALA I FERNÁNDEZ, «Entorn de "lo bon ayre"».

17. Pere CATALÀ I ROCA, «Pena d'exili a Sardenya», a Luisa d'ARIENZO (ed.), *Sardegna, Mediterraneo e Atlántico tra medioevo ed età moderna. Studi storici in memoria di Alberto Boscolo*, Roma: Bulzoni, 1993, v. 1 (*La Sardegna*), p. 337-340.

18. Sobre els metges a Sardenya durant el s. XIV, vegeu CIFUENTES, *Medicina i guerra*, p. 151-162 i 362-368.

III

Les idees mèdiques medievals al voltant del coit, i de la sexualitat en general, ens són avui més ben conegudes.¹⁹ En afectar directament una altra de les «*coses no naturals*» (les excrecions i les secrecions) que, segons la medicina galènica, determinaven la salut o la malaltia del cos humà, la sexualitat coital fou objecte d'especial preocupació pels autors mèdics, i també per part de la població, creixentment medicalitzada. La difusió social d'aquestes idees es vehiculà en tractats d'andrologia, en regiments de sanitat i en escrits enciclopèdics, que ben aviat foren traduïts a les llengües vulgars per així assegurar-se'n un accés més còmode.²⁰ Entre els tractats d'andrologia, convé esmentar el *Liber de coitu*, de Constantí l'Africà (segona meitat del s. XI); el *Liber minor de coitu*, un anònim salernità de la primera meitat del s. XIII, basat en l'anterior, i, en vulgar, el cèlebre *Speculum al foderi* català, basat en el darrer i en fonts eròtiques orientals encara no identificades.²¹ Entre els regiments de sanitat, destaca, sobretot en l'àmbit de la

19. Danielle JACQUART, Claude THOMASSET, *Sexualité et savoir médical au Moyen Âge*, Paris: Presses Universitaires de France, 1985 [trad. esp., *Sexualidad y saber médico en la Edad Media*, Barcelona: Labor, 1989]. Per a una visió des del món de la pràctica a la Corona d'Aragó, vegeu Michael R. MCVAUGH, *Medicine before the plague: practitioners and their patients in the Crown of Aragon, 1285-1345*, Cambridge: Cambridge University Press, 1993, p. 200-207.

20. Sobre l'ús de les llengües vulgars com a vehicles de difusió dels coneixements mèdics, vegeu Lluís CIFUENTES, «Traduction vernaculaire et vulgarisation scientifique au Moyen Age», *Transdisciplines*, 4 (2000), en premsa, i, centrat en el cas del català, *idem*, «Translatar ciència en romans catalanesch: la difusió de la medicina en català a la Baixa Edat Mitjana i el Renaixement», *Llengua & Literatura*, 8 (1997), p. 7-42. Sobre la penetració d'aquests coneixements en la literatura de creació, vegeu Lola BADIA, *Textos catalans tardomedievals i «ciència de natures»*, Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, 1996.

21. Vegeu-ne les edicions d'Enrique MONTERO CARTELLE, *Constantini Liber de coitu: el tratado de andrología de Constantino el Africano*, Santiago de Compostela: Universidad, 1983; *idem*, *Liber minor de coitu: tratado menor de andrología anónimo salernitano*, Valladolid: Universidad, 1987, i Michael SOLOMON (ed.), [ANONYMOUS] *The Mirror of Coitus: a translation and edition of the fifteenth-century «Speculum al foderi»*, Madison: The Hispanic Seminary of Medieval Studies, 1990 (cal consultar-lo amb precaució). Sobre les fonts d'aquest, vegeu Enrique MONTERO CARTELLE, «Sobre el origen àrabe del “Speculum al foderi” catalán y su relación con el “Liber minor de coitu” salernitano», *Anuari de Filologia*, 14 (1991), p. 71-80. Sobre el seu lloc i la seva influència en el conjunt dels textos catalans, vegeu BADIA, *Textos catalans*, p. 25-27, i CIFUENTES, «Translatar ciència», p. 21-22.

Corona d'Aragó, el *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, escrit per Arnau de Vilanova per a Jaume II (vers el 1305-1308) i tot seguit traduït al català pel cirurgià del rei, Berenguer Sarriera (abans de 1310).²² D'entre els molts escrits enciclopèdics que podrien citar-se, limitem-nos al *Livre de Sidrac*, escrit en francès vers el 1291-1300 i aviat traduït a molts vulgars, entre els quals el català.²³ En l'àmbit catalanoaragonès, en parlar de textos enciclopèdics, no podem deixar de citar el *Crestià*, de Francesc Eiximenis, escrit a la fi del segle XIV (posteriorment al document que aquí comentem, doncs). En el seu llibre *Terç* es conté un *Tractat de luxúria* que, per contra dels coneixements mèdics vehiculats pels textos anteriors, incorpora les idees difoses pels teòlegs i predicadors respecte de l'acte sexual.²⁴ Tanmateix, tots aquests tractats no esgotaren els mitjans de difusió d'aquelles idees mèdiques. Ajuntant-les i barrejant-les a tot un cabal de coneixements provinents del món popular, amb una presència més o menys important dels elements màgics o creencials en forma de conjurs o eixarms, les veiem aparèixer també en tots els receptaris, tant en els més amplis, com ara el de misser Joan, el de Bartomeu de Verí o el de Joan Martina (per esmentar només els que han estat publicats), com en els tot just copiats als folis de guarda o a les cobertes dels protocols notariaus.²⁵

22. Editat per GARCÍA BALLESTER, McVAUGH, GIL SOTRES, PANIAGUA, [Arnaldi de VILLANOVA] *Regimen sanitatis ad regem Aragonum* (vegeu n. 14), amb un extens «Estudi introductorio» sobre aquest gènere literari mèdic a cura de GIL SOTRES. La traducció catalana fou publicada per Miquel BATLLORI, [Arnau de VILANOVA] *Obres catalanes*, Barcelona: Barcino, 1949 (Els Nostres Clàssics), v. 2 (*Escruts mèdics*). Quant a la seva difusió en vulgar, vegeu Lluís CIFUENTES, «Vernacularization as an intellectual and social bridge: the Catalan translations of Teodorico's "Chirurgia" and of Arnau de Vilanova's "Regimen sanitatis"», *Early Science and Medicine*, 4 (1999), p. 127-148.

23. El text francès ha estat editat per Sylvie-Marie STEINER, *Un témoignage de la diffusion encyclopédique au XIIIe siècle: le «Livre de Sidrach». Édition critique d'après les manuscrits de Paris et de Rome*, Melun: Association «Mémoires», 1994. La traducció catalana ha estat publicada per Vincenzo MINERVINI, *Il «Libro di Sidrac»: versione catalana*, Bari: Lerici, 1982.

24. Editat per Xavier RENEDO, [Francesc EIXIMENIS] *Tractat de luxúria (capítols 524-647 del Terç del Crestià)*, Barcelona: Quaderns Crema, en premsa.

25. Els receptaris esmentats han estat editats per Ernest MOLINÉ I BRASÉS (ed.), «Receptari de micer Johan, 1466», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 7 (1911), p. 322-336 i 407-440 [tiratge a part: *Receptari de Micer Johan, 1466 (conexement y disputa de les orines; receptari general): manuscrit inèdit*, Barcelona: Casa Provincial de Caritat, 1914]; Josep TOMÀS MONSERRAT, Bartomeu COLL (eds.), «El recetario medieval

Són aquests tres mons, el mèdic, el religiós i el popular, els que veiem encreuar-se en aquest document. Fra Francesc, en considerar Guillem Vallès un «luxuriós» i, com a conseqüència, un «*gran deshonor*» per a ell la seva sola companyia, ens palesa aquelles idees religioses i morals que poc més tard recolliria Eiximenis al seu *Tractat de luxúria*. Però en el seu relat és el discurs mèdic el que veiem surar a cada moment. Tant els tractats andrològics com els regiments de sanitat concorden en considerar l'activitat sexual immoderada com altament perjudicial per a la salut, per tal com exhauereix la calor natural del cos i això, no tan sols comporta un greu debilitament, sinó que pot ser causa de diverses malalties i, fins i tot, de la mort.²⁶ És per això que se'ns diu que Guillem Vallès patia un «*gran desnaturament*». Per contrarestar aquesta pèrdua de calor natural, hom recomana diversos remeis segons la complexió de cada persona, entre els quals ocupa un lloc destacat la ingesta de carn i de vi.²⁷ De fet, sabem que, per als eclesiàstics (no

de Bartomeu de Verí, regente de Nàpoles», a *II Congreso Nacional de Reales Academias de Medicina y Cirugía (Palma de Mallorca, 28-30 de mayo de 1981)*, Palma de Mallorca: Reial Acadèmia de Medicina, 1982, p. 83-92, i Josep PERARNAU I ESPELT (ed.), «El receptari del sabadellenc Joan Martina (1439) (Carpentràs, Biblioteca Inguimbertine, ms. 126, ff. 86-90, etc.)», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 11 (1992), p. 289-328. Vegeu receptes extretes de protocols als treballs de Ramon JORDI I GONZÁLEZ, «Fórmulas medicinales populares y supersticiosas pertenecientes a la primera mitad del siglo XV (1417-1459)», *Circular Farmacéutica*, 39 [273 (1981)], p. 469-482; *idem*, «Curiosas fómulas de medicina popular pertenecientes al último cuarto del siglo XV (1474-1501)», *Offarm*, I (1982), p. 239-46; *idem*, «Fórmulas de medicina popular y supersticiosa pertenecientes a la primera mitad del siglo XVI (1504-1568)», *Circular Farmacéutica*, 41 [281 (1983)], p. 283-309, i Laureà PAGAROLAS I SABATÉ, «Recull d'anotacions esparses dels protocols medievals barcelonins», a Josep M. SANS I TRAVÉ (coord.), *Estudis sobre història de la institució notarial a Catalunya en honor de Raimon Noguera*, Barcelona: Fundació Noguera, 1988, p. 61-90.

26. *Liber de coitu*, c. 11 («*De debilitate que accidit coeuntibus et aliis accidentibus*»); *Liber minor de coitu*, llib. I («*Que mala venerios subsequuntur usus*»), c. 1-5; *Speculum al foderi*, c. 1 («*Los dampnatges que-s seguexen per molt foder*»). Sobre la calor natural i la febre en la biologia i la medicina galèniques, vegeu Luis GARCÍA BALLESTER, «La facultad de medicina de Montpellier: tradición y novedad en la patología médica de la Corona de Aragón durante la transición del siglo XIII al XIV», a *IV Jornades d'estudis històrics locals: el regne de Mallorca i el Sud francès (Palma de Mallorca, nov. 1984)*, Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Balearics, 1986, p. 21-40, i *idem*, «La recepció del Colliget de Averroes en Montpellier (c. 1285) y su influencia en las polémicas sobre la naturaleza de la fiebre», a *Homenaje al prof. Darío Cabanellas Rodríguez, O.F.M., con motivo de su LXX aniversario*, Granada: Universidad, 1987, v. 2, p. 317-332.

27. *Liber minor de coitu*, llib. I («*Que mala venerios subsequuntur usus*»), c. 4; *Speculum al foderi*, c. 2 («*Los remedis dels dans que vénen per lo molt foder*»), § 1-2.

oblidem que Constantí l'Africà era monjo de Montecassino), obligats al celibat, constituïa un greu problema el fet que tots els autors mèdics coincidissin a considerar l'activitat sexual, i més en particular l'ejaculació, no tan sols útil, sinó fins i tot necessària per al manteniment de la salut. Un problema que mai no fou resolt sinó parcialment, amb mitjans per a reprimir la libido o bé introduint una distinció entre les «*coses no naturals*» necessàries i les no necessàries.²⁸ Però si l'abstinència era nociva, encara ho podia ser més l'excés. Així ho afirma categòricament el tractat *Melleus liquor phisice artis* («*Dolç licor de la medicina*»), amb manuscrits datables en el segle XIV i atribuït a un cert Alexander Hispanus, el qual conté un regiment de sanitat i altres parts sobre les complexions, els simples medicinals, les febres i la terapèutica particular. En el capítol relatiu a l'activitat sexual, l'autor comenta el cas d'un estudiant mort durant una orgia, cosa que provaria que la conseqüència d'una «*fornicatio valde ebriosa est evacuatio cerebri*».²⁹ En el cas de naframent del cap, el coit pot causar greus danys al cervell, i sentenciar el pacient a una molt mala mort. És l'opinió de fra Teodoric Borgognoni, autor d'un molt difós tractat de cirurgia acabat poc abans de 1266 i traduït al català poc abans de 1305:

«*Sobratot, encara, majorment, deu hom guardar sobre totes coses que tothom qui aja naffra en lo cap, e majorment sis tem de lo nafframent de dins, ques quart de tota pol·lotió, ço és, de jaure ab fembre; e si no o farà, el cerveyll s'i farà molt tost espasma e quant serà fet, morrà al terç jorn, segons la major força, per molt amare mort.*»³⁰

I recordem que, no únicament l'abstinència o l'excés comporten greus desordres de salut, sinó també el «*mal d'amor*», l'excessiu pensament en

28. Vegeu la consideració mèdica favorable al *Liber de coitu*, c. 8 («*Quare prosit coitus et quare noceat*»), 9 («*Quibus prodest coitus et quibus nocet*») i 10 («*De utilitate coitus*»); *Liber minor de coitu*, llib. II («*Nunc vero de utilitate dicemus*»), c. 1; *Speculum al foderi*, c. 4 («*Lo profit de lo foder*»), § 1-4. Quant als regiments de sanitat, vegeu GIL SOTRES, «Estudi introductor», p. 296-305/761-769. Per al problema dels continents, vegeu *ibid.*, p. 305-307/770-772; vegeu també els mitjans per a reprimir la libido especificats al *Liber de coitu*, c. 15 («*De desiccantibus semen*»), i al *Liber minor de coitu*, llib. II, c. 4.

29. Karl SUDHOFF, «Alexander Hispanus und das Schriftwerk unter seinem Namen: Ein erstes Wort über ihn und Bekanntgabe seiner medizinischen Schriften», *Archiv für Geschichte der Medizin*, 29 (1936), p. 289-312, i 30 (1937), p. 1-25, esp. la p. 9.

30. Teodoric BORGOGNONI, *Cirurgia*, llib. I, c. 41 («*De la dieta dell regiment de les naffres*»), ms. Paris: Bibliothèque Nationale, Esp. 212, f. 18a. Edició en preparació a cura de Lluís CIFUENTES, Barcelona: Barcino (Els Nostres Clàssics).

l'ésser estimat, anomenat pels metges medievals «*amor heroic*», i que un dels remeis que en recomanaven era, justament, el coit amb altres dones. Aquesta malaltia fou objecte de tot un tractat mèdic, el *De amore heroico*, d'Arnau de Vilanova, i d'un acurat tractament en obres més generals.³¹ Alguns textos literaris també van fer referència a aquest «*mal d'amor*», i més en general als grans efectes de l'amor de les dones en els homes. És el cas de l'*Espill* del també metge Jaume Roig, en el qual el discurs mèdic sobre l'amor i la sexualitat hi és ben present. La seva conclusió, amb una apologia de la vida masculina allunyada de tot contacte amb l'altre sexe i dedicada a la caritat i l'oració, sens dubte no podia ser assumida per tothom.³²

Aquest discurs mèdic s'encreua amb tota mena d'elements procedents del món de la medicina popular i penetra el món de la prostitució medieval, en el qual les «*fembres sicilianes*», igual com les d'altres països de la regió mediterrània, gaudien de gran fama.³³ En aquest context s'inscriuen els «*banys d'estuba*» o de vapor i els «*xarops confortatius*» que la prostituta siciliana proporcionava a Guillem Vallès per a augmentar-li la libido («*així que nit hi havia haguda que ·X· vegades havia hagut afer ab ella*»). Per a la medicina medieval, el bany actua sobre els membres afavorint l'expulsió de les superfluitats corporals. Entre les accions del bany, sobretot del bany d'estuba, constatades pels metges, s'hi compten que conforta la calor

31. Vegeu l'edició del text d'Arnau (escrit a instància d'un col·lega que exercia precisament a Sardenya), amb un extens estudi introductori, a cura de Michael R. McVAUGH, [Arnaldi de VILLANOVA] *Tractatus De Amore Heroico*, a Lluís GARCÍA BALLESTER, Juan A. PANIAGUA, Michael R. McVAUGH (eds.), *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia*, Barcelona: Universitat de Barcelona, 1985, v. 3. Vegeu també Danielle JACQUART, Claude THOMASSET, «L'amour héroïque à travers le traité d'Arnaud de Villeneuve», a J. CÉARD (ed.), *La folie et le corps*, Paris: École Normale Supérieure, 1985, p. 143-158. Per a altres textos, vegeu Mary Frances WACK, *Lovesickness in the Middle Ages: the «Viaticum» and its commentaries*, Philadelphia: University of Pennsylvania, 1990.

32. Antònia CARRÉ, «La medicina com a rerefons cultural a l'*Espill* de Jaume Roig», a *idem* i Josep SOLERVICENS, *Jaume Roig i Cristòfor Despuig: Dos assaigs sobre cultura i literatura dels segles XV i XVI*, Barcelona-Vic: Universitat-Eumo, 1996, p. 7-71.

33. Sobre la prostitució a l'Edat Mitjana, vegeu Jacques ROSSIAUD, *La prostitución en el Medioevo*, Barcelona: Ariel, 1986, i també Leah L. OTIS, *Prostitution in medieval society: the history of an urban institution in Languedoc*, Chicago: The Chicago University Press, 1985; Dolors VISA I ORÓ, «Les dones i el món de la prostitució a finals del s. XIV», a *Miscel·lània: homenatge a Josep Lladonosa*, Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 1992, p. 315-21, per a Lleida, i Àngel Luis MOLINA MOLINA, *Mujeres públicas, mujeres secretas: la prostitución y su mundo (siglos XIII-XVIII)*, Murcia: KR, 1998.

natural, remou la fatiga i escalfa i humiteja els membres exteriors que, per la intensitat de l'exercici i dels massatges, haguessin estat d'alguna manera dessecats i refredats. A banda dels efectes beneficiosos del bany per a la salut, també tenen contraindicacions. Una de les que més repeteixen els autors medievals és la de prendre líquids abans o després del bany, que és, segons l'informador de fra Francesc, justament el que féu l'infortunat Vallès («*per mal regiment seu*»). També es considera perillós romandre molt de temps a l'estuba o en un bany d'aigua molt calenta, per la pèrdua d'espirits que ocasiona.³⁴ El bany també estreny les carns, i així ho veiem aparèixer a la literatura de creació, molt en particular pel que fa a la preparació de les dones abans del coit.³⁵ És ben conegut l'episodi del *Tirant lo Blanch* en el qual Plaerdemavida banya la princesa Carmesina davant de la mirada de Tirant, que espia pel forat del pany de l'armari on està tancat, tot preparant-la per a fer-la jeure amb ell.³⁶

Els tractats d'andrologia ens proporcionen un ampli ventall de receptes per a augmentar la libido i la quantitat de semen, així com també de medicaments i fins i tot de posicions que garanteixen una més gran satisfacció en l'acte sexual.³⁷ Els receptaris, majoritàriament inèdits, també ens pro-

34. Sobre els banys en el món mèdic medieval, vegeu GIL SOTRES, «Estudi introductori», p. 167-181 i 629-643 a Luis GARCÍA BALLESTER (ed.), [Petrus de EBOLO] *Nomina et virtutes balnearum Puteolani et Baiarum, et Tabula super balneis Puteoli (MS 860, Biblioteca Universitaria de Valencia)*, 2 v., València: Universitat, 1997 (facs., introd., ed. i trad. esp. i angl.); i *idem*, «Sobre el origen de los tratados de baños («de balneis») como género literario en la medicina medieval», *Cronos*, 1 (1998), p. 7-50.

35. Els primers capítols del *Flors del Tresor de beutat* són «Per fer bany per lunyar del cors tota flayror de suor, e lexen aquelles ben fresques e ben olent», «Per fer bayn per estrènyer la flor soptament» i «Per fer lavaments per estrènyer les carns moles he fer-les ben olens e ben delitables, e qui adoba sobiranament lo sacret». Vegeu Montserrat CABRÉ i PAIRET, *La cura del cos femení i la medicina medieval de tradició llatina: els tractats «De ornatu» i «De decorationibus mulierum» atribuïts a Arnau de Vilanova, «Tròtula» de mestre Joan, i «Flors del tresor de beutat» atribuït a Manuel Díez de Calatayud*, tesi doctoral de la Universitat de Barcelona, 1994 [ed. en microfotxes, Barcelona: Universitat, 1995], i la seva edició, en preparació, per a Barcino (Els Nostres Clàssics).

36. Albert G. HAUF, Vicent J. ESCARTÍ (eds.), [Joanot MARTORELL] *Tirant lo Blanch*, València: Generalitat Valenciana, 1990, c. 231-233.

37. *Liber de coitu*, c. 13 («*De cibis generantibus semen et extinguentibus*»), 14 («*De pocionibus*»), 16 («*De medicamentis proficientibus coitu*») i 17 («*De unguentisque coitum excitant*»); *Liber minor de coitu*, llib. II («*Nunc vero de utilitate dicemus*»), c. 3, 5 i 6; *Speculum al foderi*, c. 6 («*En multiplicar l'esperma*»), 7 («*Les medicines que mouen lo foder*»), 10 («*Les maneres del foder*») i 11 («*Los unguents que endreçen lo membro*»).

porcionen fórmules, de molt divers origen, adreçades a aconseguir els mateixos objectius. Pot servir d'exemple aquesta recepta copiada en un ms. de mitjan s. XV:

«Letovari per fer ben husar ab fembra.— Recipe radic<u>lis aringorum, bausis, ana unciam ·I· et media; gingebrade, unciam ·I^a·; festuchs, piyons, amel·les dulcium, carnis dactillorum, ana unciam media; carndemomi, pipiris longui, gareyofilata, nucis miscata, nucis Indie, ana dracmam ·I^a· et media; sinamomi, sement urtice, sement bulbi, ana dracmam media; sticorum, dracmas ·III·; zucari quod sufficit. Fiat alechtuari in tabulis.»³⁸

En aquests receptaris sovint trobem receptes contra la impotència i les dificultats per a l'embaràs. En ocasions, aquestes fórmules inclouen també referències a la satisfacció sexual, com ara aquesta, copiada per una mà de la segona meitat del s. XIV en un exemplar llatí del *Liber Almansoris*, de Rasís:

«Si lo hom e la fembra se untaran ab lo such dels satirions veris, <e> puis salgaran desús la pólvora dels dits satirions sechs e polveriyats, faran concebre la fembra exorcha, e donen-se gran edelitament en lo concebiment.»³⁹

El receptari de misser Joan, ja esmentat, conté una recepta per a provocar el desig en les dones:

«Recepta vera per a fer engüent molt calt que la fembra nos puxa partir de tu.— Pren oli de mostalla e oli de comins, pes de ·X· dragmes; aygua de botifares e such de nepta, pes de ·X· dragmes; fel de guallina negra, pes de una dragma; alforbi, pes de ·III· dragmes; pebre negre molt, ·VI· dragmes; de oli de nous, pes de ·X· dragmes. Fes pólvora del pebre e de l'alforbi e mesclats ab los dits olis e ab lo such de la nepta, e sia mesclat, e encar posat cuyt al sol o al foch, sobre cenres. E quant lo volràs amprar, hunta-te'n lo vit entorn, e si-n met en la natura de la fembra, elle-t dirà que uses ab ella.»⁴⁰

I una altra per a, declaradament, fer-les caure, a elles i també als homes, en la luxúria:

38. Roma: Bibliotheca Apostolica Vaticana, ms. Vat. lat. 4797, f. 135. El ms. constitueix una àmplia miscel·lània mèdica en català, tot i que l'antidotari que conté aquesta fórmula està parcialment escrit en llatí. Encara que aquesta recepta no apareix en els tractats d'andrologia, els productes que s'hi empen són d'ús freqüent.

39. Girona: Arxiu Capitular de la Catedral, ms. 80, f. 98v.

40. MOLINÉ I BRASÉS (ed.), «Receptari de micer Johan», p. 410, § 42.

«*Recepta per a aleva la luxúria a la fembra o a l'om.*— Ítem, sien-li donades ·XXXX· formigues a beure ab such de berbena e jamás aurà cura de luxúria.»⁴¹

En definitiva, amb alguna de les pocions que es descriuen en aquests textos hem d'identificar els «*xarops confortatius*» que la prostituta siciliana féu beure a Guillem Vallès i amb els quals, units als banys, aconseguí que ell mai no hagués conegut «*plaer de fembra sinó d'aquesta*».

Per acabar aquest breu comentari, no podem deixar de comparar el cas de Guillem Vallès amb el de Martí el Jove, mort de febres a Sardenya després de la batalla de Sanluri (1409), pel «*mal regiment*» que havia observat amb la seva cèlebre amant.⁴² Sanluri posà fi a la resistència dels sards. Però la *Bella de Sanluri*, aliada a les febres sardes, acabà amb la dinastia dels Jaumes i dels Peres.

41. MOLINÉ I BRASÉS (ed.), «Receptari de micer Johan», p. 412, § 50.

42. Alberto BOSCOLO, «La "bella de Sanluri", última amante di Martino il Giovane», a *idem*, *Medioevo aragonese*, Padova: CEDAM, 1958, p. 37-46, i *idem*, *La politica italiana di Martino il Vecchio, re d'Aragona*, Padova: CEDAM, 1962, en particular el capítol «Leggende su Martino il Giovane», p. 147-60.

APÈNDIX DOCUMENTAL

1350, desembre, 8. Ozieri

Carta de Francesc Batlle, bisbe de Bisarcio, a Bartomeu de Miramat, notari de Molins de Rei, en la qual li fa arribar el codicil testamentari de Guillem Vallès (un membre del seu seguici) i li comenta confidencialment les circumstàncies de la seva mort.

ACB, Procures, *Extravagants*, caps 1.

A l'honrat En Bartomeu de Miramat,
notari en la vila de Molín de Reyg.^a

En Bartomeu,

No us puch escriura sinó tot mal e molta tribulació que nostro senyor Déus m' à donada, benejyt na sia Él. Davets saber, senyor, que après molta fortuna que Déus nos donà en la mar arribam en Castell de Càler, on estaguem ·X· dies. Après los ·X· dies, partim d'aquí e anam-nos-en al jutge, qui era en Montesanto, hon ha grans tres jornades. E ab aquel gran sol qui·ns entrà e·l cap, en la segona setmana d'agost cavalcam e anam al jutge, e aquí fiu mes fenes ab él axí com poguí, e deslapissem de la vil·la de Molín de Reyg. Après, partim del jutge e anam^b al bisbat de Terralba, lo qual bisbat és d'aquel preycador de Menresa qui à nom frare Coltaller, lo qual bisbat jo li é arrenda<t> per anguany. Ítem, partent de Terralba, volent-me'n jo anar^c al meu bisbat, passe per Oristany e, aquela nit matexa que jo^d dormí en Oristany, febra contínua va pendra mi e frare Guillem e En Vallès et En Guillemó Rovira, tots enssemps, que la ·I· no ha pugut donar ·I· anap d'aygua a l'altra. Jo, senyor, ab mon compayó entré-me'n al covent dels framenós, on fuy fort vilment penssat, e·n Guillem Vallès anàs-se'n en bon hostal, si m'ajut Déus, on

a. Exterior. Restes de segell.- b. *Add int lin, in loc e am canc.*- c. *Seq ab canc.*- d. *Seq darmí canc.*

muler e marit nit e die meravelosament l'an penssat, que res no li à falgut. Aprés ·XV· dies que tots fom ja^e malorats, En Vallès recruà e li tornà la febra per mal regiment seu. Eu-el vós, mort e soterrat, en la claustra dels framenós d'Oristany; si m'ajut Déus, que ha feta bela fi e ha mostrada gran contrició, que ·III· vagades s'és conffessat e la derrera sa conffessà a mi. E per tal com él, segons que deya, avia fet aquí testame<n>, tan solament féu assí aquesta ordonació devant testimonis per via de codicil:

Primerament, que^f comanava lo seu cors en lo monestir dels framenós d'Oristany,^g als quals lexava per misses a dir e per piatanssa ·C· alffonssins. Ítem, lexà, e devant tuyt ma pregà, que dins ·VIII· dies aprés la sua mort fossen donades ·X· lliures de barcelonesos per misses a dir per ànima de una dona vídua de Barcelona, la qual avia nom Na Rouricha, les quals ·X· lliures él li avia tretes de la caxa enffra dinés e tasses d'argent, e jamays no li n'avia feta esmena ne restitució. Ítem, lexà a En Guillemó Rovira, scuder meu, los quals li devia per ·II^{os}· quintàs de formatges que comprà d'él con jo venguí l'altra vagada de Sardenya, ·XXX· sous, e assò sap bé En Pere Ballaró e Na Barussa. Altres lexas no ych à fetes. Tota aquesta moneda he jo bestreta sobra les ·XL· lliures que jo li deyg ab carta. Ítem, he pagat tot quant ha despès en la malaltia e la sepultura, qui munta bé e gint, segons que vourets con jo sia aquí per manut. Emperò, En Bartomeu, prec-vos que digats a En Barús que d'equales ·XLV· lliures que^h En Vallès pagà lo primer any de la sua batllia a En Pere de Coromines, segons que vós sabets, que n'ayen àpocha del dit Pere de Coromines; en altra manera, si aquesta àpocha no-m trametets, jamay jo no tornaré res que tenga d'En Vallès, car lo jutge té a mi aturades les dites ·XLV· lliures fins que li mostra la àpocha, e gran rahó que duu. En Vallès m'avia dit en Barcelona que él tenia ja la dita àpocha, e con fom assí dix que En Pere de Coromines no la li volia fer si no li dava los ·C· sous qui li menchaven a compliment de les ·L· lliures. E axí la àpocha aya jo, e de present, sinó jo m'o retendra de so que deyg a En Vallès; ítem, e no s'i adormen, e assò sia en breu, abans que jo partescha d'assí, car anar me'n vull, car tal son aparalat que jamay creu que no guorreré.

Ítem, En Bartomeu, vos vull secretament parlar de la viltat d'En Vallès, a qui Déus perdó. Jamay no-m pensara que tan luxuriós hom fos. Sapiats, senyor, que tantost con aguem presa terra en Castell de Càler sa va atrobar ab una mala fembra ciciliana, la pus bela e la pus famosa del món, axí que de tots aquels ·X· dies que estaguem en Càler jo no-l viu poc ne molt sinó a dinar mayor, e ja venia dinat. E segons que m'ha dit En Guillem Rovira, scuder meu, que En Vallès sa gloriayava que jamay no sabé pler de fembra sinó d'questa, car deya que a ·III· ores la nit li feya bayns d'estuba e li donava a boura axarobs confortatus, axí que nit hi avia aguda que ·X· vagades avia agut affer ab ela, axí que dins aquels ·X· dies tot l'ach

e. Seq mer canc.- f Seq la canc.- g. Seq els canc.- h. Seq pagà canc.

suclat e mamat e buydat, que con partim de Castel de Càler més semblava mort que viu. Per què, senyor, assò és estada la raó perquè él és mort abans que jo ne als altres qui avem haguda mayor febra, car per lo gran desnaturament que avia no poch ferⁱ abstinència, ans lo primer die li donaren carn he vi per por de defalir, e axí él matex s'és mort ab aquela fembra part bons ·C· sous que^j él^k donà a la fembra mala, segons que Guillemó Rovira m'à comtat. E tots los ·X· dies aquels que esteguem en Càler estava là, al bordel, ab molt bacalàs bragans, qui tot<s> lo conaxien. Sí que En Bernat Sestany,^l consel<er> de Càler, e altres amics meus^m m'aconsalaven que en naguna manera jo no·l manàs a lum per vila, car gran desonor me era, Déus li aya mercè, que més l'é conagut en aquest viatge que jamays no avia, que si jo·l conagués temps passat tant com ara jamay loⁿ peu no aguera més en res del meu. Ara creu que tot so que hom me'n^o deya e més avia en él cert, Déus li perdó. Si res, senyor, vos plau, scrivits-me ab fianssa de complir.

Dada en la vila d'Ocçier, dins lo meu bisbat, dimecres a ·VIII· del mes de deembra.

Frare Francesch, bisbe de Bisarcho, amic vostra.

i. *Add int lin.*- j. *Seq ls canc.*- k. *Add int lin.*- l. Sobra l'abreviatura.- m. *Seq maj canc.*- n. *Seq meu canc.*- o. *Seq doya canc.*

QUELQUES OBSERVATIONS SUR LE NÉGOCE DE BARCELONE
AVEC L'ÉGYPTE ET LA SYRIE, À PARTIR DU COMMERCE
D'UN ARTICLE SECONDAIRE: LE MIEL (1330 ET 1430 ENVIRON) *

0 DAMIEN COULON

UNIVERSITÉ DE STRASBOURG

Le commerce de Barcelone avec la Méditerranée orientale a jusqu'ici été assez peu étudié depuis la vieille synthèse de Lluís Nicolau d'Olwer,¹ en dépit de sources pourtant très abondantes sur le sujet.² Il y a seulement une dizaine d'années, Gaspar Feliu i Montfort pouvait encore écrire avec raison: «En la historiografía catalana el comercio con Oriente es un tema tan

* Abréviations utilisées:

ACA: *Arxiu de la Corona d'Aragó* (Archives de la Couronne d'Aragon)

AEM: *Anuario de Estudios Medievales*

AHCB: *Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona*

AHDE: *Anuario de Historia del Derecho Español*

AHPB: *Arxiu Històric de Protocols de Barcelona* (Archives Notariales de Barcelone)

BC: *Biblioteca de Catalunya*

EEMCA: *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*

JESHO: *Journal of the Economic and Social History of the Orient*

Man. Co.: *Manual de Comandes*

RHE: *Revista de Historia económica*

1. L. NICOLAU D'OLWER, *L'expansió de Catalunya en la Mediterrània oriental*, Barcelone, 1926 (première édition).

2. Comme le montrent les nombreux documents issus des Archives de la Couronne d'Aragon et notamment publiés par A. DE CAPMANY I MONTPALAU dans ses célèbres *Memo-rias Históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, 3 v., Barcelone, rééd. 1961-1963 (cfr. t. 2.I, n° 90, 109-110, 114, 135, 140, 254-256, pour se limiter aux seuls documents du XIVe siècle), ou par A. LÓPEZ DE MENESES dans quelques articles; voir principalement «Los aragoneses en la conquista saqueo de Alejandría por Pedro I de Chipre», *EEMCA*, V (1952), p. 361-405 (publié sous le pseudonyme de M. SÁEZ POMÉS); «Los consulados catalanes de Alejandría y Damasco en el reinado de Pedro el Ceremonioso», *EEMCA*, VI (1956), p. 83-183; «Pedro el Ceremonioso y las reliquias de santa Bárbara », *EEMCA*, VII (1962), p. 299-357. Mais les archives notariales de Barcelone contiennent aussi un très grand nombre de documents relatifs au commerce de Barcelone avec l'Égypte et la Syrie; cfr. J. M. MADURELL, A. GARCIA, *Comandas comerciales barcelonesas de la baja Edad Media*, Barcelone, 1973 (cfr. les n° 101-105, 114, 133, 135-136, 138, 140-141, 144, etc.). Ce type de sources n'a été exploité que très récemment pour ce thème de recherche et dans le cadre de synthèses limitées; cfr. D. COULON, «Le commerce barcelonais avec la Syrie et l'Égypte, d'après les actes du notaire Tomàs de Bellmunt (1402-1416)»,

clásico como dado por sabido sin sentir la necesidad de profundizar en la investigación ni de revisar los tópicos acumulados. Mientras la mayor parte de los mitos políticos nacionalistas han sido objeto de profundas revisiones, los mitos económicos, menos incómodos, han quedado intactos.»³ L'attention des historiens s'est en effet surtout centrée sur les marchandises de forte valeur, tel le corail, ou exportées en très grandes quantités vers le Levant, comme les draps de laine.⁴ Pourtant, des denrées alimentaires de plus faible prix alimentaient aussi ce trafic.⁵ L'étude détaillée de l'une d'entre elles, le miel, montre en effet qu'il fut régulièrement exporté vers ces pays, souvent en de très grandes quantités, au moins pendant une centaine d'années, entre 1330 et 1430.

Evolution et rythme des exportations de miel vers l'Égypte et la Syrie, entre 1330 et 1430

Le miel est une denrée abondamment produite en Catalogne et commercialisée de longue date dans les pays arabes.⁶ Ainsi s'explique sa pré-

dans *Le partage du monde. Echanges et colonisation dans la Méditerranée médiévale*, Paris, 1998, p. 203-229, et *idem*, «Un élément clé de la puissance commerciale de Barcelone: le commerce du corail (fin du XIVe-début du XVe s.)», *Al-Masâq*, n° 9 (1996-1997), p. 99-149.

3. «El comercio catalán con Oriente», *RHE*, VI-3 (1988), p. 689.

4. E. ASHTOR, «Les lainages dans l'Orient Médiéval», dans *Produzione, commercio e consumo dei panni di lana (nei secoli XII-XVIII)*. *Atti della Seconda Settimana di Studio di Prato* (Istituto F. Datini), Florence, 1976, p. 475-495, et «L'exportation des textiles occidentaux dans le Proche Orient musulman au bas Moyen Age (1370-1517)», dans *Studi in memoria di Federigo Melis*, Naples, 1978, t. II, p. 391-432; CARRÈRE, *Barcelone, centre économique à l'époque des difficultés (1380-1462)*, Paris-La Haye, 1967, t. II, p. 646-647, et «La draperie en Catalogne et en Aragon au XVe siècle», dans *Produzione, commercio e consumo*, *op. cit.*, p. 475-495; *Història de Barcelona*, Barcelone, 1992, t. III, p. 209-210, et COULON, «Un élément clé», *op. cit.*

5. Du miel, des fruits secs ou de l'huile, notamment; cfr. CARRÈRE, *Barcelone, op. cit.*, t. I, p. 315, n. 3; 316, n. 2; 317, n. 3-4; 320, n. 1, etc.; M. DEL TREPPO, *I mercanti catalani e l'espansione della corona d'Aragona nel secolo XV*, Naples, 1972, p. 73-74, et M. T. FERRER i MALLOL, «Figues, panses, fruita seca i torrons», dans *La Mediterrània, àrea de convergència de sistemes alimentaris (segles V-XVIII)*. *XIV Jornades d'Estudis Històrics Locals* (Palma, 29 nov.-2 déc. 1995), Palma de Mallorca: Govern Balear, 1996, voir en particulier les p. 196-197.

6. Cfr. M. GUAL, *Vocabulario del comercio medieval. Colección de aranceles aduaneros de la Corona de Aragón (siglos XIII y XIV)*, Barcelone, 1976, p. 359; *idem*, *El primer manual hispánico de mercadería, siglo XIV*, p. 244, et AL-DIMASHQÀ, dont le témoignage remonte

sence très régulière sur les navires catalans faisant voile vers la Méditerranée orientale. Toutefois, les premiers documents catalans connus relatifs à l'exportation de miel vers l'Égypte et la Syrie ne sont fournis que par les comptes de la compagnie de Pere de Mitjavila, entre 1334 et 1342, tandis que de nombreuses sources italiennes attestent de sa commercialisation par les Vénitiens et les Génois, à Alexandrie, dès la fin du XIIIe et le début du XIVe siècle.⁷ Vers 1340, le représentant de la compagnie florentine des Bardi, Francesco Balducci Pegolotti, confirme ces activités et ajoute à l'énumération des marchands italiens, les Anconitains. Enfin, dans les listes de prix établies à Alexandrie en 1386 et 1419 par les représentants de compagnies vénitiennes et florentines, le miel figure toujours parmi les produits alimentant ce marché.⁸ On notera ainsi d'emblée que cette marchandise était plus volontiers dirigée vers le grand port égyptien que vers la capitale syrienne, peut-être en raison des droits particulièrement importants grevant cette marchandise, à Damas: 10,5%, contre 3,5% pour les autres denrées.⁹

Du côté catalan, les comptes de la compagnie de Pere de Mitjavila révèlent que ses membres expédièrent au moins 3.066 kg de miel de Vilafranca del Penedès, vers Beyrouth et Alexandrie, au cours de deux voyages, entre 1334 et 1342.¹⁰ Si la quantité exportée est plus que respectable, son prix, lui, est beaucoup plus modique, puisqu'il n'atteint au total que 151,6

entre la fin du IXe et la fin du XIIe siècle, cfr. *Eloge du commerce* (trad.: Y. Seddik), Tunis, 1995, p. 41. Voir également, pour la commercialisation du miel jusqu'en Arabie, R. MORTÉL, «Prices in Mecca during the Mamlûk Period», *J.E.S.H.O.*, XXXII (1989), tabl. 11, p. 331.

7. E. ASHTOR, *Levant Trade in the Middle-Ages*, Princeton, 1983, p. 17, 23, 25. *Zibaldone da Canal, Manoscritto mercantile del sec. XIV*, Venise, 1967, p. 65; cette mention dans un manuel de commerce prouve que les circuits vénitiens de commercialisation du miel étaient déjà bien établis.

8. Pegolotti signale la vente de miel à Acre (cfr. A. EVANS [éd.], *Pratica della mercatura*, Cambridge Mass., 1936, p. 64), en précisant qu'il pouvait provenir d'Ancône (p. 65), ainsi qu'à Alexandrie (p. 70), où il était aussi commercialisé par les Vénitiens (p. 74), en Chypre (pp. 77, 92 et 97; vente par les Anconitains notamment), etc. F. MELIS, *Documenti per la storia economica dei sec. XIII-XVI*, Florence, 1972, doc. 94, p. 320.

9. PEGOLOTTI, *op. cit.*, p. 90.

10. MADURELL, «Contabilidad de una compañía mercantil trescentista barcelonesa», *AHDE*, XXV (1965), p. 421-525, et XXVI (1966), p. 457-546. La seconde mention vers Alexandrie est sans doute erronée: il s'agit en effet probablement de 28 quintaux et non de 28 «cârregues». Sans cette correction, le poids serait supérieur à la première mention d'exportation de miel, alors que le prix des 28 quintaux est inférieur, de même que le nombre de «carterets» les contenant.

livres, en incluant les frais de chargement sur les navires, ce qui ne représente en valeur que 1,2% des exportations de la société vers ces destinations. En 1349, sur une série de 118 commendes à destination de Candie, Rhodes, Chypre et Beyrouth, seules six sont investies en miel, mais encore une fois pour une quantité sans doute impressionnante, puisque les trois contrats précisant le poids des marchandises totalisent à eux seuls 6.076,6 kg,¹¹ qu'il faut donc considérer comme un minimum. En outre, huit ans plus tard, la nef de Joan Garcia emportait vers Chypre de nombreuses marchandises parmi lesquelles 156 jarres de miel.¹²

La série de renseignements relatifs aux exportations de miel vers le Levant s'interrompt ensuite longuement –si l'on excepte deux commendes isolées en 1370 et 1378–¹³ en raison de la grave crise que subit le grand commerce avec le Levant, à la suite des épidémies de peste, d'une part, mais aussi du long conflit contre la Castille et du sac d'Alexandrie par le roi de Chypre Pierre Ier (1365), d'autre part. La liste des marchandises chargées sur un *pamfil* royal parti pour Alexandrie en mai 1374, montre quant à elle que le miel y était le principal produit exporté, avec 808 quintaux de Barcelone, soit 33,1 tonnes.¹⁴ Cet exemple, ainsi que les deux commendes précédentes, montrent ainsi que les transports de miel vers l'Égypte et la Syrie ne se sont pas interrompus au cours des années 1370, malgré un contexte commercial défavorable.

La série des contrats notariés reprend ensuite, assez abondamment fournie, à partir de 1393. Certains navires emportent parfois des quantités records de miel: le *Manual de Novells Ardits*, signalant que la nef de Nicolau Pujada avait été attaquée «*al comensament del Arcepelech*» par le Génois Andrea Lomellini, indique que 1.000 jarres de miel lui furent finalement restituées;¹⁵ or une seule d'entre elles pesait environ un quintal, soit

11. MADURELL, GARCIA, *Comandas*, n° 99.7, 99.15, 99.20, 99.22, 102.4, et AHPB, J. FERRER, *Llibre, mars-mai 1349*, f. 96r1.

12. Cfr. Cl. G. MAUBERT, «Le mouvement du port de Barcelone, pendant l'hiver 1357», *AEM*, 10 (1980), p. 683.

13. Cfr. AHPB, BALLESTER, *Man. Co., 1363-1385*, f. 35v3 (il s'agit en fait dans ce contrat de miel de «*canya mell*», c'est-à-dire de mélasse, ce résidu liquide provenant de la cuisson du sucre), et P. MARTÍ, *Llibre, 1378-1380*, f. 22r.

14. ACA, RP MR, reg. 2.314, f. 88v-90r.

15. *Manuel de Novells Ardits, vulgarmet appellat Dietari del Antich Consell de Barcelona*, Barcelone, 1892, t. I, p. 46. En fait, le pirate génois laissa repartir la nef de Nicolau Pujada avec ces 1.000 jarres de miel.

41 kg, d'après plusieurs contrats.¹⁶ D'autres chiffres confirment en outre cette impression de très gros volumes: la nef de Martí Vicens, partie au même moment que celle de Nicolau Pujada, en mai 1394, transportait quant à elle 1.026 jarres et 480 «*canters*» –qui pesaient, semble-t-il, moitié moins que les jarres.¹⁷ Les exemples chiffrés en poids sont également concordants: les deux nefes de Pere Joan et de Pere Ortola, parties en février 1405, pour Rhodes et Alexandrie, emportaient 1.301 quintaux, soit plus de 53,3 tonnes, auxquelles s'ajoutaient 342 jarres et 29 «*canters*», soit au total, d'après les hypothèses d'équivalence établies, près de 68 t.; un convoi des cinq nefes appareillant en novembre 1411 pour Rhodes, Chypre, Beyrouth et Alexandrie, emportait quant à lui 1.469 quintaux, soit plus de 60,2 t., contenues dans 1.587 jarres.¹⁸

Il est cependant bon de rappeler que ces cas sont des records; un exemple «moyen», fourni grâce à la documentation relativement complète du «*dret d'eixides*», montre que la galée marchande de Guerau de Doni, n'em-

16. AHPB, B. NADAL, Man. Co., 1404-1410, f. 18r4 (100 jarres pesant 97 quintaux, 2 arrobes et 20 livres), f. 45r2 (96 jarres pour 101 quintaux, 2 arrobes et 11,5 livres); BELLMUNT, Man. Co., 1402-1406, f. 84r1 (6 jarres pesant 5 quintaux et 3 arrobes), 1406-1414, f. 77r (203 jarres pesant 220 quintaux, 1 arrobe et 19 livres), f. 77v2 (93 jarres pour 96 quintaux); SANS, Man. Co., 1428-1430, f. 14r2 (420 jarres pesant 402 quintaux et 72 livres), f. 15v4 (50 jarres pour 50 quintaux, 3 arrobes et 9 onces). Il faut évidemment rester très prudent puisque ces exemples montrent que l'équivalence d'une jarre pour un quintal n'est jamais tout à fait exacte. Tout dépendait sans doute du niveau de remplissage de ce contenant, comme l'indiquent d'ailleurs clairement divers témoignages au cours d'un procès: le marchand Francesc Sa Plana est ainsi accusé de ne pas avoir complètement rempli ses jarres de miel, ce qui lui permettait d'en fixer le prix à 6,5 besants d'or d'Alexandrie, alors que ses concurrents les vendaient pour 8 besants, dans ce port; il y trouvait ainsi un net, mais déloyal avantage; cfr. ACA, *Procesos en folio*, leg. 129, n° 18, f. 123r (1375).

17. Il faut certes redoubler de prudence pour tenter de déterminer le poids d'un «*canter*», sorte de cruche, cfr. GUAL, *Vocabulario*, p. 252, car sa capacité ne peut être calculée qu'à partir de contrats comprenant également des jarres, et qui n'indiquent en fait que le poids total du miel confié, sans distinction de contenant. Néanmoins, grâce à la déduction du poids d'une jarre (cfr. note précédente), celui du «*canter*» peut être évalué et les quantités totales exprimées dans les deux exemples suivants, confirment l'équivalence approximative d'une jarre pour deux «*canters*»; cfr. AHPB, LLEDÓ, Man. Co., 1394-1404, f. 4v2: 296 jarres et 98 «*cantes*», pesant 343 quintaux, une arrobe et 21,5 livres; B. NADAL, Man. Co., 1404-1410, f. 29r2: 61 jarres et 24 «*canters*» pesant 71 quintaux, deux arrobes et 21 livres. Faute de certitude, on peut donc considérer cette équivalence d'un demi quintal pour un «*canter*», comme hypothèse de travail.

18. AHPB, BELLMUNT, Man. Co., 1406-1414, f. 77r-78v.

portait en août 1407 que 162 jarres de miel de Mequinensa, pour un prix de 292 livres, soit seulement 3,7% de la valeur des marchandises exportées par ce navire.¹⁹ La nef de Bartomeu Amar, pour laquelle un inventaire de cargaison avait été dressé, après son pillage par le Génois Pietro Re, à Famagouste, ne contenait à son bord, au moment de son départ de Barcelone en décembre 1415, que 65 jarres pour une valeur de 115,8 livres, soit 0,85% du total chargé.²⁰ L'impression qui domine est donc celle de quantités irrégulières, sans doute liée à la spécialisation de quelques navires seulement, dans les exportations de miel.

On notera enfin, qu'au cours des années 1417-1428, pour lesquelles un très petit nombre de documents notariés nous sont parvenus, le trafic du miel semble s'être maintenu avec une certaine régularité. Un petit contrat de nolis à destination de Rhodes et de Jaffa montre en effet que 214 jarres de miel, ainsi que des draps devaient être chargés sur la nef de Francesc Ferrer et de Ramon Serra, en 1419; le quintal de miel était alors grevé d'un tarif de quatre sous²¹ –soit moins que dans les contrats d'affrètement consignés entre 1353 et 1357. Par ailleurs, l'une des très rares commendes conservées au cours de cette période est également investie en 150 jarres de miel de Tortose, en août 1421. Puis, en janvier 1426, une assurance couvrant 76 jarres de miel à destination d'Alexandrie est également contractée.²² En outre, les données du droit des arsenaux, pourtant avares en renseignements concernant les marchandises, indiquent que du miel avait bien été exporté vers les terres du sultan de Babylone, notamment par l'entremise de Florentins, en 1419, 1424, 1426-1427 et 1433.²³ Enfin, la reprise des séries d'assurances et de commendes à partir de 1428-1429, atteste de nouveau des exportations de miel vers la Méditerranée orientale, en grandes quantités.²⁴

L'impression d'ensemble qui résulte de cette longue liste d'exportations de miel entre la Catalogne et le Levant, se caractérise donc par une

19. ACA, *Generalitat*, reg. G.186.1.bis, f. 103r et 111r.

20. BC, *Junta de Comerç*, 199 V.

21. AHPB, B. Pi, *Manual*, 1419, f. 4r-v.

22. MADURELL, GARCIA, *Comandas*, n° 205, et AHPB, B. Pi, *Manual*, 1425-1426, f. 98r. Une procuration du 8 janvier 1421, révèle également qu'Antoni Pujada avait confié en commende 1.501 jarres de miel pour Rhodes, en 1419 ou 1420, cfr. SANS, *Manual*, 1420-1421, f. 7v3.

23. ACA, RP MR, reg. 2.910/1, f. 7r1, 11v1, 12r1, 19v2 et 32r2.

24. AHPB, MASONS, *Manual d'assegurances*, 1428-1429, f. 38r-v et 120r-v; SANS, *Man. Co.*, 1428-1430, f. 14r-15v.

croissance de ce négoce, sinon en valeur absolue, du moins en valeur relative –car les données beaucoup plus rares et dispersées de la dernière période imposent de rester prudent. Les Catalans sont donc parvenus à s'imposer sur un marché pourtant initialement dominé par les hommes d'affaires italiens. Car leurs propres manuels de commerce consacrent la percée du miel catalan sur les marchés de Syrie et d'Égypte: Saminiato de' Ricci, en 1396, ne signale la commercialisation du miel qu'en deux places significatives: Barcelone et Damas; Giovanni di Antonio da Uzzano, en 1442, est encore plus explicite en détaillant, parmi les diverses sortes de miels vendues à Alexandrie, le «*micchinese*», autrement dit celui de Mequinensa, le «*catalano*» et celui de Narbonne.²⁵ Ses prédécesseurs s'étaient tous cantonnés aux variétés italiennes, lorsqu'ils fournissaient quelques détails sur les origines de cette marchandise; il y a donc bien là, la marque d'un changement significatif. De son côté, l'historien du commerce du Levant E. Ashtor confirme bien l'augmentation de la part du miel catalan parmi les exportations occidentales vers l'Égypte et la Syrie, même si les marchands italiens et narbonnais ont bien sûr continué d'approvisionner ce marché en miels de production locale.²⁶

Origines et prix du miel exporté vers le Levant

Certains contrats barcelonais postérieurs à 1393 indiquent par ailleurs l'origine de cette denrée, permettant ainsi d'ébaucher une géographie des zones de production. La principale région mise à contribution était le bassin inférieur de l'Ebre, de Mequinensa aux confins de la Catalogne et de l'Aragon, à Tortose aux portes du delta, en passant par le Priorat.²⁷ Le miel de Mequinensa est en effet la variété la plus fréquemment commercialisée, avec 17 contrats, dont plusieurs atteignent 100 quintaux ou 100 jarres, voi-

25. A. BORLANDI (éd.), *Il manuale di mercatura di Saminiato de' Ricci*, Gênes, 1963, p. 104 et 121. GIOVANNI DI ANTONIO DA UZZANO, *La pratica della mercatura*, dans G. F. PAGNINI DELLA VENTURA (éd.), *Della decima e di varie altre gravezze imposte dal commune di Firenze*, Bologne, 1967, t. IV, p. 112.

26. *Levant Trade*, p. 151, 161 et 235; miels commercialisés par les marchands italiens, provençaux ou narbonnais; cfr. p. 126, 146, 237-238, 244-245, etc. (cfr., index, p. 596, «*honey*»).

27. CARRÈRE, *Barcelone*, p. 319.

re davantage, répartis entre 1404 et 1429.²⁸ Celui de Tortose apparaît dans 9 commendes, entre 1394 et 1421, avec des quantités pouvant se hisser jusqu'à plus de 1.300 quintaux.²⁹ Mais du miel provenant du Magistrat de Montesa, en plein coeur du royaume de Valence, était également écoulé vers l'Égypte et la Syrie, par Barcelone.³⁰ Plus proche de ce port, le Penedès constituait également une zone de production active, totalisant 8 contrats entre 1404 et 1418.³¹ Pour être tout à fait complet, il en provenait également de régions plus septentrionales, tels les environs de Balaguer, de Banyoles ou de Narbonne, mais en des proportions très inégales.³² On notera enfin parmi les différentes variétés détaillées, que deux récoltes devaient avoir lieu au cours d'une même année, puisqu'une commende distinguait bien le miel du mois de mai de celui de septembre.³³

Ces principales zones de productions, concentrées aux confins de la Catalogne et des royaumes d'Aragon et de Valence, donnent ainsi l'occasion à des marchands du sud-ouest du Principat de participer directement à ces échanges avec l'Égypte et la Syrie, à partir de Barcelone. Bartomeu Gil de *Villoro*, citoyen de Tortose, remet par exemple les 4 et 5 novembre 1411 deux commendes d'une valeur totale de près de 1.530 livres de Barcelone, investies en 667 quintaux et deux arrobes (de Peníscola) de miel du Magistrat de Montesa et en 96 quintaux (de Barcelone) de miel de Tortose. Trois jours plus tard, Antoni Frontera, citoyen de Lleida, confie lui aussi une commende investie en 486 quintaux de miel de Mequinensa, pour une valeur de 905 livres de Barcelone et 10 sous.³⁴ Les marchands de Bar-

28. AHPB, B. NADAL, *Man. Co.*, 1404-1410, f. 43r-v et 45r (quatre commendes de 100 jarres); BELLMUNT, *Man. Co.*, 1406-1414, f. 78v (486 quintaux); LLEDÓ, *Man. Co.*, 1407-1417, f. 24v4 (100 jarres); SANS, 1428-1430, f. 14r2 et 15v4 (196 et 246 jarres), etc.

29. BELLMUNT, *Man. Co.*, 1402-1406, f. 74r2; autres commendes importantes investies en miel de Tortose: BELLMUNT, *Man. Co.*, 1406-1414, f. 77v2 (96 quintaux); MADURELL, GARCIA, *Comandas*, n° 205 (150 jarres).

30. BELLMUNT, *Man. Co.*, 1406-1414, f. 77v1 (667 quintaux et 2 arrobes, au poids de Peníscola); SANS, *Man. Co.*, 1428-1430, f. 14r2 et 15r1 (plus de 402 quintaux).

31. B. NADAL, *Man. Co.*, 1404-1410, f. 27v2 et 29r2 (plus de 71 quintaux); BELLMUNT, *Man. Co.*, 1406-1414, f. 77r (plus de 220 quintaux), etc.

32. BELLMUNT, *Man. Co.*, 1402-1406, f. 52r1 (14 jarres de miel de Balaguer); LLEDÓ, *Man. Co.*, 1407-1417, f. 21r3 et 21v2 (64 jarres et 102 «*canters*» de miel de Banyoles); LLEDÓ, *Man. Co.*, 1407-1417, f. 46v et 49v3 (1.961,5 quintaux de Narbonne).

33. BELLMUNT, *Man. Co.*, 1406-1414, f. 58v2: 8 jarres de miel de Tortose du mois de mai et 12 jarres du mois de septembre (23 août 1409).

34. Cfr. AHPB, BELLMUNT, *Man. Co.*, 1406-1414, f. 77v1 et 2, et 78v.

celone ne sont ainsi pas les seuls à investir massivement dans le grand commerce avec l'Égypte et la Syrie.

Reste à présent à déterminer la valeur de ce produit. Dans le manuel de commerce catalan rédigé aux environs de 1385, cette marchandise est classée parmi les «*avers de càraga*», c'est-à-dire les moins chers; à Alexandrie, elle était également vendue au «*cantar gervi*», de grande capacité.³⁵ Mais le prix précis des différentes variétés reste difficile à déterminer. La diversité des contenants utilisés complique en effet cette recherche, car le miel était commercialisé soit au poids, soit en jarres, en «*canters*» ou encore en tonneaux («*carretells*»), dont la capacité n'a pu être évaluée avec certitude. On se souvient par ailleurs que des prix donnés par unité de contenant peuvent masquer un niveau de remplissage différent, d'où la prudence dont il faut faire preuve pour utiliser des résultats obtenus à partir de ces éléments. Enfin, une dernière difficulté reste quant à elle incontournable: dans bien des cas, les contrats portent sur plusieurs marchandises –dont le miel– tandis que seule leur valeur globale est indiquée, de sorte qu'il est impossible de connaître le prix particulier de l'une d'entre elles. Dès lors, une vingtaine de commendes seulement, sur un ensemble de 128 accords notariés attestant l'exportation de miel vers l'Égypte et la Syrie, permet de calculer avec un minimum de certitude les prix des différentes variétés de miels.

Ceux-ci pouvaient varier selon une amplitude qui allait du simple au double, ou plus concrètement entre 19,6 et 41 sous le quintal.³⁶ Une telle différence s'explique d'une part par la diversité des types de miels distingués précédemment. Celui de Mequinensa paraissait le plus cher, à un prix oscillant entre 32,2 et 41 sous le quintal.³⁷ Mais les contrats notariés ne permettent pas d'esquisser une hiérarchie des différentes variétés selon leur origine, car le nombre de documents fournissant des valeurs sûres reste vraiment trop réduit pour se livrer à une telle entreprise. En revanche, plusieurs lettres de facteurs de la compagnie Datini, informant leurs corres-

35. GUAL, *El primer manual*, p. 88, et PEGOLOTTI, p. 70.

36. MADURELL, GARCIA, *Comandas*, n° 99.7, et B. NADAL, *Man. Co., 1404-1410*, f. 45r2; ce dernier document ne précise cependant pas si le nolis des 101 quintaux, 2 arobes et 11,5 livres, était inclus dans le prix de la commende.

37. AHPB, B. NADAL, *Man. Co., 1404-1410*, f. 18r4; le prix du quintal obtenu est en fait de 34,7 sous, mais il incluait la moitié du nolis; sachant que celui-ci était encore de 5 sous par quintal en 1394 (cfr. DEL TREPPO, *I mercanti*, p. 737), il convient donc de soustraire 2,5 sous à ce résultat, pour obtenir la valeur indiquée.

pondants des prix des marchandises à Damas en 1395 et Alexandrie en 1410, permettent de fixer cette hiérarchie pour quelques variétés de miel provenant de la Couronne d'Aragon, comme l'indiquent les tableaux ci-dessous:³⁸

**PRIX DE DIFFERENTES VARIETÉS DE MIEL,
A DAMAS, EN AOUT 1395³⁹**

PRIX EN DIRHEMS POUR UN ÄINTÄR DE DAMAS

TYPES DE MIELS	PRIX
M. de Tortose	300
M. de Penedès	350
M. de Mequinensa	400

**PRIX DE DIFFERENTES VARIETÉS DE MIEL,
A ALEXANDRIE, EN 1410⁴⁰**

PRIX EN BESANTS D'OR D'ALEXANDRIE, PAR JARRE

TYPES DE MIELS	PRIX AU 1er AVR.	PRIX AU 27 NOV.
M. de Banyoles	3,125	/
M. catalan	4,5 – 5	5
M. de Mequinensa	6,5	6

Un autre document confirme par ailleurs, s'il en était besoin, que les miels n'avaient pas tous la même valeur. Il s'agit de l'exposé des griefs de plusieurs bailleurs envers leur commenditaire, à son retour de Rhodes et d'Alexandrie, sans doute en 1413: ils affirment en effet qu'il devra répon-

38. Les unités de quantités ne sont pas précisées pour le miel de Mequinensa dans les deux lettres concernant Alexandrie, mais il devait vraisemblablement s'agir de jarres. Seuls les prix du miel de Banyoles sont fournis «en cantes» et ont donc été reconvertis en jarres selon l'équivalence déjà indiquée de deux «cantes» pour une jarre, dans le second tableau.

39. E. ASHTOR, *Histoire des prix et des salaires dans l'Orient médiéval*, Paris, 1969, p. 406.

40. J. AINAUD, «Quatre documents sobre el comerç català amb Síria i Alexandria (1401-1410)», dans *Homenaje a Jaime Vicens Vives*, Barcelone, 1965, t. I, p. 331 et 334.

dre du «*guast, dan e diminució feta per sa culpa*», pour avoir mélangé des miels de Mequinensa avec ceux de Catalogne.⁴¹

Mais les différences de valeur constatées se justifient également, par des fluctuations saisonnières, voire de tendance à plus long terme, selon les conditions du marché, comme le montrent les variations de prix du seul miel de Mequinensa ou les relevés effectués par E. Ashtor concernant la valeur de diverses sortes de miel en Égypte.⁴² Mais là encore, les échantillons par type de miels sont bien trop limités pour tenter de décrire de telles évolutions.

Conclusion

En dépit d'une commercialisation souvent irrégulière, le miel constitua donc une importante denrée d'exportation pour les Catalans vers le Levant, tout au long des années 1330-1430, du moins en termes de volumes, puisque sa valeur en faisait une marchandise incapable de rivaliser avec le corail ou même les draps de laine de qualité moyenne. La date butoir de 1430 ne signifie quant à elle nullement l'arrêt des exportations catalanes vers le Proche-Orient mamlûk, mais après la décennie 1410-1420, le trafic de Barcelone avec la Méditerranée orientale se recentre essentiellement sur Rhodes,⁴³ de sorte que le dépouillement des seuls documents à destination de l'Égypte et de la Syrie, devient insuffisant pour pouvoir dégager des constats sûrs et significatifs.

La gamme des produits exportés par les Catalans vers l'Égypte et la Syrie témoigne donc d'une assez grande variété. Mais en observant de près l'évolution de chacun, on constate qu'il n'en fut pas toujours ainsi, puisque le corail ne devait véritablement s'imposer à bord des navires catalans, qu'à la fin du XIVe siècle,⁴⁴ alors que les exportations de miel avaient débuté au moins à partir des années 1330 –et bien qu'elles fussent certes marquées par une période de net déclin entre 1360 et 1390 environ. Il semble ainsi que les

41. AHCB, Arxiu Notarial IX.13, *Documents mercantils, 1400-1420, ?-1413*.

42. ASHTOR, *Histoire des prix*, p. 318: 1396, 4 à 7 dinars; 1418, 4,5 à 5,5 dinars; 1440, 6 à 7,5 dinars (l'origine ou la nature de ces «diverses espèces de miels» ne sont cependant pas précisées).

43. DEL TREPPO, *I mercanti catalani*, p. 59-60, et COULON, «Un élément clé», p. 108-109.

44. *Ibid.*, p. 101-105.

produits bon marché commercialisés par les Catalans vers l'Orient –denrées alimentaires en général, antimoine et draps de laine– aient bénéficié d'une plus grande longévité que les marchandises coûteuses, pour lesquelles la concurrence avec les cités marchandes italiennes était effectivement plus rude.⁴⁵ Le succès des premiers avait ainsi sans doute permis l'introduction des secondes, dans les circuits du négoce avec l'Orient méditerranéen, élargissant ainsi la gamme des articles exportés. La richesse des archives barcelonaises permet donc de saisir ces nuances et de mesurer que le commerce du Levant animé par les Catalans ne se limite pas à quelques articles stéréotypés du négoce au long cours, ou à des «mythes économiques», pour reprendre l'expression de Gaspar Feliu.

45. Les exportations de fruits secs vers l'Égypte et la Syrie-Palestine sont en effet attestées dès 1265 (cfr. MADURELL, GARCIA, *Comandas*, n° 19) et perdurent au moins jusqu'au premier tiers du XVe siècle (cfr. FERRER, «Figues, panses», p. 197). Il en va de même pour l'huile commercialisée vers l'Orient méditerranéen par les Catalans dès 1299 (cfr. MADURELL, GARCIA, *Comandas*, n° 65, et SAYOUS, *Els mètodes comercials a la Barcelona medieval*, Barcelone, 1975, n° 26) et également jusqu'au premier tiers du XVe siècle; cfr. AHPB, BELLMUNT, *Man. Co.*, 1414-1417, f. 22r2; BROCARD, *Manual, jan.-avr. 1426*, f. 5r, et ACA, RP MR, reg. 2.910/1, f. 27r2. Pour l'antimoine, voir l'article de M. DEL TREPPO, «Antimonium, stibium, alcofol», dans *Atti della Accademia Pontaniana, N. S.*, VIII (1958-1959), p. 187-206; la commercialisation de cet article par des Catalans vers l'orient méditerranéen, débuta bien avant le XVe siècle; cfr. P. VOLTES BOU, «Repertorio de documentos referentes a los consules de Ultramar y al consulado de Mar, conservados en el Instituto Municipal de Historia de Barcelona», *Documentos y Estudios*, XIII (1964), p. 29 (vers 1287), et MAUBERT, «Le mouvement», p. 683 (1357). Dans le cas des marchandises onéreuses, outre le cas du corail traité dans Coulon, «Un élément clé», on notera que les exportations d'argent vers le Levant, sont surtout concentrées au cours de la décennie 1340-1350; cfr. J. PLANA, «The Accounts of Joan Benet's trading Venture from Barcelona to Famagusta: 1343», *Επετηρίδα του Κέντρου*, XIX (Nicosie, 1992), et MADURELL, GARCIA, *Comandas*, n° 99.1-3, 99.10, 99.26, 101.3, 102.4, 104 et 105; l'argent ne joue plus ensuite qu'un rôle très secondaire dans le négoce des Catalans avec l'Égypte et la Syrie.

UNA ACTA NOTARIAL DE 1410 AL MONESTIR DE SANT PERE DE CASSERRES

○ JOAN-ALBERT ADELL I GISBERT
SANT CUGAT DEL VALLÈS

Ja fa uns quants anys, mentre treballàvem sobre l'arquitectura i la història del monestir de Sant Pere de Casserres, mossèn Antoni Pladevall em lliurà la transcripció d'un document que ell havia localitzat en un manual notarial, conservat a l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic. El document, l'acta d'una visita de dos mestres de cases al monestir, es va localitzar a l'atzar, quan algunes tardes es dedicava a llegir els manuals de la Cúria Fumada per veure si hi trobava referències a temes que fossin objecte dels seus estudis, com eren els edificis altmedievals.

El document fou utilitzat per a l'estudi del monestir que vàrem realitzar conjuntament a l'obra *Catalunya Romànica*,¹ i fou un element essencial per a la meua tesi doctoral² i per als treballs de restauració i adequació museogràfica del monestir,³ i encara roman inèdit fins al moment.

He d'agrair a mossèn Antoni Pladevall la seva amabilitat i l'autorització per publicar la seva transcripció d'aquest document, que s'acompanya a l'apèndix documental del present estudi.

El monestir

El monestir de Sant Pere de Casserres és situat a la comarca d'Osona, en el terme de les Masies de Roda, a l'extrem d'una península formada per un dels meandres del riu Ter poc abans d'arribar a la Vall de Sau. La construcció del pantà de Sau, i el negament del curs del Ter, ha canviat totalment el paisatge de l'entorn del monestir i ha modificat el seu camí d'accés, que

1. A. PLADEVALL, J. A. ADELL, «Sant Pere de Casserres», a *Catalunya Romànica*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1984, v. II, p. 354 -390.

2. J. A. ADELL, *Arquitectura alt-Medieval a Catalunya. Una definició del tipus monàstic i canonical del segle IX al XII*, tesi doctoral inèdita, Barcelona: UPC, 1991.

3. Aquests treballs, costejats per la Generalitat de Catalunya i la Caixa de Manlleu, han estat inaugurats el juliol de 1999.

s'efectuava pel seu costat de ponent, travessant el Ter per un gual senyalitzat amb una «pedra de llum». Avui s'arriba al monestir per la carretera del Parador Nacional de Turisme de Sau i s'accedeix al conjunt pel seu costat sud, sense veure la seva imponent façana oest, que era la que veia el viatger que, des del camí ral de Vic a Olot, es dirigia cap al monestir.

El monestir fou fundat l'any 1006 per la vescomtessa d'Osona, Erme-truit, i consolidat pels vescomtes Ramon i Engúncia, en l'església de Sant Pere, del seu Castell de les Serres, que apareix documentat des del segle IX. Els vescomtes d'Osona dotaren generosament el monestir amb diverses propietats, que s'anaren ampliant formant-se, ben aviat, un patrimoni que permetés la construcció dels edificis comunitaris, que devia iniciar-se immediatament.

L'any 1052, o 1053, es consagrà la nova església del monestir, que substituïa la vella església de Sant Pere, segons consta al testament d'Enric, monjo de Casserres i canonge de Vic, que deixa una mula per a la dedicació de l'església: «... *mulam nigram ad dedicationem ecclesie Sancti Petri Casserrensis...*».⁴

La prosperitat del monestir fou efímera i l'any 1079 perdia la condició d'abadia i era unit, en qualitat de simple priorat, a l'abadia borgonyona de Saint Pierre de Cluny.

Com a priorat de Cluny, Casserres fou el centre administrador de les escasses possessions de l'abadia borgonyona a Catalunya. La vida al priorat devia ésser força migrada, a jutjar per l'escàs nombre de monjos que formaven la comunitat. Aquesta migradesa planteja seriosos dubtes sobre la possibilitat que les estructures del monestir estiguessin encara en procés de construcció, i la situació econòmica del monestir fa suposar que en el moment en què és unit a Saint Pierre de Cluny, les seves estructures arquitectòniques ja eren completades, setanta anys després de la seva fundació. No sembla possible que, amb la migradesa econòmica amb què el monestir entra en el darrer quart del segle XI, pogués completar-se l'ambiciós programa arquitectònic previst pels seus fundadors. En canvi, el fet que el campanar no es completés tal com era projectat,⁵ pot coincidir amb aquest

4. Testament d'Enric, pergami, col·lecció particular, publicat per Antoni PLADEVALL, *Catalunya Romànica*, v. II, p. 358-359.

5. En el curs de les obres de restauració es varen descobrir dos capitells i una columna, concebuts per a finestres geminades de campanar, que no s'havien utilitzat mai i foren reaprofitades com a material de farciment dels ronyons de la cúpula del campanar.

moment d'aturada de les obres, quan el monestir ja és completat, llevat dels pisos superiors del campanar.

Aquest fet és especialment rellevant en el nostre cas, per tal com sembla molt clar, en el resultat de l'exploració arquitectònica i arqueològica del monestir,⁶ que aquest no fou objecte d'obres importants de reforma abans de les destrosses dels terratrèmols de 1426 i 1427. Per tant, la visita dels dos mestres de cases, l'any 1410, es produeix amb el monestir tal i com havia quedat després de la seva construcció durant el segle XI.

Les destrosses provocades pels terratrèmols de 1426 i 1427 afectaren fonamentalment les estructures del claustre i la nau nord de l'església. La situació econòmica i institucional del monestir no permeté, en aquest moment, la reconstrucció «correcta» de les estructures afectades i, així, mentre la nau nord de l'església era paredada i deixada fora de servei, el claustre era reconstruït, de forma molt simple i precària, reaprofitant elements constructius del claustre original en la construcció dels pilars dels porxos de les galeries del nou claustre.

L'economia del monestir no es va refer, i ja l'any 1460 es produeix la darrera visita coneguda dels visitadors de Cluny. Al monestir, només hi viu el prior i un novici, i el seu estat és lamentable.

La decadència arriba al seu punt culminant l'any 1573, quan el rei Felip II uneix Sant Pere de Casserres al col·legi dels jesuïtes de Betlem de Barcelona. Els jesuïtes tingueren Casserres com una simple granja, destinada a activitats agràries, fins a l'any 1767, quan el govern s'incauta de la «granja» de Casserres com a conseqüència de l'expulsió dels jesuïtes. El 1774 és venut, a través d'un intermediari, a la casa del Pla de Roda, que ha estat la seva propietària fins a l'any 1991, en què fou adquirit pel Consell Comarcal d'Osona i s'iniciaren els treballs de restauració que completen, i culminen, els treballs de consolidació que hi va realitzar la família, propietària del monestir, entre els anys 1952 i 1962.

La restauració i la posterior adequació museogràfica del monestir de Casserres s'han realitzat sobre la base de recuperar les estructures i la imatge que tenia el monestir, i cadascuna de les seves dependències, en el moment del seu màxim esplendor, a la fi del segle XI. Aquesta proposta ha estat possible per la manca de rellevància arquitectònica de moltes de les reformes sofertes pel monestir, llevat d'alguns aspectes de les reformes

6. J. PUJADES, C. SUBIRANAS, J. A. ADELL, «Sant Pere de Casserres», a *Catalunya Romànica*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1998, v. XXVII, p. 201-206.

derivades dels terratrèmols de 1426-27, i l'excel·lent estat de conservació de les estructures originals.

El nivell de la seva conservació, i la seva claredat constructiva, fan del monestir de Sant Pere de Casserres un dels principals monuments de l'arquitectura del segle XI català i un dels conjunts on millor podem conèixer les formes de vida dels monjos altmedievals, que és el que s'ha reflectit en el muntatge museogràfic. Aquest coneixement ha estat possible gràcies, en bona mesura, al document que estudiem, que reflecteix, amb precisió, l'estat i ús de les dependències del monestir, abans de les transformacions provocades pels terratrèmols de 1426-27.

Si un document d'aquest tipus és totalment extraordinari en el conjunt de la historiografia de l'arquitectura altmedieval catalana, encara ho és més pel fet que la seva descripció s'ajusta, en les seves parts essencials, a les estructures del monestir de Casserres que han arribat fins als nostres dies.

La història constructiva del monestir de Sant Pere de Casserres, tal com la podem conèixer avui, posa en evidència que el monestir fou construït en un sol procés seguit d'obres, que s'inicien abans del 1010 i acaben abans del 1079, i que es deixaren inacabats els pisos superiors del campanar. També tenim constància que el plantejament inicial del monestir preveia la construcció d'un claustre més gran, però aquest plantejament no va culminar-se i el monestir va construir-se tal i com avui el coneixem.

La situació econòmica i institucional del monestir permet suposar que l'estructura original del monestir no fou modificada abans dels esdeveniments catastròfics de la primera meitat del segle XV, i tampoc no han quedat testimonis arquitectònics i arqueològics que permetin suposar que l'estructura inicial, completada a la fi del segle XI, fos alterada substancialment abans del segle XV.

A partir dels esdeveniment de 1426-27, el monestir fou objecte de reformes importants, tal com s'ha dit, i aquestes es tornaren a produir per a la seva adaptació a explotació agrària, però no s'alteraren les parts essencials de la seva estructura, les quals no tingueren reformes rellevants abans del 1410 i, per tant, a més de la descripció de l'estat del monestir, el nostre document ens aporta una visió exacta de l'estructura del monestir del segle XI.

El registre escrit en la historiografia de l'arquitectura altmedieval

El caràcter extraordinari del document de Casserres de 1410 rau en el fet que el registre escrit dels processos de construcció, i de generació de

l'activitat artística, es generalitza per norma a Catalunya només a partir del segle XIII, i arriba al seu punt culminant en els anomenats llibres d'obra, de les grans empreses de construcció, dels segles XIII i XIV, com poden ésser les catedrals.

Anteriorment, i durant l'alta edat mitjana, el registre escrit dels processos de construcció és molt escàs, i referit generalment al moment de la consagració del temple, o a donacions testamentàries «*ad operis*», que si bé ens permeten situar cronològicament els processos constructius, no ens aporten, en general, dades sobre l'edifici o la seva funcionalitat. Només cal revisar l'excel·lent recull de dades, elaborat per Núria de Dalmasas i Antoni José i Pitarch,⁷ sobre els llegats destinats a les obres de construcció d'esglésies, per adonar-nos que gairebé la totalitat de llegats són destinats a un genèric «*ad operis*», o a un no menys genèric «*ad dedicationem*», que només permeten establir una datació referencial per a un procés constructiu en curs, o bé a la seva culminació, amb la dedicació, o consagració, de l'església.

L'estudi de Ramon Ordeig, sobre les actes de consagració i dotació de les esglésies medievals catalanes,⁸ ha posat en evidència fins a quin punt hem de prendre amb unes certes reserves la relació entre les dates de la dotació i la culminació de les obres de construcció de les esglésies, motiu pel qual no podem prendre, si no és amb precaució, l'expressió «*ad dedicationem*» com un indicati fiable per a la datació de la conclusió dels processos constructius. En el cas de la dedicació de l'església de Sant Pere de Casserres, com en molts altres edificis, l'evidència arqueològica de la seva arquitectura, permet relacionar clarament el testimoni del registre documental amb la realitat de la seva arquitectura, però aquesta coincidència, tot i la seva importància cronològica, no ens aporta dades rellevants sobre quin era l'arquitectura original ni la seva relació amb les estructures avui conservades.

Per tant, podem concloure que els registres documentals més usuals de l'alta edat mitjana, en general, no ens aporten dades essencials sobre la realitat arquitectònica dels edificis a què es refereixen, tot i que són fonamentals per a la datació dels processos constructius i la seva culminació.

7. Núria DALMASAS, Antoni JOSÉ I PITARCH, *Història de l'Art Català I. Els Inicis i l'Art Romànic S. IX-XII*, Barcelona: Ed. 62, 1986, p. 81-85

8. Ramon ORDEIG I MATA, *Les dotaties de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, Vic, 1993-1994, v. I.

El nostre document es mou en un terreny historiogràfic diametralment oposat. No ens aporta dades cronològiques essencials, car la seva cronologia no té altre valor que la d'ésser anterior a les convulsions de 1426-27, i les reformes que se'n derivaren, perfectament documentades pel registre arqueològic.⁹ Però, en canvi, té el valor, fonamental, de descriure la realitat arquitectònica i funcional del monestir en aquest moment, i permet contrastar-la amb la realitat de la seva arquitectura actual.

Per tant, dins una sistematització de les fonts documentals de l'anàlisi de l'arquitectura altmedieval, no podem incloure aquest document en la sèrie de documents que ens informen de dades cronològiques, referides a l'edifici, o a la institució que el sosté. Més aviat, el seu valor arrela en poder-lo incloure dins la sèrie, encara més reduïda, dels documents que ens informen sobre la veritable realitat de l'arquitectura, en el moment de la seva redacció. Aquest tipus de document, a l'època altmedieval el podem trobar, en molts aspectes, referit a l'arquitectura monàstica, i resulta de tot punt essencial per a la comprensió de les estructures arquitectòniques monàstiques, anteriors als grans processos constructius dels segles X i XI.

En general, el registre documental que ens aporta informació arquitectònica es troba en textos de caràcter hagiogràfic, en els quals s'enalteixen les virtuts constructives dels seus protagonistes.

El més antic d'aquests documents és la *Vita Sancti Philiberti, abbatis Gemeticensis*,¹⁰ abat i fundador del monestir normand de Jumièges, pels volts de l'any 650. La relació dels fets de la vida de Sant Filibert inclou una complexa descripció del monestir de Jumièges, que constitueix l'aproximació literària més precisa que avui tenim d'un monestir merovingi. El llenguatge retòric i ampul·lós del document¹¹ fa que algunes expressions com «...per quadram moenia turrata mole surgentia...», «...claustra receptionis mira...», «...operosa saxis claustra comitantur arcus variumque...» o «...Domus alma...» siguin de difícil interpretació.

Si, a la dificultat d'interpretació, hi afegim la manca d'evidències arqueològiques del monestir de Sant Filibert, conclourem que el document té un

9. J. PUJADES, C. SUBIRANAS, *op. cit.*, p. 201-206.

10. MABILLON (ed.), *Vita S. Filibert Alb. Gemeticensis*, cap. 7; *Acta Sanctorum Ordinis Sancti Benedicti*, II:5, 820. Anàlisi i trascripció a Walter HORN, «On the Origins of the medieval cloister», *Gesta*, 12 (1973), p. 34-35.

11. J. BOUSQUET, «Problèmes d'origine des cloîtres romans. Histoire et stylistique. De l'époque carolingienne a Aurillac, Conques et Moissac», *Les cahiers de Saint Michel de Cuxá*, 7 (juny, 1976), p. 7-35.

valor essencialment testimonial, sense possibilitat d'una concreció física de la seva estructura arquitectònica.

Amb tot, algunes expressions com «...operosa saxis claustra comitantur arcus variisque...» aporten indicis sobre algunes hipotètiques concrecions arquitectòniques, com la presència d'un claustre amb arcs, però, en tot cas, no podem anar més enllà d'indicis hipotètics sobre l'estructura arquitectònica del monestir. Tot i les seves limitacions, el document hagiogràfic de Jumièges és molt interessant en la història de l'arquitectura monàstica, per ésser la primera referència escrita que tenim d'un monestir medieval entès ja com un clos tancat, una clausura «*claustra*», i també per ésser, probablement, la primera referència al concepte de «*claustra*», no només com a concepte abstracte de «clausura», sinó també, malgrat que tímidament, com a concepte arquitectònic, vinculat significativament a la presència d'arcs en la seva estructura.¹²

Més moderna, i també molt més concreta que l'hagiografia de Sant Filibert, és l'hagiografia de Sant Ansegis, abat del monestir de Saint Wandrille, a Fontenelle, entre els anys 823 i 835.¹³ En la part de la vida de Sant Ansegis que ara ens interessa es fa una completa descripció del nou conjunt monàstic que aquest abat bastí al costat nord de la vella església de Saint Wandrille, construïda cap a la meitat del segle VII.

La descripció té un llenguatge molt més planer i concret que la que hem trobat en l'abadia de Jumièges, tot i conservar un marcat caràcter apològic, i aquesta concreció la fa especialment important, per tal de poder restituir, amb un considerable marge de fiabilitat, l'estructura arquitectònica del monestir.

L'estructura essencial del monestir es definia per un gran pati, a l'entorn del qual es disposaven els edificis, precedits d'un porxo: «...Item, ante dormitorium, refectorium et domum illam quam maiorem nominavimus, porticus honestas cum diversis pogiis aedificare iussit...» Amb aquest text ens trobem davant una perfecta definició de la forma arquitectònica d'un claustre medieval, un pati, envoltat de porxos, tal i com és definit en els mateixos anys pel monjo Hildemar de l'abadia de Corbie, en els seus comentaris a la Regla de Sant Benet.¹⁴

12. J. A. ADELL, *op. cit.*, p. 255-256.

13. J. P. MIGNE, *Patrologiae, cursus completus series latina*, Paris, 1844 i s., t. CV, p. 734-750.

14. MITTERMÜLLER, *Vita et Regula SS.P. Benedicti una cum expositionae Regulae a Hildemaro tradita*, Ratisbonae, 1880, p. 182 i s.

Els comentaris d'Hildemar no tenen, en cap moment, una voluntat de definició arquitectònica d'un monestir, però en un dels seus passatges parla de la disposició de l'àmbit claustral, que aquest ha de tenir cent peus de costat («...*quia claustera monasterii centum pedes debet habere in omni parte...*»), i que el claustre és un pati envoltat de porxos («...*Claustera enim dixit de illa curia, ubi monachi sunt, id est, quae est inter porticum et porticum...*»).

Aquesta intenció de definir conceptualment l'arquitectura d'un monestir, té la seva màxima expressió en l'excepcional document conservat a la Stiftsbibliothek de l'Abadia de Sant Gall, a Suïssa.¹⁵ Aquest document, conegut com el «plànol de Sant Gall», constitueix el plànol arquitectònic medieval més antic d'Europa, i es tracta del plànol d'un monestir benedictí complet i perfecte que un remitent anònim (probablement l'abat Haito de l'abadia de Reichenau), envià a l'abat Gozbert de Saint Gall pels volts de l'any 820.¹⁶

La documentació carolíngia descrita, i altres documents com l'hagiografia de Sant Benet d'Aniane, del monjo Ardó,¹⁷ posa en evidència una voluntat descriptiva, i alhora definitòria, del «model» dels elements d'un monestir, en un moment en què la concepció i l'organització de la vida monàstica es veuen sacsejades per la reforma de Sant Benet d'Aniane i les conclusions dels sínodes d'Aquisgrà dels anys 816 i 817. Sembla talment com si els responsables de l'organització monacal volguessin reflectir en tot tipus de documents escrits les noves imposicions, arquitectòniques i regulars, que afecten la vida segons la Regla de Sant Benet.

A partir del segle XI, el caràcter normatiu desapareix de les descripcions de monestirs, i els documents, ja més abundants, com la vida de l'abat Odiló de Sant Pere de Cluny,¹⁸ les *Consuetudines Farvenses*, també referides al mateix monestir,¹⁹ o el sermó-carta del monjo Garsies, sobre les

15. Saint Gall Stiftsbibliothek, ms. 1.092.

16. W. HORN, E. BORN, *The plan of St. Gall. A study of the architecture & economy of & life in a paradigmatic carolingian monastery*, Berkeley-Los Angeles: University of California Press, 1979.

17. J. P. MIGNE, *op. cit.*, t. CIII, p. 363-364.

18. J. P. MIGNE, «Vita Sancti Odilonis, auctore Jotsaldo Sylviacenses monacho», a *op. cit.*, t. CXLII, col. 908.

19. Bruno ALBERTI (ed.), *Descriptio Farvensis Monasterii Consuetudinies Monasticae, Consuetudines Farvenses*, Friburg, 1900, v. II, cap. I, p. 137-139.

obres de l'abat i bisbe Oliba, a Sant Miquel de Cuixà,²⁰ descriuen l'arquitectura dels monestirs com una cosa «natural», ja sabuda i que no necessita noves definicions. Aquest caràcter no normatiu perdurà fins al segle XII, quan el Capítol General del Císter reprendrà la redacció de documents normatius sobre les condicions arquitectòniques i artístiques dels seus monestirs.

En la documentació carolíngia existeix una clara voluntat definitòria dels elements arquitectònics del monestir. És un moment en què l'escriptor és conscient que s'està creant el cos teòric d'una nova arquitectura que respon a tot un procés cultural i religiós d'ampli abast, com es reflecteix, per exemple, a les conclusions dels sínodes d'Aquisgrà de 816 i 817, i la política religiosocultural de Lluís el Pietós. A partir del segle XI, i fins i tot abans, el model cultural i arquitectònic és plenament consolidat i la voluntat definitòria ja ha desaparegut totalment del registre escrit, limitant-se el text a la nominació de les parts, sense cap pretensió de definir un model, sinó només la seva descripció material o aspectes col·laterals, com el seu estat o el seu cost.

El nostre document, redactat el 1410, comparteix plenament aquest esperit, i la seva descripció del monestir de Sant Pere de Casserres és absolutament lineal, sense cap pretensió d'anar més enllà de la simple descripció, no tant de l'arquitectura del monestir com de l'opinió o el comentari que en fan els veritables protagonistes de la visita, que ja no és el monestir, sinó els mestres de cases que el jutgen.

El document i el monestir de Casserres

El document que estudiem és una acta notarial efectuada per Pere Alarich, escrivent jurat del notari Bartomeu Escayó, el qual el dia 27 de juliol de l'any 1410, diumenge, acudí al monestir de Casserres requerit per Pere de Sobre-riba, prevere beneficiat de la Catedral de Vic, en presència de Bernat de Caselles, mercader de Barcelona; Ramon de Bac, de la parròquia de Sant Pere de Savassona, i Alfons de Cardona, habitant de Vic, que actuaren com a testimonis, i acompanyat d'Antoni de Torres, picapedrer, i Francesc Pujol, fuster, ambdós mestres de cases de la ciutat de Vic.

20. Pierre de MARCA, *Marca Hispanica, sive Limes Hispanicus*, Paris, 1688 (ed. fac-símil, Barcelona: Ed. Base, 1972), «Appendix», doc. 222, col. 1.072-1.082.

El motiu de la visita és efectuar una inspecció als edificis del monestir, per valorar l'import de les reparacions que calia efectuar-hi, les quals, d'acord amb el preàmbul del document, eren molt necessàries: «...*cum dictum monasterium et eius ecclesiam et domus indigeant multum necessario reparatione...*»

L'acta ocupa tres folis, del 43r fins al 45v, del *Liber comunis* (15 juny 1410-21 gener 1411) del notari Bartomeu Escayó, que actuà com a notari públic de Vic entre 1405 i 1417, per bé que també es conserva un volum redactat entre 1402 i 1406, en què actuà com a notari per autoritat reial.²¹

En el moment d'efectuar-se la visita el monestir constava dels dos recintes actuals, l'exterior, tancat pel portal major («...*portalem maius et anterius...*»), i l'interior, obert pel segon portal («...*secundum portalem...*»), que es troba a la base del campanar i que tanca el recinte estricte de la clausura monàstica.

Sobre el portal major hi havia una torre («...*turrim que est supra ipsum portalem...*»), avui totalment desapareguda, que era coberta amb una estructura d'embigat de fusta i teules. No podem dir si l'estructura de la torre era també de fusta, per tal com no n'ha quedat cap tipus de vestigi, però, si jutgem pel valor de la seva reparació, devia ésser amb parets de maçoneria.

Fora del recinte del monestir hi devia haver una casa, derruïda i descoberta («*domum dirutam et penitus discohopertam...*»), la qual, a jutjar pel valor de la seva reparació, era gairebé una ruïna i avui ja no es conserva.

Abans d'entrar al segon portal, hi ha l'hospital del monestir («...*hospicium duarum domorum, unius super alteram...*»), que era a càrrec del monjo cambrer. El seu estat de conservació era bo, per tal com manifesten que no precisava reparacions. Podem identificar aquesta peça amb l'edifici de dues plantes, construït al segle XI, situat a la banda nord del monestir, dins del primer recinte, però fora del recinte de la clausura estricta. Aquest hospital era on els monjos donaven compliment al Capítol LIII de la Regla de Sant Benet, sobre com s'ha d'acollir els forasters, que han de romandre a part per no destorbar els germans i han de tenir sempre llits parats en nombre suficient.²² La seva situació apartada del recinte clos del monestir també és refrendada per les *Consuetudines Farvenses*, quan indiquen que el lloc on s'apleguen les persones que arribin sense cavalls, i

21. Lluïsa CASES, Imma OLLICH, *Catàleg dels Arxius Notarials de Vic*, Barcelona: Fundació Noguera, 1986, p. 188.

22. *Regla de Sant Benet*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1981, p. 111 i 112.

reben la caritat, se situa fora del monestir. Les *Consuetudines Farvenses*, com el plànol de Sant Gall, assenyalen la presència de diversos edificis per rebre els hostes i viatgers segons la seva categoria social, com correspon al seu caràcter de grans abadies, però en un monestir més modest aquesta funció es concreta en un únic edifici.

La identificació de l'hospital de Casserres permet identificar altres edificis catalans amb la mateixa funció, com els situats al monestir de Sant Pere de Rodes, o les canòniques de Sant Maria de Vilabertran i Santa Maria de Lladó, mentre que en altres monestirs com Sant Esteve de Banyoles tenim únicament constància documental de la seva existència.²³

Encara fora del recinte de la clausura hi havia una torre, destinada a colomar del monestir («...*ipsam turrin in quo erat columbarium ipsius monasterii...*»), al costat del qual hi havia una cambra («...*cameram contiguam ipsi turri...*»). Prop d'aquesta torre hi havia dues cambres, una destinada al forn i l'altra a l'obrador del pastisser («...*una furnum et altera pistatorium...*»). De tots aquests edificis només es conserva la part baixa dels murs d'una estança rectangular, adossada a l'escala del primer pis de l'hospital, on l'evidència arqueològica demostra que s'hi havia instal·lat un foc en algun moment de la seva història.

Aquests eren els edificis que es trobaven dins el primer recinte del monestir i, per tant, es podien considerar dins el monestir, però fora de la clausura estricta, a la qual s'accedeix per l'anomenat segon portal.

En aquest portal, s'hi esmenta l'existència d'un sostre, que és sobre el portal («...*cohopertura sive in quadam tectu qui erat supra dictam intratam ipsius portalis...*»). Avui, aquest àmbit és ocupat per un terrat sobre una imponent volta de canó, que mig tapa el portal d'entrada, i es correspon, essencialment, a les obres efectuades després de 1426. Malgrat aquesta important transformació, encara s'hi conserven elements d'una estructura d'arcs, que formaven un atri o porxada, que aixoplugava l'entrada i que correspondria al «...*sostre que és sobre l'entrada d'aquest portal...*».

Des del portal, s'accedeix a la cambra del prior («...*intus aulam ipsius prioratus et cameram prioris...*»), que és situada al primer pis, amb l'escala d'accés per l'interior del campanar, tal com és avui.

De la cambra del prior s'accedia a una «casa», situada sota el cloquer, que no tenia sostre («...*domus sine tectum subtus cloquerium...*»). Aquesta estança avui ha desaparegut totalment, i encara hauria estat molt altera-

23. J. A. ADELL, *op. cit.*, p. 548-549.

da per les obres posteriors a 1426, però en l'angle format per l'església i el campanar es conserven restes d'arcs, obrats al segle XI, que poden correspondre a aquesta «*domus sine tectum*», i que posen en evidència que l'atri o porxada del portal del monestir tenia dues plantes, amb accés al primer pis probablement des de la cambra prioral.

A partir d'aquí s'entra ja a la clausura pròpiament dita, i la peça principal n'és el claustre, que a jutjar pel comentari que en fan devia tenir les cobertes de «...*tegulas*...» sobre embigat de fusta en molt mal estat.

Des del claustre s'organitzen les dependències del monestir, i aquí la identificació de les peces ha de combinar la descripció amb la realitat conservada. Fins ara l'escrivent jurat segueix un ordre lògic en el seu itinerari, però s'observa que, en entrar al claustre, els visitants es devien escampar, i la seqüència descriptiva no segueix estrictament un ordre correlatiu de les sales.

La primera peça visitada és el refectori («...*domum vocatam lo manjador dels monjos*...»), situat a la banda sud del claustre, que és la porta més important que s'observa clarament quan s'entra al claustre des de la base del campanar, car la columnata del claustre impedeix de veure les portes de l'ala de llevant i, en girar a la dreta per la galeria claustral, la primera porta que es veu és la del refectori.

Des del refectori entraren a la cuina («...*domum contiguam proxime dicte domini vocatam la cuyna dels monjos*...»), que té la porta en l'angle situat entre les galeries de ponent i sud del claustre.

Aquestes peces han pogut ésser identificades plenament pel registre arqueològic, car la peça que consideren la cuina conserva encara el seu sistema de desguàs, consistent en un canal de pedra que passa per sota de l'arc existent a la façana sud del monestir, travessa per davant del primer portal del monestir i aboca les aigües per una gàrgola cap als marges inferiors.

La situació del refectori i la cuina en l'ala sud del monestir coincideix exactament amb la seva situació en el plànol de Sant Gall, i es repeteix també en molts altres monestirs com els de Sant Llorenç de Sous, Sant Pere de Rodes o la canònica de Santa Maria de Vilabertran. En el monestir de Saint Pierre de Cluny II, el refectori i la cuina ocuparen la mateixa posició, tal com descriuen les *Consuetudines Farvenses* i va poder constatar K. J. Conant.²⁴

24. K. J. CONANT, *Cluny: Les Églises et la Maison du chef d'Ordre*, Cambrigde, Massachusetts: Mâçon, France, 1968.

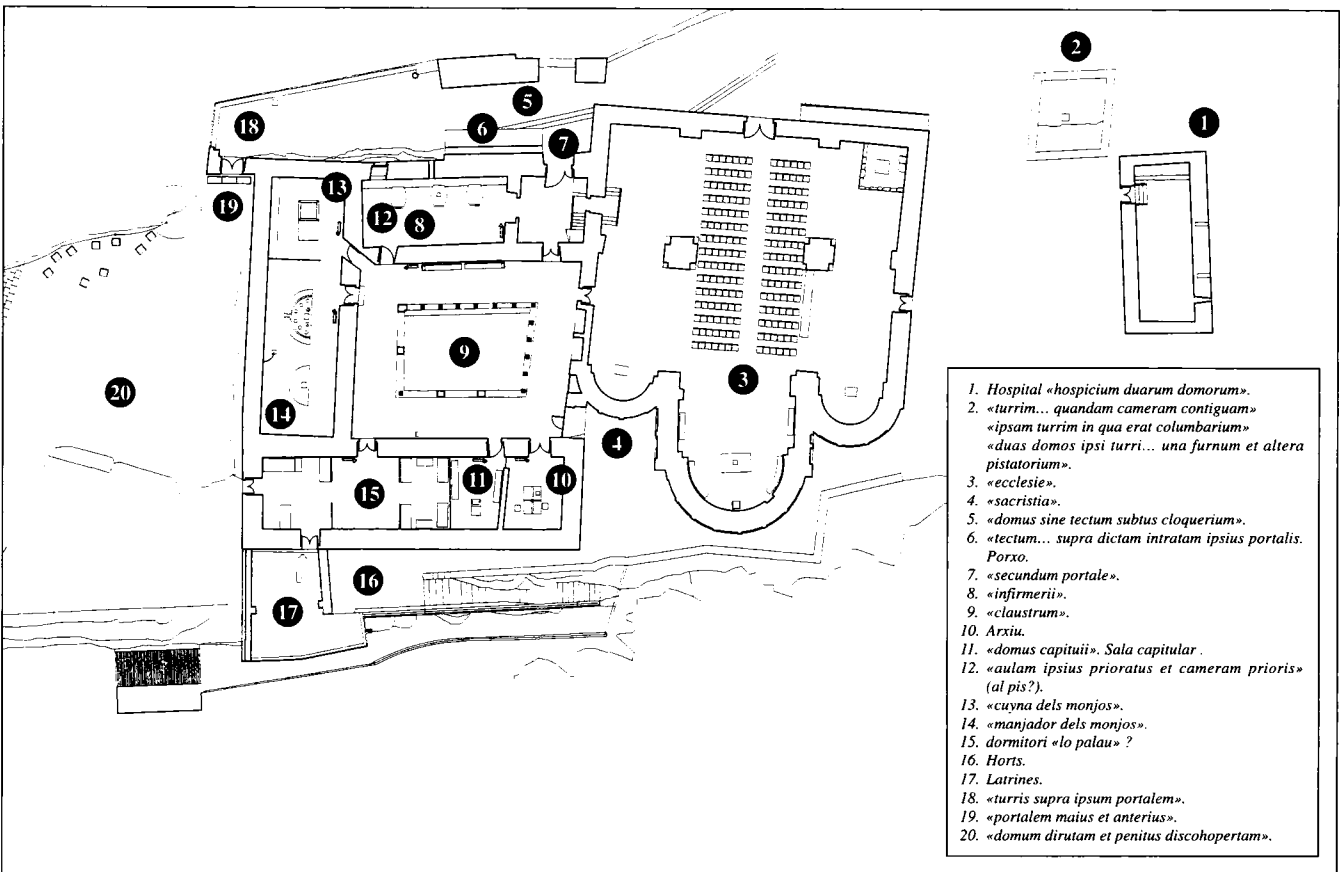
Prop de la cuina, hi ha el portal de la casa de l'infermer («...*portali domus infirmerii dicti monasterii...*»), casa que hem d'identificar amb l'estança de l'ala oest situada sota la cambra prioral. En l'estructura monàstica representada al plànol de Sant Gall, aquest espai és reservat a celler, i aquest ús tenia també en el monestir de Cluny II. A Casserres no s'esmenta l'existència de cap celler, i probablement aquesta funció era realitzada en aquesta estança, que devia passar a dependre del monjo infermer en el moment en què el monestir rep persones que s'hi retiren a passar els seus darrers anys.²⁵ Per altra part, no té sentit assignar una estança d'aquestes dimensions per a «infermeria» d'una comunitat de set o vuit persones.

D'una forma secundària, el document esmenta la sala capitular del monestir («...*domus capituli...*»), que no és visitada específicament, però que se situa per darrere del menjador, és a dir, en l'ala de llevant, on també hem de situar la sala anomenada «lo palau», i que cal identificar amb el dormitori monàstic, que no s'esmenta en tota la visita.

Aquesta ubicació quadra perfectament amb la realitat conservada en l'edifici de l'ala de llevant del monestir, on s'obren tres portes al claustre: la de més al sud, donaria al dormitori; la central, a la sala capitular, i la tercera, a una estança que era dividida en dos pisos i que hem identificat amb l'arxiu o «*scriptorium*», per la presència al pis d'un «*armarium*», obrat en el gruix de la paret oest.

Avui no es conserven traces dels murs que separaven el dormitori de la sala capitular o el menjador de la cuina. En canvi, el mur que separa l'arxiu de la sala capitular és una paret totalment deslligada de la volta i les parets laterals, però el seu caràcter altmedieval és perfectament confirmat per la decoració de pintures al fresc que presenta un dels seus paraments. Aquest fet ens permet confirmar que el constructor altmedieval que edificava el monestir lliurava a la comunitat unes sales rectangulars, indiferenciades, que immediatament eren compartimentades, i s'hi obrien noves portes, com podem constatar perfectament en el mateix cos de llevant del monestir de Casserres i en altres conjunts, com la canònica de Santa Maria de Vilabertran, la qual conserva, en l'ala de llevant, en un lloc equivalent al de Casserres, la façana d'una sala capitular que s'obre a una nau indiferenciada, on només resten les traces de les empremtes que deixaren en la volta els murs de divisió.

25. A. PLADEVALL, «Sant Pere de Casserres», a *Catalunya Romànica*, v. II, p. 360.

Per altra part, el registre documental també confirma aquest procés constructiu, quan en l'hagiografia de Sant Ansegis, abat de Fontenelle, s'esmenta que les sales eren dividides després de la seva construcció: «...*refectorium quam ita per medium maceria ad hoc constructa dividere fecit, ut una pars refectorii, altera foret cellarii...*»²⁶

L'ambigüitat que el document de Casserres planteja en el conjunt de dependències de l'ala de llevant ens obliga a atribuir les seves funcionalitats amb el recurs a l'evidència física, o la reducció «*ad absurdum*», però la hipòtesi que plantejem s'avé perfectament amb les estructures conservades, no contradiu el registre documental i coincideix amb l'anàlisi comparada amb altres monestirs o documents. Tant el plànol de Sant Gall com les *Consuetudines Farvenses* situen el dormitori en l'ala de llevant, i la sala capitular ja se situava a Cluny II, i en altres monestirs del segle XI, com Sant Miquel de Cruïlles o Sant Pere de la Portella, en l'ala de llevant del claustre.²⁷

La identificació dels usos de les estances de l'ala de llevant completa el panorama funcional del monestir de Casserres, però la seva estructura encara disposava d'altres estances que no s'esmenten al document de 1410, probablement perquè, com l'arxiu, es trobaven en bon estat i no eren objecte de reparacions.

Una d'aquestes estances ha estat identificada en una sala, datable entre els segles XIII i XIV, totalment aterrada, adossada a la façana de llevant del dormitori i amb accés directe des d'aquest. Per l'evidència arqueològica podem identificar aquesta estança com les latrines, que tant l'autor de les *Consuetudines Farvenses* com del Plànol de Sant Gall situen al costat del dormitori. En el monestir inicial de Casserres probablement aquesta funció es devia realitzar en àmbits més precaris, situats en les feixes de conreu de la façana de llevant del monestir, a les quals s'accedeix per la mateixa porta del dormitori.

Després de visitar aquestes sales, els mestres de cases puguen a les teulades («teguladas») de tot el monestir: «*domorum refetorii et coquine*», «*capelle Beate Marie*», «*ecclesie et capelle maioris Sancti Petri et capelle Sancti Iohannis*», «*tegulate cloquerii*». En aquestes teulades, a diferència de les teulades del claustre, no s'esmenten bigues ni cabirons, ni elements

26. J. P. MIGNE, *op. cit.*, n. 13.

27. J. A. ADELL, *op. cit.*, p. 532-540.

de fusta en la seva estructura, per tal com es tracta de teulades sobre voltes, tal com s'han conservat en la seva major part.

Al centre del claustre, esmenten la cisterna, encara existent, i la visita s'acaba amb la casa de la sagristia («*domus sacriste*»), que era totalment descoberta i que podem identificar amb l'estança, aterrada, que es va construir entre la façana nord de l'ala de llevant i l'absis central, abraçant l'absidiola sud de l'església.

El cost que els dos mestres de cases pressuposten per a les obres és el següent:

ESTANÇA	COST	
	Sous	Diners
Portal major	27	6
Torre sobre el portal major	50	—
Casa derruïda	140	—
Hospital	—	—
Cambra contigua a la torre	60	—
Colomar	55	—
Forn i obrador	27	—
Segon portal	50	—
Cambra prioral	40	—
Casa sota el campanar	44	—
Dos «cubs»	55	—
Claustre	240	—
Menjador	60	—
Cuina	50	—
«Lo palau»	60	—
Teulades del menjador i la cuina	80	—
Teulada de la capella de Santa Maria	30	—
Teulada de l'església	400	—
Cisterna	60	—
Sagristia	20	—
Casa sobre la sagristia	140	—
Total	1.688	6

Això equival a 84 lliures, 8 sous i 6 diners, una xifra molt respectable i possiblement excessiva per a l'economia del monestir en aquell moment, que demostra fins a quin punt la precarietat que es manifesta en el seu patrimoni arribava també a les seves estructures construïdes.

No sabem si aquestes obres s'arribaren a realitzar, probablement no del tot, car a part dels problemes econòmics el monestir es va veure sacsejat per terratrèmols i les obres d'urgència que varen implicar. De tota manera, és possible que almenys la reparació de les cobertes de l'església es realitzés, ja que en la seva restauració recent s'ha pogut identificar la coberta original, de lloses de pedra, que presenta almenys dues reparacions, consistents en construir sengles teulades de teula ceràmica per sobre de les cobertes anteriors.

Respecte a la reparació de les teulades, és important assenyalar com en algunes dependències, cobertes amb embigat de fusta, sense voltes, els visitadors fan constar la necessitat de proveir teules, llates i cabirons («*strabes, tignos, tegulas*») i el salari dels mestres («*salarium magistrorum*»). Aquest concepte del salari no apareix en cap altre tipus d'obra, ni tan sols en les teulades de l'església, que són sobre voltes i no necessiten estructura de fusta. Per tant no podem identificar aquest «*salarium magistrorum*» amb el sou dels dos mestres, sinó que el context del document ens porta a pensar que, en aquest moment del segle XV, almenys a Osona, fer cobertes d'embigat era un ofici propi i diferenciat, que no feien els dos mestres visitadors.

Fins aquí el que ens diu el document, però també podem preguntar-nos quin sentit podia tenir aixecar una acta notarial d'una visita com aquesta. La resposta l'hem de buscar en la situació institucional del monestir en aquell moment. Amb un prior comendatari, Martín de Juan Murillo, cardenal i abat de Montearagón, que tenia els seus interessos lluny del lloc, el monestir era en franca decadència, i això devia preocupar òbviament la seva casa mare, l'abadia de Saint Pierre de Cluny, que volia saber el seu estat exacte i insta la realització d'una visita, amb dos perits jurats i el notari que certifiqui el seu testimoni.

Sortosament per a nosaltres, les circumstàncies històriques foren adverses per al monestir, i aquella «radiografia» del seu estat de conservació, al segle XV, continuava essent vigent a la fi del segle XX, entre altres coses perquè no havia pogut realitzar la totalitat de les reformes que les adaptacions al seu temps reclamaven.

APÈNDIX DOCUMENTAL*

1410, juliol, 27. Sant Pere de Casserres

Pere de Sobre-riba, prevere beneficiat de la Seu de Vic, constituït personalment davant el portal major del monestir de Sant Pere de Casserres, juntament amb els mestres de cases vigatans Antoni de Torre, picapedrer, i Francesc Pujol, fuster, i en presència de notari i testimonis, requereix a aquells que revisin les dependències de l'esmentat monestir i de la seva església. Els perits indicats recorren les diferents estances, bo i determinant-ne l'estat de conservació i, en la majoria dels casos, el cost de la reparació de cadascuna d'elles.

AEV, Cúria Fumada, Bartomeu ESCAYÓ, *Liber comunis, 1410-1411*, f. 43r-45v.

Noverint universi quod die dominica, intitulata vicesima septima mensis iulii, anno a Nativitate Domini millesimo quadringentesimo decimo, in presencia Petri Alarich, scriptoris iurati sub me, Bartholomeo Scayo, notario publico Vicensis infrascripto, et Bernardi de Casellis, mercatoris Barchinone, Raymundi de Bacho, parrochie Sancti Petri de Savassona, diocesis [Vicensis], et Alfonsi de Cordova, habitatoris Vicensis, testium ad hec specialiter vocatorum, assumptorum et rogatorum, discretus Petrus de Supra Ripa, presbiter beneficiatus in sede Vicensis, procurator ad non nulla peragenda legitime constitutus a reverendissimo in Christo Patre et Domino Iohanne, tituli Sancti Laurentii in Damaso Sancte Romane Ecclesie presbitero Cardinali Montis Aragoni vulgariter nuncupate prioratumque monasterii Sancti Petri de Casseris, ordinis Cluniacensis, Vicensis diocesis, ex dispositione apostolica obtinente, constitutus personaliter iuxta et satis prope portale prius et maius intrate sive curritori dicti monasterii coram Anthonio de Turri, lapicida, et Ffrancischo de Podiolo, fusterio, operariis sive magistris domorum, civibus Vicensis, quos ad ipsum monasterium duxerat et venire fecerat idem procurator

* *Transcripció del document d'Antoni Pladevall i Font.*

pro infrascriptis specialiter peragendis, monuit et requisivit verbotenus ipsos Antonium de Turri et Ffranciscum de Podiolo, magistros sive domorum operarios antedictos, quatenus cum dictum monasterium et eius ecclesiam et domus indigeant multum necessario reparatione, et ipse Petrus, procurator prenarratus seu verius dictus reverendissimus principalis suus velit seu intendat eadem in locis, videlicet, ubi necesse fuerit reparare seu reparari facere cumque etiam ipse procurator seu dictus reverendissimus principalis eius intendat, prout poterit de et pro expensis que circa opus reparacionis iamdicte fient ad illum vel illos qui ad ea teneantur habere regressum sive eas recuperare et rehabere ad ipsos, ipsi Anthonius et Ffranciscus, operarii prenominati, qui in talibus ut dixit ipse procurator ex officio ipsorum erant experti et intenti dictam ecclesiam et monasterium ac domos eiusdem viderent et recognoscerent et, de re visui subiecta, iuxta sue puritatem consciencie et secundum Dominum Deum ac medio iuramento, quod in manu et posse dicti scriptoris iurati prestari requisivit et fecit, ut de dictis expensis suo loco constare possit ex legitimo documento arbitrarent et extimarent singillatim quantum reparatio huiusmodi decostabit seu decostare poterit bono modo. Et incontinenti dicti Anthonius de Turri et Ffranciscus de Podiolo, operarii memorati presentes, dicto scriptore et testibus antedictis prestito prius per ipsos corporali iuramento in posse dicti scriptori iurati, viderunt et recognoverunt dictum monasterium, ecclesiam et domos et, re visui subiecta, retulerunt, dixerunt et extimarunt et declararunt dicto medio iuramento quod expense necessarie circa reparacionem predictam que, ut dixerunt, multum est necessaria, cum aliter, ut dixerunt, hedificia in quibus est necessaria ipsa reparacio deteriorarentur vel totaliter deperirent, secundum Deum et eorum consciencias ascendent summas peccunie subtus contentas, prout distincte et singulariter inferius est contentum.

Primo, viderunt et recognoverunt dictum portalem maius et anterius dicti monasterii et, re visui subiecta, extimarunt et dixerunt quod reparacio necessaria ipsius portalis, inter salarium magistrorum et limina ipsius portalis et alia ibi necessaria, summa capiet seu decostabit in summa viginti septem solidorum et sex denariorum.

Item, ascenderunt ad turrim que est sita supra ipsum portalem et, visa et recognita ipsa turri, dixerunt extimando quod reparatio necessaria ipsius turris, inter tegimina, strabes et alia ibi necessaria demptis tegulis, decostabit quinquaginta solidos.

Postea, recedendo ab ipsis portali et turri intrarunt ulterius et accesserunt ad quandam domum dirutam et penitus discohopertam dicti monasterii, qua visa ac visui subiecta extimarunt reparacionem necessariam ipsius domus, inter strabes, tegimina, tegulas et tignos salarium magistrorum et alia ibi necessaria, summa capere centum quadraginta solidorum.

Item, recesserunt ab ipsa domo diruta et accesserunt ad quoddam hospicium duarum domorum, unius super alteram, claves cuiusquidem hospicium tenebat eo tunc camerarius dicti monasterii; et, visa et recognita domo ipsa sive ipso hospicio, dixerunt et declararunt quod ipsum hospicium non indigebat reparacionem.

Postea, recesserunt ab ipso hospicio et accesserunt ad quandam turrin dicti monasterii et intrarunt intus quandam cameram contiguam ipsi turri, et extimando dixerunt quod reparacio necessaria ipsius camere decostabit, inter strabes et alia ibi necessaria, sexdecim solidos.

Item, ascenderunt ipsam turrin in qua erat columbarium ipsius monasterii et, re visui subiecta, dixerunt reparacionem necessariam ipsius turris decostare, inter omnia ibi necessaria, quinquaginta quinque solidos.

Item, intrarunt duas domos ipsi turri proxime dicte contiguas, in quarum una furnum et altera pistatorium ipsius monasterii erant, quibus domibus visui subiectis dixerunt idem operarii sive magistri domorum quod reparacio necessaria ipsarum duarum domorum, inter omnia ibi necessaria, decostabit viginti septem solidos.

Deinceps, ipsi operarii, recedentes ab hinc, accesserunt ad secundum portale ipsius monasterii et extimarunt reparacionem necessariam in quadam cohopenura sive in quadam tectu qui erat supra dictam intratam ipsius portalis decostare, inter aliquas strabes ibi necessarias et tignos, tegulas et salarium magistrorum et alia ibi necessaria, quinquaginta solidos.

Item, recedendo ab ipso portali, intrarunt intus aulam ipsius prioratus et cameram prioris eiusdem et extimarunt et dixerunt reparacionem ibi necessariam ascendere ad peccunie summam quadraginta solidorum.

Postea, intrarunt intus domus sine tectum subtus cloquerium et extimarunt et dixerunt quod reparatio necessaria ipsius domus decostabit quadraginta quatuor solidos.

Item, extimarunt reparacionem necessariam de dos cubis qui erant intus proxime dictam domum dicti monasterii ad quinquaginta quinque solidos.

Item, introiverunt intus claustum ipsius monasterii et extimarunt reparacionem necessariam ipsius claustris, inter strabes, tignos, tegulas, salarium magistrorum et alia ibi necessaria, ad ducentos quadraginta solidos.

Item, intrarunt intus quandam domum vocatam lo manjador dels monjos, ultra seu retro domum Capituli ipsius monasterii, et extimarunt reparacionem necessariam ipsius domus ad sexaginta solidos.

Item, intrarunt intus quandam domum contiguam proxime dicte domini vocatam la cuyna dels monjos, sitam coram portali domus infirmerii dicti monasterii, et extimarunt reparacionem necessariam ipsius domus ad quinquaginta solidos.

Item, recedendo ab hinc, accesserunt ad domos vocatas lo palau dicti monasterii, et extimarunt reparacionem necessariam ipsarum domorum ad sexaginta solidos.

Postea, ascenderunt supra tegulatas domorum refetorii et coquine ipsius monasterii, et extimarunt reparacionem necessariam ipsarum tegularum ad octuaginta solidos.

Item, extimarunt reparacionem necessariam tegulate capelle Beate Marie dicti monasterii ad triginta solidos.

Item, extimarunt reparacionem necessariam tegulate ipsius ecclesie et capelle

maioris Sancti Petri et capelle Sancti Iohannis, et reparationem necessariam tegulate cloquerii ipsius monasterii ad quadringentos solidos.

Item, descenderunt ab ipsis tegulatis et intrarunt intus sisternam que est in medio dicti claustrum et, re de visui subiecta, extimarunt reparationem ipsius sisterne necessariam ad sexaginta solidos.

Item, accesserunt ad domos sacriste dicti monasterii et extimarunt reparationem necessariam ipsarum domorum ad viginti solidos. Item, extimarunt reparationem necessariam cuiusdam domus dicte sacriste, que quidem domus erat penitus detecta et discohoperta, inter strabes, tignos, tegulas, tegimina et salarium magistrorum et alia ibi necessaria, ad centum quadraginta solidos, de quibus omnibus et singulis supradictis, dum sicut premittitur singulariter agerentur et fierent dictus Petrus de Supra Ripa, nomine quo supra, petiit et requisivit sibi seu dicto reverendissimo principali suo fieri et tradi tot publicum et publica instrumenta, quod inde petierint et habere voluerint.

Que fuerunt acta per modum predictum subsecutis die, locis et anno ac presentibus dicto scriptore iurato et testibus supradictis.

La història de la vida privada

Apropar-nos a la història de la vida privada no és una tasca fàcil. De tota manera, com afirma Flandin, l'accés a la interioritat del subjecte no està tancat sense remei a l'estudi científic.¹ El principal problema que es planteja als historiadors i historiadores de la vida quotidiana és la varietat i parcialitat de la informació i el temor d'acabar fent una història anecdòtica. Però això no succeeix si partim bàsicament de la informació que ens donen els protocols notariais; aquestes fonts no són ni de bon tros tan parcials com les cròniques que magnifiquen els herois i els fets extraordinaris, sovint individuals i fora del corrent. Els protocols recullen fets gairebé sempre habituals de persones corrents; podem intentar, doncs, una anàlisi històrica basant-nos en fonts que hem de considerar bàsicament objectives i seriables.

El gran avantatge que tenim és que la major part de la documentació notarial és repetitiva i inclou exemples d'homes i dones dels diferents grups socials; trobem als nostres arxius una quantitat important de documents de la mateixa tipologia amb protagonistes molt diversos, que ens hauran de permetre treure'n, si no conclusions definitives, sí almenys alguna visió de conjunt sobre l'ambient de l'època, i també parlar sobre vivències personals. Aquest treball el farem per mitjà de relats concrets, sovint només fragments d'històries o episodis inacabats, ja que els documents no sempre ens expliquen el final, però aquestes pinzellades de realitat sovint són de gran interès per copsar vivències i mentalitats.

Intentarem apropar-nos a les sensibilitats d'una època davant d'uns fets personals concrets, tenint en compte que en tots els temps hi ha persones que responen tal i com la cultura dominant espera d'elles, per la qual cosa el que manifesten, no són només els seus sentiments, sinó el missatge que han rebut; en canvi, n'hi ha d'altres que reaccionaran en contra del model

1. Jean-Louis FLANDIN, *Le sexe et l'Occident. Evolution des attitudes et des comportements*, París: Seuil, 1981.

que s'imposa, i ben sovint també en queden testimonis pel que tenen de transgressió.

Hi ha documents diversos per apropar-nos a la quotidianitat de les dones i dels homes baixmedievals: la legislació, els processos, la poesia, les cartes privades, entre d'altres; però especialment la documentació notarial ens ofereix un ampli ventall de possibilitats. Entre les escriptures notariales, hem triat sobretot els capítols matrimonials, perquè aquests documents segellaven la vida en comú d'una parella i fonamentaven l'estructura econòmica de la nova cèl·lula familiar, per la qual cosa n'hem escollit alguns a l'atzar per exemplificar la informació que ens aporten. També hem fet servir documents relacionats amb el trencament dels compromisos matrimonials, inclosos en unes tipologies documentals menys estudiades i que ens ofereixen una àmplia gamma d'informacions, moltes vegades parcials, però que mostren vivències concretes en situacions de conflicte; es tracta de protestes, requestes i sentències arbitrals, on es reclamen drets o es fan constar queixes públicament per mitjà d'un notari. De forma marginal hi hem inclòs altra documentació, com ara alguna causa matrimonial, en la qual analitzem la presència dels notaris en aquests processos, i també hem utilitzat algunes cartes privades, entre les quals hem prioritzat les enviades o rebudes per algun notari.

No es tracta d'oferir un treball estadístic perquè s'apartaria de la finalitat de la nostra recerca, que va encaminada just a la història de la vida privada; així que, per damunt de l'anàlisi de l'estructura dels documents, de la seva base jurídica i de les xifres dels dots, relatarem, per mitjà dels testimonis escrits pels notaris medievals, petites històries amb protagonistes ignorats, però amb noms, cognoms, vivències i sentiments.

L'amor i el matrimoni

El matrimoni medieval no té gran cosa a veure amb l'amor. Sobre el matrimoni reposa enterament l'ordre social; el matrimoni és una institució, un sistema jurídic, que assegura la reproducció de la societat dins d'unes estructures sobre les quals es recolza l'estabilitat del poder i de les fortunes.² A la societat estamentada medieval no li convé barrejar aquesta

2. George DUBY, *Mâle Moyen Age. De l'amour et autres essais*, París: Flammarion, 1983, p. 45.

estabilitat amb l'amor, la passió ni el plaer, de manera que considera que és millor que amb el llinatge i la fortuna no hi juguin els sentiments.

D'altra banda, alguns moralistes dels darrers segles medievals trobaven fins i tot pecaminós que un home estigués enamorat de la seva pròpia muller. Francesc Eiximenis recomana a les dones que «no s'ornin vanament... car tant volen ésser amades, que la amor és massa, e torna vil, con diga Sent Ambrós: Qui massa ama sa muller e desordenadament és axí com aquell qui fa adhulteri». ³ Bernat Metge trobava fins i tot inconcebible que un home estigués enamorat de la seva dona: «...la dona que tant am no és ma muller. Sàpies que molt més am aquella, sens tota comparació. Bé és veritat que ma muller la am com los marits acostumen». ⁴ Veiem com l'escriptor generalitza sobre els seus sentiments, com si aquesta actitud fos la norma entre els homes del seu temps, com si hi hagués dues formes diferents d'amor: el que sent per la dona de qui està enamorat i l'amor que els marits acostumen a sentir per les seves mullers. Sembla que l'un i l'altre no tenen gaire en comú.

Un exemple de la fredor en les relacions entre marit i muller es detecta, per exemple, en aquesta carta que el notari barceloní Joan Franc escrivia a la seva dona:

«A la dona na Margalidona, muller de Johan Franch, notari a la plaça de Sant Jacme de Barchelona. Na Margalidona: Certifich-vos que ja som partits de València e som en lo camí, Déus volent serem aquí en dimarts abans de Corpus Christi, o abans, o així m'o pens. Prech-vos que façats que jo haia les calces solades, car no hauria què em calçàs. E prech-vos que façats comprar una quartera de civada avenosa, e fets escurar la establa, e esforçats-vos bé. E recomanat-me e saludats-me los acostumats. Scrita en lo loch de les Cobes, a 13 de maig de l'any 1418. Johan Franch.» ⁵

Aquesta dona de la burgesia, muller d'un conegut notari que vivia a la plaça de Sant Jaume, ⁶ rebia amb aquesta carta només encàrrecs puntuals relacionats amb la seva tasca de mestressa de casa, que havia de procurar el confort del marit i del seu cavall quan tornessin. Cal creure que ell por-

3. Francesc EIXIMENIS, *Lo Libre de les dones*, Barcelona: Curial, v. I, p. 47.

4. Bernat METGE, *Lo Somni*, Barcelona: Barcino, 1925, p. 106.

5. AHCB (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), *Notariats*, XVII-10.

6. Del notari Joan Franc (Major) es conserven a l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB) més de 125 protocols entre els anys 1406 a 1456.

tava força dies fora de casa, ja que havia anat a València i estava de camí de tornada. La carta ens mostra una relació que podríem dir que era gairebé laboral entre marit i muller.

Aquest fet el trobem encara accentuat a les cartes que el ciutadà barceloní Arnau Climent Folquer enviava al notari Narcís Gili, amic seu. Arnau Climent demanava de forma insistent en les seves cartes que el notari vigilés que els fills anessin a escola; amb una de les cartes li enviava la clau de l'estudi i «*la clau d'un caixó blanc qui està en l'entrant en man dreta*», perquè li busqués una escriptura i la hi trametés a Xerta, «*després la clau de l'estudi e caixó guarda-la'm bé, no la cal trametre*», escriu el 20 de gener de 1495. L'estada d'Arnau Climent a Xerta s'allargà i continuaven a Barcelona la seva dona, Joaneta, i els seus fills, així que tres mesos després demanava al notari que anés de nou a casa seva amb la clau i que «*si na Joaneta vol orejar les gonelles ni la roba, obriu-li los còfrens, que dins lo caixó de l'estudi són les claus, e vós la teniu ab la de l'estudi; après torna-ho a tencar*». Pocs dies després enviava a la dona una gerra amb peix i a Narcís Gili una carta amb instruccions per a ella de com havia de tenir cura del peix i com havia de repartir-lo entre parents i amics. Potser Joaneta era il·letrada, de tota manera el marit fa constar que també l'escriu a ella. Potser era una noia molt jove i inexperta, de tota manera les cartes fan la impressió d'una total desconfiança: la dona té una part de la casa tancada amb clau, a la qual no té accés si el notari Gili no li obre la porta; i, si no li obre el calaix on hi ha la clau que permet obrir els cofres on hi ha la roba de mudar, que és de suposar que era roba del marit, arribada la primavera ni tan sols la podia airejar perquè no s'arnés.⁷

Podríem pensar que aquestes cartes responen a un costum de no exterioritzar els sentiments, però no era així en el context dels darrers segles medievals, ja que llavors els sentiments es mostraven obertament, com es veu a les lletres amatòries que s'han conservat i també en algunes cartes privades. Com ara la carta que un oficial de la cort de la reina Maria trametia al notari barceloní Nicolau Bernat recomanant un afer de la seva mare: «*us tinc en estima d'un meu germà, us prec hi vullau endreçar la mia cara mare en tot lo que a vós sia possible*».⁸ O algunes de les cartes de Sereneta al seu marit, Ramon de Tous, administrador de Maria de Luna, gairebé

7. *Epistolari del segle XV*, Barcelona: Barcino, 1926, cartes XVIII-XXI.

8. *Ibid.*, carta XIV.

una excepció de cartes d'amor entre cònjuges, amb frases com ara: «*si vós sabíeu l'ànsia i el desig que jo he de vós!*»⁹

Triar estat i parella

Les núvies

El problema de base residia en la forma de triar estat i de triar parella. Ja hem dit que el matrimoni medieval no tenia res a veure amb l'amor, tot i que l'Església imposava com a condició per donar validesa a la unió que els contraents hi consentissin. Però el costum i els interessos de la societat civil feien imprescindible el consentiment familiar, especialment per casar menors d'edat, i també, com hem vist, alguns moralistes trobaven aquest costum lloable. Les noies eren casades normalment molt joves, entre els dotze i els divuit anys, pels pares o, a falta del pare, per un consell de familiars i amics, i això passava en tots els estaments socials.

La majoria de les dones estaven reservades al matrimoni, amb un home a qui en prou feines coneixien, i a la procreació de fills. Algunes eren recluses als monestirs sense vocació; amb prou feines hi trobem dones solteres. Les que estaven destinades al convent eren portades allà des de ben petites per a ser educades en la lectura i el cant per tal professar com a monges. A les filles destinades al matrimoni, era qüestió de trobar-los un marit convenient a una edat també convenient, sovint des de molt joves.

¿De cap manera podia triar una noia medieval el seu camí a la vida? Pel que fa al matrimoni, sense voluntat paterna no es podia casar legalment a no ser que el pare no li hagués buscat marit quan havia arribat a la majoria d'edat, que era, als darrers segles medievals, als 25 anys. El pare tenia el dret i el deure de casar les filles; si el pare havia mort, podien opinar sobre el matrimoni de la noia els parents i amics del costat patern i matern, o bé els «*maiores et seniores*» entre ells.¹⁰ Hem documentat plenament

9. Teresa VINYOLES, «L'amor i la mort al segle XIV. Cartes de dones», *Miscel·lània de textos medievals* (Barcelona: CSIC), 8 (1996), p. 11-198, especialment cartes 3, 5, 6 i 7.

10. Guillem BROCA, *Historia del derecho de Cataluña, especialmente del civil*, Barcelona: Gili, 1918, v. I, p. 318, 361. Sobre el dret català medieval referit a la dona, Milagros RIVERA, «Dret i conflictivitat social de les dones a la Catalunya prefeudal i feudal», a Mery NASH, *Més enllà del silenci. Les dones a la història de Catalunya*, Barcelona: Elfos, 1988, p. 53-71.

establerta aquesta llei en els casos en què la núvia és òrfena de pare. En veurem un exemple:

«Entenen los amichs de na Elionor, filla de l'honrat em Galceran Morey, quondam, senyor del castell de la Rocha, situat en Rosselló, e ciutadà de Barchinona.... que sobre lo matrimoni lo qual se tracta fer entre l'onrat [espai en blanc per a posar-hi el nom del nuvi] e la dita Elionor, sien concordats los capítols següents...»

Es tracta de l'esberrany dels capítols matrimonials, sense signar pel notari ni pels testimonis i sense datar i deixant en blanc cada vegada l'espai en el qual havia de figurar el nom del nuvi; segurament no estava encara decidit qui seria, com si es tractés d'esperar el millor postor en una subhasta. La nena tenia llavors 10 anys.¹¹

Darrera de la important quantitat de contractes matrimonials signats als darrers segles medievals es veu sobretot un contracte econòmic en el qual la núvia, moltes vegades, no hi prenia part. Vegem com a exemple la donació feta davant del notari Pere Granyana per part de Beneta, burgesa de Perpinyà, casada amb Guillem de Vallseca,¹² qui, en no tenir fills, féu hereva una neboda seva amb la condició que es casés amb un nebot del marit, així el patrimoni quedava a casa:

«Sàpiga tothom que jo, Beneta, muller de l'honorable Guillem de Vallseca, ciutadà de Barcelona, i filla de l'honorable Jaume Isern i de la seva muller Beneta, difunts, de Perpinyà. Degut a que Déu ha volgut que des de la flor de la joventut, gairebé des de la infantesa, fos donada al marit i que amb ell durant llargs anys visqués, però he estat feta estèril i sense fills. Proposo que sigui fet matrimoni entre vós, Eleonor, neboda meva, filla de l'honorable Pere Gerart, burgès de la vila de Perpinyà, i de la seva muller Clara, germana meva, amb l'honorable Arnau Guillem Pastor, nebot de l'esmentat marit meu, sobre el qual matrimoni hem parlat llargament entre nosaltres, els dits cònjuges, i amb altres amics de les dues parts...»

11. ACB (Arxiu de la Catedral de Barcelona), *Documents de la família Morey*. Sabem que Elionor Morey es va casar amb Ramon Buçot l'any 1374.

12. Creiem que es tracta del prestigiós jurista Guillem de Vallseca, que va participar en el compromís de Casp i que escrigué les glosses dels *Usatges* i el comentari a les *Constitucions de Catalunya*.

Li posa com a condició per rebre l'heretament que ells, la tia i l'oncle, siguin usufructuaris vitalicis dels seus béns i que la neboda es casi amb el dit Arnau Guillem Pastor, i si aquest matrimoni no vingués a efecte que la donació sigui nul·la.¹³

El notari recull, crec que de manera impecable, la velada queixa de Beneta, casada des de nena, que perpetua en la seva neboda un matrimoni de conveniència. Aquesta era la realitat de moltes dones del seu temps.

Els nuvis

Els nuvis de vegades eren força més grans que les seves promeses, especialment entre els mercaders i, en el cas de segones núpcies, els vidus. De tota manera, alguns membres de la noblesa, per interessos del llinatge, prenien muller molt joves; també els camperols de vegades es casaven abans dels 20 anys; els artesans es casaven un cop acabat l'aprenentatge, que depenia de l'ofici, però era entre els 18 i els 25 anys; en canvi, els mercaders es casaven més grans, normalment passats els 30, amb una noia molt més jove, que aportava un bon dot i que li havia de donar fills legítims. D'il·legítims, moltes vegades els joves mercaders i altres homes solters ja en tenien amb alguna esclava o concubina.¹⁴ De tota manera, si els interessos familiars ho requerien, a totes les classes socials els parents d'ambdues parts lligaven parelles d'adolescents.

Encara que alguns homes fossin ja adults o emancipats a l'hora de casar-se, moltes vegades tampoc no buscaven la muller ells mateixos, sinó per mitjà d'intermediaris. Això passava també a totes les classes socials. Així, per exemple, Joan Benajam, mariner de Mataró, nomenà procuradors la seva germana i el seu germà perquè portessin els seus afers i, a més, els

13. AHPB, Pere GRANYANA, 56/44, f. 184 (1419). Text traduït del llatí.

14. En aquest sentit hem trobat entre els protocols notariais algun contracte d'amistament; per exemple, entre Violant, filla de Joan Gil de Rubielos de Mora i Marc Escuder, recaptador d'impostos de Barcelona: AHPB, Tomàs BELLMUNT, 1399, f. 23v. I també compromisos de trencar la convivència il·legítima, com ara el signat per Francesca, filla de Francesc Solsona, de Barcelona, i Guillem Corall, tractant de bestiar, que havien conviscut durant algun temps, «*illicite et inhoneste et contra omnimodam honestatem et contra etiam voluntatem et consensum omnium amicorum meorum et vestrorum*». Ara ella es compromet a separar-se'n perquè ell s'ha casat (1387). Publicat a Teresa VINYOLES, *Les barcelonines a les darreries de l'Edat Mitjana*, Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana, 1976, p. 143.

donava poders per a buscar-li muller: «*contrahendi nomine meo matrimonium cum illa muliere que vobis videbitur, et super ipso matrimonio conventumque capitula et instrumenta causa sponsaliciium et alia faciendi et firmandi...*»¹⁵

Berenguer Morey, un home de l'alta burgesia, ja madur, que havia estat batlle de Barcelona diverses vegades, vidu per segon cop, rebia una carta del seu procurador que li proposava, entre altres afers econòmics, matrimoni amb una noia de dotze anys, la qual ni tan sols coneixia, emparentada amb la noblesa i amb un dot força acceptable; això sí, era òrfena i per tant quedava molt més exposada a la manipulació de parents i amics buscant un bon partit. Sabem que els intermediaris, en aquestes bodes, rebien una bona propina.¹⁶

Quan s'havia trobat el partit adient i les famílies respectives s'havien posat d'acord sobre el dot, llavors es firmaven capítols matrimonials davant de notari, documents de complexitat variable, però que contenien sempre l'instrument dotal i el compromís de casar-se.

Els capítols matrimonials

Els capítols deriven de la diversitat i la complexitat que anaren adquirint els contractes matrimonials a partir del ressorgiment del Dret romà i del dot femení, que havien anat desplaçant la llei goda i el dot marital al llarg dels segles XII i XIII. L'organització especial de la família catalana és conseqüència del principi de llibertat de contractació matrimonial, fet que queda reflectit en els capítols, que són l'únic codi pel qual ha de regir-se la successió patrimonial i el règim de vida de la comunitat familiar.¹⁷ Els capítols són contractes privats escrits davant de notari i testimonis, per mitjà dels quals s'estructura especialment el règim econòmic del futur matrimoni; tots ells són molt semblants, però les diferències són prou significatives com per apropar-nos a la peculiaritat de cada situació, la qual cosa ens permetrà, alhora, fer-nos una idea de conjunt de com s'estructuraven aquestes cèl·lules familiars bàsiques i de la casuística de cada una d'elles.

15. AHPB, Joan NADAL, 54/2, f. 46v (1388).

16. ACB, *Cisma d'Occident*, doc. en paper 342.

17. Luis HERNÁNDEZ PALMÉS, «Capítulos matrimoniales en las comarcas ilerdenses», *Iberda*, 2 (1943), p. 173.

Segons Lalinde Abadia, es generalitza a Barcelona la forma de capítols matrimonials a partir del 1363.¹⁸ Els capítols, que trobem redactats tant en llatí com en català, s'inicien amb una invocació religiosa: «*In nomine Domini...*» o bé «*...En nom de Nostro Senyor Déu sie e de la humil Verge madona sancta Maria, Mare sua, amén. Matrimoni és stat tractat...*» Després vénen els noms dels contraents amb la filiació paterna i materna, normalment es diu l'ofici del nuvi i del pare de la núvia, així com el lloc de procedència d'ambdós. Tot seguit es redacten una sèrie de contractes, de forma que el text queda estructurat en diverses parts o capítols, el més important dels quals és el que conté la carta dotal. Com tots els contractes de l'època feudal, el contracte matrimonial és personal, i per això no hi ha capítols matrimonials idèntics, ja que es mira de solucionar els problemes de la futura família en el moment de lligar el matrimoni, i això a totes les classes socials. Així, quan es casa un hereu o una pubilla, s'inclou en els capítols l'heretament; si la nova parella ha de conviure amb algun dels seus progenitors, s'estableixen les condicions d'aquesta convivència; fins i tot alguna vegada, entre els menestrals, en els capítols trobem certs contractes professionals.

El règim dotal

El règim dotal vigent consistia en l'aportació d'una quantitat de diners, o de béns, per part de la núvia o, més ben dit, en la majoria dels casos per part de la seva família, que servien per a ajudar a les càrregues del matrimoni i que, a la llarga, serien la seva assegurança de viduitat. Aquesta aportació rebia el nom de «*dot o aixovar*». A més, la noia aportava sovint roba de casa i vestits, que a pagès vénen consignats per escrit, però que no apareixen detallats als capítols barcelonins; de tota manera, sabem de la seva existència per la informació que aporten altres documents, especialment quan hi ha conflictes a l'hora de la restitució del dot. També de vegades elles aporten una casa o un censal o una vinya.

Veurem el resum d'uns capítols matrimonials concrets en què hi ha part del dot amb béns immobles. Berenguer Lordes, mestre de cases de Barcelona, i la seva muller Maria, volent que la seva filla Franciscona es casi

18. J. LALINDE ABADIA, «Los pactos matrimoniales», *Anuario de Historia del Derecho Español*, 33 (1963), p. 217.

amb Simon Ramonell, sabater d'aquesta ciutat, fill del difunt Francesc Ramonell, teixidor d'Igualada, i de la seva muller Antònia, perquè tingui béns per tal de constituir un dot, «*pro oneribus matrimonii suportandis*», li fan donació d'una peça de terra amb vinya plantada que la mare té al territori de Barcelona. A més, en contemplació del matrimoni, li donen 27 lliures i 10 sous, amb la condició que si li sobreviuen fills legítims pugui testar lliurement de tot el que li han donat; però si no té fills, que pugui testar només de la meitat, i l'altra meitat tornarà als pares o als seus hereus. Consta que aquests béns, tant la vinya com els diners, el marit els tindrà mentre duri el matrimoni. Els nuvis, tant ell com ella, tenen només 16 anys i es comprometen a esposar-se per paraula de present i casar-se en fas d'església abans d'un mes i mig.¹⁹

Queda molt clar que els pares fan donació d'uns béns a la filla només perquè tingui un dot, i que aquest dot és per suportar les despeses del matrimoni; sovint els diners que rebia la noia corresponien al total de l'herència paterna i materna. Els dots més pobres que hem pogut documentar a Barcelona a la darrerria del segle XIV són de 400 sous, entre diners i robes, tractant-se de joves immigrants vinguts de pagès per cercar feina a Barcelona, o parelles de lliberts. En els menestrals són normals dots entre 800 i 1.200 sous; el dot d'una filla d'un patró de barca que es casà amb un mercader, l'any 1400, fou de 6.000 sous.²⁰ Entre el patriciat urbà, els dots movien molts diners; així, per exemple, 30.000 sous aportà Elionor Dirga a Ferrer de Gualbes el 1376.²¹ Aquestes sumes són molt elevades si les comparem amb els salaris: el jornal d'un mestre artesà era d'uns 4 sous diaris; el d'un manobre, d'uns 2 sous; els obrers menys qualificats guanyaven 16 diners. Era doncs força difícil estalviar per a dotar una o més filles.

Tal com marcava la llei i el costum, el dot era administrat pel marit, per al qual quedarien els fruits, sempre que els seus béns o guanys fossin suficients per a sostenir les despeses quotidianes de la família. Si la dona quedava vídua, o hi havia algun altre motiu de restitució, els diners o béns aportats com a dot retornaven a ella, de vegades sota certes condicions, especialment la de tenir fills; però no eren per a la dona els interessos del capital dotal, que quedaven per al marit, ni tampoc rebia la muller cap altra quantitat que reco-

19. AHPB, Jaume ISERN, 105/3, f. 14r-15v, 21r-22r (1424).

20. AHPB, Francesc RELAT, 27/3, f. 49v-51r.

21. Teresa GARCIA PANADÉS, «Los bienes de Ferrer de Gualbes, ciudadano de Barcelona (hacia 1350-1423)», *Acta Medievalia* (Barcelona), 4 (1983), p. 152.

negués d'una manera o altra uns guanys per la feina realitzada a la llar, que especialment entre les classes populars era força complexa.

La institucionalització del dot femení, acompanyat del règim econòmic de separació de béns dins del matrimoni, que era el més emprat a Catalunya, no afavorí les dones; però la llibertat amb què es podien redactar els capítols matrimonials fa que de tant en tant hi hagi cartes dotals que responguin a altres formes de concebre l'economia familiar; fins i tot trobem algun exemple que recull la fórmula econòmica més oposada a la separació de béns, és a dir, la comunitat de béns. Així s'establí en els capítols matrimonials entre Joan Bruyll, mercer, ciutadà de Barcelona, natural del castell d'Albais, diòcesi de Cahors, i Violant, filla de Martí Serra, de Vilafranca del Penedès. Els capítols contenen l'instrument dotal, amb l'aportació de 40 lliures per part d'ella; tot seguit hi ha la carta d'agermanament, per mitjà de la qual posen en comú tots els seus béns mentre visquin, i quan morí un d'ells, la meitat dels béns ha de passar als seus hereus i l'altra meitat al cònjuge que sobrevisqui; d'aquesta manera «*s'agermanen*» ells i els seus béns mobles i immobles.²² Es complia en aquest instrument la llei que deia que a Catalunya cap dona no podia quedar indotada; però incorporava un costum que fugia del més normal al país, és probable que fos importat pel nuvi, que era foraster; també és possible que es fes així perquè els nuvis, que devien ser majors d'edat, ho volgueren d'aquesta manera; de forma excepcional actuaven per ells mateixos sense intervenció de la família. Es comprometien a celebrar les esposalles l'endemà i a rebre la benedicció eclesiàstica durant el més següent.

L'escreix

Un cop la família de la núvia havia constituït el dot, el nuvi es comprometia a augmentar-lo amb una quantitat proporcional, que segons en quins llocs i moments corresponia a la tercera part o a la meitat del dot. Aquesta donació marital rep el nom d'«*escreix*», donació «*propter nupcias*» o «*augmentum*»; a Girona, es deia «*tantundem*». Al *Recognoverunt proceres*, la fórmula de constitució de l'escreix ve expressada amb aquestes paraules: «*Ego, talis, dono tibi, talia, uxori mee tantum pro dote tue et sponsalicio, quod intelligatur tertia pars ipsius quantitatis esse donatio*

22. Teresa VINYOLES, *Les barcelonines...*, p. 179-180.

propter nuptias».²³ El «*tantum*» de l'esponsalici equivalia a la suma del dot i l'escreix i, encara que al *Recognoverunt* consta que l'escreix és la tercera part del dot, a Barcelona, els segles XIV i XV, sempre corresponia exactament a la meitat del dot aportat.

Vegem un exemple que especifica la naturalesa de l'escreix. Joan del Mas, barber de Barcelona, en contemplació del matrimoni de la seva filla Eulàlia li dóna 32 lliures, que pagarà a terminis. Eulàlia les constitueix en dot al seu promès, Damià Burguesa, el qual li farà escreix de 16 lliures, «*a ús i costum de Barcelona*». Es comprometen a esposar-se abans de cinc mesos i a rebre la benedicció abans d'onze mesos; el nuvi té 19 anys i ella en té 16.²⁴

L'escreix, tot i que rebia en els documents redactats en llatí el nom que correspon a la donació «*propter nuptias*» romana i que era quantitativament proporcional al dot femení, també d'origen romà, encara a la darreria de l'edat mitjana venia a ser una reminiscència de la «*morgengabe*» germànica. Li podem donar aquest sentit, ja que era constituït com a preu de la virginitat de la núvia. Així ho llegim, per exemple, en uns capítols redactats en català l'any 1489:

«*Lo dit n'Agustí Puiol fa e ferma carta dotal ho d'espoli a la dita na Ysabet, sdevenidora sa muller, dels dits tres-cents florins a ell per la dita na Ysabet en dot sua constituïts e aportats, per los quals e per contemplació de la sua virginitat li fa screix o donació per noces, de sos béns propis, de cent cinquanta florins...*»²⁵

De tal manera era així que mai no trobem escreix en els instruments dotals de les vídues. Per exemple, els capítols entre Francesc Adreny, de la casa del rei, ciutadà de Barcelona, i Bartomeua, vídua de Vicent Quintana, difunt, barber d'aquesta ciutat, ell rep un dot, entre diners i béns mobles, estimat en 165 lliures, entre els béns hi ha un esclau i una esclava, però no hi consta cap escreix; es comprometen a celebrar el matrimoni per paraules de present i a rebre la benedicció nupcial abans de quinze dies.²⁶

23. «*Recognoverunt proceres*», *Universitat catalana*, 1, p. 11.

24. AHPB, Jaume ISERN, 105/3, f. 55r (1424).

25. AHCB, *Notarial, 1489*, capítols.

26. AHPB, Jaume ISERN, 105/3, f. 16r-v (1424).

Casament entre professionals del mateix ofici

Tornem als capítols matrimonials entre Agustí Pujol i Isabet Rius, que comencen així:

«Matrimoni és stat tractat e, la gràcia del Spereti Sant migensant, avengut, per e entre n'Agustí Puiol, batedor de fulla de fil d'or, fill del senyer en Johan Puiol, quondam, cuyracer e ciutedà de Barchelona, e de madona Gabriela, que fonc sa muller, encara vivent, de una part; e na Ysabet, donzella, filla del senyer en Berenguer Rius, batedor de fulla de fil d'or e ciutedà de la dita ciutat, vivent, e de madona Elionor, quodam, que fou muller de aquell, de la part altre. De e per rahó del qual matrimoni són stats fets, ordonats e concordats los capítols e ho cartes següents».

En primer lloc, el pare dóna a la filla 165 lliures, que corresponen a l'herència i la legítima paterna i materna; amb aquests diners, ella constitueix el dot al seu futur marit, que pagarà en dos terminis, la meitat quan se celebrin les esposalles, que es preveuen per dos anys després, i l'altra meitat vint dies abans de la solemnització del matrimoni a l'església, que es comprometen a celebrar un any després de les esposalles. És a dir, que Isabet, que només tenia dotze anys en el moment de firmar els capítols, es casaria als 15 anys; del nuvi, no en sabem l'edat, però era ja un professional més o menys establert, ja que li fa de fermança de compliment dels capítols el prestigiós pintor Jaume Huguet, amb qui segurament el lligaven llaços professionals. Sembla un matrimoni de conveniència entre dos homes del mateix ofici, possiblement en vistes a col·laborar en el negoci; la núvia, encara llavors una nena, sembla la moneda de canvi per segellar afers econòmics.

Més accentuada es fa aquesta impressió en el cas d'uns capítols signats l'any 1417, per mitjà dels quals un draper casa la seva filla, una nena que encara no té dotze anys. Entre les disposicions habituals, en trobem una de molt peculiar: hi ha un contracte d'aprenentatge i de societat entre el sogre i el gendre, ja que el sogre contracta el futur gendre com a aprenent i promet heretar del negoci la filla quan es casin; de fet, el sogre esdevé el soci capitalista i mestre, el gendre serà el soci que aportarà el treball i, quan hagi fet l'aprenentatge al costat del pare de la seva jove promesa, regirà el negoci. D'aquesta manera sembla que el motiu dels capítols, més que el casament en si mateix, sigui assegurar la continuïtat de la draperia. La nena evidentment no hi intervé per a res, és el pont necessari per a constituir la

societat. Es preveia que les esposalles es farien quan ella complís els 12 anys i la solemnització en faç d'església, quan en tingués 14.²⁷

La carta d'espòli i el compromís matrimonial

Prosseguint amb els capítols, el nuvi signava carta d'espòli o esponsalici, per mitjà de la qual es comprometia a retornar el dot i l'escreix a la dona en cas de viduïtat, i sovint s'establia quin seria el destí d'aquestes aportacions quan ells morissin. Per assegurar que realment es retornaria l'esponsalici, el nuvi firmava una hipoteca de tots els seus béns. Vegem un exemple de carta d'esponsalici.

Arnau Esgleyola, àlias Font, corredor de Barcelona, reconeix que la seva promesa Agnès, filla de Ramon de Cies, difunt, de Monells, aporta com a dot 1.000 sous, i ell li fa escreix de 500 sous. El dot el pagarà Bernat de Cies, hostaler de Barcelona, cosí germà del pare de la noia. El destí d'aquests diners, a la mort d'Agnès, serà el següent: passarà als fills si en tenen; si no tenen fills, de la quantitat dotal ella podrà testar lliurement de 500 sous, amb marit i sense i amb fills i sense, la resta retornarà a Bernat Cies o als seus hereus; els 500 de l'augment passaran al marit o als seus hereus. Arnau Esgleyola i Bernat de Cies es comprometen que el matrimoni tractat se celebri mig anys després, sota pena de 1.000 sous. Firmen els dos homes, la noia no apareix per a res.²⁸

De vegades els capítols aporten el compromís formal de casar-se. Continuem amb l'exemple anterior: Arnau es compromet a casar-se amb la fórmula notarial, que recull el missatge bíblic en què es funda el matrimoni eclesiàstic i insisteix en la finalitat del matrimoni segons la moral de l'Església, és a dir, la procreació:

«Conditor omnium Deus cum in mundi inicio cuncta creasset de nichilo, ex osse viri dormientis formam fecit mulieris, ex uno duos feciens, duos unum esse debere monstravit. Ipso atestante qui ayt: Relinquit homo patrem suum et matrem et adherabit uxori sue et erunt duo in carne una. Qua propter, in Dei nomine, ego Arnaldus... pro creandorum filiorum amore elegi michi in uxorem²⁹ assumere nomine Agnetem...»

27. ACB, Gabriel CANYELLES, *Plec de capítols, 1410-1419* (24 març 1417).

28. AHPB, Berenguer ERMENGOL, 34/9, f. 14r-18r (1378).

29. La fórmula es repeteix paraula per paraula en els diversos instruments d'aquesta

Aquestes paraules, gairebé lletra per lletra, es van repetint als compromisos matrimonials inclosos als capítols. Sembla una fórmula plenament arrelada a la documentació notarial de la darrerria de l'edat mitjana d'arreu del país, però són de fet una novetat. Fins al segle XII, els instruments dotals eren de caire ben diferent: el dot era marital i les paraules de compromís, que recullen també el missatge bíblic, tenen una tendresa que després es perdé. Heus aquí un exemple de compromís matrimonial altmedieval:

«En nom de Crist. Aquest és el títol de dot i donació que fa l'honest home de nom Durable a la seva honesta esposa o muller de nom Maria... Em plau i em convé, amantíssima esposa meva, de demanar-te d'unir-te a mi en matrimoni. Per això, en presència de nombrosos homes honorables, ens bescanviem els anells que representen les arres de la nostra unió, d'acord amb la voluntat de Déu i dels nostres pares i amics. I ja que un matrimoni legal no pot ésser contret sense que vagi acompanyat d'un títol de dot, per l'amor que et tinc, per tal que la teva bellesa en sigui ornada i per als infants que haurem de procrear, et faig donació de la desena part de tot el que posseeixo, del que he pogut adquirir o que podré adquirir amb l'ajuda de Déu, i t'ho concedeixo tal com és prescrit per les lleis dels gots.»³⁰

Capítols amb heretament

Entre els camperols, quan es casava l'hereu o la pubilla, els capítols matrimonials incloïen prèviament l'heretament. Veurem tot seguit un exemple de capítols matrimonials, redactats en català, corresponents a pagesos de l'àrea d'influència de Barcelona, que contenen, a més del compromís matrimonial i de l'instrument dotal, l'heretament de l'hereu i la forma de solucionar els problemes que pot plantejar la convivència al mas:³¹

«En nom de Déu sia e de la Verge Madona Santa Maria, mare sua, amén. Matrimoni és tractat Déus volent fahedor entre en Johan de Coll de Frares, de la

tipologia redactats pels notaris de la darrerria del segle XIV, si bé alguna vegada en comptes de dir «*in uxorem assumere*» diuen «*sponsam assumere*». Tenint en compte que «*sponsa*» i «*uxor*» en aquella època no eren exactament sinònims, cal pensar que el notari vol remarcar una diferència. Crec que seria incorrecte usar els dos mots com a sinònims. Un exemple amb la paraula «*sponsam*» el trobem a AHPB, Jaume ISERN, 105/9, f. 14r.

30. Pierre BONNASSIE, *Catalunya mil anys enrera*, v. II, p. 226 (999). Text traduït del llatí.

31. AHPB, Jaume ISERN, 105/3, f. 3r-4v (1423).

parròquia de sant Johan des Pi, fill d'en Pere de Coll de Frares, quondam, de la dita parròquia, e de la dona na Constança, muller d'en Francesc Ferriol, de la parròquia de Santa Creu de l'Ordre, que primerament fou muller del dit Pere de Coll de Frares, quondam, de consentiment e volentat d'en Bernat de Coll de Frares de la dita parròquia de Sant Johan Despí, avi de part de pare del dit Johan, de la una part. E na Margarida, donzella, filla d'en Guillem Martorell, de la parròquia de Santa Eulàlia des Papiol, e de la dona na Francesca, muller d'aquell, difunts, de la part altra, en la forma següent...»

Ens trobem amb l'hereu d'un mas de Sant Joan Despí, que heretarà el mas del seu avi, ja que el pare és mort, i haurà de conviure amb ell, que és qui dóna el vistiplau a la unió; remarquem que la mare del noi s'ha tornat a casar a Santa Creu d'Olorda. L'avi patern, en contemplació del matrimoni del seu nét, el féu hereu de tots els seus béns, però en manté l'usdefruit i es reserva per testar lliurement 50 lliures.

«En cas que els dits Johan e Margarida, muller esdevenidora del dit Johan, venien a discòrdia ab lo dit Bernat de Coll de Frares, que el dit Bernat, si-s vol, los puxa espellir e foragitar als dits Johan e Margarida, muller sua esdevenidora, de vida emperò del dit Bernat de Coll de Frares tansolament.»

Margarida, òrfena de pare i mare, de voluntat d'alguns parents i amics, que en fan fermaça, constitueix en dot al dit Joan 60 lliures, que es compromet a pagar un mes abans que el matrimoni sigui solemnitzat en faç d'església. En Joan i el seu avi firmen carta dotal a favor de Margarida i li fan escriure de 30 lliures. És curiós destacar que el grup de persones que formen el consell de parents i amics que fan de fermances a la noia provenen de pobles diversos, seguint una zona que va des de Sant Gervasi i Sarrià, al pla de Barcelona, Llobregat amunt, fins a Martorell, i endinsant-se per la riera de les Arenes de Papiol fins a Rubí. Cal remarcar també que cap d'ells no porten el cognom de la noia i que només n'hi ha un del seu poble. El nuvi tenia 15 anys i ella 16, per la qual cosa renunciaven als beneficis de la minoria d'edat. Convenen esposar-se per paraula de present un mes abans de prendre benedicció en faç d'església, en aquell moment es farà efectiu el pagament del dot, i que prendran benedicció *«per totes les núpcies del mes de maig prop venidor»*. Es comprometen a celebrar el matrimoni sota pena de 50 lliures. De tota manera, *«és convengut e concordat entre les dites parts que lo temps de les afermayes he de pendre benedicció en fas de sgleya se puxa elongar si necessari serà»*, si hi estan d'acord un representat per part de la núvia i un per part del nuvi. Se signa el document el dia 16 de setembre de 1423.

Troblem plenament establerta la institució de l'hereu, costum feudal derivat dels llinatges senyorials que volien conservar el patrimoni i l'orgull del patronímic, la qual cosa féu que la successió fos sempre per línia masculina única. Aquest costum de la noblesa fou adoptat també a les classes populars camperoles, que de vegades, fins i tot en benefici dels senyors, mantenien unit el nucli de l'explotació agrària i del patrimoni.³²

D'altra banda, és prou conegut que, quan el mas passava a mans d'una pubilla, era el nuvi qui aportava un dot, mentre la pubilla rebia l'heretament del mas. En aquest cas al futur marit se li reconeixien les millores que fes al patrimoni de la dona, de vegades fins i tot s'inventariaven en el moment de casar-se els béns del mas per a poder establir quins guanys corresponen al «pubill». Vegem l'exemple d'una controvèrsia entre Llorenç Barri, de Sant Cugat del Vallès, hereu universal del seu germà Ramon Barri, de la parròquia de Sant Genís dels Agudells, d'una part; i Maria, vídua del citat Ramon Barri, de l'altra. Llorenç, com a hereu del germà, reclamava a la seva cunyada Maria el dot que el dit Ramon Barri havia aportat a Maria en temps de núpcies, i les millores que el dit Ramon havia fet al mas, tant en obres com en plantades o altres coses. S'establiren àrbitres, entre els quals hi havia el notari Guillem dez Orts, que feren el raonament que s'exposa a continuació.

Ramon Barri havia entrat al mas de la dita dona per raó de matrimoni i hi havia aportat un dot de 35 lliures. Ramon féu testament i deixà hereus dos infants comuns d'ell i de Maria, els quals moriren després del pare, essent infants, i, segons clàusula testamentària del pare, si morien passava l'herència al seu germà Llorenç; a més, en el testament deixava 5 lliures a la dona i 10 lliures per la seva ànima. És cert que en Ramon havia fet plantacions i millores al mas de la seva dona; però també és cert que, dels seus béns, pertanyien a la dona l'any de plor i la legítima, per successió dels seus fills; també és cert que en temps de núpcies en Ramon trobà al mas béns que ara no hi són. Considerant totes aquestes coses, els àrbitres sentencien que Llorenç, com a hereu del seu germà, ha de cobrar les 30 lliures del dot, una mula, una ballesta amb el croc, una llança, un broquer, una espasa i una cervellera, que eren d'en Ramon. La vídua ha de donar compliment de les 10 lliures que el marit va prendre per l'ànima, però l'hereu ha de pagar tots els altres deutes que hi hagi, sempre que bastin les dites 30

32. HERNÁNDEZ PALMÉS, *op. cit.*, p. 173.

lliures. La sentència va ser llegida pel notari Pere dez Orts amb voluntat dels altres àrbitres i acceptada per les parts, dijous prop del migdia del 31 d'octubre de 1398 a casa del dit notari. El seu col·lega Pere Granyana en donava fe.³³

Incompliment dels pactes

El fet que la majoria de capítols matrimonials estableixin fórmules per impedir l'incompliment dels pactes, per mitjà de penes pecuniàries, dites també «arres», que ben sovint entre menestrals eren de 50 lliures, ens fa pensar que l'incompliment dels pactes matrimonials o dels terminis establerts per casar-se eren freqüents. Veurem amb uns exemples com es presentava una requesta notarial instant a complir amb el pacte matrimonial signat davant de notari:

«Com entre mi, Johan Salze, sartre, ciutadà de Barcelona, de una part, e na Elionor, filla d'en Jaume dez Forn, mercader, e de vós, madona na Serena, muller sua, de la altra, fos tractat e avengut matrimoni; per rahó del qual fossen entre nos diverses cartes, n'hi hagués una ab la qual vós, dita madona Serena, e jo nos havíem posada pena de 50 lliures barcelonines que per tot lo mes de janer lavors primer vinent solemnitizarem lo dit matrimoni en fas d'esgleya et dariem tot compliment al dit matrimoni, sagon que aquestes coses e d'altres en la dita carta feta en poder d'en Ponç Amorós, notari, largament és contengut. E ara siam quaix a la fi del dit mes de janer, e jo dit Johan Salze moltes vegades de paraula haia requesta vos, dita madona Serena, que al dit matrimoni donàssets compliment...»³⁴

El notari dóna fe que la requesta, lliurada dues vegades, no havia estat contestada.

El notari normalment enviava a casa de l'infractor un escrivà jurat, que llegia en veu alta davant de testimonis la requesta, en deixava una còpia i consignava per escrit que havia estat cursada. Seguint aquesta pauta, en veurem un altre exemple: en aquest cas, Pere Amat, escrivà jurat de part del notari Pere Granyana, es va presentar davant la porta del fuster Francesc Jener, al carrer Ample, amb una requesta que instava que celebrés esposa-

33. AHPB, Pere GRANYANA, 56/79, f. 91r-93r (1398).

34. AHPB, Ponç AMORÓS, 55/16, f. 95r-v (1391).

lles amb Esteveneta, com s'havia compromès a fer en els capítols.³⁵ El fuster no era a casa, es trobava fora de la ciutat, i els va rebre a la porta un noieta –«*puer*», diu el document–, que segurament era l'aprenent del fuster, davant el qual es llegí la requesta:

«Així com vós, en Francesc Janer, fuster, ciutadà de Barchelona, l'altre jorn aiats promès, jurat e posada pena de cinquanta lliures barchelonines, que per tot aquest mes de juliol [la requesta és del 31 de juliol de 1396] auríets sposalde per paraules de present na Steveneta, filla d'en Guillem Cativer, quondam, frener et ciutadà de la dita ciutat, segons que aquestes coses e altres pus largament se contenen en una carta pública d'aquèn feta...»

Un cop llegit el document, en va donar còpia al noi, que es va negar a agafar-la; llavors l'escrivà la va deixar damunt una taula que hi havia, el noi va agafar-la i la va llençar al carrer. L'escrivà jurat i els testimonis donen fe de l'acte. Com tantes vegades, la documentació no ens explica el final de la història, segurament això és el que fa més apassionant la documentació notarial.

Trencament del compromís

Ja hem dit que teòricament la dona mai no intervenia en l'elecció de marit, ni tan solament en l'elecció d'estat. La majoria de dones acceptaven el destí imposat, o almenys no s'enfrontaven obertament al matrimoni pactat per la família; cercaven en els fills, la religiositat, la solidaritat, la fillosa o la relació amb altres dones un consol a les seves frustracions. De tota manera, algunes d'elles, tot i l'edat, l'educació que havien rebut i el costum, volien intervenir directament en l'elaboració del seu futur. Una de les poques sortides legals que tenia una noia per no casar-se era afirmar davant de notari i testimonis que renunciava al promès que havia preparat la família i amb el qual s'havien firmat ja capítol matrimonials, per fer-se monja. Així, a la fi del segle XIV, la filla d'un fuster barceloní havia estat compromesa pel seu pare amb un home amb el qual ella no es volia casar. Després de moltes discussions familiars, aconseguí fer anar un notari a casa seva i, davant seu i d'altres testimonis, afirmava de manera resolta que no

35. AHPB, Pere GRANYANA, 56/79, f. 42r-v (1396).

es casaria, sinó que preferia fer-se monja. A la requisició feta pel notari Bernat Nadal es consigna la conversa entre pare i filla, tendra i dramàtica alhora:³⁶

«—Ma filla. Ja saps com jo t'he donat per marit en Pere Salvador. Per què et prego que ara, en el temps que ve de núpcies, fassis la solemnització del dit matrimoni amb el dit Pere Salvador. Això et prego carament així com filla que deus obeir els meus precis i els meus manaments. [Antònia va respondre:] —Mon senyor. Jo he promès a Nostre Senyor Déu de tenir virginitat, i aquella vull tenir, i estar en orde en qualsevol monestir. [El pare, per segona vegada, va dir:] —Ma filla. Et requereixo de part de Déu, i ja que m'has d'obeir a mi en els meus manaments, que tu deus fer el dit matrimoni, d'altra manera sàpigues que em disgustaràs molt. [Tot seguit, Antònia va contestar:] —Mon senyor. Ja us ho he dit, i altres vegades us ho he dit abans d'aquesta, que jo vull tenir virginitat i castedat per la promesa que he feta. Per què, us prego que d'ací avant no us poseu amb mi, ja que el dit matrimoni no el faria...»

També davant de notari trobem, bé que de forma excepcional, algun pacte de separació en base a la impossibilitat de conviure, perquè el matrimoni no ha estat consumat, per defecte d'edat a l'hora de firmar el compromís o per falta de consentiment. Aquests documents no representaven una separació legal, sinó només un primer pas per intentar aconseguir-la davant els tribunals eclesiàstics. A continuació tenim un exemple d'impossibilitat de convivència entre dos esposos.

Francesc Martorell, calderer, i Caterina, filla de Pere Tribllós, mercader, «*ambo sponsi per verba de presenti, quia instante demona, generis humani inimico, tanta ira, odium et discordia fuerunt et sunt inter nos, quod dubitamus si ad perficiendum ipsum matrimonium procederemus...*» Aquests joves esposos, ell tenia 23 anys i ella 16, encara no havien rebut la benedicció eclesiàstica, però s'havien esposat per paraula de present; un cop iniciat el festeig veieren que eren del tot incompatibles i que la convivència entre tots dos era inviable, es comprometien a no tractar-se més i no moure cap plet en contra d'aquesta decisió, sota pena de 50 lliures. El pare d'ella, per evitar major escàndol, consentia i assegurava que faria tot

36. AHPB, Bernat NADAL, 58/73 (1391). Sobre el tema, Teresa VINYOLES, Elisa VARELA, «Vocacions femenines del segle XV», *Analecta Sacra Tarraconensia*, 71 (1998), p. 889-906.

el possible perquè el Papa anul·lés el vincle esponsalici.³⁷ Creiem que és un cas força excepcional, però real i colpidor: són molt joves encara, no han iniciat la convivència i no poden al·legar que no s'estimen. Quina parella es casava per amor? Asseguren que s'odien.

Veurem tot seguit el cas d'una parella que ja havia rebut la benedicció nupcial, però que assegurava que no havien consumat el matrimoni. Guillem Ferrer i Alamanda, filla de Pere Febrer, ambdós d'Argentona, havien estat col·locats en matrimoni per paraula de present i després van solemnitzar-lo en faç d'església, però el dit matrimoni no fou consumat per còpula carnal. Es demana a les parts fer un pacte perquè el matrimoni, ja que no ha estat consumat, se separi. Ambdues parts es comprometen a acceptar la separació sota pena de 50 lliures.³⁸

Evidentment que el matrimoni en cap d'aquests casos no quedava dissolt només per aquest document notarial, però podia ser un primer pas per a portar el fet davant el tribunal eclesiàstic i demanar-ne la nul·litat. Cal tenir en compte que l'Església donava per vàlid el matrimoni per paraules de present, encara que fos clandestí, és a dir, fet sense el permís de la família, matrimoni que en aquestes condicions no era acceptat pel dret civil vigent.

La història de Clara Pont

Com hem vist, després de firmar els capítols hi havia impediments econòmics per dissoldre el compromís; però els impediments es multiplicaven un cop celebrades les esposalles, perquè es necessitava la llicència eclesiàstica, que no es concedia automàticament, sinó després d'un judici i una sentència de la cúria episcopal, la qual era sovint desfavorable a la dissolució de les esposalles, encara que la parella no hagués solemnitzat el casament a l'església. Vegem-ne un exemple.

Clara, filla de Joan Pont, porter del rei, havia demanat la dissolució de les esposalles amb Gabriel de Perets, al·legant que era menor de dotze anys quan les va celebrar i que hi havia anat forçada per la família. La cúria episcopal de Barcelona, un cop examinat el cas, havia dictat sentència desfavorable a la dissolució de les esposalles. Llavors la noia nomenà procura-

37. AHPB, Pere ANDREU, 102/5, s.f. (26 febrer 1432).

38. AHPB, Berenguer ERMENGOL, 34/9, f. 16v-18r (1378).

dor el notari Jaume Boro, per apel·lar contra la sentència, i s'inicià l'apel·lació per mitjà d'un protest presentat pel notari Gabriel Terrassa, a instància de Clara i del seu procurador. Al protest, el notari copia la sentència desfavorable dictada per la cúria episcopal i tot seguit argumenta la recusació.³⁹ El bisbe havia donat per vàlides les esposalles de la Clara i en Gabriel després d'haver interrogat sota jurament els nuvis i testimonis i d'haver llegit l'instrument esponsalici. De tot plegat deduïa que Clara tenia 12 anys quan es van celebrar les esposalles i que tot feia pensar que hi havia consentit de manera espontània... «*Et quia scriptum est quod Deus conjungit homo non separet... pro tanto declaramus verum et legitimum matrimonium.*»

Després d'aquesta frase quedava clar que era de totes totes, a ulls de l'Església, un matrimoni legítim i indissoluble: s'havien dit les paraules de present, creien que la noia tenia l'edat establerta pel Dret canònic i pels indicis examinats hi podia haver hagut fins i tot cohabitació, per la qual cosa l'Església donava per vàlides les esposalles.

Llavors el notari, en nom d'ella, protesta perquè la sentència s'ha fet conta dret i justícia, ja que la noia només tenia deu anys quan es feren les esposalles. S'insisteix amb l'edat, perquè dotze anys era l'edat mínima que l'Església contemplava perquè una noia es pogués casar; a més, es reafirma que no hi havia consentit:

«*dicta Clara dixit quod nolebat in eius virum dictum Gabrielem nec in ipsum consentire volebit... et pro eo quod in dictus matrimonium consentire contradicebat, graviter et pluries fuit verberata per eius patrem et fratrem, in tantum quod dicta Clara, propter metum et non alias, dissimulavit asentire in dicto aserto matrimonio, non tamen corde nec spontanea voluntate, sed timor et metu.*»

La manca de consentiment és insistentment argumentada pel notari:

«*Clara in actu contrahendi dicti aserti matrimonii denegavit prestare assensum protrans se per terram, ne dictus Gabriel eam oscularret ad demonstrandum quod in dictum Gabrielem non consentiebat nec consensit; ymo adveniente tempore sue pubertatis ante et post dicta Clara in suo perseverando discensu dixit parentibus suis quod ipsa permetteret se interfici antequam in dictum Gabrielem consentiret.*»

39. AHPB, Gabriel TERRASSA, 93/32, f. 39v-43r (1411).

És a dir, no només s'hi va negar essent una nena de deu anys, sinó que, arribada a l'edat nubil, amenaçava amb treure's la vida abans de consentir de casar-se amb en Gabriel. En conclusió, segons la requesta, es pot demostrar que la noia no tenia l'edat legal per casar-se i que havia estat forçada a fer-ho.

«Et per consequens omnibus predictis atentis et consideratis, pronunciandum erat per dictum honorabilem dominum officialem inter dictam Claram et dictum Gabrielem non esse nec aliquod fuisse matrimonium, maxime cum "ex solo consensu contrahi habeat", quod factum fuit per dictum honorabilem dominum officialem totum opsoitum.»

Considerem interessant aquesta argumentació que «només el consentiment fa el contracte»: sense consentiment l'Església no es pot donar per vàlid el matrimoni. La noia, per mitjà del notari, esgrimeix l'única possibilitat que tenia a les seves mans per dissoldre legalment el matrimoni: era menor de l'edat legal i a més no havia donat el seu consentiment; protesta per la sentència donada per la cort episcopal al seu cas, creu que el seu casament s'ha d'anul·lar, i adreça l'apel·lació a l'arquebisbe de Tarragona. De nou tenim un fragment d'història que ens il·lustra sobre el destí de moltes nenes casades sense el seu consentiment, però no en sabem el final.

La història de Caterina Aleu

Dilluns 28 de desembre de 1427 fou requerida pel notari Jaume Isern Caterina, filla de Pere Aleu, difunt, blanquer de Barcelona, i néta de Pasqual Pons, cec, hostaler, amb la requesta següent:⁴⁰

«Com en Pascal Pons, hostaler e ciutadà de Barchelona, per contemplació del matrimoni fahedor entre en Johan Olivet, fill d'en Gabriel Olivet, hostaler de la vila de Sent Celoni, e vós, na Caterina, donzella, filla d'en Pere Aleu, blanquer, ciutadà de la dita ciutat, e de la dona na Johaneta, muller d'aquell, difunts, e néta del dit Pascual Ponç, age heredada e feta donació de tots sos béns movents e scients hauts e per haver, ab pacte e condició que los dits béns vos, dita Caterina, constituïssets en dot al dit Johan, spos e marit vostre per paraules de present,

40. AHPB, Jaume ISERN, 105/5, s.f.

segons que aquestes coses pus largament són contengudes en lo dit heret e capítols matrimonials fermats entre vós e lo dit Johan Olivet, e lo dit Pascual Ponç, als quals se reffer lo dit Pascual Ponç. E vós, dita Caterina, reffusats solemnitzar en faç de santa mare Esgleya e complir lo dit matrimoni ab lo dit Johan Olivet; jat se sia ab lo dit Johan Olivet siats sposada per paraules de present, pretenets que volets ésser monge e intrar en religió. Per ço lo dit en Pascual Ponç, hostaler, amonesta e requer vós, dita Caterina, néta sua, que lo dit matrimoni per vós fet ab lo dit Johan Olivet, marit vostre, vullats solemnitzar e complir en faç de santa mare Esgleya, segons havets promès e sots tenguda. En altre manera si açò recuats o differirets fer ni complir, ab tenor de la present scripture, lo dit en Pascual Ponç, revoca, cassa e anul·la, tant com pot e en ell és, lo dit heretament e donació com ces la causa final per què fou fet, e per ço no deu haver loch...»

Aquest document precipita el final d'una història que havia començat amb la redacció dels capítols matrimonials davant del mateix notari el 18 març de 1423. Caterina era filla pòstuma del blanquer Pere Aleu i de la seva muller Joaneta, filla de Pasqual Pons, que s'havia casat en segones núpcies amb el mercader Bonanat Lledó.⁴¹ En firmar els capítols, l'avi de Caterina li havia fet heretament dels seus béns, reservant-se per a ell l'usdefruit i 100 lliures per testar lliurement. Caterina havia aportat l'herència de l'avi com a dot a Joan Olivet. Segons sembla, el casament l'havien endegat l'avi matern de la noia i el futur sogre, amb la intervenció d'un tal Joan Castellet, ciutadà de Barcelona, que fou «tractador del dit matrimoni». Sembla que en Pasqual Pons i en Gabriel Olivet, ambdós hostalers, eren socis.⁴²

Cinc o sis mesos després de signar els capítols, la Caterina i en Joan van celebrar solemnement les esposalles o matrimoni per paraules de present, davant d'un capellà i d'unes seixanta persones, fins i tot van anar al Palau Reial per ser rebuts per la reina. Llavors devien tenir tots dos tretze anys. Tot seguit, iniciaren una etapa de festeig. Així ens descriu el festeig un testimoni:

«Aprés de les dites esposalles, el dit testes ha vist moltes e diverses vegades los dits Johan e Caterina a casa d'en Paschal Pont, avi de la dita Caterina, e en casa

41. AHPB, Jaume ISERN, 105/6. En aquest manual, molt deteriorat i sense paginar, hi ha diversos documents de Pasqual Pons i la seva família. Per un d'ells, datat el 21 de febrer de 1429, sembla que l'avi ja devia ser mort i ens dóna la referència de la mare de Caterina.

42. AHPB, Jaume ISERN, 105/6. Les referències sobre els negocis en comú de Pasqual Pons i Gabriel Olivet es troben en diverses escriptures amb data del 16 de juliol i 14 de desembre de 1428 i 3 de febrer de 1429.

de madona Mas, custurera, mestra de la dita Caterina, que menjaven e bevien ensemps en una taula e un tallador, es besaven e es tenien e es reputaven com esposats, segons en la ciutat de Barchinona és costum.»

Altres testimonis afirmen que ballaven, menjaven i bevien alegrement i que semblava que Caterina estava contenta del casament. I encara un altre diu que els ha vist estar «*braç per braç e besar e molts altres plers haver*». ⁴³

Però, arribat el moment, Caterina es va negar a rebre la benedicció nupcial i a consumir el matrimoni: per tal d'evitar-lo s'havia reclòs al monestir de les dominiques. Llavors l'avi, el sogre, el nuvi i alguns amics es posaren d'acord per a raptar-la i treure-la del monestir. Així foren els fets, segons declara Caterina davant del notari de la cort del veguer:

«Dissapte prop passat, entre onze e dotze hores de mig jorn [13 de juliol de 1426], stave ella depositat e testimoniat⁴⁴ en lo dit monestir, vench na Clara, sclava d'en Pasqual Pons, avi d'ella. E ella féu-se a una finestra del dit monestir. E la dita sclava dix a ella depositant que lo dit son avi li tramatia drap per una camisa... E lavors ella dix a la portera que obrís la porta del dit monastir. E la dita portera obrí la porta. E en asò foren aquí en Gabriel Olivet [és el sogre] e Micholau Texoner e la un d'ells, a viares d'ella lo dit Nicholau Texoners, féu entrar lo un peu dins lo dit monastir e pres ella depositant dient: "Per lo cap d'aytal ara us tinch!" Lo dit Gabriel així mateix afermà a ella depositant e tirans per força tragueren-la del dit monestir. E ella de tot temps cridave: "No vull marit! lexeu-me star que monge vull ésser." Fora la plasseta del monestir hi havia un bon nombre d'hommes armats, que la portaren per força per la plaça de Santa Anna avall.»

A causa de l'aldarull sortiren uns homes que estaven en una barberia i tot seguit arribà el batlle, que els portà a tots, inclosa Caterina, a la presó, on, davant d'en Vern, notari de la cort del veguer, fou interrogada per a determinar per què estava ella al monestir i els altres la hi havien tret. Ella declarà el següent:

«És ver que ella per inducció de Pasqual Pons, avi d'ella, e d'alguns amichs seus, fermà cartes nupcials ab en Johan Olivet, fill de Gabriel, contra son voler, com no volgués lo dit Johan per marit. E asò pot haver tres anys e mig, après ella féu sposalles ab lo dit Johan Olivet i no el volia per marit...»

43. ADB (Arxiu Diocesà de Barcelona), procés 534 (1427).

44. Sempre que hi ha el mot «ella», l'escrivà hi afegeix «deposant e testimoniat», que hem evitat de repetir per alleugerir la lectura. ADB, procés 520 (1426-1427).

Després que ella hagués insistit molt, la setmana anterior el seu germà, que era dominic, la va portar al monestir de les predicadores, «*en lo qual ella de son bon grat s'és mesa e vol ésser monja, e no vol marit, ni lo dit Johan Olivet ni altre*».

Davant d'això la noia és retornada al monestir i la família del nuvi inicia un procés a la cúria episcopal per mitjà d'una denúncia datada el dia 11 de desembre de 1426 per obligar Caterina a complir la paraula de matrimoni, o bé a vestir l'hàbit de monja. La intervenció de la cort bisbal era indispensable ja que, com hem dit, l'Església considerava les paraules de present de les esposalles com a matrimoni legítim i indissoluble, si no se n'obtenia l'anul·lació per part de la cúria eclesiàstica.

Així explica la història a la cúria del bisbe, davant de Joan Julià, llicenciat en Decrets, el futur sogre, Gabriel Olivet, com a pare i procurador del seu fill Joan Olivet, dient que el seu fill amb consentiment dels parents i amics —«*parentum et propinquorum*»— va contraure matrimoni per paraules de present, de forma pública i palesa, amb la intervenció d'un capellà; llavors Caterina ja passava dels dotze anys i havia fet els tretze. Després de les esposalles, va començar el festeig:

«*Dicti Johannes et Caterina per spacium trium annorum stiterunt et se tractaverunt tanquam sponso per verba de presenti intervenientibus obsculis, ambibus existentibus in etatis pubertatis abta ad contrahendum matrimonium*».

Fins que fa quinze mesos Caterina, induïda per algunes persones malèvols —diu el sogre, fent clara referència al germà de la noia que era dominic—, va entrar al monestir de les predicadores i allà es va tancar, però no portava l'hàbit monacal, sinó que anava amb el vestit laic que s'acostuma a portar. En conclusió, Joan Olivet, per mitjà del seu pare, suplica a l'oficial del bisbe que obligui Caterina a complir amb el matrimoni o a vestir l'hàbit: «*consumandum matromonium in facie Sancte Matris Ecclesie et juxta laudabilem Ecclesie consuetudinem, et per copulam carnalem; vel habitum professionis monachalis eam assumere nece ne aut dictum virum eius in suspenso.*»

Semblaria que en aquest cas, en què no s'havia consumat el matrimoni i en què la núvia es volia fer monja, l'anul·lació es concediria sense problemes; però les coses no eren tan clares. Ella, en principi, accedí a casarse sense coaccions; a més, havia donat senyals inequívocs en públic d'estar promesa, el sogre insistia que no s'estava lliurement al monestir, sinó impulsada pel seu germà. El procés s'allargà molts mesos amb inacabables

requestes d'una i altra part, amb la intervenció, en nom de Caterina, de diversos procuradors o essent interrogada personalment al monestir pel notari de la cúria bisbal, Joan Vinyoles. Llavors Caterina tenia fets els 16 anys, segons ella mateixa afirma, quinze dies abans del Nadal proppassat. A final d'any, encara continuava el procés i, de fet, no sabem quan ni com va acabar, ja que no ha arribat fins a nosaltres la sentència.

Però tenim la requesta que hem inclòs al començament d'aquesta història: si Caterina persistia en la negativa, es quedava sense dot, segons legalment proposava el seu avi i dotador. Podria llavors entrar al monestir? Segurament no, ja que també per ingressar en la vida monàstica les noies aportaven un dot. ¿Podria buscar un marit que fos més del seu grat que no pas el jove Joan Olivet, que ella considerava que era gairebé un nen? Segurament tampoc. Només li restaria, doncs, accedir a casar-se.

La trobem ja casada el juliol del 1428 i, a partir d'aquesta data, figura en alguns afers econòmics endegats pel sogre, que sembla que maneja tot el patrimoni. En Gabriel Olivet havia aconseguit el que es proposava: casar el seu fill amb l'hereva de l'hostaler cec, que probablement era soci seu i que disposava d'un patrimoni acceptable; havia aconseguit, primer, que l'avi heretés la néta i, després, fer-se procurador del fill i la nora. A més, es diu copropietari d'alguns dels béns del vell; intervé, doncs, en tots els afers econòmics. Ho té tot ben lligat, com es pot veure en el contracte de lloguer de la casa i l'hort de Pasqual Pons; la casa, amb dos portals, estava situada al carrer de Montcada i l'hort, amb un portal i una caseta, eren al Raval de Barcelona, prop del portal de Sant Antoni. Donen el seu consentiment en el contracte en Joan Olivet, com a usufructuari dels béns de Pasqual Pons pel dot aportat en temps de núpcies per la seva muller Caterina —un cop acabi l'usdefruit del dit Pasqual, que en pot gaudir mentre visqui. I també dóna el seu consentiment el seu pare, Gabriel Olivet, que afirma ser copropietari, en nom seu propi, i com a procurador de la seva nora Caterina.⁴⁵ Consta que tant en Joan com la Caterina tenien llavors, el desembre del 1428, divuit anys.⁴⁶

Com en tants moments en la història, com en tantes històries, ens preguntem: i ella, què? La Caterina fou silenciada.

45. Ens pot sorprendre que faci referència a una procuració atorgada davant el notari Francesc Bernat l'11 d'octubre de 1425, la qual dóna per vàlida, tot i el rapte i els processos esdevinguts després.

46. AHPB, Jaume ISERN, 105/6. Sobre el tema, doc. del 14 de desembre de 1428 i del 3 de febrer de 1429.

Conclusions

En conclusió, podem dir que els contractes matrimonials eren, a la darrerria de l'edat mitjana, veritables transaccions econòmiques que creaven les bases per a la constitució d'un nou matrimoni, cèl·lula social i econòmica bàsica. Dins del règim econòmic familiar, que a Catalunya normalment era d'estricta separació de béns entre marit i muller, el dot era en la majoria dels casos l'únic bé que tenien les dones casades; però del qual no podien disposar mentre durés el matrimoni, si el marit cobria les seves necessitats. Aquesta propietat de la dona damunt el dot aportat era relativa, ja que els beneficis que rendia aquest capital dotal eren del marit. Si la dona no disposava d'altres béns parafernals, o dels fruits del seu propi treball, de fet no podia gaudir dels beneficis del règim de separació de béns. El dot venia a ser només per a ella una assegurança de viduïtat.

Per mitjà d'uns exemples concrets, triats a l'atzar entre els nombrosos protocols notariais que hem extret de diversos arxius de Barcelona, hem redactat unes petites cròniques de la vida quotidiana; hem pogut lliscar per la història dels sentiments i de les vivències a través de fonts històriques directes, i cal creure que objectives, és a dir, amb una base científica. Hem volgut apropar-nos a alguns homes i dones concrets de mig mil·leni enre per mitjà dels capítols matrimonials i la documentació notarial que es deriva del seu incompliment.

Hem vist com els notaris es convertien en testimonis d'excepció de la vida privada del seu temps, intervenint en controvèrsies, incompliments i dissolucions matrimonials per mitjà de requestes, protestos i sentències arbitrals. Hem parlat de fets habituals: les parelles es casaven sense amor, les noies difícilment podien escapar del destí imposat pels pares; hem vist casos extraordinaris en què es resistien a la sort imposada; però creiem que uns i altres evidencien la problemàtica general de la constitució de les parelles conjugals en els darrers segles medievals.

Tenim una selecció de fragments d'històries inacabades que hem volgut consignar amb els noms i cognoms dels seus protagonistes, seguint al més fidelment possible la documentació. Els fets exposats, dels quals donen fe els notaris, de vegades responen a realitats habituals i, d'altres vegades, a fets extraordinaris, a relats acabats i sobretot inacabats. El que podem afirmar és que són històrics, són reals, van passar, i els protagonistes els van viure, aproximadament tal com queden plasmats a les fonts notariais.

LES ASSEGURANCES MALLORQUINES I EL COMERÇ MARÍTIM MEDITERRANI A LA BAIXA EDAT MITJANA: LA RUTA MAGRIBINA *

CORAL CUADRADA - M.ª DOLORES LÓPEZ

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI - UNIVERSITAT DE BARCELONA

Introducció

La investigació sobre la tècnica assegurativa medieval a la Corona d'Aragó ha estat objecte de treballs de caràcter desigual. Dels quatre mercats documentats –Barcelona, València, Mallorca i Perpinyà–, només el de la ciutat comtal, plaça que sembla aglutinar el percentatge més elevat quant al volum de contractacions i a la xarxa de rutes que precisaven cobertura de risc, ha trobat un interès preferent per part de la historiografia.¹ És un fet cert que l'atenció principal dels estudiosos, des d'èpoques remotes, ha polaritzat l'òptica vers Catalunya, amb recerques especialment centrades en la ciutat de Barcelona –fet que ha estat portat a terme no només pels catalans, sinó també per gran part dels estrangers, malgrat que hi hagi veritables especialistes dels regnes de Mallorca i de València entre el grup anomenat dels «hispanistes». Per al tema concret de les assegurances, puntuals apro-

* Aquesta aportació és fruit de la revisió de la comunicació presentada al Congrés d'Història Econòmica, celebrat a Girona el setembre del 1997. La seva redacció ha estat possible gràcies a ajuts institucionals que han afavorit la consecució dels elements de reflexió amb els quals comptem en l'actualitat. C. Cuadrada agraeix les subvencions concedides per la D.G.I.C.Y.T., la C.I.R.I.T. i el S.G.F.P.D. per a poder portar a terme la investigació encetada (referències BE91-351, URC-1692, STV-92, E-1065, PS91-0072, EE 92/2-248, VA-19/03/92, BE 94/Annex 3-541, PS95-0161, HF 1997-0186). M. D. López remercia els ajuts obtinguts de la Conselleria de Cultura i Turisme de Castella i Lleó (estada de recerca a Marsella: referència VA-19/03/92), de la C.I.R.I.T. (estada de recerca a París: referència EE 93/2-439) i de la D.G.I.C.Y.T. (referència PB94-0123).

1. Des d'una perspectiva jurídica, el mercat asseguratiu barceloní ha estat analitzat per M. T. FERRER, A. GARCÍA, *Assegurances i canvis marítims a Barcelona*, 2 v., Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1983; alhora, M. del Treppo i C. Carrère han abordat el tema des d'una vessant econòmica: M. DEL TREPPO, *Els mercaders catalans i l'expansió de la corona catalano-aragonesa*, Barcelona: Curial, 1976; «Assicurazioni e commercio internazionale a Barcellona nel 1428-1429», *Rivista Storica Italiana*, anno LXIX (1957), p. 508-541, i LXX, p. 44-81; C. CARRÈRE, *Barcelona, 1380-1462. Un centre econòmic en època de crisi*, Barcelona: Curial, 1978.

paments al mercat asseguratiu de València al segle XV, publicats en els darrers anys, han començat a perfilar alguns dels seus mecanismes de funcionament, encara que la riquesa dels arxius valencians deixa la porta oberta a noves investigacions.² Aquest no és pas el cas de Mallorca. A pesar de l'existència d'uns fons documentals excepcionals, la plaça mallorquina, la qual mantenia un alt índex de contractació d'assegurances, segons hom entreveu a les fonts consultades, no ha esdevingut un punt d'atracció preferent per part dels especialistes.

Per aquest motiu, el nostre objectiu es dirigirà a l'anàlisi d'aquest tràfic asseguratiu, considerat de tipus secundari, en relació amb una àrea econòmica concreta: el Magrib.³ No incidirem en aspectes de caire jurídic, sinó que intentarem avaluar els seus elements caracteritzadors des de l'òptica de la història econòmica. Ens interessen, entre d'altres qüestions, els factors que poden donar llum sobre la composició dels grups d'asseguradors i d'assegurats, la procedència dels capitals que possibiliten la cobertura de risc, el muntant tant global com parcial d'aquesta cobertura, els productes objecte d'importació-exportació, així com els itineraris en els quals els lliuraven les assegurances, tot analitzat en un curt període: el dels primers anys del Quatre-cents.

Els inicis de les tècniques asseguratives a les places marítimes catalanes

L'origen dels mètodes asseguratius és italià. La tècnica de les assegurances a prima sembla que començà a Florència, motiu pel qual rep la deno-

2. Ens referim als treballs sobre els inicis de la tècnica assegurativa a València d'E. CRUSELLES, «Jerarquización y especialización de los circuitos mercantiles valencianos (finales del XIV-primer mitad del XV)», *Anales de la Universidad de Alicante*, 7 (1988-1989), p. 83-109, i «La formación de un mercado subsidiario de aseguración en Valencia (finales del XIV-primer mitad del XV)», *Anales de la Academia Valenciana de Cultura*, a. 50, núm. 67 (1989 [1991]), p. 229-274, així com els treballs de J. Guiral sobre els contractes d'assegurances valencians centrats en el darrer quart del segle XV: J. GUIRAL, «Assureurs et Assurances à Valence à l'époque des Rois Catholiques», a *Horizons marins, itinéraires spirituels (Ve-XVIIIe siècle)*, v. II, Paris: Publications de La Sorbonne, 1987, p. 155-166.

3. Es tracta d'un tema de recerca iniciat fa uns anys i del qual ja hem avançat algunes directrius. Cfr. M. D. LÓPEZ, *La Corona de Aragón y el Magreb en el siglo XIV (1331-1410)*, Barcelona: Institució Milà i Fontanals, 1995, p. 503-521.

minació «*alla fiorentina*», malgrat existir encara avui notables discrepàncies entre els historiadors, una historiografia que, tanmateix, és unànime a declarar els orígens italians de l'assegurança. Bruno Dini, a la introducció a l'obra de Federigo Melis sobre la gènesi i el desenvolupament de la institució assegurativa,⁴ ressalta la seva aparició a la primera meitat del segle XIV, el seu desenvolupament ja madur a la darrereria de la centúria i la seva estructuració com a mercat asseguratiu durant el segle XV i fins a mitjan segle XVI.

Des d'una perspectiva més concreta es desprenen, això no obstant, unes característiques particulars pel que fa a les diferències en l'adopció del sistema asseguratiu a prima en les distintes ciutats italianes. Una anàlisi de la documentació genovesa permet comprovar que els contractes realitzats davant del notari seguien adoptant la forma del préstec i la compravenda simulada fins ben entrat el segle XV, contractes que amagaven la finalitat última de les operacions i evitaven les denúncies per usura. A Florència, al contrari, l'assegurança és un contracte que pren entitat mitjançant documents privats i apareix ja des del principi amb la fórmula contractual que li és específica.⁵

L'aparició del contracte asseguratiu és, per tant, molt tardana. Les causes d'aquest endarreriment podrien residir en la preocupació secundària dels homes de negocis envers la cobertura de risc, enfront de la necessitat imperant d'aconseguir els capitals imprescindibles per a invertir en les empreses comercials o en l'armament dels vaixells. La prioritat en l'obtenció de capital facilitaria la utilització d'altres tècniques distintes a l'assegurança, mecanismes que permetien obtenir una part del numerari i, alhora, cobrien el risc de pèrdua. Fou el fruit de noves necessitats, de l'experiència i la reflexió del sector mercantil italià el que provocà l'adveniment del nou contracte. L'evolució de les tècniques mercantils no deixa

4. F. MELIS, *Origini e sviluppi delle assicurazioni in Italia (secoli XIV-XVI)*. I. *Le Fonti*, Roma: Istituto Nazionale delle Assicurazioni, 1975, p. XIX-XX.

5. A més de la ja esmentada obra de Melis, entre els estudis de caràcter general sobre els mètodes asseguratius hem de citar el clàssic d'E. BEnSA, *Il contratto di assicurazione nel Medioevo. Studi e ricerche*, Genova, 1884; R. CAFFIERO, «Origine delle assicurazioni marittime», a *Atti del Convegno Internazionale di Studi Storici del Diritto Marittimo Medioevale*, Napoli, 1934, v. I, p. 73-114; L. A. BOITEAUX, *La fortune de mer. Le besoin de sécurité et les débuts de l'assurance maritime*, Paris: SEVPEN, 1968, i, ja més recentment, F. G. GIACCHERO, *Storia delle assicurazioni ,marittime. L'esperienza genovese dal Medioevo all'età contemporanea*, Genova, 1984, on s'inclouen abundants cites bibliogràfiques.

de ser, en definitiva, una adaptació intel·ligent a noves condicions, noves prioritats i nous problemes, tots ells sorgits de les mutacions dels tràfics internacionals, fonamentalment a la segona meitat del Tres-cents.

Préstecs, canvis o compravendes simulades són algunes de les fórmules que copsem amb freqüència a la informació notarial dels segles XIII i XIV, els quals assoleixen el compliment d'algunes de les funcions del contracte d'assegurança. La mecànica de funcionament és ben similar. En el cas dels canvis marítims, l'assegurat rebia una quantitat en moneda del país i es comprometia a pagar-la al port on es dirigia la mercaderia, en la moneda corrent del lloc de destinació. En el cas de produir-se un naufragi, atac corsari o qualsevol altre impediment que impossibilités l'arribada del carregament a port, restava anul·lada l'obligatorietat de la quantitat estipulada. La prima seria, doncs, la diferència del canvi. A més de les funcions de crèdit i cobertura de risc, el canvi marítim adquiria, per tant, una altra funció: la transferència monetària.

En el contracte de compravenda simulada, l'assegurat venia a l'assegurador les seves mercaderies, les quals viatjaven a risc del segon, compromentent-se aquest a comprar-les de nou si arribaven al port de destinació, però a un preu molt més elevat. La diferència entre ambdues modalitats seria, en conseqüència, la prima de l'assegurança. Els préstecs funcionaven de manera pràcticament idèntica. L'assegurat rebia una quantitat en préstec per a invertir o bé en l'armament de l'embarcació, o bé en l'expedició de productes, quantitat que només es retornava si el viatge s'efectuava sense incidències.

Mètodes, tots ells, amb una doble utilització com a sistema financer i asseguratiu, encara que la funció creditícia continua essent la preferent i l'única en la majoria dels casos. Existint, per tant, sistemes de cobertura de risc, quina és la innovació del contracte d'assegurança a prima? La principal aportació és la inclusió d'una tercera persona que no era part en el contracte comercial bàsic i que assumia el risc corresponent a les coses que eren objecte d'aquest contracte, sense posar-hi diners, ni tenir altre interès que el d'una retribució prèviament convinguda. A més, el contracte d'assegurança augurava àmplies possibilitats d'adaptació, tant als assegurats com als asseguradors. Conformà un mercat que donava opció a l'assegurat de modelar la cobertura de risc segons les seves pròpies disponibilitats econòmiques i segons el valor de la mercaderia assegurada; negociar d'u fins a deu, vint o més contractes per un mateix carregament i en el mateix viatge. Al l'assegurador, li permetia comprometre cobertures que únicament haurà de tornar en cas de sinistre, de major o menor entitat segons els seus

interessos concrets i, sobretot, no es veia obligat a avançar una suma inicial: només en el cas de pèrdua pagarà la quantitat negociada. A canvi, percep un valor fix: el muntant de la prima.

Al l' àrea concreta de les ciutats marítimes catalanes, l' inici de la tècnica assegurativa a prima sembla poder-se datar a la segona meitat del Tres-cents i constitueix una pràctica ja generalitzada i codificada a les primeres dècades del segle XV. Efectivament, en el cas de Barcelona, les primeres ordinations sobre la contractació d' assegurances són les decretades el 1432, i es publiquen noves ordinations el 1435 i el 1484, així com revisions parcials el 1436, el 1461, el 1471, el 1494 i el 1513,⁶ a pesar que els contractes d' assegurança marítima estan documentats al Principat a la segona meitat del segle XIV. En ells es feia constar, entre d' altres qüestions, l' obligatorietat de precisar el muntant de la prima. Pel que fa a Mallorca, sembla ser que les primeres ordinations foren aprovades i manades publicar pel governador Jimeno Pérez el 1492, a imitació de les de Barcelona de 1484.⁷

A partir dels sistemàtics estudis de Ferrer i de García Sanz, del Treppo i de Carrère, sembla innegable el paper exercit pels italians en l' adopció de les tècniques asseguratives als ports catalans. Ferrer i García Sanz, basant-se en una exhaustiva anàlisi de la documentació notarial conservada als arxius barcelonins, han constatat, per al cas concret del mercat de la ciutat comtal, un predomini inicial del sistema genovès en la redacció dels contractes, per passar, posteriorment –en l' espai temporal acotat entre 1377/1392–, a la utilització de la tècnica florentina.⁸

Sistema genovès, sistema florentí. La raó de fons que s' està plantejant és la de l' origen dels mecanismes asseguratius a les regions marítimes de la Corona d' Aragó. L' adopció d' aquestes tècniques a casa nostra sembla tenir una filiació directa amb la presència de capitals i operadors italians a les terres catalanes.⁹ Rol de «mestres» és el que adjudica C. Carrère als ita-

6. Sobre les diferents ordinations, cfr. A. GARCÍA, «Ordinations inèdites de Barcelona i Perpinyà sobre assegurances marítimes», *Estudis d' Història Medieval*, IV (1971), p. 123-141, així com el treball de M. J. PELÁEZ, «La normativa de seguros más antigua de España: las ordenanzas de seguros marítimos de Barcelona de 1432», a *Homenatge a la memòria del professor Dr. Emilio Sáez*, Barcelona: Institució Milà i Fontanals-Universitat de Barcelona-Centre d' Estudis Medievals de Catalunya, 1989, p. 171-180.

7. PELÁEZ, «La normativa...», p. 179.

8. FERRER, GARCÍA, *Assegurances...*, v. I, p. 136-138.

9. Presència que és força antiga. Per al període en el qual centrem la nostra investigació, les comunitats italianes a Barcelona, València o Mallorca, així com a d' altres localitats

lians. Instal·lats a la plaça barcelonina, com a comerciants individuals o com a representants de companyies, exercirien aquest paper ensenyant als mercaders catalans tècniques com les assegurances o les lletres de canvi.¹⁰ Similars constatacions realitza M. del Treppo, però emfasitza més encara la presència dels operadors econòmics ja plenament establerts als Països Catalans –sobretot genovesos i florentins– disposats a arriscar els seus havers en aquest tipus d'operacions, a les quals ja estaven habituats als seus centres de procedència i entre les quals es movien amb absoluta facilitat. No es tractaria, per tant, segons l'opinió del segon historiador, d'una filiació directa i una adaptació de models anteriors, sinó d'una participació majoritària, almenys al començament, dels singulars homes de negocis italians.¹¹ Conclusions que, com observem, no coincideixen del tot en el detall, malgrat tenir en comú l'anàlisi del mateix indret: el mercat de Barcelona.

Els contractes d'assegurances marítimes a Mallorca

A les primeres dècades del segle XV, Mallorca ostentava, sens dubte, un protagonisme predominant en les transaccions entre la Corona d'Aragó i Barbaria; un protagonisme que se li va anar adjudicant gradualment des de la darrera dècada del Dos-cents i que es troba ja plenament consolidat al llarg del segle XIV.¹² La seva orientació preferent vers la zona nord-africana, marcada d'una clara supremacia respecte a la resta de les rutes sovintejades pels mallorquins,¹³ determinà la seva funció d'alfòndec mediterrà-

de menor entitat, juguen un paper fonamental, no tant per la seva importància numèrica com per la seva capacitat econòmica i el control, de vegades de caire monopolístic, d'alguns sectors de la producció. Un estudi detallat d'aquest argument es pot veure a M. T. FERRER, «Els italians a terres catalanes (s. XII-XV)», *Anuario de Estudios Medievales*, 10 (1980), p. 393-467.

10. CARRÈRE, *Barcelona...*, v. II, p. 282.

11. DEL TREPPO, *Els mercaders...*, p. 374, i «Assicurazioni...», p. 510.

12. Sobre una anàlisi en detall d'aquest aspecte, cfr. LÓPEZ, *La Corona de Aragón...*, p. 204-267.

13. La importància de la ruta ha estat ressaltada per F. Sevillano, de forma general per a tota la baixa edat mitjana, i per P. Macaire, ja des d'una perspectiva més concreta, per a la primera meitat del segle XV: F. SEVILLANO, «Mercaderes y navegantes mallorquines (siglos XIII-XV)», a *Historia de Mallorca*, Palma de Mallorca: Ed. J. Mascaró, 1971, v. IV, p. 482-483, i P. MACAIRE, *Majorque et le commerce international (1400-1450 environ)*, Lille: Université de Lille, 1986, p. 408.

ni de mercaderies magribines, funció compartida, encara que en menor mesura, per València.

La intensitat i freqüència dels contactes resta reflectida en un tràfic constant,¹⁴ subjecte, com els altres viatges marítics de llarga i curta durada, a un alt índex de perillositat. L'existència de l'elevat risc de pèrdua de la nau i, amb ella, la de les mercaderies que transportava, motivaren que els comerciants que invertien els seus capitals en el negoci nord-africà intentessin pal·liar al màxim les possibles pèrdues, diversificant les inversions i assegurant els carregaments.¹⁵

La tècnica de l'assegurança a prima possiblement té el seu origen a mitjan segle XIV. Els exemples més antics documentats fins enguany a la plaça mallorquina daten de la dècada dels cinquanta del Tres-cents, segons ha assenyalat Romestan.¹⁶ A partir del 1350 es començaria a organitzar a Palma un sistema d'assegurances marítimes a prima que cobria fonamentalment els riscos derivats de la pirateria castellana i genovesa, agreujada per l'estat de guerra entre la Corona d'Aragó i Castella. Els atacs pirates, especialment intensos a l'àrea mediterrània occidental, interceptaven les línies de navegació mallorquines, mentre els mercaders precisaven de sistemes capaços de mitigar les pèrdues causades. Resta oberta una via de recerca que promet ser molt fructífera i, a través del que es pot imaginar en les escasses dades aportades per la bibliografia fins al moment actual, no ens sembla agosarat suggerir que podríem, fins i tot, arribar a documentar un mercat asseguratiu anterior o, com a mínim, coetani al de Barcelona. De tota manera, ara per ara ens limitarem a fixar el nostre punt de mira en un temps posterior, als primers anys del segle XV.

Els resultats obtinguts fins al moment procedeixen d'un fons documental força específic: els manuals notariais corresponents al notari Antoni Contestí, conservats a l'Arxiu del Regne de Mallorca. El període cro-

14. L'assiduïtat de les relacions entre el nord d'Àfrica i l'illa de Mallorca queda palesa en el gran nombre de llicències atorgades pel governador mallorquí en els anys objecte del nostre estudi, registrades als llibres de guiatges conservats a l'Arxiu del Regne de Mallorca, en endavant ARM. Aquests possibilitaven la sortida de vaixells amb destinació a indrets nord-africans. Un estudi del tema i de la bibliografia corresponent es pot veure a LÓPEZ, *La Corona de Aragó...*

15. Un breu apropament al mercat asseguratiu mallorquí del Quatre-cents es pot veure a MACAIRE, *Majorque et le commerce...*, p. 211-214.

16. G. ROMESTAN, «Les relations entre Perpignan et la Ligurie au XIVE et XVE siècles», a *I Congresso Storico Liguria-Catalogna*, Bordighera, 1974, p. 369.

nològic triat és, conseqüentment, puntual, de tan sols quatre anys: els compresos entre el 1409 i el 1413. Fonts parcials, no tant per les coordenades cronològiques que les determinen –únicament tres anys– com per provenir d'un sol notari, amb tot el que això comporta de possible especialització de la clientela. La majoria de clients que acudiren a la notaria de Contestí estaven vinculats a un sector mercantil orientat de forma prioritària cap als negocis barbarescos. D'això es desprèn que els manuals conservats esdevinguin un mirall, petit, però alhora indicatiu, dels tipus d'inversió preferents d'alguns comerciants especialitzats en els tràfics efectuats amb l'àrea musulmana. Es tracta d'un primer buidat, de caràcter no exhaustiu, però prou interessant per servir de mostra del perfil característic d'uns homes de negocis. Uns homes de negocis que, segons es copsa a les notícies documentals, ens aporten els trets bàsics del dibuix sobre el qual basaven els intents de noves formes d'inversió, desvinculant-se de lliurar prèviament una quantitat de diners; com també d'altres, mercaders i patrons, progressivament atrets per aquests contractes novedosos de recent factura.

Entre el 1409 i el 1413, el buidat dels protocols de Contestí ens ha proporcionat una mostra de 59 actes d'assegurança amb un total de 126 contractes individuals.¹⁷ L'estructura dels contractes és pràcticament idèntica en tots els casos. L'assegurador es comprometia davant de l'assegurat a cobrir qualsevol possible pèrdua de les mercaderies negociades, o de la pròpia embarcació que efectuava el transport, amb una quantitat prèviament determinada a canvi d'una certa prima que no apareix explicitada en cap de les actes. Els riscos inclosos en els contractes comprenien incendis, naufragis o captures de corsaris i pirates, des del moment en què la nau salpés del port de procedència fins a les 24 hores després de l'arribada al lloc de destinació. El pagament, quan es materialitzava la pèrdua, havia de fer-se efectiu abans de tres mesos.

17. Són els protocols conservats a ARM, amb les signatures 2464 i 2466. P. Macaire realitzà les registres dels contractes mallorquins d'assegurances concernents al nord d'Àfrica i les va incloure totes elles a les actes del notari Contestí fins al 1438: P. MACAIRE, *Majorque et le Maghrib au Xve siècle* (thèse 3ème cycle), Université de Paris-Nanterre, 1977, p. 318-334 i 344-355. Les dades concretes dels contractes analitzats es poden veure a LÓPEZ, *La Corona de Aragón...*, p. 506-510.

Assegurats i asseguradors

La primera qüestió que es planteja és la de la composició del mercat de Mallorca, especialitzat en la cobertura de la ruta nord-africana. Interessa discernir les característiques especials dels grups assegurat i assegurador, és a dir, quins operadors estaven interessats a sufragar els riscos dels trajectes Mallorca-Barbaria o viceversa.

Les dades extretes dels 59 contractes globals i dels 126 individuals documentats¹⁸ evidencien un control quasi absolut d'aquest tipus d'operacions en mans del sector mercantil mallorquí, el qual actua de manera individual o bé amb el suport econòmic de companyies de les quals són socis integrants. Entre ells es troben els nombrosos membres de la comunitat jueva –com Hayon Sussen, David Xulell i Salomó Xuxell– i conversa de l'illa –Francesc Pardo, Julià Vidal i Pere Pardo, entre d'altres. Diem un control quasi absolut perquè hi ha excepcions. Entre aquestes, Pere Sellent¹⁹ i un operador florentí, Bastiano de Bartolo.²⁰

Dades aïllades, però capaces de mostrar unes tendències que ja s'evidencien a través d'altres fonts documentals. Ens referim a la utilització preferent, per part de catalans i italians, de la plataforma mallorquina com a punt de contacte entre l'Europa mediterrània occidental i el Magrib. Tradicionalment, s'ha atribuït a la ruta nord-africana un pes considerable dins de l'estructura comercial de la plaça de Barcelona. Una anàlisi de la documentació barcelonina de la darrereria del Tres-cents i principi del Quatre-cents ens ha permès, tanmateix, matisar aquesta qüestió en comprovar la manca de contactes sovintejats pel que fa al tràfic mercantil entre la ciutat comtal i els ports mediterranis africans. Amb l'excepció de Tunis, excepció justificada, atès el seu rol d'escala vers la ruta de Llevant. Els intercanvis amb Barbaria es canalitzaven, de manera prioritària, mitjançant les

18. Considerem com a contracte global el concertat per un únic assegurat a fi de cobrir unes mateixes mercaderies i un sol trajecte. Cadascun dels contractes globals pot estar format per diversos contractes individuals negociats per un mateix assegurat amb diferents asseguradors.

19. Apareix negociant la cobertura de risc de certs carregaments que realitzaven la via Mallorca-Orà-Mallorca i Bugia-Mallorca, bé directament, bé a través de procuradors: ARM, p. 2.464, f. 90v (Mallorca, 26 març 1412), i f. 91 (Mallorca, 26 març 1412).

20. ARM, p. 2.466, f. 191-191v (Mallorca, 27 setembre 1410); p. 2.464, f. 16-17 (Mallorca, 24 març 1411), f. 37 (Mallorca, 17 juny 1411), f. 53-53v (Mallorca, 26 agost 1411), f. 169v (Mallorca, 6 maig 1413).

ciutats portuàries de València i Mallorca.²¹ Els mercaders barcelonins que estaven interessats en determinats articles de la zona podien fer-ne provisió directament a la ciutat de Palma, la qual es convertí en un veritable dipòsit de mercaderies procedents dels soldanats musulmans, o bé tenien la possibilitat de concertar el nòlit de les embarcacions que transportarien els productes objecte d'intercanvi. Els comerciants catalans podien desplaçar-se a l'illa per cloure els seus negocis, com en el cas de Pere Sellent, o nomenar factors i procuradors, encara que era freqüent la concertació de societats de capital mixt –mallorquí i català–, on les iniciatives en els negocis nord-africans anaven a càrrec del soci gestor establert a la Balear major.²² Així estenien el seu radi d'acció i es trobaven al darrere de negocis que, des d'una lectura superficial, semblen propis del centre mallorquí i dels operadors illencs.

Les notícies de Bastiano de Bartolo, de procedència toscana, permeten, d'altra banda, formular algunes observacions relacionades amb la presència de societats mercantils estrangeres, sobretot italianes, amb filials o factors als regnes de la Corona d'Aragó,²³ en general, i a la plaça mallor-

21. LÓPEZ, *La Corona de Aragón...*, p. 173-178.

22. Cfr. C. CUADRADA, M. D. LÓPEZ, «A la Mediterrània medieval: les societats mercantils a la Corona d'Aragó (s. XIV)», *Universitas Tarraconensis*, X (1992), p. 67-92, així com les referències bibliogràfiques incloses a l'article.

23. A més del ja esmentat estudi de FERRER, «Els italians...», diferents autors s'han ocupat del tema de les operacions mercantils dels italians a la península. F. Sevillano documenta, per al segle XIV, les actuacions de diferents companyies italianes a Mallorca: «Mercaderes y navegantes mallorquines (s.XII-XIII-XIV)», a *Historia de Mallorca*, Palma de Mallorca: Ed. J. Mascaró, 1971, p. 496-498. Un estudi més recent es troba a C. CUADRADA, M. D. LÓPEZ, «Comercio atlántico y operadores económicos castellanos en el Mediterráneo: Mallorca en la Baja Edad Media», a H. CASADO (ed.), *Castilla y Europa. Comercio y mercaderes en los siglos XIV, XV y XVI*, Burgos: Ex. Diputación Provincial, 1995, p. 115-154, i C. CUADRADA, «El paper de la llana menorquina segons la documentació datiniana: mecanismes i estratègies comercials» (en premsa). Entre aquestes societats destaca la Datini, amb filials als tres principals centres econòmics dels Països Catalans: Barcelona, València i Mallorca. La companyia Datini fou estudiada en els seus trets principals per F. MELIS, *Aspetti della vita economica medievale (Studi nell'Archivio Datini di Prato)*, Siena: Leo S. Olschki, 1962, p. 237-279. Paral·lelament, sobre la incidència d'actuacions de mercaders estrangers a València, vegi's els diferents articles inclosos a A. FURIÓ (ed.), *València, un mercat medieval*, València: Diputació, 1985, J. HINOJOSA, «Mercaderes alemanes en la Valencia del siglo XV», *Anuario de Estudios Medievales*, 17 (1987), p. 455-468, i C. CUADRADA, A. ORLANDI, «Ports, tràfics, vaixells, productes: italians i catalans a la Mediterrània baixmedieval», *Anuario de Estudios Medievales*, 24 (1994), p. 3-48.

quina, en particular. En relació amb el comerç nord-africà, cal puntualitzar que, a la fi del segle XIV, l'únic port magrebí en contacte directe amb Itàlia també era el de Tunis, mentre que Mallorca exercia per als comerciants italians la funció de confluència respecte a d'altres indrets del litoral musulmà, esdevenint així la seva major àrea d'aprovisionament.²⁴ Això propicià l'establiment de socis i de factors de les diferents societats mercantils, majoritàriament florentines i genoveses, les quals garantien el seguiment detallat de les oscil·lacions del mercat i la possibilitat d'invertir capitals en operacions que es revelessin com a susceptibles de beneficis. L'actuació de Bastiano de Bartolo, com a assegurador de les mercaderies propietat d'homes de negocis mallorquins, seria un indicador de la diversificació d'inversions i, sobretot, de les possibilitats especulatives del mercat asseguratiu.

Un mercader jueu d'Orà, Jacob ben Arquet, és la tercera excepció. Sabem que Arquet operava a la capital de l'illa balear entre el 1412 i el 1413, on mantenia contactes amb un sector comercial amb importants interessos al Magrib. El seu soci, o, en el seu defecte, el factor, delegat o procurador –no podem afirmar-ho amb certesa–, era Gregori Negre, un dels mercaders mallorquins més actius al nord d'Àfrica, especialment a Alger. Negre era un dels integrants de l'anomenada «Ordinació d'Alger», associació constituïda per comerciants mallorquins a fi d'assegurar el trànsit de mercaderies entre Mallorca i aquest port musulmà a través del nòliti conjunt de vaixells.²⁵ Negre, a Mallorca; Gabriel Vives, el seu factor, a València, i membres de la seva pròpia família –el seu pare, Massot Arquet, i els seus germans, Abraam i Maimó–, a Orà, tots ells controlaven els negocis amb interessos centrats en un triangle ben definit: València-Mallorca-Orà. El 1413 sembla haver adquirit la ciutadania mallorquina, car si fins aquest

24. D'aquesta manera ho va posar de manifest F. Melis en un estudi sobre la difusió de la llana magribina i la seva funció d'avituellament dels diferents centres tèxtils italians: F. MELIS, «La llana de l'Espanya i de la Barbaria occidental en els segles XIV-XV», a *València...*, p. 73-74. L'absència de relacions directes entre Itàlia i el Magrib ha estat igualment ressaltada per M. T. Ferrer a través de l'anàlisi de dos registres de l'*Officium Maris* de Gènova, corresponents a la primera dècada del segle XV, on no s'observa cap menció a ports del nord d'Àfrica: M. T. FERRER, «Dos registres de l'*Officium Maris* de Gènova (1402-1403, 1408-1410)», a *Atti del I Congresso Storico Liguria-Catalogna*, Bordighera, 1974, p. 20-21.

25. M. D. LÓPEZ, «Las asociaciones de fletadores mallorquinas bajomedievales: ¿un intento de monopolización del comercio magrebí?», *Anuario de Estudios Medievales*, 24 (1994), p. 89-104.

moment apareixia a la documentació com a jueu d'Orà —«*in Maiorice mercantiliter degenti*»—, en el darrer dels contractes d'assegurança documentats, datat el 27 de juliol de 1413, se'l menciona com a «*judeo Majorice*».²⁶ L'adquisició de la ciutadania mallorquina per part de jueus magribins residents durant llargues temporades a l'illa no és un fet poc habitual. Els motius són sempre econòmics, és a dir, fer-se amb el benefici d'importants avantatges fiscals.

Una darrera característica sorgeix com a definitiva, tant dins del grup d'assegurats com en el d'asseguradors: la pertinença d'un nombre elevat d'operadors a la ja esmentada «Ordinació d'Alger». Tot això ens permet hipotetitzar sobre la generalització de la pràctica assegurativa entre el sector mallorquí més actiu en el comerç amb Barbaria i el seu interès per aquest tipus d'inversions, no només com una forma per a cobrir possibles pèrdues, sinó, alhora, com una possibilitat d'obtenció de beneficis immediats —el cobrament de la prima— subjectes a un considerable índex de risc —el pagament de l'assegurança.

Itineraris

A la seva tesi doctoral, M. D. López dibuixava les diferents àrees d'actuació dels operadors catalans al litoral nord-africà, des de la fi del segle XIV al principi del XV, tot concretant els principals pols d'atracció dels mallorquins, dins de la pluralitat dels centres econòmics magribins. Una anàlisi particular, basada en les informacions fornides per la sèrie de «guiatges», li permetia individualitzar dues zones d'intervenció il·lenca a Barbaria. Una primera i principal, centrada al cordó marítim comprès entre Honein i Bona, amb un clar epicentre ubicat a la ciutat de Tenes, i una segona, circumscrita a ambdós extrems de l'espai fonamental, la representada pels llocs d'Alcúdia, a l'oest, i de Tunis, a l'est.²⁷

En relació amb l'aspecte concret de les assegurances, els itineraris marítics documentats com a finalitat de cobertura de risc ens palesen un radi d'acció emmarcat dins la zona preferent, amb operacions circumstancials a indrets entesos com a secundaris. Els centres consignats són Tenes, Alger, Orà, Mostaganem, Bugia i Alcoll, situats tots ells dins de l'òptica d'inter-

26. ARM, p. 2.464, f. 191v-192 (Mallorca, 27 juliol 1413).

27. LÓPEZ, *La Corona de Aragón...*, p. 204-267.

vençió prioritària, i Alcúdia, plaça de segon ordre on es produïa una clara superposició d'interessos comercials mallorquins i valencians. De manera paral·lela es constata que les assegurances contractades en el mercat de Palma no sempre tenen com a punt de partida el port de Mallorca. En ocasions es realitzaven dobles contractes, és a dir, el primer cobria el viatge d'anada, mentre que el segon —que podia tenir o no els mateixos avaladors i idèntica cobertura monetària— cobria el de tornada. Altres vegades únicament es concretava l'assegurança d'un trajecte: el de la ruta Magrib-Mallorca.

Idèntiques característiques traspuen les assegurances marítimes barcelonines, pel que fa als itineraris de Llevant i de Barbaria, segons es desprèn de les constatacions de M. del Treppo. Les raons esgrimides per l'autor a fi d'explicar la proliferació de contractes dobles —d'anada i de tornada—, efectuats sempre en relació amb les terres islàmiques, no serien mercantils. Respecte a les causes que s'haurien de considerar —diu del Treppo— hi ha les dificultats per trobar a les ciutats africanes asseguradors que poguessin satisfer en condicions no prohibitives la demanda d'assegurances sol·licitada pels mercaders. A més d'altres supòsits, tals com l'especial encariment d'aquests mercats durant els períodes de contractació, les condicions de subdesenvolupament de la tècnica local dels negocis o, amb major probabilitat, els obstacles que imposaven l'ambient i el caràcter d'instabilitat i mutabilitat de les colònies estrangeres a les quals calia dirigir-se.²⁸

La particular conjuntura política de cadascun dels estats magribins —mariní, zayyaní i hafsí— a les últimes dècades del XIV i l'inici del XV sembla confirmar les apreciacions de l'historiador italià. A la darrereria del Tres-cents, les estructures de govern magribines, si exceptuem Ifriqiya, es trobaven fortament condicionades per un procés de debilitament progressiu, ocasionat per les lluites successòries i de faccions, afavorides per una constant intervenció exterior: castellana i nazarí a Fez, i mariní a Tremecén.²⁹ Les revoltes internes aconseguiren una certa desarticulació de les estructures comercials i ajudaren a crear un marc d'inseguretat en algunes

28. DEL TREPPO, *Els mercaders...*, p. 347-348.

29. Sobre la situació política magrebí en aquesta època, cfr., a títol orientatiu, M. KABLY, *Société, pouvoir et religion du Maroc à la fin du Moyen Âge*, Paris: Ed. Maisonneuve & Larose, 1986; Ch. A. JULIEN, *Histoire de l'Afrique du Nord. Tunisie, Algérie-Maroc, de la conquête arabe à 1830*, Paris: Payot, 1964; H. TERRASSE, *Histoire du Maroc*, Casablanca, 1949; M. J. VIGUERA, «Le Maghreb Méridional: un processus de transfèrement», a *La signification du Bas Moyen Âge dans l'histoire et la culture du monde musulman*, Aix-en-Provence, 1976, p. 309-321; J. M. ABUN-NASR, *A History of the Maghrib*, Cambridge: Cam-

ciutats on operaven els comerciants mallorquins. Això no obstant, a partir de les dades d'arxiu hom comprova que les lluites dinàstiques i els disturbis locals no constituïren un factor paralitzador dels intercanvis, però sí que és evident que infongueren un alt grau d'incertesa a certes operacions comercials, entre elles les assegurances.

Productes d'intercanvi

Els contractes d'assegurances marítimes mallorquins tenien, com a objectiu principal, la cobertura de possibles sinistres sobre les mercaderies d'importació-exportació. A voltes s'assegurava la pròpia embarcació amb què s'efectuava el trajecte, bé en la seva totalitat, o bé, ateses les característiques de copropietat de les naus, en la part corresponent al mercader assegurat, encara que aquesta modalitat assegurativa es presentava de forma excepcional. La situació és, en aquest sentit, similar a la dels mercats de Gènova i Barcelona, on els contractes d'assegurances sobre el cos de la nau constitueixen una clara minoria, mentre que la cobertura única de mercaderies i canvis era una pràctica corrent.³⁰

Pel que fa referència als productes objecte d'intercanvi, les assegurances ens proporcionen informacions imprecises, car les notícies es concreten tan sols en relació amb la tipologia de les mercaderies, però mai no es vinculen a les quantitats i als seus valors específics. Els contractes negociats per al trajecte des de les places nord-africanes fins al port mallorquí transparenten el transport de primeres matèries —lli, sucre, pebre de Guinea i, sobretot, cera i cuirs—, matèries tintòries —grana— i or en moneda. Aquesta tipologia, la qual es correspon bàsicament amb les informacions procedents, per a aquest mateix període, d'altres fonts de caràcter divers,³¹ denota un sensible canvi en relació amb les motivacions que el Magrib presentava en un primer moment per als mercaders dels Països Catalans.

bridge University Press, 1971, i A. LAROUÏ, *L'Histoire du Maghreb. Un essai de synthèse*, Paris: François Maspero, 1982.

30. DEL TREPPO, *Els mercaders...*, p. 345-346; J. HEERS, *Gênes au XVe siècle*, Paris: Flammarion, p. 166.

31. Ens referim, no només a les fonts notarials —comandes, compravendes...—, sinó a les oficials —correspondència cursada per les diferents autoritats amb motiu de reclamacions sobre actes de corsarisme o pirateria— i a les fiscals —registres de guiatges, lleudes, recapitacions de gravàmens específics sobre les activitats mercantils d'operadors nord-africanos...

Recordem que la intervenció inicial dels operadors catalans, ja al segle XII, se sustentava en el desig d'adquirir una trilogia de productes preferents: or, esclaus i llana. Aquesta realitat condicionà que J. Vicens Vives definís la ruta magribina en base a aquestes mercaderies anomenant-la la «ruta de l'or, dels esclaus i de la llana».³² Posteriorment, Ch. E. Dufourcq matisaria de forma substancial aquesta definició tot destacant la importància paral·lela del Magrib com a focus abastidor de cereals, en especial blat, mentre que plantejava la possibilitat que aquesta evolució del canvi de les expectatives comercials ofertes pel nord d'Àfrica perdurés des del segle XIII al XV. En primer lloc, era probable que la llana magribina interessés en menor mesura en ser desplaçada per llanes procedents d'altres indrets; d'altra banda, ressalta la importància creixent de les importacions d'esclaus originaris de la Mediterrània oriental, mentre que restava per determinar la incidència dels altres dos productes essencials: el blat i l'or. Finalment, remarcava que els intercanvis amb el Magrib aprovisionaven el mercat europeu de diverses mercaderies no incloses en la tipologia anterior, però no per aquest fet de menor importància en la balança comercial.³³

És cert que els contractes d'assegurances assenyalen un predomini absolut de les importacions formades per dues primeres matèries: la cera i els cuirs. Al contrari, la llana, una mercaderia caracteritzadora de la ruta nord-africana, no apareix mencionada amb excessiva freqüència. Podríem argumentar que la generalitat mostrada als contractes, en no especificar-se clarament els carregaments, deixa oberta la possibilitat a majors importacions. Nogensmenys, un examen de les altres fonts a les quals hem fet al·lusió amb anterioritat, mostra la tendència a confirmar aquestes apreciacions. Les dades semblen marcar que, en els primers anys del Quatre-cents, la llana magribina havia perdut la seva tradicional rellevància com a protagonista de l'avitallament de la indústria tèxtil autòctona i com a producte de reexportació cap a d'altres regions de la Mediterrània occidental. Aspectes que, com puntualitzava Dufourcq, tenien les seves arrels en la facilitat d'abastament en altres centres productors, units a la seva baixa qualitat.³⁴

32. «La economía de los países de la Corona de Aragón en la Baja Edad Media», a *VI Congrés d'Història de la Corona d'Aragó* (Sardenya, 1957), Madrid, 1959, p. 106.

33. Ch. E. DUFOURCQ, «La place du Maghrib dans l'expansion de la Couronne d'Aragon: la route maghribine part rapport à celle des îles et des épices», a *Segon Congrés Internacional d'Estudis sobre les Cultures del Mediterrani Occidental*, Barcelona, 1978, p. 277.

34. Les dades aportades per J. Heers, referents als preus de diferents classes de llana al mercat mallorquí el 1395, reflecteixen la inferioritat qualitativa de la llana africana. Men-

A diferència de la llana, les matèries tintòries, com l'indi, el glast o la grana, semblen haver adquirit una importància creixent en l'apartat de les importacions. Únicament la grana apareix com a objecte d'una cobertura de risc en els carregaments procedents de dos centres particulars: Tenes i Orà. La seva cotització als diferents mercats mostra, igual com succeïa amb la llana i els cuirs, una qualitat inferior en comparació amb d'altres productes colorants de procedència diversa.³⁵

Els contractes d'assegurances no mencionen, tanmateix, dos dels productes considerats bàsics en la tipologia caracteritzadora de la ruta magribina: el blat i els esclaus. Pel que fa al primer producte, sabem, a través d'altres fonts documentals, que el nord d'Àfrica continuava essent, a la darrerria del segle XIV, un dels principals subministradors del mercat de Palma. Les importacions de cereal procedents d'aquesta zona contribuïen a pal·liar el dèficit en gra, aguditzat en moments puntuals, però crònic des dels primers anys de la conquesta i factor estructural inherent a la desequilibrada estructura agrària de l'illa.³⁶

En relació amb els esclaus africans, la problemàtica és totalment diferent. La composició de la població esclava mallorquina presenta una superioritat numèrica de musulmans respecte a la d'altres procedències –rus-

tre la llana de Mallorca, que era de qualitat superior segons la classificació elaborada per Melis (cfr. *supra*, n. 24), es cotitzava a 6,10 i la llana de València, Aragó, Catalunya i Castella, a 5,1, les diferents llanes magribines oscil·laven entre les 3,10 i 3,15 lliures el càntir barbaresc: J. HEERS, «Il commercio nel Mediterraneo alla fine del secolo XIV e nei primi anni del XV», *Archivio Storico Italiano*, CXIII (1955), p. 194.

35. Així, a Venècia, el 31 de desembre de 1393, la cotització de la grana magribina era la més baixa del mercat: 47 ducats per centenar enfront dels 54 de la granadina, els 60 de la valenciana, els 65 de la provençal o els 110 de la de Creta; el 25 d'agost de 1395 la grana de Barbaria estava valorada a Gènova a 35-40 lliures el centenar, mentre que la valenciana es pagava a 65, la provençal a 80 i la granadina a 55. Finalment, el 25 d'agost de 1399, aquesta mateixa grana valia 7 escuts el centenar al mercat de Bruges, en contra dels 10 de la de València o els 11 de la de Provença: HEERS, «Il commercio...», p. 197.

36. A. RIERA, *La Corona de Aragón y el reino de Mallorca en el primer cuarto del siglo XIV. I. Las repercusiones arancelarias de la autonomía balear (1298-1311)*, Barcelona: CSIC, 1986, p. 49-50; A. SANTAMARÍA, «El reino de Mallorca en la primera mitad del siglo XV», a *IV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, Palma de Mallorca, 1955, p. 25-27; R. VERNET, «Les relations céréalières entre le Maghreb et la Péninsule Ibérique du XIIe au XVe siècle», *Anuario de Estudios Medievales*, 10 (1980), p. 331; M. D. LÓPEZ, «La circulación de cereales en el Mediterráneo occidental bajomedieval: la producción magrebí», a *La Mediterrània, àrea de convergència de sistemes alimentaris (segles V-XVIII)*, Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics, 1996, p. 169-180.

sos, caucasiàns, albanesos, grecs, sards...³⁷ Això, unit a la manca de referències de la documentació comercial que certifiquin l'existència d'operacions de compravenda d'esclaus al nord d'Àfrica, possibilita plantejar el rol de la primàcia que el cors i la pirateria exercien com a activitats avitualladores del mercat de mà d'obra humana, en detriment del tràfic directe als ports barbarescos. Un subministrament majoritari, no a partir del comerç, sinó d'activitats corsàries, ajudaria a comprendre i a explicar, en part, l'absència d'esclaus a les mercaderies assegurades.

Menció especial precisa la «importació» del metall or, causa inicial de l'interès dels operadors europeus al litoral mediterrani africà. La seva principal font d'abastament procedia del superàvit comercial. Les importacions catalanes, sobretot les que es realitzaven en quantitats apreciables, estaven formades per productes magribins de baixa qualitat, com és el cas de la llana o dels cuirs. Aquesta circumstància ocasionava una baixa cotització al mercat i, en conseqüència, un balanç favorable en relació amb la venda de les mercaderies negociades pels operadors econòmics catalans. Les «dobles» o dinars que apareixen com a part integrant dels carregaments assegurats procedeixen segurament d'aquesta diferència entre els valors de compravenda de les importacions-exportacions.³⁸

Quant a les mercaderies assegurades en sentit Mallorca-Magrib, els carregaments estan integrats majoritàriament per productes procedents de diverses àrees mediterrànies, cosa que reflecteix nítidament el paper jugat per l'illa com a centre de reexportació, en especial de matèries tintòries. Les places magribines esdevenien, a més, un centre de transacció favorable per a la venda d'un sector específic de la producció agrícola catalana –figues, panses, oli, vi. Malgrat tot, la producció tèxtil ocupava un lloc privilegiat en les exportacions mallorquines en direcció al món mediterrani musulmà. Els contractes d'assegurances mostren que un elevat percentatge de les trameses era format per draps de diferents qualitats, en la seva majoria de fabricació mallorquina, la qual cosa indica que no eren massa preuats. A la darrerria del segle XIV existia una profunda crisi a la indústria

37. MACAIRE, *Majorque et le Maghrib...*, p. 121.

38. A pesar que els canvis de moneda són fruit d'un pacte entre particulars i, per tant, susceptibles de variacions, a Mallorca documentem durant aquesta etapa una cotització de canvi relativament estable, xifrada en 24 sous de moneda mallorquina: ARM, *Lletres Comunes*, 66, f. 259-260 (Mallorca, 28 agost 1394), f. 81-81v (Mallorca, 13 setembre 1403), f. 144 (Mallorca, 4 setembre 1405).

tèxtil a Palma, no tant una crisi de producció com de qualitat, clara conseqüència de l'intent d'augmentar la quantitat en detriment de l'acabat. La promulgació de successives ordinacions i la reiteració de certes normes tècniques tendents a aconseguir una millor qualitat i a eliminar els fraus són bona mostra de tota aquesta problemàtica.³⁹

Consideracions finals

El nostre objectiu, a l'inici d'aquest treball, se centrava, tal com hem apuntat en les línies introductòries, en l'anàlisi de les assegurances concertades a Mallorca en relació amb l'àrea nord-africana, sempre en el període comprès entre 1409-1413, encara que d'altres referències de les fonts d'arxiu hagin pogut allargar un xic l'arc temporal definit. El plantejament d'una etapa cronològica de curta durada no ens facilita seguir fil per randa l'evolució global de les vicissituds seguides pel port balear, però sí que permet establir alguns dels seus elements caracteritzadors, tot limitant-los a un espai local i temporal concret. Dit això, creiem que la nostra aportació, hores d'ara, és una primera mostra, susceptible de ser ampliada i revisada en estudis posteriors.

Les dades documentals ens ofereixen, a un nivell general, un clar panorama, pel que fa a la generalització de les assegurances marítimes als primers anys del segle XV. Apareixen a Mallorca, igual que a Barcelona o a Florència, i, a diferència de Gènova, com un contracte plenament conformat i desproveït de precaucions formals, a excepció de la quantia de la prima, que continuava ometent-se. En el cas concret de les assegurances contractades per la cobertura de la ruta nord-africana, la característica més important és el predomini absolut del sector mercantil mallorquí més atent

39. SANTAMARÍA, «El reino...», p. 29; F. SEVILLANO, «Artesanía textil de la lana mallorquina (siglos XIV y XV)», *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, 812-813 (1970), p. 1.157-1.178. A. Riera ja posava de manifest aquesta qüestió per a la darrerria del segle XIII i l'inici del XIV. Segons aquest autor, la burgesia balear estava plenament dedicada al comerç exterior, un comerç que proporcionava beneficis a curt termini i que assegurava l'abastament, entre d'altres productes, de draps de qualitat, mentre que les inversions industrials, si fossin les més rendibles, únicament subministraven beneficis a llarg o a mig termini. L'abundància de draps estrangers constituïria, doncs, un llast per a l'arrecada de la manufactura tèxtil a l'illa, la qual només es desenvoluparia tardanament, responen més al dirigisme de la Corona que a la iniciativa privada: *La Corona...*, p. 190-192.

al negoci magribí. La disponibilitat del capital necessari per a garantir el pagament ràpid dels danys en cas de sinistre procediria així, en gran mesura, dels beneficis generats del propi comerç amb el Magrib. En aquest sentit, la situació del mercat asseguratiu mallorquí varia substancialment en els seus trets essencials del mercat barceloní de la mateixa època. La historiografia es mostra unànime en assenyalar com a element caracteritzador de la plaça de Barcelona, en aquest període, el paper de segon ordre exercit pels asseguradors catalans en unes inversions controlades majoritàriament per genovesos i florentins.⁴⁰ En el cas de Mallorca, prenent com a referència els protocols de Contestí, la participació italiana, sempre en relació amb la ruta nord-africana, és poc significativa, malgrat la presència a l'illa de factors i representants de companyies mercantils de notable rellevància, especialment toscanes. Existeixen, per tant, fortes diferències en el comportament i la composició d'ambdós mercats.

Hi ha encara un altre aspecte que revela una clara divergència entre Barcelona i Mallorca. A la ciutat comtal, durant les primeres dècades del Quatrecent, el moviment comercial que s'assegura en direcció al litoral mediterrani africà és ínfim, segons es desprèn de l'anàlisi efectuada per M. del Treppo per als anys 1428-1429.⁴¹ La manca de contactes freqüents entre la plaça barcelonina i els mercats magribins –uns contactes limitats a l'àrea hafsí i sobretot a la capital, Tunis, com a escala de la ruta vers Llevant– podria, en part, explicar la inexistència d'una demanda d'assegurances. Tanmateix, Barcelona era un dels grans centres on s'asseguraven sovint carregaments que tenien com a punt de sortida o de destinació altres ports de la Corona, sense que les embarcacions passessin obligatòriament per la capital del Principat.⁴² La carència de línies directes de navegació no constitueix, doncs, un motiu suficient per explicar el desinterès dels inversionistes.

Per què no es negocien, llavors, assegurances marítimes en direcció o de retorn del Magrib? És més probable que el factor determinant fos degut a la particular conjuntura política interna dels soldanats africans, caracteritzada per una forta inestabilitat dels òrgans de poder i reflectida en continus motins i revoltes. Les conseqüències visibles, des del punt de vista comercial, solien ser els assalts als alfòndecs i la confiscació de béns per-

40. DEL TREPPO, *Els mercaders...*, p. 383; CARRÈRE, *Barcelona...*, p. 283-284, i FERRER, GARCÍA, *Assegurances...*, v. I, p. 140-142.

41. «Assicurazioni...», p. 78.

42. *Idem*, p. 531.

tanyents als europeus. El major o menor grau d'inseguretat a les ciutats nord-africanes constituïa, sens dubte, un factor determinant en el moment de negociar el muntant de les primes. L'excepcionalitat de les relacions directes entre la plaça de Barcelona i els centres magribins dificultaria el coneixement precís de la situació conjuntural en cada un d'ells. Les notícies procedirien en gran part de les places valenciana i mallorquina, on els seus ports mantenien un tràfic constant amb el nord d'Àfrica i on, a través de patrons, mariners i mercaders, s'obtenien informacions de primera mà i amb una diferència temporal mínima sobre les condicions específiques d'una zona determinada. En definitiva, totes aquestes circumstàncies permetrien explicar el desinterès palès pel grup assegurador que intervé a Barcelona respecte al món nord-africà i l'especialització d'un mercat secundari, el mallorquí, estretament vinculat, des de la perspectiva d'intercanvis comercials, amb Barbaria.

La biografia del jurisconsult Joan Socarrats¹ és un dels temes pendents de la història del Dret català, com han denunciat els diversos autors que han intentat afrontar la qüestió.² El desconeixement més absolut plana sobre l'autor d'una de les obres clàssiques de la literatura jurídica catalana del segle XV: *In tractatum Petri Alberti canonici Barchinonensis, de Consuetudinibus Cathalonie inter dominos et vassallos, ac nonnullis aliis, que Commemorationes Petri Alberti appellantur doctissima ac locupletissima commentaria*, impresa l'any 1551 a Lió a càrrec de l'editor de Barcelona Joan Guardiola³ i coneguda com a *Commentaria*.

Aquest desconeixement té la seva arrel en el llarg espai de temps transcorregut des del moment en què es va redactar l'obra fins que es va publicar. Aquesta circumstància ha estat determinant, juntament amb el fet que Socarrats no va formar part del cercle de juristes escriptors de dret públic del segle XV que apareixen estretament vinculats a la Cancelleria reial o a la Diputació del General. Per tant, les poques dades conegudes provenen de les referències que el mateix autor va incloure en els *Commentaria*, gràcies a les quals tan sols sabem que era nascut a Sant Joan de les Abadesses, comarca del Ripollès, i que va acabar de redactar l'obra el 29 d'octubre de 1476.

Afortunadament, diversos investigadors han introduït elements nous per a definir l'àmbit d'actuació del personatge i el seu perfil socioprofessional. Antonio García, per exemple, va situar Socarrats a la ciutat de Vic

1. Tot i que modernament es prefereix escriure Joan *de* Socarrats, a la documentació coetània del jurista preval la forma Joan Socarrats, en català, al costat de la llatinització Iohannes de Soccarratis.

2. Les dades biogràfiques i la bibliografia bàsica sobre Socarrats apareixen sintetitzades a Mariàngela VILALLONGA, *La literatura llatina a Catalunya al segle XV. Repertori bibliogràfic*, Barcelona: Curial/Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993 (Textos i estudis de cultura catalana; 34), p. 219-221.

3. Una pràctica habitual d'aquest editor, com constata Manuel PEÑA, *Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas (Barcelona, 1473-1600)*, Lleida: Milenio, 1996 (Hispania; 4), p. 98-99.

en plena guerra civil del segle XV, on consta que el 4 d'abril de 1463 va donar per acabada la còpia d'una obra del jurista italià Bàrtolo da Sassoferrato (1314-1357), una de les fonts més esmentades als *Commentaria*.⁴

En una sèrie de treballs editats a partir del 1980, l'historiador del Dret Manuel Peláez va donar a conèixer la presència del jurisconsult a Barcelona entre 1476 i 1478, any en què va actuar com a emissari del rei Joan II a Navarra per fer front a la rebel·lia del comte de Pallars. Així mateix, una referència que situa Socarrats a la vila d'Olot el mes de gener de 1463 va induir Peláez a plantejar la possibilitat que exercís d'advocat en aquesta localitat durant la dècada dels seixanta.⁵

Finalment, la venda a l'encant, el 10 de març de 1486, de nou llibres de Dret per part d'una dona anomenada Violant Socarrats a Berenguer Solanes fa pensar que es tractava d'una filla del jurista i que aquest hauria mort poc abans de la data de la transacció.⁶ Així mateix, caldria estudiar més a fons la possible relació de parentiu entre el jurisconsult olotí i el mercader Francesc Socarrats, mort l'any 1479, fill de Joan Socarrats, oriünd de Barcelona i resident a Nàpols. En tot cas, cal rebutjar l'atribució que s'ha fet d'aquest any com a data de la mort del jurista.⁷

4. Antonio GARCÍA Y GARCÍA, «Bartolo de Saxoferrato y España», *Anuario de Estudios Medievales*, 9 (1974-1979), p. 439-467; núm. 2, p. 454 i 462. Aquest manuscrit es conserva a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Sant Cugat, 40.

5. Manuel J. PELÁEZ, «La teoría del "ius belli" en los "Commentaria" de Joan de Socarrats: Contribución al estudio de sus ideas jurídico-políticas», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, VIII (1980), p. 129-142; *Catalunya després de la guerra civil del segle XV. Institucions, formes de govern i relacions socials i econòmiques (1472-1479)*, Barcelona: Curial, 1981 (Biblioteca de cultura catalana; 46); «Derecho común y pensamiento político de dos juristas de Sant Joan de les Abadesses: Joan de Socarrats y Antoni de Agullana», a *IV Assemblea d'Estudis sobre el comtat de Besalú. Camprodon, 1980*, Olot: Amics de Besalú i el seu comtat, 1983, v. I, p. 255-268.

6. Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB), Antoni JOAN, *man. 46 (1485-1486)*, publicat a Josep M. MADURELL MARIMÓN, Jordi RUBIÓ I BALAGUER, *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)*, Barcelona: Gremio de Editores, Libreros y Maestros Impresores, 1955, doc. 31.

7. Carme BATLLE, «Las bibliotecas de los ciudadanos de Barcelona en el siglo XV», a *Livre et lecture en Espagne et en France sous l'Ancien Régime. Colloque de la Casa de Velazquez*, Paris: Éditions ADPF, 1981, p. 15-34; esp. p. 25 i n. 62. M. VILALLONGA, *op. cit.*, p. 219, situa la data de la mort del jurisconsult d'acord amb aquest treball. L'inventari dels béns del mercader Francesc Socarrats (1479) es troba a Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB), Inventaris, 1471-1490, i ha estat estudiat també per M. PEÑA, *op. cit.*

A més d'aquest grapat de dades biogràfiques, la filòloga Mariàngela Vilallonga ha aportat la referència del manuscrit d'una altra obra escrita per Socarrats, titulada *De regaliis. Usaticus Barchinone incipiens «Auctoritate et Rogatu», lectura super eo facta per J. Socarrats iurisperitum*, que cal afegir a les *Additiones Pacis et Tregua*, no conservades, que el mateix Socarrats deia haver escrit.⁸

Darrerament, Joan Fort ha donat a conèixer una carta de notaria de l'any 1450 que facultava un Joan Socarrats, originari de Sant Joan de les Abadesses, per a actuar com a notari per tota la jurisdicció reial. La dada li ha permès identificar aquest notari reial amb el notari per l'autoritat senyorial del mateix nom que va actuar en el terme d'Olot entre els anys 1450 i 1458 i, en darrera instància, amb el jurista de final del segle.⁹

La hipòtesi llançada per aquest investigador queda plenament confirmada a través de les dades que proporcionen els protocols medievals de les notaries d'Olot, Besalú i el Mallol conservats a l'Arxiu Històric Comarcal d'Olot. Com veurem tot seguit, la documentació permet conèixer els trets bàsics de l'actuació pública i privada de Socarrats a Olot i les poblacions properes entre 1449 i 1462.

Els Socarrats de Ridaura

Joan Socarrats apareix documentat per primer cop a la vila d'Olot el 31 de desembre de 1449, quan actua com a escriptur jurat en substitució del prevere Narcís Terrada, titular de la notaria per l'autoritat de l'abat de Santa Maria de Ripoll. Els primers documents on apareix¹⁰ expressen clara-

8. Biblioteca del Real Monasterio de El Escorial, ms. d.II.8, f. 60-83, citat a M. VILALLONGA, *op. cit.*, p. 219. Sobre les *Additiones*, vegeu M. PELÁEZ, «La teoría del "ius belli"...», p. 130, n. 3.

9. JOAN FORT I OLIVELLA, *Els nomenaments de notaris reials de la regió de Girona (1350-1515)*, Girona: 1995, treball del III Màster d'Arxivística dirigit per Laureà Pagarolas, inèdit, esp. p. 128.

10. Arxiu Històric Comarcal d'Olot (ACO), Notarials, Olot, Pere PIQUER i Joan SOCARRATS, *Manuale, 29-XII-1449/4-VIII-1450*, f. 2r (31-XII-1449): «*In presentia mei, Iohannis de Soccarratis, scriptoris iurati notarie publice Oloti*»; f. 2v (2-I-1450): «*Iohannes de Soccarratis, scriptor, ville Sancti Iohannis de Abbatissis*»; f. 37r (13-III-1450): «*Iohannes de Soccarratis, scriptor, habitator Oloti*»; f. 38v (14-III-1450): «*Magister Iohannes de Alamania, mercerius, et Iohannes de Soccarratis, scriptor, commorantes Oloti*».

ment que era originari de la vila de Sant Joan de les Abadesses i que la seva arribada a Olot era recent, procedent de la població del Mallol, on el mes de maig d'aquell mateix any havia fet els primers passos com a escriptent.¹¹

El seu pare era Dalmau Socarrats, resident a la vila propera de Ridaura, sense ofici reconegut i esmentat en diversos assentaments entre els anys 1438 i 1461, en un dels quals, el 5 de febrer de 1455, es fa referència directa i segura al seu parentiu.¹² El que no és tan segur és quina relació tenien pare i fill amb la població.

Sembla fora de dubte que els Socarrats provenien de l'exterior de la vall de Ridaura, on no existia ni existeix cap mas amb aquest nom i on no apareix cap persona amb aquest cognom entre els vilatans i els pagesos de l'any 1415.¹³ Segons un capbreu del priorat de Santa Maria de Ridaura elaborat l'any 1441, Dalmau vivia a la vila, estava casat amb una vídua i era propietari d'una casa.¹⁴ Nou anys després, el 15 de febrer de 1450, trobem un Dalmau Seguer (a) Socarrats i un Jaume Socarrats –en un altre document del mateix any se l'anomena Jaume Socarrats (a) Seguer– a la convocatòria de la universitat de la vall, on són presents quaranta-dos veïns.¹⁵

11. ACO, Notarials, el Mallol, Tomàs Llorenç BRUGADA, *Manuale*, 11-I-1446/3-VI-1449, f. 123r (23-V-1449): «*Testes Iohannes de Soquerrats et Anthonius Maçaneti, scriptores, habitatores loci de Malliolo*»; f. 132v (20-V-1449): «*Iohannes Socarrats, oriundus ville Sancti Iohannis de Abbatissis*».

12. ACO, Notarials, el Mallol, Tomàs Llorenç BRUGADA, *Manuale*, 2-I-1437/6-XII-1438, f. 87r (30-VI-1438); *Manuale*, 30-XII-1443/18-X-1445, f. 65r (26-I-1445); f. 115v (19-VIII-1445; Notarials, Olot, Pere PIQUER i Joan SOCARRATS, *Manuale*, 28-XII-1454/17-IV-1455, f. 18v (5-II-1455): Joan Socarrats, notari d'Olot, fa cessió d'un deute per escriptures a «*Dalmacio de Socarratis, ville Rividarrii, patri meo*»; *Manuale*, 28-XII-1457/19-XII-1458, f. 26v (6-IV-1458); Pere i Antoni PIQUER, *Manuale*, 29-XII-1459/24-XII-1460, f. 52r-v (10-V-1460); Joan CASSANYA, *Manuale*, 27-XII-1459/16-XII-1460, f. 123r (14-X-1460); *Manuale XVI*, 29-XII-1460/24-XII-1461, f. 56r (11-III-1461).

13. No consta cap Socarrats a la congregació de la universitat de la vila i la vall de Ridaura feta el 21 de setembre de 1415 per a instituir la Pia Almoïna local (Francisco MONSALVATJE Y FOSSAS, *Noticias históricas del condado de Besalú*, Olot: Bonet, 1889-1919, v. IV, ap. 14).

14. ACA, Ordes Religiosos, volums, 878, *Capudbreve factum per honorabilem fratrem Marchum de Soquerrats, priorem monasterii Sancte Marie de Rividario... in villa et valle de Rividario, 1441*, f. 25r (19-IX-1441): «*Anthonia, que fui uxor Iohannis de Longafollia, quondam, ville de Rividario, nunc vero uxor Dalmacii de Soquerrats, dicte ville*» té una casa que afronta «*ab oriente cum patio domorum quod fuit d'en Guixar, quod est nunc dicti viri mei*». Un dels testimonis de la capbreuació és «*Iacobus de Soquerrats*».

15. ACO, Notarials, el Mallol, Tomàs Llorenç BRUGADA, *Liber*, 15-III-1418/30-IX-

El primer és, amb tota seguretat, el pare del jurista i l'altre n'és, probablement, un germà.

Aquestes circumstàncies permeten apuntar la hipòtesi que pare i fill fossin parents de Marc Socarrats, prior de Santa Maria de Ridaura en el període 1433-1441, i originaris, tots plegats, de Sant Joan de les Abadesses.¹⁶ El vell priorat havia estat annexionat pel monestir ripollès per tal de dotar-lo d'unes rendes que asseguressin la seva reconstrucció després del terratrèmol del 1428. És temptador, doncs, veure en Dalmau, Jaume i Joan Socarrats uns familiars del nou prior i cercar a la vila de Sant Joan de les Abadesses l'origen de tots ells.

Si tenim en compte aquests elements, la possibilitat que part de la infantesa de Joan Socarrats hagués transcorregut a Ridaura explicaria l'interès per divulgar la llegenda sobre l'origen de les llibertats dels habitants de la vall, recollida en els seus *Commentaria*:

«*Sed in diocesi Gerundensi apud montaneas est quaedam parochia vocata de Rividario, quæ est exempta a dictis iuribus, ex eo quia, ut audivi, homines de illa parochia fuerunt obedientes dicto regi Carolo, vel non fuerunt conscii in dicta proditione, nec remanserunt cum infidelibus*».¹⁷

Lamentablement, els protocols notariais del districte de Ridaura no s'han conservat i, per tant, una aproximació més fiable als primers anys de vida del futur jurista no és viable.

Notari reial i senyorial (1450-1458)

La dificultat per a identificar correctament el jurista s'incrementa si tenim en compte que, coetàniament, a Olot trobem dos individus més amb

1451, f. 26r-v (15-II-1450): «*Dalmau Sagner, àlias Soquerrats*» i «*Iacobus Soquerrats*»; Notariais, Olot, Joan CASSANYA, *Liber, 29-XII-1449/17-XII-1450*, f. 56r-57v (5-VI-1450): «*Iacobi de Socarrats, àlias Sagner*».

16. Les referències sobre el prior Marc Socarrats, a F. MONSALVATJE, *op. cit.*, v. XIII, docs. 1.965, 1.970-1.971, 1.973-1.975; v. XIV, p. 227. Francesc Caula ja havia defensat la possibilitat que el prior de Ridaura i el jurista pertanyessin a la mateixa família a Francesc CAULA, *El règim senyorial a Olot*, Olot: La Tradició Catalana, 1935 (edició facsímil, Olot: Ajuntament de Sant Joan les Fonts, 1982), p. 69-70.

17. J. SOCARRATS, *In tractatum*, p. 501; citat a Paul H. FREEDMAN, *Assaig d'història de la pagesia catalana (segles XV-XV)*, Barcelona: Edicions 62, 1988 (Llibres a l'abast; 241), p. 177 i n. 80.

el mateix nom, sense cap vincle clar de parentiu entre ells. Per una banda, un clergue Joan Socarrats apareix de manera intermitent a la documentació entre 1450 i 1460; per l'altra, el donzell Joan Socarrats, senyor de la casa de Socarrats, de la parròquia del mateix nom, a la vall de Bianya, i de la casa de Clapers, de la parròquia de Sant Feliu de Pallerols, a la vall d'Hostoles, també resideix a la vila olotina entre 1457 i 1461.¹⁸

El nostre Joan Socarrats, oriünd de la vila de Sant Joan de les Abadeses, fill de Dalmau Socarrats, «*nunc habitatoris*» –un reconeixement implícit que no n'era originari– de la vila de Ridaura, va rebre la carta que li permetia actuar com a notari reial el 22 d'agost de 1450, a Perpinyà, de mans de la reina Maria, lloctinent del seu marit Alfons IV. Uns dies després, el 4 de setembre, i a la mateixa vila, va prometre el càrrec i va nomenar fiadors el notari olotí Pere Piquer i Ponç Esparc, de la parròquia de Sant Joan les Fonts.¹⁹

Aquesta habilitació com a notari reial situa la data de naixement del futur jurista al voltant de 1426, en el cas que s'hagués respectat l'edat de vint-i-quatre anys que la llei establia per passar d'escrivent a notari.²⁰ Una

18. El clergue Socarrats apareix esmentat a ACO, Notarials, Olot, Joan CASSANYA, *Liber, 29-XII-1449/17-XII-1450*, f. 9r (15-I-1450); *Manuale XIV, 27-XII-1458/20-XII-1459*, f. 72v (7-V-1459); f. 113r (25-VIII-1459); *Manuale, 27-XII-1459/16-XII-1460*, f. 124r (15-X-1460). És possible que sigui el mateix «*Johannes de Socarrats, clericus*» que actua com a testimoni en un document de 1419: ACO, Pergamins Municipals Olot, sèrie A, núm. 147 (4-IX-1419). El donzell Socarrats es documenta a ACO, Notarials, Olot, Pere PIQUER i Joan SOCARRATS, *Manuale, 28-XII-1456/24-XII-1457*, f. 51v (18-V-1457); Joan CASSANYA, *Manuale XIV, 27-XII-1458/20-XII-1459*, f. 78v-79r (15-V-1459); *Manuale XVI, 29-XII-1460/24-XII-1461*, f. 7r (8-I-1461). Santiago Sobrequés (Santiago SOBREQUÉS i VIDAL, *Història de la producció del dret català fins al decret de Nova Planta*, Girona: Col·legi Universitari, 1978, p. 62, n. 25) havia apuntat que el jurista procedia de la mateixa família del donzell, seguint un treball de Francesc Caula (Francesc CAULA, *Els Socarrats de la Vall de Bianya*, Olot: Impremta Aubert, 1960 [Biblioteca olotina; 95-96]), on aquest ja sembla haver desestimat la possible relació entre els Socarrats de la vall de Bianya i els de Sant Joan de les Abadeses.

19. Apèndixs 1 i 2.

20. Ignasi J. BAIGES i JARDÍ, «El notariat català: origen i evolució», a *I Congrés d'Història del Notariat Català. Barcelona, 11, 12 i 13 de novembre de 1993*, Barcelona: Fundació Noguera, 1994 (Estudis; 7), p. 131-166, esp. p. 146, situa el ventall de l'edat mínima entre els vint i els vint-i-cinc anys. En tractar-se d'un nomenament de notari reial, és probable que en aquesta ocasió s'apliqués estrictament la llei. En un treball de divulgació sobre l'obra i la persona de Socarrats, Ramon Faus situa la data de naixement cap a l'any 1430; vegeu Ramon FAUS i ESTEVE, «Joan de Socarrats», a *XXVII Assemblea Intercomarcal d'Es-*

data que concordaria amb la hipòtesi del trasllat de la seva família des de Sant Joan de les Abadesses –d'on ell es proclama fill– a Ridaura en una data posterior a 1432, acompanyant el prior Marc Socarrats.

El nomenament reial coincideix amb l'inici de l'actuació com a notari senyorial a Olot de l'escrivent Joan Socarrats al costat del seu avalador –i mestre?– Pere Piquer, notari per l'autoritat de l'abat de Santa Maria de Ripoll, el qual era senyor jurisdiccional del terme d'Olot i senyor directe de la notaria de destret. A partir d'aquest moment, Socarrats apareix com a notari substituït i connotari.²¹ Posteriorment, a partir de 1457, també se'l troba exercint la feina d'escrivà a la cort senyorial, on el mateix Piquer actua com a jutge en nom de l'abadia.²²

D'aquest període com a connotari de la vila d'Olot s'han conservat alguns dels protocols que ell i Piquer utilitzaven indistintament i que, per aquesta raó, contenen molts contractes privats realitzats per Socarrats, especialment debitoris i cessions de deutes.²³ També consta que l'any 1456 o 1457 va comprar per trenta lliures una casa a la Vila Nova d'Olot a mestre

tudiosos. Sant Joan de les Abadesses, 23 i 24 octubre de 1982, Sant Joan de les Abadesses: Centre d'Iniciatives Turístiques, 1989, p. 31-33.

21. La seva darrera intervenció documentada com a escriptur jurat és datada divuit dies abans d'obtenir la carta de notaria a Perpinyà: ACO, Notarials, Olot, Pere PIQUER i Joan SOCARRATS, *Manuale*, 29-XII-1449/4-VIII-1452, f. 80v (4-VIII-1450). La seva actuació com a notari substituït o com a connotari a f. 97r (13-II-1452): «*In presentia mei, Iohannis de Soccarratis, notarii infrascripti*»; i *Liber*, 5-I-1458/18-XII-1458, f. 65v (24-VI-1458): «*Que fuerunt acta diebus, horis, mense, anno et locis predictis, presentibus in parte me, dicto Iohanne de Soccarratis, notario pre et infrascripto, et in parte dictis discreto Petro Piquerii, connotario meo, et Anthonio Piquerii, scriptore*».

22. Actuació com a escrivà de la cort o com a lloctinent del jutge: ACO, Notarials, Olot, Pere PIQUER i Joan SOCARRATS, *Manuale*, 28-XII-1456/24-XII-1457, f. 59v (8-VI-1457): «*Petrus Piquerii, iudex curie Oloti pro reverendo domino abbate monasterii Rivipulli, et Iohannes de Soccarratis, scriba dicte curie*»; *Liber*, 5-I-1458/18-XII-1458, f. 59r (26-V-1458): «*venerabilem Iohannem de Soccarratis, locumtenentem venerabilis Petri Piquerii, iudicis ordinarii curie Oloti*». D'altra banda, la primera referència de Pere Piquer com a jutge la proporciona un llibre de la cort d'Olot on ell mateix i Socarrats realitzaven els assenaments: ACO, Notarials, Cort d'Olot, *Liber curie*, 27-I-1455/22-I-1458, f. 3r (1-II-1456).

23. ACO, Notarials, Olot, Pere PIQUER i Joan SOCARRATS, *Manuale*, 28-XII-1454/17-IV-1455, f. 6v (9-I-1455): cessió d'un deute; f. 10v (26-I-1455): debitori al seu favor; f. 17r (3-II-1455): debitori per un drap burell al seu favor; f. 18v (5-II-1455): promesa de 30 mitgeres de guix al seu favor; *Manuale*, 28-XII-1457/19-XII-1458, f. 53r (7-VI-1458): venda de forment; f. 61v (6-VII-1458): cessió d'un deute al seu favor; f. 69r (6-IX-1458): reclamació d'un deute.

Esteve Guonet. No s'ha conservat el document de compravenda, però sí que ens ha pervingut la liquidació del foriscapi de la casa als procuradors de l'Almoina del Pa Comú d'Olot, la institució que disposava del domini directe sobre el solar.²⁴

Jutge de la cort senyorial d'Olot (1459-1460)

La seva etapa com a expert en Dret s'inicia a partir del mes de desembre de 1458,²⁵ quan és esmentat com a batxiller en Lleis, sense que s'hagi conservat cap referència sobre la seva formació jurídica. És probable que obtingués el grau de batxiller tot compaginant durant tres anys la seva feina a la notaria i la cort olotines amb la instrucció a l'Estudi General de Perpinyà, mancat del prestigi del de Lleida, però més proper i assequible.²⁶

Com a jurisconsult, va participar en l'elaboració d'algunes sentències arbitrals per dilucidar qüestions entre particulars. Per exemple, el 2 de desembre de 1458, va ser nomenat àrbitre per a resoldre la disputa que mantenien el teixidor Andreu Sacoma i la seva esposa Joana amb els també teixidors Pere Miquel de Masberenguer, Joan Colomer, Jaume de Socarrats i Bernat Móres per un deute de 6 lliures que els darrers no volien reconèixer. Al costat de Joan de Plandiura, de Tortellà, «*Johan de Socarrats, en leys batxaller, de la vila de Olot*», va dictar una sentència arbitral el 14 de març

24. ACO, Municipals, Olot, *Llevador de l'Almoina, 1446-1503*, f. 40r: «*Item, deu en Johan Socarrats, notari, per lo forischapi de la casa que comprà de Mestre Steva Guonet per preu de trenta lliures, III lliures, II sous. Fo mudat avant e, perquè-l mut, fas así paga perquè no aparega en dos lochs lo dit Johan Socarats, notari*».

25. Devia continuar exercint com a notari fins a final d'any, perquè la darrera anotació conservada del seu manual notarial correspon al 19 de desembre: ACO, Notarials, Olot, Pere PIQUER i Joan SOCARRATS, *Manuale, 28-XII-1457/19-XII-1458*, f. 87v. La nova reestructuració permet l'ascens d'Antoni Piquer a connotari del seu pare, Pere Piquer, com es pot veure a Joan CASSANYA, *Manuale, 27-XII-1459/16-XII-1460*, f. 32v (20-III-1460): «*Anthonium Piquer, filium dicti discreti Petri Piquer et regentem cum dictum eius patrem ipsam notariam et scribaniam*».

26. Socarrats no apareix entre el personal universitari de Lleida identificat a Josep LLADONOSA i PUJOL, *L'Estudi General de Lleida del 1430 al 1524*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1970 (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica; XXVIII). Sobre la important presència d'alumnes de la diòcesi gironina a la universitat de Perpinyà, vegeu Jean-Gabriel GIGOT, «Notes sur l'ancienne Université de Perpignan», *Les Cahiers de Saint-Michel-de-Cuxa*, 2 (1970), p. 75-79.

de 1459 que obligava Joan Collell de la Pinyola, de la parròquia d'Olot, i Pere Solà, de la parròquia de la Pinya, a firmar una treva. Finalment, el 21 del mateix mes va ser nomenat àrbitre en una altra disputa, aquest cop per una herència, entre Pere Riera, de la parròquia de Sant Privat de Bas, i el seu fill Pere Riera, de la parròquia de Ridaura.²⁷

La condició de batxiller en Dret li va permetre de realitzar un important salt qualitatiu en la seva carrera a partir del 1459, quan va ocupar el càrrec de jutge de la cort senyorial de la vila. Un cop més, la nova ocupació sembla dependre de les necessitats del seu protector, Pere Piquer, que havia estat nomenat jutge de les corts de Castellfollit i el Mallol i que havia estat acusat de descuidar les seves obligacions judicials i de dedicar-se únicament a la feina al capdavant de la notaria abacial d'Olot.²⁸ Socarrats, doncs, va substituir Piquer en una de les seves funcions públiques a mitjan any, com sembla indicar la seva primera actuació documentada com a jutge de la cort olotina, el 10 de maig de 1459, consistent a nomenar Esteve Rieradavall, de la parròquia d'Olot, tutor legal del seu fill Miquel, de cinc anys.²⁹

Coneixem poc la seva actuació com a jutge perquè els llibres de la cort senyorial olotina no s'han conservat. Es pot, però, atestar la seva intervenció en el terme d'Olot en el llarg procés menat pels pagesos de les parròquies de Sant Esteve d'Olot i Sant Cristòfor les Fonts en contra del destret de lloçol que reclamava l'abat de Ripoll. Els esforços dels pagesos per alliberar-se d'aquest destret havien començat abans del 1398, quan van escollir síndics per a recaptar els 200 florins d'or que faltaven per fer efectiva la compra del domini útil de la fàbrega senyorial. El tracte no devia arribar a bon port, perquè el 1459 l'ecònom de l'abadia continuava reclamant els censos «*ratione locidi*» i la cort senyorial dictava una sentència que obligava a pagar-los. El 2 de novembre d'aquest any, el jutge Socarrats rebia un

27. ACO, Notarials, Olot, Pere PIQUER i Joan SOCARRATS, *Manuale*, 28-XII-1457/19-XII-1458, f. 83r (2-XII-1458); Joan CASSANYA, *Manuale XIV*, 27-XII-1458/20-XII-1459, f. 42r-43r (14-III-1459); f. 46v (21-III-1459).

28. ACO, Notarials, Olot, Joan CASSANYA, *Manuale XIV*, 27-XII-1458/20-XII-1459, f. 85r-86r (27-V-1459).

29. ACO, Notarials, Olot, Joan CASSANYA, *Liber*, 27-XII-1458/20-XII-1459, f. 91r (4-VIII-1459); Esteve Rieradavall es considera «*constituto per venerabilem Iohannem de Socarratis, iudicem ordinarium curie Oloti, prout de meo tutele officio constat instrumento publico, in posse notarii de Oloto confecto die decima mensis madii proxime lapsi*». Posteriorment, apareix esmentat com a jutge ordinari de manera regular: Pere i Antoni PIQUER, *Manuale*, 29-XII-1459/24-XII-1460, f. 4r (5-I-1460); f. 9r (14-I-1460); f. 24v (27-II-1460)...

requeriment reial perquè revoqués la sentència i, quatre dies més tard, responia mantenint la seva sentència que obligava al pagament de les quantitats impagades pel dret de lloçol.³⁰ Un altre plet, de menor importància, que també va passar per les seves mans va ser la qüestió sobre el repartiment del preu de venda del mas Reixacdavall, de la parròquia d'Olot, entre diversos particulars.³¹

També en aquest període, la documentació notarial conté referències a diverses transaccions que realitzava a títol personal, sense relació amb l'ofici o el càrrec.³²

Jutge de les vegueries de Besalú i Camprodon (1460-1462)

L'ascensió de Joan Socarrats no es va aturar aquí. La seva actuació al capdavant de la cort senyorial olotina no va passar desapercebuda als oficials reials de la zona i devia ser valorada de manera prou positiva com per promoure la seva candidatura a jutge de la vegueria de Camprodon i sotsvegueria de Besalú. Un fet gens excepcional perquè, com ha detectat Christian Guilleré, ja durant el segle XIV els juristes de la diòcesi gironina eren cridats habitualment a exercir com a jutges ordinaris durant un trienni a l'inici de la seva carrera professional.³³

El maig de l'any 1460, es van constituir els fiadors del seu nomenament a Olot i a Besalú per a «tenir taula» o donar fermaça de comparèi-

30. ACO, Notarials, Olot, Pere de COLOMER, *Liber*, 3-II-1397/20-V-1399, f. 59r-61r (27-III-1398): nomenament de síndics; Joan CASSANYA, *Liber*, 27-XII-1458/20-XII-1459, f. 138v-139v (22-VIII-1459/2-XI-1459): requeriment; i doc. solt (6-XI-1459): resposta del «*venerabilem Iohannem de Socarrats, baccallarium in legibus, iudicem ordinarium de Olot pro reverendo domino abbate monasterii Rivipulli*».

31. ACO, Notarials, Olot, Pere i Antoni PIQUER, *Manuale*, 1-I-1461/6-VII-1461, f. 82v-83r (6-V-1461): Jaume Gou és condemnat a pagar el sou per la distribució del preu del mas Reixacdavall «*al venerable misser Johan Socarrats, òlim jutge de la present cort d'Olot*».

32. ACO, Notarials, Olot, Joan CASSANYA, *Manuale XIV*, 27-XII-1458/20-XII-1459, f. 128r (11-X-1459): té un hort que havia estat de Narcís Porcilgues a l'Horta d'en Mas; f. 147r (30-XI-1459): cessió d'un deute al seu favor; Pere i Antoni PIQUER, *Manuale*, 29-XII-1459/24-XII-1460, f. 19v (7-II-1460): deutor d'un pagès per un bou.

33. Christian GUILLERÉ, *Girona al segle XIV*, Barcelona: Ajuntament de Girona/Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993-1994 (Biblioteca Abat Oliba; 132 i 137), vol. I, p. 143-145, i vol. II, p. 344-345.

xer davant dels jutges de taula al final del mandat per a passar comptes de la seva gestió. Un requisit indispensable per als oficials reials temporals.³⁴ A Olot, Pere Fuster, sènior, fuster; Joan Mata, sènior, sabater; Pere Mata, paraire; Miquel Coll, barber; Pere Fuster, júnior, paraire; Joan Clos, carnisser; Pere Enric, paraire; Bartomeu Torrent, sastre; Joan Gaüsa, paraire, de la vila d'Olot; Dalmau Socarrats, de la vila de Ridaura, i Marturià Fiol, de la sagrera de les Preses, van nomenar l'escrivent Antoni Piquer perquè els representés davant les corts de Besalú i Camprodon com a fermances del batxiller en Lleis Joan Socarrats per raó de l'ofici de la judicatura en aquestes dues places.³⁵ A Besalú, van ser Antoni Hospital, teixidor, del veïnat de Maixella, parròquia de Serinyà; Pere Costa, del veïnat de Juïnyà, parròquia de Capellada, i Joan Noguer, de la parròquia de Segueró, els qui van triar Miquel de Coll, cirurgià, habitant de la vila d'Olot, com a procurador davant els jurats de la universitat de Besalú pel mateix motiu.³⁶

El nomenament oficial de Joan Socarrats com a jutge de les corts de Besalú i Camprodon va ser expedit el 8 de gener de 1461 des del palau de l'Aljaferia de Saragossa.³⁷ Malgrat la nova ocupació, el jurista no va canviar el seu lloc de residència habitual. La vila d'Olot era seu d'una lloc-tinència de la vegueria de Camprodon des de l'any 1401 i el jutge de la demarcació hi disposava d'una casa de la cort, una presó i un o més sajos.³⁸

34. Víctor FERRO, *El Dret Públic Català. Les institucions a Catalunya fins al Decret de Nova Planta*, Vic: Eumo Editorial, 1987 (Referències; 1), p. 404-405.

35. ACO, Notarials, Olot, Pere i Antoni PIQUER, *Manuale*, 29-XII-1459/24-XII-1460, f. 52r-v (10-V-1460): «*ad fideiubendum pro nobis et nomine nostri et cuilibet nostrum vel constituendum nos et quemlibet nostrum insolidum fideiussores in illis duabus securitatibus inde fiendis et prestandis per venerabilem Iohannem de Socarratis, in legibus baccallarum, ratione officiorum iudicaturarum curiarum tam honorabilis vicario et baiulo ville Bisulduni quam honorabilis vicario et baiulo ville Campirotundi et etiam tam in posse honorabilium consulum ville predictae Campirotundi quam inquam in posse honorabilium iuratorum dicte ville Bisulduni... tam de tenendo tabulam finito regimine ipsorum duorum officiorum dictarum iudicaturarum dictarum curiarum vicariarum et baiularum Campirotundi et Bisulduni pretexto ipsorum officiorum... prout est moris et stili in talibus in utraque curia Bisulduni Campirotundi et alia*».

36. ACO, Notarials, Besalú, Francesc OMS, *Primum manuale*, 3-I-1460/16-X-1461, f. 29r (12-V-1460).

37. Apèndixs 3 i 4.

38. *Llibre de Privilegis d'Olot (1315-1702)*, edició a cura d'Antoni MAYANS I PLUJÀ i Xavier PUIGVERT I GURT, Barcelona: Fundació Noguera, 1995 (Llibres de Privilegis; 4), doc. 7 (Barcelona. 25-II-1401).

Per tant, Socarrats compaginava les seves estades per qüestions de feina a Camprodon i Besalú³⁹ amb la domiciliació a la seva casa d'Olot⁴⁰ i, especialment, amb la feina d'assessor del lloctinent de veguer olotí Gaspar Cortada i d'interlocutor de les autoritats municipals.⁴¹

Un trencament provocat per la guerra

L'any 1462, la revolta dels remences de la Muntanya de Girona i l'inici de la guerra entre els partidaris de la Diputació del General i els fidels al rei Joan II van posar fi a l'etapa olotina del jurisconsult. El curs dels esdeveniments va forçar el seu allunyament de la zona on havia fonamentat el seu ascens social i, desgraciadament, esborra la pista dels seus passos posteriors quasi per complet.

Tot i l'activitat creixent de les partides de pagesos armats a la vall d'en Bas, Santa Pau i Olot, Socarrats encara es troba a Olot el mes de maig, quan actua com a testimoni de la firma d'una compravenda entre particulars.⁴² Però, després que la Diputació del General declarés enemics de la terra Joan II, la reina Joana Enríquez i el príncep Ferran a l'inici del juny de 1462, ja només apareix instal·lat a Besalú, un dels punts forts dels rebels a l'autoritat reial. Cal suposar que hi va restar per voluntat pròpia, perquè va continuar exercint com a jutge ordinari fins al final del mes de juliol,

39. La seva presència habitual a Besalú es pot deduir d'ACO, Notarials, Besalú, Francesc OMS, *Secundum manuale*, 17-X-1461/20-VI-1462, f. 31r (15-XII-1461): actua com a testimoni: f. 64r (26-IX-1462); Joan de Socarrats, «*licet absentis*», ven a crèdit a un pagès de Crespià un drap blanc setzè; f. 67v (30-IV-1462): presideix un acte d'emancipació «*intus studium domus ipsius venerabilis iudicis quam fovet intus eandem villam Bisulduni*».

40. ACO, Notarials, Olot, Pere i Antoni PIQUER, *Manuale*, 1-I-1461/6-VII-1461, ds (11-II-1461): carta presentada al «*venerabile Iohanni de Socarratis, iurisperito, iudici ordinario Campirotundi, intus quandam cameram sui hospitii quod habet in villa Oloti*»; f. 31r-v (20-II-1461): Socarrats i altres habitants de la vila d'Olot es reconeixen fermances del donzell Guillem Estrader de Vilalba, domiciliat a la vegueria de Besalú, nou veguer de Camprodon. També el trobem a Olot com a testimoni en actes notariais —no per raó de l'exercici del càrrec— en altres ocasions: Pere i Antoni PIQUER, *Manuale*, 1-I-1461/6-VII-1461, f. 60v (10-IV-1461), i *Manuale*, 28-XII-1461/2-VI-1462, f. 3v (3-I-1462).

41. ACO, Notarials, Olot, Pere i Antoni PIQUER, *Liber*, 9-I-1461/13-XII-1461, f. 55r-v (3-VIII-1461); Joan CASSANYA, *Manuale XVI*, 29-XII-1460/24-XII-1461, f. 158r (10-XII-1461): Antoni Pineda, cònsol de la vila d'Olot, exigeix al jutge Socarrats i al lloctinent de veguer Cortada que mantinguin pres Guillem de Peguera, acusat d'haver disparat amb balles contra en Sobiràs.

42. ACO, Notarials, Olot, Pere PIQUER i Joan SOCARRATS, *Liber* 5-I-1458/18-XII-1458, f. 73r (firma d'una de les parts efectuada l'11-V-1462).

quan les tropes reialistes de Francesc de Verntallat van ocupar, sembla que sense resistència, la població.⁴³ A partir d'aquest moment, desapareix definitivament dels manuals notariais d'Olot i Besalú.

Una darrera referència possible de la seva presència a la zona és en plena guerra, el 5 de gener de 1463, quan Socarrats i Bernat Forn, de la vila d'Olot, van rebre una citació davant la cort reial d'Enric IV de Castella per resoldre les causes que tenien pendents amb el també olotí Roger Moleira.⁴⁴ No és gens segur, però, que en aquell moment Socarrats estigués a Olot, en ple territori reialista, perquè no se'l localitza a la documentació notarial i perquè, tal com ell mateix testimonia, el mes d'abril d'aquell mateix any ja es trobava a Vic, base d'operacions dels partidaris de la Generalitat contra l'àrea ocupada per Verntallat, elaborant una còpia de la *Summa feudorum* de Bàrtolo da Sassoferrato.⁴⁵

Precisament, l'allunyament provocat per la guerra va fer que la liquidació definitiva dels béns del jurista a Olot no es produís fins als darrers anys de la seva vida. El 13 de juliol de 1480, Miquel Piquer, pareire de draps de llana i procurador de Joan Socarrats, doctor en Dret i ciutadà de Barcelona, va vendre a Guillem Esparc el solar enrunat –durant el conflicte les tropes de Pere de Portugal havien incendiat la població– de la casa que havia tingut a Olot des de mitjan segle.⁴⁶

43. ACO, Notariais, Besalú, Antoni MARQUÈS, *Manuale primum*, 22-VI-1462/10-X-1465, f. 2r (28-VI-1462): actua com a testimoni a Besalú; f. 3r (21-VII-1462): com a jutge ordinari, assigna un tutor a un menor d'edat. La confusa ocupació de Besalú pels reialistes al final del juliol ha estat tractada a Jaume SOBREQUÈS I CALLICÓ, «La marca de Besalú en la crisi polític-social del segle XV (1462-1472)», a *I Assemblea d'Estudis sobre el comtat de Besalú. Actes*, Olot: Amics de Besalú i el seu comtat, 1968, p. 109-122, esp. p. 110 i n. 3.

44. ACA, Cancelleria, Intrusos, 1, f. 23v. Citat a Jaume SOBREQUÈS CALLICÓ, *Catálogo de la cancellería de Enrique IV de Castilla, señor del principado de Cataluña (lugartenencia de Juan de Beaumont, 1462-1464)*, Barcelona: CSIC, 1975 (Anejos del Anuario de Estudios Medievales; 7), doc. 175.

45. Per a les operacions militars des de Vic, Eduard JUNYENT, *La ciutat de Vic i la seva història*, Barcelona: Curial, 1980° (Documents de Cultura Catalana; 13), p. 145-148. Sobre el manuscrit autògraf de Socarrats, Antonio GARCÍA, *op. cit.*, núm. 2.

46. ACO, Municipals, Olot, Almoina, *Capud breve omnium redituum Elemosine panis communis ville Oloti...*, 1554-1555, f. 32r (13-VI-1554): «*predicta domus que tunc erat patium pertinebat et spectabat, titulo sue proprie emptionis quam inde fecit a Michaele Piquer, paratore pannorum lane, dicte ville, pronunc adeo legitime constituto et ordinato ab honorabile Ioanne Socarrats, legum doctore, cive Barchinone, prout de dicta emptione constat publico instrumento acto in villa Oloti, die XIII mensis iulii anno a Nativitate Domini millesimo quadingentesimo octuagesimo*».

Conclusió

La documentació notarial, doncs, permet identificar de manera definitiva l'etapa, si no d'estudi, de formació i despuntament del jurisconsult Joan Socarrats, així com les raons fonamentals del desconeixement de la seva vida i obra. Unes raons que es poden resumir, en primer lloc, en el fet que Socarrats va ser un pràctic del Dret que va actuar a la notaria i la cort d'Olot, una vila de jurisdicció senyorial allunyada dels principals centres de poder, i, en segon lloc, que no va abraçar el partit de Joan II durant la guerra de 1462-1472.

El coneixement pràctic adquirit en l'exercici dels càrrecs de notari i jutge a Olot explica la voluntat de teorització i justificació de la realitat social coetània, especialment la condició jurídica dels pagesos de remença, que caracteritza l'obra de Socarrats.⁴⁷ L'explicació del tractat de Pere Albert (s. XIII), el primer recull sistematitzat de la servitud rural catalana, li va oferir l'oportunitat d'expressar les seves opinions basades en l'experiència sobre la injustícia històrica de la servitud, sobre la licitud de la guerra com a possible solució del vincle entre senyor i pagès i, per damunt de tot, sobre la necessitat d'enfortir l'autoritat reial per acabar amb l'enfrontament obert entre noblesa i pagesos.⁴⁸

La seva reaparició a l'escenari de l'època durant la dècada dels anys setanta del segle XV a Barcelona devia tenir lloc després d'un possible exili i de l'accés al grau de doctor en Dret. De totes maneres, la seva obra principal, els *Commentaria*, va restar inèdita durant més de mig segle i ni tan sols la dedicatòria a Ferran II que obre el volum no va accelerar la publicació del manuscrit en vida del jurista.

El reconeixement pòstum de la transcendència dels *Commentaria* de Socarrats és a la base de l'extraordinària divulgació de l'obra després de la desaparició de l'autor. Una obra que, junt amb els treballs de Jaume Marquilles, Jaume Callís i Tomàs Mieres, es converteix en indispensable a les biblioteques dels juristes barcelonins de la segona meitat del segle XVI.⁴⁹

47. M. J. PELÁEZ, *Catalunya després de la Guerra Civil...*, p. 204-205 i 229-243; «Derecho común y pensamiento político...», *passim*.

48. Sobre Socarrats com a comentarista de Pere Albert a partir dels treballs de Bertran de Seva, vegeu Arcadi GARCIA I SANZ, «El jurista Pere Albert i la seva obra», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, XIV (1996), p. 7-38, i P. FREEDMAN, *op. cit.*

49. Manuel PEÑA DÍAZ, «El mundo del libro jurídico en Barcelona en el siglo XVI», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, XIII (1995), p. 105-136; esp. p. 128.

APÈNDIX DOCUMENTAL

1

1450, agost, 22. Perpinyà

La reina Maria nomena Joan Socarrats, oriünd de la vila de Sant Joan de les Abadesses, fill de Dalmau Socarrats, ara habitant de la vila de Ridaura, notari públic per l'autoritat reial.

ACA, C., reg. 2929, f. 33v.

Notaria Iohannis Socarrats.

Nos, Maria, *et cetera*, attendentes vos, fidelem nostrum Iohannem Socarrats, oriundum ville Sancti Iohannis de Abatissis, filium Dalmacii Socarrats, ville de Riudaura nunc habitatoris, esse ydoneum et sufficientem ad tabellionatus officium exercendum, prestito per vos in Cancellaria Regia iuramento quod bene et legaliter vos habebitis in exercendo officio memorato, constituimus et creamus vos, dictum Iohannem Socarrats, in notarium publicum per universam dicti domini regis atque nostram ditionem. Ita quod in universis et singulis terris et locis ditioni et iurisdictioni dicti domini regis subiectis possitis recipere et conficere testamenta, acta, atestationes, sententia et quemlibet alia instrumenta, *et cetera, ut in prima registrata in primo foleo usque*: In cuius rei testimonium presentem fieri iussimus, regio sigillo impendenti munitam.

Datum Perpiniani, vicesima secunda die augusti anno a Nativitate Domini millesimo quadringentesimo quinquagesimo regnique dicti domini regis Sicilie citra Farum anno sexto decimo, aliorum vero regnorum tricesimo quinto.

Pages, vicecancellarius. Bartholomeus Sallent, mandato reginali facto per vicecancellarium.

Et examinatus fuit repertus ydoneus et sufficiens.

2

1450, setembre, 4. Perpinyà

Joan Socarrats, notari per l'autoritat reial, promet el càrrec, obliga els seus béns i nomena fermances Pere Piquer, notari de la vila d'Olot, i Ponç Esparc, de la parròquia de les Fonts.

ACA, C., reg. 2929, f. 33v.

Die quarta septembris dicti anni millesimi quadingentesimi quinquagesimi, in Perpiniano.

Prenominatus Iohannes Socarrats, notarius noviter creatus per dictam serenissimam dominam reginam per totam terram et dominationem serenissimi domini regis, convenit et promisit quod pro quocumque crimine per eum comisso vel committendo non allegavit tonsuram et hoc sub pena CCC morabatorum auri, *et cetera*. Et pro hiis obligavit personam et bona sua, *et cetera*. Iuravit, *et cetera*. Renuntians, *et cetera*. Et dedit in fideiussorem Petrum Piquer, notarium ville Oloti, et Poncium Sparech, parrochie de Fontibus, presentes et acceptantes, qui convenerunt, promiserunt et obligarunt bona, *et cetera*. Renuntiantes, *et cetera*. *Fiat largo modo, et cetera*.

Testes discreti Iohannes Stefani et Petrus Fita, alias de Leyda, notarii de scribania regia.

3

1461, gener, 8. Saragossa, palau de l'Aljaferia

El rei Joan II nomena Joan Socarrats, jurisperit, jutge de les vegueries i batllies de Besalú i Camprodon.

ACA, C., reg. 3357, f. 153v-157r.

Pro Ioanne Socarrats, officium iudicature Bisulduni et Campirotundi.

Nos, Ioannes, *et cetera*. De fide, industria, legalitate et animi probitate vestri, dilecti nostri Ioannis Socarrats, iurisperiti, plenarie confidentes, tenore presentis officium iudicature vicarie et baiulie ville Bisulduni ac vicarie et baiulie ville Campirotundi vobis, eidem Ioanni Socarrats, ad nostrum beneplacitum comittimus, concedimus et comendamus per vos tenendum, regendum, exercendum et gubernandum fideliter, legaliter atque bene consulendo ius et iustitiam dictis submissis officiis tribuendo, reddendo et ministrando iuraque et regalias nostras conservan-

do, manutenendo et deffendendo et alia faciendo et libere exercendo, que ad dictum officium pertineant et spectent, et habeatis vestrisque utilitatibus applicetis ea iura, lucra, salaria, obventiones et emolumenta vobis ex causa dicti officii pertinentia et pertinentes et prout ceteris qui dictum officium exercebant et rexerunt officium fuit huiusque dari assuetum. Mandantes per hanc eandem gubernatori generali eiusque vicesgerenti in Cathalonie principatu, vicario et baiulo ville Bisulduni ac vicario et baiulo ville Campirotundi, necnon iuratis et probis hominibus villarum Bisulduni et Campirotundi predictarum ceterisque officialibus et personis ad quos et quas spectet, ad penam mille florenorum auri de bonis contrafacientis exigendam nostrisque erariis applicandam, quatenus vos, dictum Ioannem Socarrats, pro iudice curiarum vicarie et baiulie Bisulduni ac vicarie et baiulie Campirotundi predictarum quamdiu nobis placuerit, ut est dictum, et neminem alium habeant, reputent, tractent et venerentur vestrisque consiliis, provisionibus, admonitionibus et decretis acquiescant et obediant; illique eorum ad quos spectet de dictis salariis, iuribus, lucris, obventionibus et emolumentis respondant et alias presentem nostram cartam et omnia et singula in ea contenta vobis teneant et observent tenerique et observari faciant et non contraveniant seu aliquem contrafacere vel venire permittant. Vos vero, Ioannes Fuster, antequam vos ministratis regimini et exercicio dicti officii, teneamini ydonee assecurare in posse illius ad quem spectet de tenendo tabulam iuramentumque prestare de habendo vos bene et legaliter in exercicio officii memorati et alia facere ad que iuxta Constitutiones Cathalonie generales teneamini et sitis astrictus. In cuius rei testimonium presentem fieri iussimus, nostro comuni sigillo in pendenti munitam.

Datum in Aliaffaria civitatis Cesarauguste, die octavo mensis ianuarii anno a Nativitate Domini millesimo quadringentesimo sexagesimo primo regni que nostri Navarre anno tricesimo sexto, aliorum vero regnorum nostrorum quarto. Rex Ioannes.

Dominus rex mandavit michi, Petro Doliet, et viderunt eam thesaurarius generalis et Petrus Torrellas, conservator.

4

1461, gener, 8. Saragossa, palau de l'Aljaferia

El rei Joan II mana al regent de l'ofici de la judicatura de les vegueries i batllies de Besalú i Camprodon que executi el nomenament de Joan Socarrats, jurisperit, com a nou jutge.

ACA, C., reg. 3357, f. 157r-v.

Executoria precedentis.

Ioannes, *et cetera*, dilecto nostro cuicumque tenenti seu regenti officium iudi-

cature vicarie et baiulie Bisulduni ac vicarie et baiulie ville Campirotundi, salutem et dilectionem. Quia nos die presenti et infrascripta nostri cum carta, sigillo nostro comuni in pendenti munita, data ut infra comisimus officium iudicature vicarie et baiulie Bisulduni ac vicarie et baiulie Campirotundi predictum dilecto nostro Ioanni Socarrats, iurisperito, per eum tenendum et regendum et exercendum fideliter, legaliter atque bene dum de nostro processerit beneplacito voluntatis, prout in dicta carta ad quam nos refferimus latius continetur, dicimus ea propter et mandamus vobis de certa nostra scientia et expresse quatenus, statim visis presentibus, a regimine et exercicio dicti officii penitus desistatis ipsumque officium per predictum Ioannem Socarrats et neminem alium regi et exerceri permittatis, omni contradictione cessante.

Datum in Aliaffaria civitatis Cesarauguste, die octavo mensis ianuarii anno a Nativitate Domini millesimo quadringentesimo sexagesimo primo.

Dominus rex mandavit michi, Petro Doliet, et viderunt eam thesaurarius generalis et Petrus Torrellas, conservator.

«Ítem, ofici de notari és fort perillós per raó de la gran comanda que els és feta, per la gran confiança que les gentes han en llur fealtat. Com, doncs, pocs hòmens sien feels e lleials, no deu hom arriscar los grans e perillosos afers, que hom los pose indiferentment en mans de molts, si doncs no eren persones aprovades e conegudes en sa fealtat e en sa consciència.»

Francesc Eiximenis, Regiment de la cosa pública, cap. XXIX.

No sabem si quan Eiximenis va escriure la seva obra en els últims decennis del segle XIV tenia un model de notari *in mente*. No ens és possible conèixer aquesta qüestió, ni saber si es basava en algú en concret o si parlava en general. Però sí que és cert que, tot investigant, podríem arribar a trobar algun prototip de notari i, tal vegada, el cas que presentem, el notari Pere Sabater, podria respondre en gran manera al disseny de l'escriptor franciscà. Si més no, sabem que el notari tarragoní tenia una acurada preparació i també un bon nivell intel·lectual, de manera que podia emprendre aquest ofici tan perillós i de tanta responsabilitat.

Algunes de les referències documentals que tenim de Sabater ens deixen entreveure diversos aspectes de la seva activitat professional, però també quelcom sobre la seva persona. Per això, en el present article ens centrarem en aquestes facetes, entre les quals destaquem la seva labor com a notari i escrivà municipal i a les quals cal afegir el seu caràcter d'home lletrat i culte.

El personatge

A la documentació municipal de Tarragona trobem ja la presència del notari Pere Sabater relacionat amb la vida de la ciutat i amb un grup social

* La redacció d'aquest article i la corresponent investigació han estat possibles gràcies a una beca de recerca que ens fou concedida per la Universitat Rovira i Virgili l'any 1995 per a la realització de la nostra tesi doctoral, dirigida per la Dra. Montserrat Sanmar-

determinat, a més de pertànyer a una de les famílies patrícies locals.¹ Del llinatge hi havia dues branques: una de juristes i l'altra de mercaders. La que ens interessa és la primera, en la qual ja apareix un Joan Sabater, notari, que fou *conseller* en diverses ocasions a la fi del segle XIV² i *cònsol* l'any 1378, tal com ho recorda Recasens. Diu Cortiella que el comerç va portar molta riquesa a la família Sabater al segle XIV. El prestigi social li va venir pel suport que van oferir al rei Pere IV en el plet de les jurisdiccions. Cortiella no distingeix els Sabater mercaders dels juristes, però diu que al segle XV hi havia un Pere Sabater jurista que es dedicava al comerç i que tenia un pes important en el govern de la ciutat.³ El nostre notari, en Pere Sabater, era fill del ja anomenat Joan Sabater, va exercir la professió seguint segurament la tradició familiar i va tenir una destacada participació en la vida del municipi.

Sabater tenia una casa al carrer *dels Pintors*,⁴ a la ciutat de Tarragona, tal com consta a l'inventari dels seus béns,⁵ limitant amb Francesc Ferrer,

tfí Roset. Aquesta recerca s'inclou també en les activitats del projecte de recerca PS95-0161, dirigit per la Dra. Coral Cuadrada Majó i al qual estem adscrits.

1. Josep M. RECASENS I COMES, *La ciutat de Tarragona*, Barcelona: Ed. Barcino, 1975, v. 2, p. 318-319.

2. Montserrat SANMARTÍ ROSET (ed.), *Actes Municipals 1397-1399; 1399-1400*, Tarragona: Publicacions de l'Ajuntament de Tarragona, 1991 (Col·lecció de Documents de l'Arxiu Històric Municipal; 8), p. 72. Entre 1397 i 1399 apareix repetides vegades un tal Jaume Sabater, possiblement de la branca dels comerciants a què es refereix Recasens, i també un Joan Sabater. Tots dos són anomenats contínuament entre els membres del Consell de Tarragona, ja que acudeixen sempre a les reunions de la institució.

3. Cfr. Francesc CORTIELLA I ÒDENA, *Les lluites socials a Tarragona a la primera meitat del segle XV*, Tarragona: Gràfiques Gibert, 1981, p. 59-60.

4. És l'actual carrer de la Nao. Cfr. Juan SALVAT BOVÉ, *Tarragona antiga y moderna a través de su nomenclatura urbana (siglos XIII al XIX)*, Tarragona: Excel·lentíssim Ajuntament de Tarragona, 1981, p. 153-158.

5. Arxiu Històric de l'Arquebisbat de Tarragona (AHAT), Notaria de Tarragona, caixa 30, *Llibre d'inventaris, II (1438-1446)*, f. 36 (d'ara endavant el citarem com a Inventari). L'inventari es realitza el dia 7 de febrer de 1439 a petició de l'esposa del difunt notari «... *pro conservacione dotis, sponsalicii et aliorum iurium suorum...*». Archivo Histórico Nacional (AHN), *Clero*, libro 14.503. Es tracta d'un llibre de capbreus de la Comunitat de Preveres de la Catedral, on apareix la notícia que Pere Sabater, notari, paga 4 sous el dia de Sant Joan per una casa que té al carrer dels Pintors, la qual limita amb Jaume Tarragó, amb dues vies públiques –no diu quines– i amb el portal i el mur vell de la ciutat. La referència és del dia 24 de juny de 1415 i es refereix, potser, a una casa diferent de la que cita l'inventari de l'any 1439. El buidat sistemàtic d'aquesta secció de l'AHN fou possible gràcies a una

amb Gabriel Rostoll i amb la muralla i amb el carrer de la Mota a la part posterior.⁶ En aquest notable hospici hi havia diverses dependències amb tota una sèrie d'objectes que queden perfectament detallats a l'inventari.⁷ El recorregut s'inicia per l'entrada, amb l'estàbia al costat on es troba «una mula de sella veylla de pèl negra ab sella i fre», un dels primers elements que denoten en part el nivell econòmic del notari.⁸

Als costats de l'entrada hi ha un «celleret del vinblanch» i una «botiga de l'oli», dependències en les quals hi ha diversos objectes relacionats amb el vi i amb l'oli, sobretot gerres i altres recipients, alguns dels quals són plens. En aquestes estances també hi ha eines del camp i ferramenta.

Després se cita el «pla de la grassa», on es troba un dels objectes més interessants d'aquest inventari: «... un retaula de fust on és pintat sent Cristòfol (ratllat) sotil. Ítem, un canalobra ficat en la paret».⁹ Això ja denota un dels aspectes de la religiositat del moment i, sobretot, com la pràctica devocional de la família de Pere Sabater es mou dins de les coordinades religioses de l'època. Dins d'aquest ambient, d'una banda apareixen noves devocions entorn de la figura humana i adolorida de Crist –Sabater posseeix una imatge de la Pietat penjada al portal de la cambra i un retaule amb la Mare de Déu i Crist a l'escriptori– i, de l'altra, es reafirma la vida enfront d'una mort cada vegada més temuda.¹⁰ Un exemple d'aquest darrer aspec-

beca que vam obtenir el 1991, adscrita al projecte d'investigació PB87-0174, de la CICYT, dirigit per la Dra. Emma Liaño com a investigadora principal, a qui volem agrair el seu suport. Si bé la majoria de les dades extretes de la documentació estava encaminada a una investigació sobre l'art gòtic, en vam obtenir moltes d'altres de caràcter general, relacionades amb la història de la Tarragona baixmedieval.

6. AHAT, Notaria de Tarragona, caixa 30, *Llibre d'inventaris, II (1438-1446)*, f. 152. Al mateix llibre trobem l'inventari de Francesc Ferrer (1440, gener, 15), on es diu que posseeix una casa que limita amb la de Pere Sabater, amb l'hereu de Morell i amb el carrer de la Mota, per la part de darrere, i amb el carrer dels Pintors, per la part de davant.

7. Teresa M. VINYOLÉS, *La vida quotidiana a Barcelona vers 1400*, Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana, 1985, p. 62-71. L'autora posa l'exemple de diverses cases de mercaders i persones notables de la Barcelona del segle XV. En el recorregut que allí es suggereix sobre les dependències d'aquelles mansions, trobem moltes similituds amb la casa de Pere Sabater.

8. Sobre el nivell econòmic dels notaris, *vid.* Marc TORRAS I SERRA, «Els béns dels notaris de Manresa en el segle XV», a *Actes del I Congrés d'Història del Notariat Català*, Barcelona: Fundació Noguera, 1994 (Estudis; 7), p. 643-651.

9. Inventari, f. 37v.

10. Cfr. Daniel PIÑOL ALABART, *A les portes de la mort. Religiositat i ritual funerari al Reus del segle XIV*, Reus: Centre de Lectura, 1998, p. 25-50.

te és precisament la presència d'una imatge de Sant Cristòfor al replà de l'escala. Aquesta devoció es popularitzà al llarg del segle XIV ja que, segons una creença molt estesa, si es mirava l'effigie d'aquest sant s'allargava la vida un dia més.¹¹

Destaca després la sala o menjador, on hi ha una taula amb quatre potes, dos bancs de taula grans, dues cadires i uns altres dos seients. A partir d'aquí, el mobiliari es diversifica i arriba gairebé al descontrol, ja que hi trobem des d'un «*drap de paret pintat ab moltes istòries*» fins a eines per a pentinar i cardar la llana, armes –«*un lancer de fust ab III lances e un dart e un degondart. Ítem, III pavessos sotills*»– o elements de joc –«*dos tauleyls de jugar a taules*»–, que lliguen molt bé amb la bossa d'escacs que trobem a la cambra major i amb la que trobarem a l'escriptori.

Però abans d'anar a les cambres, cal passar per la cuina, peça indispensable on hi ha tots els atuells necessaris per a la confecció dels aliments. Cal fer notar que bastants d'aquests estris culinaris són d'aram o de ferro, cosa que denota una vegada més la condició econòmica del nostre protagonista.¹² La cuina de Sabater es troba al primer pis i és descrita després de l'escala i del menjador, ubicació corrent a l'època en les cases notables, ja que així era fàcil transportar els plats dels llocs on s'elaboraven al lloc on es consumien.¹³ Relacionat amb la cuina, hi ha el pastador, tot i que a l'inventari se cita després de l'escala. Sembla que aquesta habitació es trobava en la majoria de cases a l'entresol, segons García Marsilla. Allí hi ha els estris i mobles adients per a la confecció del pa, a banda d'alguna eina per al tractament de la llana.

Per entrar a la cambra major, cal passar per un portal en el qual hi ha «*un retaula que està al portal de la cambra en què és pintada la Pietat*», i hi destaca un tauler d'escacs amb les seves corresponents peces –«*un taulell de squacs ab son bossot ab squachs*»–.¹⁴ En aquesta habitació, el notari hi

11. Luis MALDONADO, *Génesis del catolicismo popular. El inconsciente colectivo de un proceso histórico*, Madrid, 1979, p. 141. La intercessió de Sant Cristòfor entra de ple en l'ambient de por a la mort i del desig de viure que tan generalitzadament es manifesta a la Baixa Edat Mitjana.

12. J. Vicente GARCÍA MARSILLA, *La jerarquía de la mesa. Los sistemas alimentarios en la Valencia bajomedieval*, València: Diputació, 1993 (Història Local; 13), p. 148-152. Aquest autor fa notar les desigualtats econòmiques que es poden deduir del parament de les cuines i del seu material, així com del combustible utilitzat.

13. Prenem aquesta idea de J. V. GARCÍA MARSILLA, *ibidem*, p. 146.

14. A l'escriptori també hi ha una bossa amb peces dels escacs, però allí falta el tauler, o almenys no se cita a l'inventari.

tenia diverses armes, un llit amb cortinatges amb la corresponent màrfega i un matalàs amb ratlles blaves i blanques, un armari i una caixa amb la roba, mobles que eren els habituals en les habitacions de l'època, tant la roba de llit com la de taula —«*tovallons de lli squaquats larchs ab listes blaves als caps*». Això no obstant, l'armari no era tan corrent, atès que eren més utilitzades les caixes per a guardar la roba de casa i la roba de vestir.¹⁵ Dins de l'habitació hi ha també uns brandons de cera blanca encetats que porten pintat el senyal de la ciutat, segurament utilitzats per Sabater per assistir a algun dels oficis religiosos de la ciutat. Era costum tarragoní que els portants del pal·li a la festa de Corpus, generalment prohoms de la ciutat i persones notables, portessin ciris guarnits amb els símbols heràldics de Tarragona.¹⁶ Finalment, cal destacar la presència d'uns paternòsters de coral i uns altres de gaieta, objecte devocional molt freqüent a l'època i que ens posa novament en consonància amb la pràctica religiosa d'aquell moment.

Després trobem dues recambres més i una cambra al pis de dalt —possiblement el segon pis— i una altra de situada «*al cap de la grassa*». Una vegada més, la diversitat d'objectes es fa present, però creiem convenient destacar que, a les dues recambres, hi ha ceràmica de «*Màlichia*»,¹⁷ un armari, una estora valenciana, tapissos amb senyals de molts colors, diversos objectes de plata i una caixa amb 1.166 sous, 1 diner i malla. A les habitacions superiors, es menciona un llit de posts amb la màrfega plena de palla, un taulell d'escriptori i un bres d'infant com a mobiliari més interessant. Pel que fa a la roba, hi ha diverses hopes, una de les quals és fosca i es diu que és de la filla petita, la qual cosa denota la presència d'algun infant a la casa. Trobar també un matalàs i, sobretot, un travesser ple de ploma, ens mostra una vegada més la condició econòmica del propietari difunt i dels béns que integren l'herència. Aquests queden complementats amb un pòrtic —«*por-*

15. Maria BARCELÓ CRESPI, «El ritmo de la comunidad: Vivir en el mundo rural, los trabajos y los días. El ejemplo de Mallorca bajomedieval», a *La vida cotidiana en la Edad Media: VIII Semana de Estudios Medievales. Nájera*, Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 1998, p. 129-168.

16. Francesc CORTIELLA, *Una ciutat...*, cit., p. 314-316. Coral CUADRADA MAJÓ, «Oci i diversió a les societats preindustrials: L'exemple català a la Baixa Edat Mitjana», a *Espai i temps d'oci a la Història: XI Jornades d'Estudis d'Història Local* (Palma, 14-17 de desembre de 1992), Palma de Mallorca: Conselleria de Cultura del Govern Balear, 1993, p. 327.

17. Maria BARCELÓ, Guillem ROSSELLÓ BORDOY, *Terrissa. Dades documentals per a l'estudi de la ceràmica mallorquina del segle XV*, Palma de Mallorca: Canon, 1996. Se cita en aquest treball la presència repetida de peces d'obra de Màlichia als aixovars mallorquins.

cho»– amb un galliner poblat amb cinc gallines, un gall, deu pollets i una lloca. Però l'estança que destaca per damunt de totes, i la que desperta el nostre interès personal, és l'escriptori. Es tracta d'una habitació amb llibres i on transcorre part de l'activitat quotidiana de Sabater, amb una sèrie d'objectes que denoten la seva condició professional.¹⁸ La seva importància mereix una atenció a part, ja que ens mostra a més un home propietari d'una notable biblioteca. Afegim a tot això la casa on és l'escrivania –«*scrivania comuna de la ciutat*»–, per la qual pagava un cens anual de 5 sous. Ubicada a l'actual carrer de *les escrivanies velles*, nomenclatura que no resulta en absolut casual,¹⁹ ens posa en relació amb la seva activitat com a notari públic de la ciutat de Tarragona.

En el mateix inventari, se cita una altra bodega –«*lo celler appellat de la Parra*»–, situada a «*lo carrer de la Presó*» i que té com a límits l'església de Natzarete i l'abadia d'aquest temple. Igual que a casa seva, aquí tenia alguns elements que ens porten a intuir una certa activitat comercial per part del notari:

«*Ítem, un cub gran de XXXXV somades. Ítem, un brescat gran. Ítem, un cubellet ab son brescat de XIII somades. Ítem, una bóta plena de XI somades. Ítem, altre bóta buyda de VI somades. Ítem, tres bótes mareses buydes. Ítem, una portadora gran redona. Ítem, dos parels e mig de portadores. Ítem, dues miges bótes, una sufficient, l'altre sotil. Ítem, una gran encerpellada, sotil, oliera. Ítem, un arare. Ítem, un cribes d'espardar lli. Ítem, dos petges de taula. Ítem, un parell de manols de fer belles bótes. Ítem, un coster qui sta davant lo cub. Ítem, un cabiró de teix. Ítem, molts troços de fusta. Ítem, una exeta de coura.*»²⁰

No són aquestes les úniques propietats de tipus urbà que tenia Sabater. Hem d'afegir «*la meytat ab una botiga*» a la plaça de la vila d'Alcover,²¹

18. Com a referència, *vid.* Xavier LENCINA PÉREZ, «Els objectes culturals en l'entorn quotidià dels notaris barcelonins del segle XVII», a *Actes del I Congrés d'Història del Notariat Català*, Barcelona: Fundació Noguera, 1994 (Estudis; 7), p. 607-615.

19. Juan SALVAT BOVÉ, *Tarragona antiga...*, *cit.*, p. 278-279. La casa limita amb mossèn Geverdà, amb Francesc Cerdà i amb la Cambreria, edifici pertanyent a la dignitat del Capítol Catedralici encarregada de dotar de vestit els canonges. El nom del carrer, segons Salvat, data del segle XIII i se sap que hi havia, al mateix carrer, la casa del consolat.

20. Inventari, f. 49v.-50. Per aquesta propietat, segons diu el document, paga al prior de la Catedral de Tarragona un cens de 5 sous per la festa de Sant Miquel.

21. Josep M. RECASENS I COMES, *La ciutat...*, *cit.*, p. 111-113. Recasens cita l'inventari però no ens diu la seva procedència, encara que suposem que es tracta del mateix que hem analitzat. Reflecteix també la faceta negociadora de Sabater i es fa ressò de la propietat que té a Alcover.

on hi ha 45 «*gerres valencianes*» buides, unes altres 62 també de buides i més velles i 16 que estan plenes d'oli. Cal dir que la mobilitat exportadora de la ceràmica valenciana era elevada, per això és normal trobar-ne al Camp de Tarragona i també en altres llocs dels regnes catalans.²²

Finalment, cal citar les propietats rústiques, que també apareixen com és lògic a l'inventari. Tal vegada és d'on procedia la matèria primera de la producció de vi i oli. En primer lloc, s'hi troba un verger, pel qual pagava 34 sous al prior de la Catedral, per la festa de Sant Miquel. Sabater era també propietari d'una vinya franca a la *Rabassada*, una altra a les *Terres Cavades* i dos «*ferreginals*». A partir d'aquestes dades i de la presència d'una gran quantitat de tines, podem apuntar que Sabater, com a complement a la seva professió, realitzava activitats relacionades amb el vi i l'oli. Fins i tot és possible que es dediqués a la seva comercialització. Així, l'any 1407 entrà a la ciutat «*VI somades IX cortès*» de vi, per les quals va pagar una lliura, disset sous i un diner al municipi en concepte d'imposició per raó de la «*mesa del vi*».²³

Que el notari Pere Sabater es dediqués a la producció de vi no és gens casual, no tant per la seva posició destacada dins de la ciutat, sinó per la importància que tenia el vi a Tarragona, tal vegada la principal activitat agrària local,²⁴ que va experimentar un destacable augment al principi del

22. Cfr. Maria BARCELÓ CRESPI, Guillem ROSSELLÓ BORDOY, *Terrissa...*, cit., p. 54-59 i 191 i s. Es remarca la importància de la ceràmica valenciana a Mallorca, sobretot a partir de l'arribada de terrissers de Paterna, lloc on la producció de ceràmica era notable.

23. Arxiu Històric de Tarragona (AHT), Acords Municipals, *Clavaria, 1407-1408*. El clavari, oficial del municipi encarregat dels comptes, anota als seus llibres les quantitats de vi que han entrat a la ciutat entre primers d'agost i el 15 de octubre de 1407, acompanyades de les imposicions que cadascú ha de satisfer a les arques municipals. La política proteccionista de la ciutat cap a tot allò que suposa la producció vinícola, des de la cura dels cultius fins a la prohibició d'entrar vi nou o vell en determinades èpoques de l'any, es reflecteix en diverses ordenances. Cfr. Jordi RIUS I JOVÉ, Montserrat SANMARTÍ I ROSET (eds.), *Ordinacions de la mesa del vi de la ciutat de Tarragona, 1382-1424*, Tarragona: Publicacions de l'Ajuntament de Tarragona, 1995 (Col·lecció de Documents de l'Arxiu Històric Municipal de Tarragona; 10), p. 27-128. És de destacar la introducció històrica d'aquesta edició, en la qual es contextualitza tota la problemàtica que hi havia a Tarragona entorn de la qüestió del vi. En aquest problema participaven també com a protagonistes els canonges de la Catedral i l'arquebisbe, que entraven vi sense passar per les càrregues impositives municipals, fet que permetia poder-lo comercialitzar a millor preu. No era aquest el cas de Sabater, que sembla que complia amb les seves obligacions i que contribuïa al manteniment de la ciutat, tal com manaven les ordenances.

24. Maria BONET DONATO, *Aproximació a la societat i economia de Tarragona a la plena Edat Mitjana*, Tarragona: Diputació, 1996, p. 77-78. Als segles XIII i XIV, el vi enca-

segle XV i que es va manifestar, no només en el moviment pecuniari, sinó també en un increment de la protecció per part del poder municipal,²⁵ per bé que aquesta situació no era sinó la continuació del que es venia observant, a partir de la documentació, al llarg de l'anterior centúria.²⁶ Sabater aprofità la bonança econòmica i participà també del moment d'apogeu de la viticultura local, encara que la documentació no ens permet extreure'n més dades, ni a nivell general ni en el cas concret del notari tarragoní.

A partir del que hem dit i el que hem observat ràpidament, confirmem el caràcter de personatge amb un nivell econòmic i una posició destacada en la vida de la ciutat. El seu capital devia de ser rellevant, ja que l'any 1411 apareix Sabater com a màxim prestador en la compra de blat per a la ciutat. Aquesta quantitat suposava el 40% de l'import total que van deixar els ciutadans a la ciutat aquell any.²⁷ Les teles i les robes de la casa, els objectes de cristall que té, les imatges religioses, etc. ens presenten una casa i un propietari rellevant, immers en la vida econòmica de la ciutat, en el pensament religiós del seu temps i, com veurem més endavant, en la cultura del moment.

El notari

De l'esdevenir quotidià dins de la casa de Sabater, no en sabem res més. Però la documentació ens ofereix dades sobre la seva activitat professional: la notaria. Es tracta del dia a dia de la seva ocupació fora de casa, de cara a la clientela de l'escrivania local o del servei al municipi. En primer lloc, cal dir que era notari públic de la ciutat de Tarragona per autoritat de l'arquebisbe,²⁸ que era qui, per raons de jurisdicció, ostentava la titu-

ra no es pot considerar la principal activitat al camp, ja que és superat pel conreu de cereals i la producció d'oli.

25. Francesc CORTIELLA, *Una ciutat catalana a darreries de l'Edat Mitjana: Tarragona*, Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses, 1984, p. 185-188; *id.*, «La producció vinícola a la ciutat de Tarragona al segle XV», a *Jornades sobre la viticultura de la conca mediterrània*, Tarragona: Universitat de Barcelona, 1986, p. 571-581.

26. Daniel PIÑOL ALABART, «El vi a Tarragona a finals del segle XIV», *Lligalls* (Reus), 3 (1993), p. 22-26.

27. Francesc CORTIELLA, *Una ciutat...*, *cit.*, p. 146.

28. AHT, *Pergamins*, C.1, perg. 6, i C.3, perg. 49. «*Sig+num Petri Çabaterii, pro reverendisimo domino archiepiscopo et eius auctoritate, notarii publici Terracone.*» A l'Arxiu

laritat de gran part de les notaries públiques de la zona. No només a la pròpia ciutat, on radicava l'*escrivania comuna*, sinó també en altres poblacions del *Camp de Tarragona* i de la majoria de la diòcesi. De fet, quan el cardenal Francesc Vidal i Barraquer va manar a mossèn Sanç Capdevila la constitució de l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona, l'any 1921, va ordenar recollir la documentació de les parròquies de la demarcació que fos anterior a 1750. Juntament amb les notables sèries de llibres sagramentals, van arribar a la ciutat les importants sèries de les notaries parroquials.²⁹ Aquestes estaven regentades pels rectors o vicaris, que en algunes ocasions les arrendaven a notaris professionals, però la titularitat de les quals és evident que pertanyia al rector i, com a senyor eminent, a l'arquebisbe.³⁰ Aquest era qui tenia potestat per nomenar notaris públics a la seva jurisdicció, qüestió que va comportar algun problema amb l'altre gran senyor del *Camp*: el rei.³¹

Trobem Pere Sabater exercint la seva professió a la fi del segle XIV: validant escriptures a l'*escrivania comuna* amb la seva subscripció, en la qual figura la lletra *Tau*, que és el signe que identifica els notaris apostòlics de Tarragona des de l'any 1291.³² Fruit d'aquesta activitat, existeixen a més els set llibres notariais que es conserven a l'Arxiu Diocesà, en una sèrie iniciada l'any 1401.³³ Aquests llibres, relligats molt posteriorment amb cobertes de cartró, estan relativament ben conservats. No gaire afec-

Històric de Tarragona es conserven alguns pergamins en els quals apareix Sabater com a validador, bé que en altres ocasions ho fan regents de la notaria, com ho són Pere Camprodon, l'any 1413, i Joan Fonolleres, el 1421.

29. Salvador RAMON I VINYES, Manuel M. FUENTES I GASÓ, *Inventari dels protocols notariais de l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona*, Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1987, p. 7-8. Els manuals notariais s'inicien l'any 1228 amb el primer de la parròquia de Santa Maria d'Alcover, el més antic dels conservats als arxius catalans.

30. Sobre la implantació del notariat públic i el relacionat amb la titularitat de les notaries, cfr. Daniel PIÑOL ALABART, «El notariat a Reus al segle XIII. Una aportació a la seva història», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), 26,2 (1996), p. 979-1.001.

31. Una de les diferències que es van produir precisament a l'època que ens ocupa va ser l'afer dels salaris dels notaris de la ciutat de Tarragona. Sembla ser que aquests abusaven en els preus dels aranzels i es va haver d'arribar a una solució, utilitzada en diverses ocasions com a moneda de canvi per a solucionar altres assumptes entre el jerarca metropolità i el monarca. Vegeu també les referències a la n. 38. Cfr. F. CORTIELLA, *cit.*, 1984, p. 27-47.

32. Salvador RAMON, F. Xavier RICOMÀ (eds.), *Índex Vell. Índex dels documents de l'arxiu de l'Arquebisbe. 1679*, Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses, 1997, p. 57-58.

tats per la humitat ni pels insectes, permeten veure'n les característiques principals, entre elles l'escriptura. Són diverses mans les que van redactar els instruments anotats als llibres, cosa que fa difícil esbrinar quina lletra és la que pertany al notari titular. Moltes minuts foren escrites pels oficials de l'escrivania, pels escriptors jurats, com ara Arnau Maçó,³⁴ Bernat Albiol, Berenguer Pagès, Gabriel Sedó i Ramon Verdú.³⁵ Pel que fa a la part física dels llibres, cal dir que es van elaborar amb cura, deixant els marges adequats on s'anotaven els aranzels o si els clients no havien satisfet l'import de l'escripturació del contracte. Presenten els mateixos senyals en la ferma i en el jurament que es poden observar en tots els manuals notariais baixmedievals del Camp de Tarragona.³⁶

Algunes dades ens porten a intuir que, a més de tenir l'autoritat de l'arquebisbe per a exercir l'ofici de notari i de posseir la notaria pública, era també notari per autoritat reial, amb un signe notarial diferent del que ja tenia. Aquesta duplicitat era possible en aquells temps al Principat de Catalunya.³⁷ El 1437, encara que també en anys anteriors, el trobem com a testimoni en trasllats, per exemple en la còpia que es fa d'un privilegi conce-

«Ítem, una ordinació feta per lo archebisbe don Rodrigo en què manà a Miquel Boter, notari públich de Tarragona, que en tots los actes que autenticaria ell o altri per ell haguessen de fer lo senyal de Sta. Tecla en esta forma T y vol que la guardeu també sos successors en dit offici; feta a 10 de les calendes de noembre...». La concisió de la notícia està motivada pel mateix caràcter d'índex del citat llibre, única referència sobre l'arxiu episcopal de Tarragona, que fou incendiat el 1813 per les tropes franceses. No obstant això, ens deixa entreveure precisament l'autoritat que té el metropolità respecte a les notaries i els seus oficials.

33. Salvador RAMON, Manuel M. FUENTES, *cit.*, 1987, p. 289. Entre els llibres de Sabater n'hi ha també alguns que podrien correspondre als anys de la seva activitat, però no ens és possible de determinar-ho amb precisió.

34. AHAT, Notaria de Tarragona, *Llibre 19 (1401-1403)*. Aquest apareix citat repetides vegades com a «*scriptor*» jurat i substituït «*in tabellionatu Terrachone sub Petro Çabaterii*».

35. AHAT, Notaria de Tarragona, *Llibre 20 (1403)*.

36. En la nostra tesi doctoral, en curs d'elaboració, estem analitzant exhaustivament les característiques dels llibres notariais camptarragonins del segle XIII i mitjan segle XIV i comprovem com, en general, les seves característiques encara es mantenen al segle XV.

37. Cfr. Ignasi J. BAIGES I JARDÍ, «El notariat català: origen i evolució», a *Actes del I Congrés d'Història del Notariat Català*, Barcelona: Fundació Noguera, 1994 (Estudis; 7), p. 140-143. Ja al llarg del segle XIII es diversificà la professió notarial, amb notaris de nomenament reial, de creació municipal, de creació senyorial laica o de creació senyorial eclesiàstica. La ciutat de Tarragona i el Camp pertanyen a aquest últim cas. Si un era notari amb més d'un nomenament, podia tenir també un doble signe notarial.

dit a la ciutat l'any 1240 perquè els ciutadans i habitants del Camp de Tarragona fossin lliures i francs de salaris a les notaries.³⁸ Al voltant d'aquest problema no és estrany que es fes un doble trasllat d'aquest privilegi, en sengles pergamins, l'any 1437. Eren moments de tensió en les relacions entre la ciutat i el jerarca metropolità i una de les qüestions que estava en joc era el preu de les escrivanies. A més, entraven en el conflicte elements de política municipal relacionats amb la jurisdicció d'ambdós senyors locals: el rei i l'arquebisbe. Tal vegada aquest fou el motiu pel qual Sabater i els altres notaris canviaren la seva subscripció i mencionaven l'autoritat reial que els conferia la fe pública necessària per a l'exercici de la seva professió.³⁹

Però la tasca professional de Pere Sabater no acabava a l'escrivania comuna de la ciutat. La seva condició de notari li va permetre accedir al càrrec d'escrivà del Consell, lloc que ocupà entre els anys 1399 i 1416.⁴⁰ D'aquesta manera, a més de tenir cura de la notaria pública de la ciutat, per a la qual comptava amb regents i escrivans, tal com hem vist, era responsable dels llibres d'actes municipals i de gran part de l'aparell burocràtic del govern local. Això el posava en contacte directe amb les elits del poder, bé que amb això no volem dir que abans de ser escrivà municipal no hi estigués ja. És de creure que la seva posició econòmica i social segurament el relacionaven des de sempre amb els grups dominants de la societat tarragonina, sia amb l'oligarquia local sia amb les jerarquies eclesiàstiques. L'accés al càrrec d'escrivà municipal, i també la seva tasca de titular de l'escrivania local, el situava en una posició privilegiada des d'on observava l'esdevenir dels ciutadans. Per la seva oficina passaven tots els afers de la ciutat, la vida quotidiana de tots els veïns i era on es descabdellaven els assumptes del govern municipal, des dels més trivials fins als més influents. Estar situat en aquest lloc preferent és evident que el dotava d'un prestigi social i fins i tot d'un paper rellevant en qüestions polítiques.⁴¹

38. AHT, C.3, perg. 6/3. Pere Camprodon, que abans validava com a regent, ara ho fa com a notari per autoritat reial. De l'original, C.16, perg. 2, existeix una altra còpia a C.16, perg. 1, per bé que en aquest exemplar no és Sabater qui actua de testimoni, sinó Llorenç Perull i el ja conegut Joan Fonolleres.

39. Francesc CORTIELLA, *Una ciutat catalana...*, cit., p. 21-53. Es posa de manifest aquesta problemàtica que va afectar tant la política municipal tarraconense dels primers decennis de la quinzena centúria.

40. *Ibidem*, p. 123.

41. Agustín RUBIO VELA, *L'escrivania municipal de València als segles XIV i XV: burocràcia, política i cultura*, València: Generalitat Valenciana, 1995 (Història. Sèrie

L'inici de la seva responsabilitat municipal consta en l'obertura del Llibre d'Actes Municipals de l'any 1399.⁴² Això succeí el primer dia d'abril i, uns dies més tard, el mateix Sabater demanà al Consell que «... *volgués saber quin salari hauria de regir la scrivania cascun any, l'onrat Consell determena que lo dit Pere Çabater haja a fer tots actes que toquen a la ciutat, axí ordinaris com extraordinaris e haja per salari viginti quinque libras*». L'annualitat no es cobrava d'una sola vegada, sinó que Sabater anava rebent el sou a poc a poc, de mans del clavari Nicolau Rocafort. Aquest, tal com consta als llibres de clavaria, paga a Sabater el mes d'agost, el desembre i el mes d'abril de l'any següent.⁴³

Les funcions pròpies del càrrec encomanat a l'escrivà eren bàsicament dues: la redacció dels llibres de les actes de les reunions del *Consell* i els documents del *consolat*,⁴⁴ i també la presa de jurament reglamentària de tots els consellers així com el recompte dels vots.⁴⁵ Era designat per un

Minor; 24), p. 41-43. S'indiquen en aquestes pàgines les qüestions que van portar a revaloritzar a la ciutat de València el càrrec d'escrivà de la Sala a mitjan segle XIV. Després d'un període de crisi en el qual es nomenaven els escrivans municipals quasi per la força –ningú no volia portar aquesta responsabilitat a causa de l'escassa remuneració–, es va passar a un creixent interès per ocupar el lloc; el mòbil n'era precisament el prestigi que això comportava.

42. Montserrat SANMARTÍ I ROSET (ed.), *Actes Municipals...*, cit., 1991, p. 67.

43. *Idem*, p. 108: «*En Nicholau etc., dats e paguats a-n Pere Çabater, notari e scrivà del consell de la ciutat, octo libre sex solidos octo denarios per son salari de la scrivania de terça dels meses de abril, maig, juny e juliol proppassats. E en la paga recobrats etc., de aquest salari hi ha determinació de consell feta a XX d'abril proppassat. Scrit en Terracone, a IIII d'agost l'any damunt dit*»; p. 120: «*En Nicholau, etc., dats e pagats a-n Pere Çabater, notari e scrivà del consolat, per son salari de la terça dels meses de setembre, uytubre, noembre passats e deembre present, VIII lliures, VI sous, VIII diners. E recobrats, etc. Scrit en Terragona, a IIII de deembre l'any damunt dit*»; p. 132: «*En Nicholau, etc., dats e paguats a-n Pere Çabater, notari et scrivà del consolat, per la terça de son salari dels meses de gener, febrer, març passats e abril present, uyt lliures VI sous VIII. E recobrats etc., Scrita a VI d'abril, l'any MCCCC*».

44. Cfr. Agustín RUBIO VELA, *L'escrivania...*, cit., p. 21-24. Si bé es tracta de la ciutat de València, el cas és extrapolable a la Tarragona baixmedieval, encara que hem de tenir en compte les diferències demogràfiques i socials.

45. AHT, *Acords Municipals*, n. 16, f. 3. El dia 25 d'abril de 1400, Sabater pren el jurament dels nous càrrecs municipals: «*E abans que los dits honrats novells còsols fossen presentats a mossèn lo vicari, ço és di ... a [sic; hi ha espais en blanc com si el notari els hagués reservat per a insertar posteriorment la data, cosa que no va fer] d'abril, los dits honrats en Ponç Guerau, en Pere Tost e en Pere d'Avinyó juraren en poder de mi, dit Pere Çabater, notari e scrivà del Consolat a Déu e als Sants IIII Evangelis de tenir e observar*

temps indefinit, sempre que no sorgissin incompatibilitats entre els respectius escrivans i la institució municipal, i podia durar en el càrrec fins a la defunció o la renúncia de l'interessat. De fet, diu Cortiella, l'única renúncia coneguda en un període de 75 anys fou precisament la de Pere Sabater, qui es va dirigir a les autoritats el 1416 per a deixar el càrrec. Fou substituït en les seves funcions pel també notari Pere Campredó.⁴⁶

No va ser aquesta l'única diferència sorgida entre les autoritats i l'escrivà. Ja ben aviat, l'any 1402, es va produir una reducció general dels sous dels empleats del municipi que assignava a l'escrivà 12 lliures anuals, en detriment de les 25 lliures que havia de cobrar segons hem vist més amunt. Sabater va presentar una reclamació i li van ser destinades 20 lliures l'any,⁴⁷ que sumava als aranzels que cobrava pel seu treball com a notari públic de Tarragona que exercia a l'escrivania comuna.

L'home de lletra

Finalment, per concloure aquest breu estudi, ens centrarem en una altra important faceta de la personalitat del notari Pere Sabater. En coneixem els seus béns, la seva casa, la seva professió i, a través de l'inventari, ens endinsem en el seu escriptori i la seva biblioteca. Aquesta ens manifesta un espai per a la intimitat entre el notari i els seus llibres. De fet, és aquesta una característica de la lectura a la fi de l'Edat Mitjana: es converteix en una activitat cada vegada més privada, silenciosa, sobretot entre la noblesa i l'aristocràcia. De tota manera, aquesta modalitat es comença a estendre a altres capes socials, sense arribar a les més baixes, i un exemple el tenim en el notari Sabater. Aquesta lectura íntima fa també que el lector s'apropi a una experiència religiosa de tipus laic que proporciona els mitjans neces-

tots los capítols ordonats sobre la talla e lo regiment que fets són e per los dies XII o major partida d'ells d'ací avant se faran e exeguir e fer exeguir aquells e no contravenir en alguna forma o manera. Ítem, juraren tenir e observar lo empenyorament del diner de l'erbatge. Ítem, los privilegis de les vinyes e les ordinacions de les orles.»

46. Francesc CORTIELLA, *Una ciutat catalana...*, cit., 1984, p. 123. AHT, *Acords Municipals*, n. 35, f. 6v.: «Ítem, lo honrat Consell, attenant que-l discret en Pere Çabater, notari, ha jaquida la scrivania del Consolat de la ciutat, elegiren en scrivà del Consell de la dita ciutat del dit Consolat en Pere Campredó, notari, donant et atorguant-li la dita scrivania ab la pensió e altres emoluments acustumat». Això succeeix el dia 29 de maig de 1416.

47. *Ibidem*.

saris per a arribar a una relació individual amb Déu. Serà l'hora de Tomàs de Kempis o de la lectura de la vida de Crist, a través dels quals es trobaran aquests mitjans per a la contemplació, juntament amb els cada vegada més estesos llibres d'hores. Aquests vénen a satisfer precisament les necessitats d'una experiència espiritual individualitzada. Tot això ho trobem a l'escriptori del nostre notari, en el qual hi ha també indicis suggerents sobre les seves preferències literàries i sobre la seva formació intel·lectual.⁴⁸

En principi, no és gens estranya la presència d'una habitació de la casa d'un notari que estigui destinada a l'escriptura i la lectura.⁴⁹ Els notaris van ser, bàsicament des de la implantació del notariat públic, uns factors bàsics del procés d'alfabetització i van esdevenir, en alguns casos, els intermediaris entre el poble il·lustrat i el poder.⁵⁰ Fins i tot podem afirmar que, almenys a Catalunya, la institució notarial va calar a fons en la societat, va incrementar a poc a poc el seu prestigi i va participar de l'auge en el qual es movia la societat i el seu entorn més immediat.⁵¹ Els notaris es van erigir en àrbitres de la nova situació, tant en l'àmbit urbà com en el rural, on el notari compartia el seu prestigi i autoritat juntament amb el rector, bé que en la majoria d'ocasions ambdós papers es fonien en una sola persona. A més, influïen tant en la societat que aquesta els necessitava per a plasmar els contractes i els actes sorgits precisament del desenvolupament econòmic —comerç, urbanització, burgesia, capitalisme incipient...—, una societat que necessitava l'escriptura com a element que dota de perdurabilitat aquestes activitats i que

48. Paul SAEGER, «La lectura en los últimos siglos de la Edad Media», a Guglielmo CAVALLO, Roger CHARTIER, *Historia de la lectura en el mundo occidental*, Madrid: Taurus, 1997, p. 194-228. També, Roger CHARTIER, «Las prácticas de lo escrito», a Philippe ARIÈS, Georges DUBY (dir.), *Historia de la vida privada*, Madrid: Altea, Taurus, Alfaguara, 1989, v. III, p. 113-161.

49. Maria BARCELÓ CRESPI, Guillem ROSSELLÓ BORDOY, *Terrissa...*, cit., p. 103-108 i 226-231. Hi ha el comentari i la transcripció de l'inventari de Francesc de Milià, notari de Mallorca (1481). Els autors destaquen la importància dels béns com a mostra de la posició social i econòmica del notari i la rellevància de l'escriptori i la seva biblioteca, normals per la seva condició de notari.

50. FRANCISCO GIMENO BLAY, *La escritura gótica en el País Valenciano*, València: Universitat, 1985, p. 64-66.

51. Laureà PAGAROLAS, «Notariat i cultura: els registres notarial», a *Actes del I Congrés d'Història del Notariat Català*, Barcelona: Fundació Noguera, 1994 (Estudis; 7), p. 335-336. També a Gènova es dona un desenvolupament del notariat en aquesta línia, tal com es reflecteix a Giorgio COSTAMAGNA, *Il notaio a Genova, tra prestigio e potere*, Roma: Consiglio Nazionale del Notariato, 1970.

porta a una inevitable buracratització de la vida quotidiana. Aquesta va quedar reflectida a través de l'escriptura en la immensa quantitat de protocols notariais que es van redactar a partir del segle XIII a les notaries catalanes.⁵²

Sabater va exercir de notari públic a Tarragona, per a la qual cosa disposava d'una oficina. Hi hem de sumar els anys en què fou nomenat escrivà del municipi. Per a desenvolupar aquesta activitat, també tenia el seu espai reservat, segurament prop del lloc on es guardaven els llibres d'actes, embrió de l'arxiu municipal. No obstant això, descobrim que a la seva casa del *carrer dels Pintors* hi ha una habitació per a l'escriptura i la lectura, fet que no vol dir que sigui allí on redactava les escriptures públiques fruit de la seva professió. Aquesta habitació és citada a l'inventari dels seus béns com «*l'escriptori*», que defineix ja obertament la funció que té encomanada dins de l'ordenació de tota la casa. Allí trobem llibres, mobles que ens suggereixen precisament l'activitat intel·lectual del notari i alguns objectes també relacionats amb tot allò. Començant per aquests darrers, trobem cinc canelobres, absolutament necessaris per a la lectura, una caixeta amb peces de pesar florins juntament amb una balança i tres peces més, «*VIII senalles de palma plenes d'escriptures*»,⁵³ té també dues tauletes de comptar,⁵⁴ una taula amb els mesos de l'any representats, un tinter d'estany, un de plom, un de ceràmica i un de fusta adamascat i un cofre petit amb albarans. Junt amb ells, destaquen també algunes armes —«*un ganivet d'argent*», una daga amb la seva funda, un punyal, una espasa, una funda per a ganivets buida—⁵⁵ i eines variades —una cadena amb la seva clau, tenalles, martell, barrina, trossos de ferro que estan situats damunt d'una taula.

52. Josep M. PONS GURI, «Característiques paleogràfiques dels llibres notariais catalans fins el 1351», a *Recull d'estudis d'història jurídica catalana*, Barcelona, 1989, v. I, p. 191-192. Aquí es dona compte de les sèries de manuals notariais que s'inicien el segle XIII. Per a la zona del Camp de Tarragona i dins del període cronològic que va de 1228 a 1351, ens trobem amb una quantitat propera als quatre-cents llibres, el primer dels quals és el de Santa Maria d'Alcover i que és el que marca l'inici d'un estudi més ampli que estem portant a terme i que té per objecte l'anàlisi de la implantació del notariat públic.

53. Inventari, f. 49. Ho podem traduir per «cistells plens d'escriptures». Suposem que aquestes són de pergami i que es tracta, tal vegada, d'instruments que els clients del notari no van anar a recollir a l'escrivania.

54. Inventari, f. 49: «Ítem, una tauleta de comptar enguixada. Ítem, altre tauleta enguixada». És possible que es refereixi a una tauleta de cera.

55. D'armes, també en trobem en altres dependències de la casa. Per exemple, ja a l'entrada (Inventari, f. 36) apareixen citats dos «*pavesos sotils*» penjats a la paret. Al menjador (Inventari, f. 38), hi ha un llancer de fusta amb tres llances i un dard i, al seu costat,

Els mobles que hi ha a l'escriptori són una taula per escriure coberta amb un drap de cànem blau i amb un canelobre de ferro, un faristol petit, un banc gran, un altre banc gran per a dormir, una cadira plegable, dos escambells de fusta, una banca per a estudiar, un faristol de fusta gran amb el seu peu corresponent, un caixó allargat per a guardar blandons i un calaix de fusta petit sense tapa. Juntament amb tot això, convé citar un retaule petit amb la imatge de la Verge amb el Nen i un «*drap de paret pintat*», en el qual hi ha la salutació de la Verge i la Nativitat, així com un estoig amb cinc parells d'ulleres.

Però no són aquests objectes ni els mobles els que ens interessin més per a descobrir la faceta intel·lectual del notari Sabater. Evidentment que alguns resulten imprescindibles per a l'escriptura i la lectura, però els podríem trobar en altres cases de l'època i no ens evocarien una activitat especial.⁵⁶ Si hi ha quelcom que defineix en gran manera el vessant intel·lectual del notari és la quantitat de llibres que conté aquest escriptori, un total de 84, que apareixen comptabilitzats a l'inventari dels seus béns, bé que al final del llistat de les obres s'afegeixen «*molts d'altres llibres de gramàtica e sotils, de poca valor*».

Primer de tot, observem una qüestió evident i és que no té a casa els llibres notarials producte de la seva activitat com a notari públic de Tarragona. Els manuals eren considerats propietat patrimonial del notari, que els donava en herència al seu successor a l'oficina perquè en tragués rendiment amb motiu de l'extracció de còpies a partir de les minutes contingudes en ells. Però en el cas que ens ocupa no els trobem en el ric escriptori del nostre notari.⁵⁷ Hem de pensar, doncs, que els protocols notarials de

novament tres «*pavesos sotils*». A l'habitació principal, la «*cambrà major*», hi ha dues espases velles (Inventari, f. 40).

56. Al mateix llibre d'on extraiem les dades de la vida quotidiana de Pere Sabater hi ha altres inventaris en els quals apareixen citats llibres, però també n'hi ha alguns en què s'enumeren ulleres, armaris, estudis, tinters o fins i tot plec de paper valencià.

57. Sobre la qüestió de la propietat dels llibres notarials, cfr. M. Teresa FERRER MALLOL, Jaume RIERA I SANS, «La successió notarial i el traspàs de protocols en terres catalanes a la baixa Edat Mitjana», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, IV (1974), p. 395-428. També, F. Xavier CASADÓ, «El llegat testamentari de protocols a la ciutat de Barcelona (segle XV i primer terç del segle XVI)», a *Estudis sobre la Història de la institució notarial a Catalunya en honor de Raimon Noguera*, Barcelona: Fundació Noguera, 1988 (Estudis; 1), p. 165-189. Malgrat les diferents disposicions al respecte per evitar la pèrdua dels manuals, la pràctica ens diu que en ocasions eren venuts als mercaders per a ser utilitzats com a esborranys per als comptes o, també, eren subhastats.

Sabater estaven a l'*Escrivania Comuna* de la ciutat formant part de la sèrie que avui es conserva a l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona, al qual ja hem al·ludit.

El notari que va redactar l'inventari descriu de forma bastant minuciosa cadascun dels llibres que es contenen a l'escriptori i ens en dóna una breu descripció física, en la qual s'inclou el material, les cobertes, en alguna ocasió la grandària i també l'estat de conservació o el valor. La majoria de llibres és de paper, però ens trobem amb un total de 16 llibres que tenen el pergami com a matèria escriptòria, així com algunes cobertes de fusta —«*de fust, de posts*»—, moltes d'elles cobertes amb «*aluda*», un tipus de pell tova que podia ser de color blanc, vermell, groc, verd o blau, tal com apareix al document que treballem.⁵⁸

A la majoria de llibres de paper, les cobertes són de pergami, tal com s'acostumava a enquadrar els llibres en aquella època. Pel que fa a la forma, s'ha d'esmentar que en molt pocs casos s'hi fa referència i només es diu si és de «*forma major, forma menor, libra petit, libret...*». En altres ocasions es qualifiquen els llibres amb la paraula «*sotil*» o apuntant que són «*de pocha valor*».

Si les referències a l'aspecte físic dels llibres són interessants, no ho són menys les altres qüestions a les quals s'al·ludeix a l'inventari, on destaquen les que ens indiquen el títol, els autors i fins i tot l'*incipit* d'uns 12 llibres. El títol apareix en 63 ocasions, bé que en unes de forma més explícita que en altres, en les quals tan sols se n'expressa el contingut.⁵⁹ Tot això ens hauria de portar a una millor identificació de les obres, feina gens fàcil i a la qual s'hauria de dedicar un espai molt més ampli, tal vegada en un estudi més extens sobre la difusió de la lectura a la Tarragona baixmedieval. Així podríem arribar a establir grups de lectors, preferències segons aquests, tendències, obres més llegides, etc.

De moment, dedicant la nostra atenció als llibres de Pere Sabater, descobrim un tipus d'obres que eren habituals a la biblioteca d'un notari en aquella època, començant amb aquelles que estan relacionades amb l'art

58. Com a exemple, citem una *Summa collectionum Iohannis Gallensis*, de paper, amb tapes de fusta «*cubertes de aluda vermella, ab V claus bollats a cascuna post*», elements aquests últims que ens donen notícia fidel de la decoració exterior del llibre, així com una idea indirecta de la importància d'aquest llibre.

59. Per exemple: «*altre libra de paper cubert de pregami on és lo tractat d'en Bernat Metge*», f. 47.

de la notaria.⁶⁰ Si tenim en compte que el notari aprenia el seu ofici sobre la pràctica, «*morando in arte*», es veia necessitat d'unes eines que l'auxiliessin en la seva feina. Però és que els notaris no tenien només llibres relacionats amb el seu ofici, sinó d'un altre tipus, per exemple els religiosos, de literatura i fins i tot d'agricultura o de medicina.

La biblioteca de qualsevol notari la podríem distribuir en tres apartats. En el primer, hi ha els llibres religiosos, de ciència, autors clàssics i obres literàries llatines medievals. En segon lloc, els llibres de tipus jurídic específic, com els «*ars notariae*» o els «*ars dictandi*» i els formularis notariais. Finalment, els llibres jurídics més generals: dret romà, processal o canònic, les *Constitucions de Catalunya*, els *Usatges*...⁶¹

En el primer grup al qual fa referència Pagarolas, destaquem els llibres de tipus religiós, tant literatura pia com llibres de pràctiques devocionals, com per exemple «*unes ores de pregamí ab posts cubertes de aluda vermella pintada ab un scudet de mà d'argent sobredaurat que són de l'ofici de la Verge Maria e de morts*», llibre que destaca per la seva rica ornamentació exterior. Al seu costat hi ha un devocionari amb lectures de Difunts, el Credo i el *Pater Noster*. Pel que fa a llibres de formació religiosa, destaquen la *Vita Christi*, *Lo llibre dels àngels*, *Les pistoles de Sent Climent*, *Innocentius de humane miseria condicionis* –del qual era autor el papa Innocenci III–, *Pastoralis Beati Gregorii*, *Doctrina de confessar*, *Septem Salmi Francisci Petrarcha*, *De infancia Salvatoris* i completen la sèrie un santoral, dos Boecis i un llibre amb cobertes de pergamí per a «*trobar la Pascha*». Si tenim en compte la iconografia religiosa present a casa de Sabater i la relacionem amb gran part d'aquests llibres, ens trobem amb un home immers en l'espiritualitat del seu temps, evidència que no ens ha de semblar extraordinària. Almenys podem intuir una pràctica devocional que segueix el corrent general que desembocarà a la *Devotio Moderna*, centra-

60. Max Turull, «Antoni Toldrà (notari del segle XIV) i la "Summa Rolandina"», *Miscel·lània Cerverina* (Cervera), 6 (1988), p. 27-51. Josep Hernando, *Llibres i lectors a la Barcelona del s. XV*, Barcelona: Fundació Noguera, 1995 (Textos i Documents; 30 i 31), p. 29-35. Cal remarcar la importància de l'aristotelisme, arribat al món occidental a mitjan segle XIII, dels llibres jurídics, de teologia o de medicina.

61. Laureà PAGAROLAS, «Notariat i cultura...», *cit.*, 1994, p. 337-341. *Idem*: «Notaris i auxiliars de la funció notarial a les escriptories de la Barcelona medieval», *Lligall* (Barcelona), 8 (1994), p. 53-72.

da en l'individu i en la seva relació directa amb la divinitat, a més d'una obsessió cada vegada més forta per la salvació eterna.⁶²

Quant a la literatura de l'època, Pere Sabater es cultiva amb la lectura de poesia –«*un libra de poetria novella de paper, ab cubertes d'aluda vermella angrutada qui comença "Papa, stupor mundi"*»– o amb la lectura dels clàssics, com per exemple «*un libre apellat "Aristòtil de secrete secretorum"*» i unes *Epistole Senece ad Paulum*. Si, d'una banda, posseeix aquest tipus d'obres, de l'altra coneix també la producció local a través d'un tractat de Bernat Metge, el llibre de Francesc Eiximenis titulat *Compendium anime salutem* o un llibre citat com «*onze sisterns de paper apellat "Del libra de les dones"*». A més, Sabater és un home interessat per la lògica i per la retòrica, com ho demostren un nombre indeterminat de llibres citats al final del llistat. Juntament amb les obres de literatura o les religioses, s'han de destacar també les de tipus científic, com el conegut *Regimen Sanitatis Magistri Arnaldi de Vilanova* o dos llibres relacionats amb l'agricultura: un *Petrus de Crexensis, super egricoltura* i «*altre libra de paper cuber de pregamí apellat "La Vedelma"*». Si recordem la participació de Pere Sabater en el comerç del vi i segurament en la seva elaboració, trobarem lògica la presència d'aquestes obres, sobretot l'últim llibre, que tracta específicament sobre la verema. Finalment, apuntem la presència de la *Gesta Comitum Barchinone* com a llibre de tipus històric, a més d'altres de filosofia.

En el segon grup, aquells llibres de tipus jurídic específic, entre els quals destaquen els relacionats amb l'ocupació del notari: hi ha un *Salatiel* de paper amb cobertes de pergamí, dos llibres mencionats l'un com a *Boateres* i l'altre com a *Petrus de Boateris*, aquest últim de pergamí amb cobertes d'aluda vermella; dues obres referents a Rolandino Passageri: *Aurora et flores Relondini* i també un *Rolondinus de arte notariae*. S'hi inclouen dos formularis notariais i un llibre anomenat *Iohannes de Bononia*.⁶³ El mestre Pere de Vinyes es fa present també amb un «*libra de paper ab cubertes de*

62. Jacqueline HARMESS, «El modelo escolástico de la lectura», a Guglielmo CAVALLO, Roger CHARPENTIER, *Historia de la lectura en el mundo occidental*, Madrid: Taurus, 1997, p. 184-185.

63. José BONO HUERTA, *Historia del Derecho Notarial Español*, I, 1, Madrid: Junta de Decanos de los Colegios Notariales de España, 1979, p. 199-220, on es reflecteix l'expansió que es dona a la literatura notarial sorgida del renaixement del Dret a Bolonya i la renovació de la institució notarial gràcies a l'acció, entre d'altres, de Rolandino.

aluda angrutades intitulat “Magister de Vineis”», per bé que no sabem si es tracta exactament de la *Summa dictaminis* d’aquest autor, ja que el títol no ho indica explícitament. Igualment Sabater posseeix un *Dictamina Laurentii*, de Laurentius Lombardus o Lorenzo de Aquilea, una de les obres de l’«*ars dictandi*» tan necessària per a la redacció i per al coneixement de la gramàtica.⁶⁴ Sobre aquesta obra en concret tenim bones referències a l’àmbit de la diòcesi de Tarragona, ja que se’n conserva un exemplar a l’Arxiu Històric Arxidiocesà. És un manuscrit de la segona meitat del segle XIV procedent de la parròquia de Rocafort de Queralt i s’hi contenen 7 taules de fórmules d’epístoles.⁶⁵ És evident, això sí, que són llibres per a l’aprenentatge i que porten a un major coneixement de l’art de la notaria. Completen aquesta llista uns llibres que bé es podrien tractar de formularis específics per a unes determinades feines, algunes d’elles més en consonància amb les funcions de l’escrivà municipal que no del notari públic que estén documents entre persones privades. Són dos llibres, l’un de pergamí «*d’estil de letres missives de la cort reyal del temps antich*» i l’altre de paper «*d’estil de letres missives de la cort reyal*». Un altre llibre semblant a aquests dos és un de pergamí amb tapes de fusta «*d’estil de Cort Romana*».⁶⁶

De tipus jurídic més específic, trobem un llibre amb els *Usatges de Barcelona* i un altre amb els *Usatges i Constitucions de Catalunya*, ambdós escrits en pla. Similar a aquests, podem considerar les *Constitucions de Terragona*, bé que es tracti de la normativa eclesiàstica sorgida de les reunions dels concilis provincials de la Tarraconense.⁶⁷ De Dret Canònic hi ha un *Sisèn libra del Decret*, de Joan Andreu, i unes *Clementines*, encara que no s’indica quina de les versions i amb quines glosses.⁶⁸

Aquest recorregut per la biblioteca del notari Sabater ens permet intuir un home amb un nivell cultural destacable, per bé que de moment no el

64. J. HERNANDO, *cit.*, 1995, p. 23.

65. Cfr. Sañç CAPDEVILA, «La “Practica dictaminis” de Llorens de Aquileia», *Analeceta Sacra Tarraconensia*, 6 (1930), p. 207-230.

66. Aquest últim podria tractar-se de la *Summa dictaminis secundum utilum Romanae curiae*, de Ricardo Pofi (s. XIII), un extracte de registres dels papes Urbà, Climent i altres, segons diverses referències que trobem a Josep HERNANDO, *Llibres i lectors...*, *cit.*, 1995.

67. Aquest llibre apareix citat també a l’inventari dels béns de Pere de Rajadell, llicenciat en decrets i ciutadà de Barcelona l’any 1396: «*Ítem, un altre libre scrit en pergamí, ab posts, cubert de pell vermella, apellat “Constitucions provincials de Terragona”, ab test e ab glosa*», inventari publicat per Josep HERNANDO, *Llibres i lectors...*, *cit.*, 1995, p. 611-621.

68. *Ibidem*, p. 31.

podem comparar amb altres personatges de la Tarragona del segle XV, ja que hauríem d'establir unes coordenades més àmplies per a poder analitzar diversos grups socials i un nombre més gran d'individus. El punt de partida és l'inventari i la resta de documents que ens han permès conèixer Pere Sabater, del qual podem afirmar també que els seus interessos intel·lectuals es mouen dins dels paràmetres del moment. En la mateixa línia d'investigació, s'han de buscar a les fonts notarials més notícies sobre les biblioteques de la ciutat de Tarragona a la Baixa Edat Mitjana. Amb això podrem arribar a conèixer la incidència de la lectura a la societat i el paper que jugava per a certs grups, dins dels quals, a l'elit, es trobava el notari públic Pere Sabater, intel·lectual amb un peu a la cultura renaixentista. De moment, només tenim un primer esbós a nivell individual del que podria ser un estudi més ampli sobre la difusió de la lectura a la Tarragona baixmedieval. Triar un notari com a exemple i punt de partida no és casualitat, ja que fa de la lectura i, sobretot, de l'escriptura la seva professió.

APÈNDIX DOCUMENTAL⁶⁹

1439, febrer, 7. Tarragona

Inventari dels béns del difunt notari Pere Sabater, ciutadà de Tarragona, ordenat fer per la seva esposa Tecla, per tal de conservar els seus drets.

AHAT, Notaria de Tarragona, caixa 30, *Llibre d'inventaris (1438-1446)*, f. 36-51v.

Inventarium factum per dominam Teclam, uxorem venerabilis Petri Çabaterii, notarii, quondam, notarii civis Terracone, pro conservacione dotis, sponsalicii et aliorum iurium suorum, quod cepit exordium die sabbati, septima mensis febroarii, anno a Nativitate Domini millesimo CCCC^o tricesimo nono, presentibus testibus Petro Miro, argenterio, et Guillelmo Solzina, spaserio Terracone.

En l'escriptori.

Ítem, un *Vita Christi* de paper, de forma major, ab cubertes de fust ab quatre graffets e sobrecubert de pel negra.

Ítem, un libra qui s'apella *Lo libre dels àngels*, de paper, de forma menor ab cubertes de fust sobrecubertades de aluda negra ab dos graffets, qui comença "Al molt honorable".

Ítem, un libre que ha nom *Les pístoles de sent Climent*, de paper ab cubertes de aluda verda angrutades.

Ítem, un libret de pregamí ab cubertes de aluda vermella intitulat *Innocentius de miseria humane condicionis* (f. 45v.).

69. Transcrivim a l'apèndix els ítems de l'inventari en què es fa referència a l'escriptori per ser la part més rellevant per al present estudi. A la resta de l'inventari trobem objectes i elements que eren habituals a la majoria de les cases de l'època, però que ara no ens semblen tan transcendents. Hi afegim, a més, la fórmula inicial del document.

Ítem, un libra de poetria novella de paper, ab cubertes de aluda vermella angrutada, qui comença “Papa, stupor mundi”.

Ítem, un *Aurich contra Fortuna* de paper, ab cubertes de fust sobrecubertades de aluda blava.

Ítem, un libra de paper qui s’apella *Salatiel*, de paper, ab cubertes de pregamí angrutat.

Ítem, un *Boeci de Consolació* en pla, de paper, ab cubertes de aluda engrutada.

Ítem, un libra qui a nom *Valerius Maximus*, de paper, ab cubertes vermelles picades, ab dos gaffets, qui comença “Al molt reverent pare”.

Ítem, un llibra qui ha nom *Alberta*, qui comença “In principio medio” e és de paper ab cubertes de pregamí.

Ítem, un libra de paper ab cubertes de fust sobrecubertades de aluda vermella, ab dos gaffets, qui comença “Cum multorum”.

Ítem, altre libre de pregamí de *Theorica* ab d’altres dictats, ab cubertes de fust e aluda verda.

Ítem, altre libre de paper ab cubertes de aluda angrutada, qui ha nom *Gesta comitum Barchinone*.

Ítem, altre libra de paper ab cubertes de aluda verda angrutada, qui a nom *Summa dictaminis suis transmundi abbatis et alia multa notabilia*.

Ítem, altre libra qui a nom *Istorie Yspanie*, de paper, ab cubertes de aluda groga.

Ítem, altre de paper ab cubertes de aluda agrutada, qui ha nom *Constituciones Provincialium Terrachone*.

Ítem, altre de paper ab cubertes de aluda agrutada de aluda vermella, qui a nom *Papias*.

Ítem, un altre libra de paper ab cubertes de aluda vermella angrutades, qui a nom *Pastoralis Beati Gregorii*.

Ítem, altre libra de paper ab cubertes de aluda blanca, angrutades, apellat *Ussatge de Barchinona*, en pla, e *Constitucions de Cathalunya*. (f. 46)

Ítem, un libra de pregamí, ab cubertes de pregamí, d’estil de letres missives de la cort reyal del temps antich.

Ítem, altre libre de paper ab cubertes de pregamí d’estil de letres missives de la cort reyal.

Ítem, altre libra de paper ab cubertes angrutades de aluda vermella, ha nom *Boateres* (*ratllat*: sobres les notes...).

Ítem, altre libre de paper ab cubertes angrutades ab aluda groga, qui s’apella *Aurora et flores Relondini in simil*.

Ítem, altre libre de paper ab posts (*ratllat*: de fust) cubertes de aluda groga, ab dos gaffets, qui s’apella *Rolondinus de arte notarie*.

Ítem, les *Stòries Troyanes*, de paper ab cubertes de aluda blava angrutada.

Ítem, lo *Sisèn libra del Decret*, de pregamí, ab cubertes de fust e de aluda blava.

Ítem, altre libra de paper ab cubertes de aluda angrutades, intitulat *Magister de Vineis*.

Ítem, un libra, qui s'apella *Actus epistole Alexandri*, e paper, ab cubertes de aluda vermella.

Ítem, altre libra qui s'apella *Clementines*, de paper, ab cubertes de pregamí angrutades.

Ítem, un libra qui comença "Anteque usatici", de pregamí, ab dos gaffets, ab posts cubertes de aluda vermella.

Ítem, lo *Galteri de Glòria inven(...)*, de paper, ab cubertes de aluda blanca angrutada.

Ítem, altre libra qui s'apella *Epistole faraonis*, de paper, ab cubertes de aluda angrutades.

Ítem, altre de paper ab cubertes de fust sobrecubertades de aluda blacha, de *Doctrina de confessar*. (f. 46v.)

Ítem, lo *Boeci de Consolació*, de pregamí ab cubertes de aluda angrutades.

Ítem, un libra de pregamí ab cubertes de aluda vermella angrutada, qui s'apella *Conversatione Yspanie et Calicie*.

Ítem, altre libra qui s'apella *Dictamina magistri Laurencii*, de paper ab cubertes de aluda blanca engrutada.

Ítem, altre libre de pregamí ab posts cubertes de aluda blanca, d'estil de Cort Romana.

Ítem, lo libre *De moribus hominum et super ludo stacorum*, de paper ab cubertes de aluda verda.

Ítem, un libra de actoritats dels libres de Sèneca, de paper ab cuberta de pregamí.

Ítem, un libra de mestre Examènic, appellat *Compendium anime salutem*, de paper ab cubertes de aluda negra angrutada.

Ítem, altre libre appellat *Flumen Aureum*, de paper, ab posts cubertes de aluda vermella, ab dos gaffets.

Ítem, un libra de paper ab cubertes de aluda, appellat *Bon compannus*.

Ítem, altre libra de pregamí ab cubertes de fust de aluda groga, appellat *Petrus de Boateris*, ab quatre gaffets.

Ítem, altre libra de paper ab posts cubertes de pell de cervo, ab dos gaffets.

Ítem, un libre appellat *Aristòtil de secrete secretorum*, de paper, ab cubertes de aluda blanca.

Ítem, un libra de pregamí ab posts cubertes de aluda bermella ab IIII gaffets, appellat *Petrus de Crexensis, super egricoltura*.

Ítem, un libra de pregamí ab posts cubertes de aluda vermella, intitulat *Epistole Senece ad Paulum*.

Ítem, altre libra de paper ab los caps corns de pregamí, ab posts cubertes de aluda vermella, ab V claus bollats a cascuna post, appellat *Suma collectionum Iohan-nis Gallensis*. (f. 47)

Ítem, altre libra de pregamí ab posts cubertes de aluda vermella ab un gaffet, en lo qual és la *Exposició de paternòster e molts altres tractats*.

Ítem, altre libre de paper ab cubertes agrutades, lo qual tracte de medecina, qui comença *Su pulsus est acutum*.

Ítem, altre libra de paper ab cubertes engrutades, tracte de “Ordinacione litterarum”, intitulat *Thomas de Capi*.

Ítem, altre libra de paper ab posts cubertes de luda blanca, intitulat *Formularium e nonulle questiones dominicales*.

Ítem, altre libra de paper ab cubertes engrutades, appellat *Collaciones Patrum*, qui comença “Debitum quo Beatissimo Pape”.

Ítem, altre libra petit de regamí ab posts, en lo qual són les coses següens: “Lecciones deffuntorum”, “Credo in Deum”, “Pater Noster”, “Proverbia Salamonis”, “(...) meditationes Beati Bernardi”, “Sinonima pulcra”.

Ítem, altre libra de pregamí ab posts de fust, en lo qual ha nom *Santoral*.

Ítem, altre libra de paper ab cuberta de pregamí, appellat *Doctrina de Conso-lació*.

Ítem, altre libra de paper cubert de aluda vermella, on són les *Franqueses d'Eviça*.

Ítem, altre libra de paper ab cuberta de pregamí, appellat *Populatio Yspanie*.

Ítem, altre libra de pregamí ab cubertes de pregamí de trobar la Pascha.

Ítem, altre libra de paper ab cubertes de pregamí, hon són les *Constitucions de Terragona*.

Ítem, altre libra de paper antich, en lo qual ha *Ussatges e constitucions de Cat-halunya*, en pla.

(f. 47v.)

Ítem, altre libra de paper ab cubertes de pregamí, en lo qual és la visió que fonch feta en Iherusalem a un hom qui ha nom Sodal.

Ítem, altre libra de paper cubert de pregamí, on és lo tractat d'en Bernat Metge.

Ítem, un libra de paper ab cubertes de pregamí, appellat *Quadripartitio figurarium moralium*.

Ítem, altre libra de paper ab cubertes de pregamí, appellat *Moralium doctrina filosoforum*.

Ítem, altre libra de paper ab cubertes de pregamí, appellat *Dicta filosoforum*.

Ítem, altre libret de paper ab cubertes de pregamí, appellat *Tractatus Retorice*, comence “Scientes”.

Ítem, altre libret de paper ab cubertes de pregamí, appellat *Tractatus Retorice*, comence “Scire debemus”.

Ítem, altre libra de paper ab cubertes de pregamí, en què ha *Art de Retòrica*, qui comença “Memòria en què ha d'altres tractats”.

Ítem, un altre libra de paper ab cubertes de pregamí, appellat *Regimen Sanitatis Magistri Arnaldi de Vilanova*.

Ítem, altre libra de paper ab cubertes de pregamí, hon és la istòria de Paris e Viana.

Ítem, altre libra de paper cubert de pregamí, intitulat *De infancia Salvatoris*.

Ítem, un formulari de contractes de paper cubert de pregamí, intitulat *Formularium astractum aprothocollis seu rogacionibus domini Bernardi de Villa Rubea*. (f. 48)

Ítem, un libra de paper cubert de pregamí, hon és *Liber Sapientie, Iob, Proverbiorum*.

Ítem, un libret de paper cubert de pregamí, appellat *Johannes de Bononia*.

Ítem, altre libra petit de paper cubert de pregamí, appellat *Formularium instrumentorum*, comença “Noverint universi quod ego”.

Ítem, un apistoler de pregamí dominical, comença “Al primer dia, avent finit la fèria quarta après Rams”.

Ítem, un libret de paper cubert de pregamí, appellat *Septem Salmi Francisci Patrarche*.

Ítem, XI sisterns de paper, appellat *Del libra de les dones*.

Ítem, un libra de paper cubert de pregamí, comença *En la taula instrumentum arrarum*.

Ítem, altre libra de paper cubert de pregamí, appellat *La Vedelma*.

Ítem, un diürnal de paper ab posts cubertes de aluda blanca.

Ítem, unes ores de pregamí ab posts cubertes de aluda vermella pintada, ab un scudet de mà d'argent sobredaurat, que són de l'offici de la Verge Maria e de morts.

Ítem, un precia menor e uns tractats de lògica de pregamí e molts d'altres llibres de gramàtica e sotils, de pocha valor.

Ítem, un pes de florins ab balances e tres peces per pesar florins.

Ítem, un taulell per scriura sobre lo qual ha un drap blau de cànem.

Ítem, ha damunt lo dit taulell un canalobra de ferro. (f. 48v.)

Ítem, unes tesores per moquar la canela.

Ítem, uns barnots ab tesores e ganivet.

Ítem, un tinter de plom.

Ítem, un tinter gran de fust domasquí.

Ítem, un tinter de terra gran ab torres.

Ítem, un maçapà ab V parells d'ulleres (*ratllat*: sotils).

Ítem, un vexelet de fust pintat per tenir classa.

Ítem, un piquerol.

Ítem, un faristolet petit de fust.

Ítem, un drap de paret pintat on és la Salutació e la Nativitat.

Ítem, un banch gran ample.

Ítem, un banch ample per dormir.

Ítem, una cadira plegadiça.

Ítem, dos scabels de fust.

Ítem, una bancha per estudiar.

Ítem, un cofret buyt encuraçat e ferrat.

Ítem, un canalobra de ferro ab ses tesores.

Ítem, dos canalobres de coura.

Ítem, altre canalobra de ferro de paret.

Ítem, un tempad.

Ítem, una capceta ab moltes peces de pesar florins.

- Ítem, VIII senalles de palma plenes d'escriptures.
- Ítem, un basalart e ganivet amb ganivet d'argent. (f. 49)
- Ítem, una daga ab sa bayna e guaspa d'argent.
- Ítem, un coltel ab sa bayna e civella e dos platons d'argent.
- Ítem, un bossot ab scachs.
- Ítem, dos cadenats de coura de beates petits.
- Ítem, una tauleta de comptar enguixada.
- Ítem, altre tauleta enguixada.
- Ítem, un bací redon petit e altre gran de lautó ab obatges morischs.
- Ítem, una capça de fust pintada domasquinada.
- Ítem, un pot de terra pintat ab IIII anses.
- Ítem, un stoig de drap clavat en la paret.
- Ítem, uns Envangelis de notaris cuberts de drap brocat daur.
- Ítem, un mirall.
- Ítem, una spasa ab sa bayna.
- Ítem, un broquer.
- Ítem, una cervellera ab galteres.
- Ítem, un faristol de fust gran ab son petge.
- Ítem, unes betes negres sotils.
- Ítem, un bastiment de fusta de finestra.
- Ítem, un capel de palma negra forrat de tela blava.
- Ítem, una anganesa de cuyro vermel.
- Ítem, una maça de ferro.
- Ítem, una taula hon són pintats los mesos de l'any.
- Ítem, dues axes e una podadora. (f. 49v.)
- Ítem, un cadenat ab sa clau.
- Ítem, unes tenalles.
- Ítem, un martell.
- Ítem, una barrina.
- Ítem, un tinter d'estany.
- Ítem, dos sitis de porta, de finestra, de ferro.
- Ítem, una anclusa petita.
- Ítem, un canalobra de ferro.
- Ítem, un caxó sotil ple de ferramenta vella.
- Ítem, un caxó larch per tenir brandons.
- Ítem, un cofret domasquí petit ab albarans.
- Ítem, altre caxó sens cubertor de fust petit.
- Ítem, al cap d'una post, molts troços de ferramenta vella de poch valor.
- Ítem, una stora gran d'espart.
- Ítem, un retalet petit on és la Verge Maria e lo Jesucrist.
- Ítem, dos regles de ferro.
- Ítem, una bayna de ganivetes buyda.

ELS ORÍGENS DE MIQUEL SORELLÓ I LA CALCOGRAFIA A BARCELONA, c. 1600-1725

○ —————
RAFAEL CORNUDELLA I CARRÉ
UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA

Els gravadors i l'arrelament de la calcografia a Barcelona (c. 1600-1714)

El primer nom conegut d'un gravador «en talla dolça» a l'àmbit català és, com se sap, el del frare dominicà Francesc Domènech, del qual coneixem un parell de peces signades –la famosa estampa de la Mare de Déu del Roser i la més petita de sant Antoni–, ambdues de l'any 1488.¹ Però cal recordar també l'estampa anònima amb la imatge del príncep de Viana, per a la qual es pot assenyalar com a *terminus ante quem* l'any 1472, data en què Barcelona va caure en poder del rei Joan II d'Aragó, i que seria per tant el testimoni més antic d'una activitat calcogràfica al nostre país.² Després d'aquests tres exemples, que ens parlen tot just d'un fenomen incert i incipient, la calcografia autòctona sembla que va entrar en un llarg període de virtual silenci, gairebé total, al marge d'hipotètics esforços esporàdics que encara no ens són prou coneguts. El cert és que cal esperar més de cent anys per assistir a la seva «recuperació» i al seu arrelament definitiu. En els primers temps, la xilografia –o, si es prefereix, el gravat en relleu– pre-

1. Sobre fra Francesc Domènech, vegeu Valentín CARDERERA, «Grabado. Hallazgo importante», *Las Bellas Artes* (València, 15 de septiembre de 1858, entrega 14), p. 162-163; Isidoro ROSELL Y TORRES, «Estampa española del siglo XV grabada por fray Francisco Domenec», a *Museo Español de Antigüedades*, t. II, Madrid, 1873, p. 447-464; Martin KURZ, *Handbuch der Ibersichen Bilddrucke des XV. Jahrhunderts*, Leipzig, 1931, p. 4-5 (cat. núm. II i III); José M^o COLL, «Dos artistas cuatrocentistas desconocidos (Pablo de Senis y fr. Francisco Doménech)», *Analecta Sacra Tarraconensia*, XXIV (1951), p. 139-144; Maria Aurora CASANOVAS, «El gravat», a *L'Art Català*, Barcelona, 1958, v. I, p. 126; Joan AINAUD DE LASARTE, «Grabado», a *Ars Hispaniae*, Madrid, 1962, v. XVIII, p. 246-247, 251; i Guy C. BAUMAN, «A Rosary Picture with a View of the Park of the Ducal Palace in Brussels, Possibly by Goswijn van der Weyden», *Metropolitan Museum Journal*, 24, p. 135-151.

2. Vegeu KURZ, *op. cit.*, p. 6-7 (cat. núm. VI); CASANOVAS, *op. cit.*, p. 126; i AINAUD DE LASARTE, *op. cit.*, p. 246.

senta, en canvi, un aspecte més interessant i un material molt més ric, bàsicament en el camp de la il·lustració del llibre, puix que són poques les estampes soltes antigues que s'han conservat. En el període incunable i en els primers decennis del segle XVI, el material gràfic que embelleix el nostre llibre imprès ofereix, dins de la seva modèstia, episodis d'indubtable atractiu i encara no prou ben estudiats, des de Pere Posa fins a les darreres impressions de Joan Rosembach.³ Poc després comencen, però, a manifestar-se en el camp de la il·lustració del llibre els primers símptomes d'una «decadència» que finalment sembla apropar-se al col·lapse, coincidint amb una presumpta crisi de la impremta a mitjan segle.⁴ La sortida d'aquesta crisi i la recuperació de la producció de les impremtes barcelonines no sembla haver comportat, en canvi, una millora sensible i generalitzada de la qualitat en la il·lustració del llibre. En aquest terreny, la segona meitat del segle XVI ens proporciona encara un panorama francament descoratjador,⁵ caracteritzat per l'anonimat més opac, l'adotzenament i l'ús rutinari i sovint indiscriminat dels vells tacs xilogràfics mentre encara fossin útils, a excepció de casos aïllats en què l'impressor obtenia peces de més qualitat –gairebé sempre «d'importació»–, com fou el cas, per exemple, d'algunes produccions de Claudi Bornat,⁶ un dels tipògrafs més pulcres de l'època. També fou excepcional, en aquest període, la presència i la producció de l'impressor Felip Mey a Tarragona, on treballà entre 1578 i 1587 sota la protecció de l'arquebisbe Antoni Agustín: la il·lustració amb multitud de planxes calcogràfiques del famós *Diálogo de las medallas* d'Agustín (Tarragona, 1587) constitueix un exemple isolat i sense continuïtat més

3. Sobre la il·lustració del llibre imprès en aquesta època, vegeu M. KURZ, *op. cit.* (només per al període incunable); James P. LYELL, *Early Book Illustration in Spain*, London, 1926; J. AINAUD, *op. cit.*, p. 251-252 i 267-268; i Joaquim GARRIGA (amb la col·laboració de Marià CARBONELL), «L'època del Renaixement, s. XVI», a *Història de l'Art Català*, Barcelona, 1986, v. IV, p. 154-156. Resulta també imprescindible la historiografia del llibre i la impremta, i especialment el clàssic de Josep Maria MADURELL MARIMON, Jordi RUBIÓ i BALAGUER, *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)*, Barcelona, 1955.

4. Vegeu Manuel PEÑA DÍAZ, *Cataluña en el Renacimiento, libros y lenguas*, Lleida, 1996, p. 80-109, especialment p. 96-97 i 109-111, i ID., *El laberinto de los libros. Historia cultural de la Barcelona del Quinientos*, Madrid, 1997, p. 41-49, esp. p. 43 i 47-48.

5. Cfr. LYELL, *op. cit.*, p. 147-155; CASANOVAS, *op. cit.*, p. 131; i GARRIGA, *op. cit.*, p. 155-156.

6. Vegeu Josep Maria MADURELL I MARIMON, *Claudi Bornat*, Barcelona, 1973.

enllà de la singular iniciativa d'una personalitat d'envergadura com la de l'arquebisbe.⁷

Amb les dades que coneixem podem afirmar, en tot cas, que la «moda» de la il·lustració calcogràfica del llibre –sempre més cara i tènicament més difícil que la xilogràfica– no comença a introduir-se en els llibres dels nostres impressors fins al tombant del segle, entre la darrera dècada del Cinc-cents i la primera del Sis-cents. A partir d'aquest moment comencen a aparèixer petits gravats anònims i de caire heràldic a les portades,⁸ però a mesura que avancem en el segle XVII trobem peces signades i composicions més ambiciosos, més abundants i temàticament variades. És al llarg d'aquesta darrera centúria que es produeix, doncs, l'arrelament definitiu de la calcografia a casa nostra, acompanyat d'una desigual renovació de la xilografia en el camp de la il·lustració del llibre i, sobretot, com a medi de la «imatgeria popular». Cal subratllar, a més, el clar protagonisme dels gravadors nadius en aquesta època, tot i que no hem d'excloure contribucions puntuals de gravadors forans, encara difícils d'avaluar en l'estat actual dels nostres estudis. Des de la fi del segle XVI va arribar, com és sabut, una onada de gravadors ultrapirinencs, originaris sobretot dels Països Baixos, però també de l'àrea francesa, que s'instal·laren per tot l'àmbit peninsular i que durant el primer terç del segle XVII acapararen la major part de la producció calcogràfica. Els que venien no eren precisament els més dotats. Cercaren a les terres hispàniques un mercat amb menys competència, menys exigent, i que oferia en principi bones expectatives. Tanmateix, com subratllava Maria Aurora Casanovas, Catalunya hauria restat al marge d'aquest allau: «*Fos que el públic català es mostrés una mica exigent, o que els fes ombra la competència ja iniciada d'altres noms, el cas és que no arrelaren*

7. Sobre Felip (o Joan Felip) Mey, vegeu la notícia biogràfica a Juan DELGADO CASADO, *Diccionario de impresores españoles (siglos XV-XVII)*, Madrid, 1996, v. I, p. 454-455, amb bibliografia anterior.

8. Heus ací alguns exemples primerencs de llibres impresos a Barcelona amb escuts calcogràfics anònims a la portada, sense cap pretensió d'exhaustivitat: Marco Antonio de CAMÓS, *Microcosmía, y Gobierno universal del hombre cristiano*, Barcelona: en el Monasterio de Sancto Agustín, por Pablo Malo, 1592; Jerónimo de SAONA, *Discursos predicables literales y morales de la Sagrada Scriptura, y questiones positivas, y scolasticas*, Barcelona: Ioan Abello, 1598; Esteban BARELLAS, *Centuria o Historia de los famosos hechos del gran conde de Barcelona don Bernardo Barcino y de don Zinofre su hijo, y otros cavaleros de la Provincia de Cataluña*, Barcelona: Sebastian de Cormellas, 1600.

en el nostre horitzó artístic». ⁹ Ambdues hipòtesis són ben optimistes, però la primera, certament, no es pot mantenir en absolut. Ens hauríem de preguntar, més aviat, si la demanda local de gravat calcogràfic era en aquest moment prou consistent com per a fer viable i assegurar la subsistència d'un gravador professional, dedicat exclusivament o prioritàriament a aquesta ocupació.

Amb tot, no hem de descartar la presència a casa nostra d'algun d'aquests gravadors nòrdics, per bé que la seva estada hagi estat de curta durada o, àdhuc, fugaç. Així, segons Ceán, al principi del segle XVII el francès Pompée Roux –no esmentat per Casanovas– «*se estableció en Barcelona, donde grabó varias láminas de devoción*» i on degué gravar també el frontispici de les *Consideraciones en los Evangelios de los domingos de Adviento*, del P. Fr. Alonso de Cabrera (Barcelona: Lucas Sanchez, 1609), una edició dedicada a Enric Folch de Cardona. ¹⁰ Coneixem, efectivament, el petit frontispici, però no he pogut localitzar cap d'aquestes presumptes estampes de devoció. En tot cas, la brevíssima notícia de Ceán –recollida després sense novetats per altres repertoris– es pot complementar amb altres dades que fan referència sens dubte al mateix gravador i que el situen prèviament a la Provença, concretament a Avinyó: l'any 1600 apareix un petit gravat seu, signat, amb l'escut del col·legi dels notaris d'Avinyó a l'edició dels estatuts d'aquest col·legi (*Statuta Collegii D.D. Notariorum civit. Avenionni*, Ex Typographia Jacobi Bramereau, 1600) ¹¹ i, juntament amb un gravador molt més conegut, l'alemany Matthäus Greuter, gravà a la mateixa ciutat *Les Oeuvres de Lucas Materot..., ou l'on comprendra la manière de bien et proprement écrire*, publicades l'any 1608 (Avignon: J. Brame-reau). ¹² No he pogut verificar encara la presència del gravador francès a

9. CASANOVAS, *op. cit.*, p. 131.

10. Juan Agustín CEÁN BERMÚDEZ, *Diccionario historico de los mas illustres profesores de las Bellas Artes en España*, Madrid, 1800, v. IV, p. 251. Vegeu també Santi TORRAS TILLÓ, *Els ducs de Cardona; art i poder (1575-1690). Una proposta d'estudi i d'aproximació a la història, art i escultura a l'entorn de la casa ducal en època moderna* (tesi doctoral), Universitat Autònoma de Barcelona, 1997, p. 135-137.

11. Vegeu P. PANSIER, *Histoire du livre et de l'imprimerie a Avignon du XIVme au XVme siècle*, t. II, p. 128-129, 168 i 172 (el gravat és reproduït tant a la p. 129 com a la p. 172).

12. Sobre Matthäus Greuter i sobre la seva col·laboració amb P. Roux com a il·lustradors de l'obra del cal·lígraf Lucas Merot, vegeu THIEME-BECKER, XXI, Leipzig, 1922, p. 7-8. Aquesta dada, en canvi, no es recull a la notícia que el mateix THIEME-BECKER dedica a Pompée Roux. Vegeu també P. PANSIER, *op. cit.*, p. 9.

Barcelona per altres fonts, però no és pas impossible que després de la seva etapa avinyonesa hagués treballat, efectivament, a Catalunya.

Tanmateix cal subratllar, un cop més, que la presència puntual de gravats signats amb noms forans a les edicions i impressions barcelonines no implica, en absolut, l'estada d'aquests professionals a casa nostra. Per exemple, el francès Juan de Courbes, instal·lat a Madrid, proporcionà gravats per il·lustrar llibres impresos en altres centres peninsulars com ara Valladolid, Salamanca, Alcalá, Sevilla, Granada i també Barcelona, però –com ha puntualitzat José Manuel Matilla– és raonable suposar que les planxes foren treballades a Madrid i després enviades a aquests altres llocs;¹³ i el mateix cal suposar en el cas del flamenc Juan Schorquens, que també treballà bàsicament a Madrid i que proporcionà, per exemple, el frontispici utilitzat per a la reedició barcelonina del primer tom dels *Peligros y reparos de la perfección y paz religiosa*, del carmelita fray Alonso de Jesús María (Barcelona: Gabriel de Nogués, 1636), i reutilitzat més endavant per a l'edició del segon tom de la mateixa obra (Barcelona: Gabriel de Nogués, 1638).¹⁴ Podríem esmentar, certament, altres exemples similars. Només recordaré ara les il·lustracions a tota pàgina de la *Vida Evangélica y Apostólica de los frayles menores*, del portuguès-americà fray Miguel de la Purificación (Barcelona: Gabriel Nogués, 1641): el volum inclou dues planxes signades pel flamenc Martin Droeshout (o Droeswood); una altra per un «*Petrus Pauli*» que probablement s'ha d'identificar amb un Pauli o Pauwels flamenc; una pel francès Valérien Regnard; una d'anònima i una altra de signada per l'argenter barceloní Antoni Bover. La seqüència de les «aprovacions» ens permet deduir que, en un primer moment, es degué preveure que el llibre s'editaria a Madrid, després a Roma i finalment a Barcelona. Les planxes de Droeshout, Pauli i Regnard estan signades a Roma i duen encara la inscripció amb la llicència romana, el «*Superiorum permissu*»; i una d'aquestes, de Droeshout, està datada el 1639. Quan posteriorment

13. José Manuel MATILLA, *La estampa en el libro barroco. Juan de Courbes*, Vitoria-Gasteiz, 1991, p. 3. Cfr. CASANOVAS, *op. cit.*, p. 131: «L'únic nom que trobem, el del francès Joan de Courbes, no va arribar a fer escola, ni res fa pensar en una estada més o menys llarga a casa nostra.»

14. Sobre Juan Schorquens (Schorkens), vegeu per exemple Ewald M. VETTER, *Die Kupferstiche zur Psalmodia Eucaristica des Melchor Prieto von 1622*, Münster Westfalen, 1972; *Hollstein's Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts, ca.1450-1700*, Amsterdam, 1982, v. XXVI, p. 59-66; i Elena PÁEZ RÍOS, *Repertorio de Grabados Españoles en la Biblioteca Nacional*, Madrid, 1983, v. III, p. 125-129 (núm. 2.009).

l'autor decidí publicar-lo a Barcelona, amb una dedicatòria al rei Joan IV de Portugal i privilegi dels diputats del General de Catalunya, s'hagué de recórrer a un gravador local, en aquesta ocasió al maldestre Antoni Bover, per completar la il·lustració de l'obra.¹⁵ En aquest cas, com en d'altres, és l'itinerari de l'autor (o de l'editor) el que explica la inclusió de làmines signades per gravadors forans en un llibre estampat a Catalunya.

En canvi, al final del Sis-cents podem detectar la presència efectiva d'un gravador forà, extrapeninsular, a Barcelona. Per bé que de moment no la podem documentar amb altres fonts, un petit grup d'estampes signades per Barthélemy Chasse són suficients per a confirmar la seva estada a casa nostra. Entre aquestes podem esmentar-ne una d'al·legòrica amb la Immaculada Concepció inclosa en una obra teològica del jesuïta Francesc Garau (*Deiparae elucidatae ex utriusque theologiae placitis sanctorum patrum et sacrae paginae luminibus ad splendorem*, Barcin.: Ex Typ. Mathevati, apud Iacobum Cays, 1686)¹⁶ [Fig. 1]; una estampa heràldica i al·legòrica que encapçala la dedicatòria al marquès de Leganés –Diego Felipez de Guzman, virrei de Catalunya del 1685 al 1688– de les *Disputationes scholasticae*, del jesuïta Tomàs Muniessa (Barcinone: Iosephi Llopis, 1687),¹⁷ i una altra, la més gran de totes tres, amb la imatge de Santa Eulàlia, que acompanya una súplica de la ciutat de Barcelona al rei Carles II demanant la seva mediació davant el Sant Pare perquè aquest concedís l'ex-

15. Vegeu Rafael CORNUDELLA, «Notes sobre el gravador siscentista Ramon Olivet», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, XIII (1995), p. 226. Martin Droeshout (Droeswood, o Droeswoode) va treballar a Anglaterra, on va gravar el famós retrat de Shakespeare, i posteriorment a Madrid. Vegeu sobre aquest gravador, entre altres, THIEME-BECKER, IX, 1913, p. 572; PÁEZ, *op. cit.*, Madrid, 1983, v. III, p. 276 (núm. 2.279), i Christian SCHUCKMAN, «The Engraver of the First Portrait of William Shakespeare», *Print Quarterly*, VIII, 1 (1991), p. 40-43. Malgrat el que sembla deduir-se de les inscripcions, no es pot excloure que Droeshout gravés les seves planxes a Madrid. Sobre Valérien Regnard (o Regnart), actiu a Roma en aquesta època, vegeu THIEME-BECKER, XXVIII, 1934, p. 85-86. Fray Miguel de la Purificación també va publicar a Barcelona la seva *Relação defensiva dos filhos da India Oriental e da provincia do apostolo S. Thome dos frades menores da regular observança da mesma India* (Barcelona: Sebastiao e Ioao Matheva, 1640), amb un frontispici anònim.

16. Exemplar del llibre a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona, Sign. XVII-4631.

17. Exemplar del llibre a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona, Sign. B.64-2-16. Sobre el marquès de Leganés, vegeu Joan REGLÀ, *Els Virreis de Catalunya*, Barcelona, 1956, 1987, p. 136, 139 i 142.

Fig. 1. Barthélemy Chasse, *Immaculada Concepció* [Barcelona, Biblioteca Pública i Universitària].

Fig. 2. Barthélemy Chasse, *Santa Eulàlia* [Barcelona, Biblioteca Pública i Universitària].

tensió universal del rés de l'ofici d'aquella santa¹⁸ [Fig. 2]. La qualitat d'aquestes estampes no és excepcional, però és força superior als estàndards de la calcografia nadiua coetània, i el gravador hi fa constar en dues ocasions l'*inventit*, indicatiu acostumat d'una «originalitat» que contrasta, encara més, amb la consciència i l'horitzó artístic i cultural dels gravadors locals d'aquesta època. L'autor de les estampes, en fi, caldrà identificar-lo amb aquell Barthélemy Chasse que, immediatament després d'aquest breu i inèdit episodi barceloní, va establir-se des del mateix any 1686 a Marsella, a la Provença, on va desenrotllar una intensa activitat artística, pictòrica sobretot, fins a l'any 1720, en què hi morí víctima de la pesta. Sens dubte, la gran ciutat portuària provençal oferia en aquest moment moltes més possibilitats de treball –i també de reconeixement– a un pintor que Barcelona,

18. Exemplar a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona, Sign. C.240-1-9/55. També es pot atribuir a Barthélemy Chasse la caplletra anònima a la primera pàgina d'aquest fulletó.

i Chasse hi va coincidir i hi va haver de competir amb un pintor català que havia fet la mateixa elecció onze anys abans: el més famós Miquel Serra (o Michel Serre, en la forma afrancesada que ell mateix adoptà).¹⁹

Deixant ara de banda el fenomen de la importació d'estampes a Catalunya –que fins avui no ha estat estudiat d'una manera sistemàtica i que tampoc no pot ser objecte d'especial atenció en aquest article–, cal subratllar que la demanda estrictament local de gravat calcogràfic, no només va consolidar-se, sinó que també va créixer al llarg del segle XVII a Catalunya fins a experimentar un notable dinamisme en els últims decennis. Però l'activitat i les capacitats, ben modestes, dels gravadors nadius foren suficients, en general, per satisfer aquesta mena de demanda. Caldrà, doncs, que des d'ara centrem en aquest àmbit la nostra atenció. Exceptuant el cas dels religiosos que practicaren a casa nostra aquesta tècnica, la condició social majoritària dels gravadors actius a Barcelona al llarg del segle XVII i primers decennis del XVIII fou la de la menestralia. Com a gravadors, però, no constituïen un grup socioprofessional homogeni, compacte i organitzat, ni a Barcelona ni en general a Catalunya. Pertanyien, per contra, a diferents àmbits professionals i a diferents corporacions gremials. Per exemple, el medi dels argenters-orfebres era, donades les evidents afinitats tècniques, particularment propici a la pràctica, com a activitat complementària –i cal subratllar això–, del gravat calcogràfic. De fet, la nostra historiografia artística ha acceptat fins ara que l'aportació dels argenters fou el factor cabdal en l'arrelament i la difusió de la calcografia a Catalunya des del principi del segle XVII. L'assumpció potser és correcta en l'essencial, però sens dubte cal revisar i matisar decididament la imatge esquemàtica que sobre aquest fenomen ens llegà Maria Aurora Casanovas,²⁰ com ja vaig suggerir en un article publicat fa pocs anys en aquesta mateixa revista.²¹ Haurem, doncs, d'identificar els diversos «estaments» professionals i corporacions gremials als quals pertanyien els nostres gravadors.

19. Sobre Barthélemy Chasse, vegeu sobretot Marie Claude HOMET, *La peinture en Provence au XVIIe siècle* (catàleg de l'exposició), Marseille, 1978, i ID., *Michel Serre et la peinture baroque en Provence*, Aix-en-Provence, 1987. Barthélemy Chasse va néixer a Nàpols c. 1659/60, segons ho prova l'acte de les seves esposalles del 1689.

20. CASANOVAS, *op. cit.*, p. 131-139. D'altra banda, encara resulta imprescindible l'article de J. GUDIOL, «Gravadors-argenters catalans», *Pàgina Artística de La Veu de Catalunya* (31-I-1916).

21. CORNUDELLA, «Notes sobre el gravador siscentista Ramon Olivet», n. 14.

Així i tot, continua essent un argenter, el tarragoní Joan Baptista Vilar, qui encapçala la nòmina dels nostres gravadors siscentistes. No se n'ha documentat encara la personalitat amb fonts d'arxiu, però ell mateix es declara «*platero de Tarragona*» en dues de les seves signatures. Els gravats que coneixem de Vilar, compresos entre els anys 1615 i 1623, il·lustren certament edicions barcelonines, però no veig per què hauríem de radicar la seva activitat a Barcelona, com suggeria, en canvi, Ainaud.²² Són pocs: el petit retrat de Santa Teresa, del 1615;²³ el conegut frontispici de l'*Espedicion de catalanes y aragoneses contra turcos y griegos*, de Francesc de Montcada (Barcelona: Lorenzo Deu, 1623); la petita il·lustració al·legòrica, amb la personificació de la Temprança, a la portada dels *Quatre ultims tractats de la selva de sentències*, del canonge Jeroni Ferrer de Guissona (Barcelona: Sebastià de Cormellas, 1623), i el gravat amb la sigla *IHS* (signat i datat el 1623) a la portada del *Flos Sanctorum*, de Ribadeneira (Barcelona: Gerónimo Margarit, 1624). Però cal afegir-hi des d'ara el gravadet heràldic a la portada de *Gobierno moral del alma*, d'Antonio Oliván de Maldonado (Barcelona: Gerónimo Margarit, 1623).²⁴ El repertori de formes decoratives i figuratives explotades per l'argenter-gravador tarragoní procedeix de l'àmbit estilístic del manierisme tardà internacional: la petita figura al·legòrica de la Temprança, per exemple, està basada, amb pocs canvis, en la Vigilància gravada el 1605 per Raffaello Schiaminossi²⁵

22. AINAUD, *op. cit.*, p. 293. Sobre Joan Baptista Vilar, vegeu també GUDIOL, *op. cit.*, i CASANOVAS, *op. cit.*, p. 131-132.

23. El primer gravat conegut per ara de Joan Baptista Vilar és aquest petit retrat de Santa Teresa de Jesús, signat l'any 1615, que il·lustra la portada de la *Relación de la solemnidad con que se han celebrado en la ciudad de Barcelona, las fiestas a la Beatificación de la Madre S. Teresa de Jesus*, de Josep Dalmau (Barcelona: Sebastian Matevad, 1615). Sens dubte està basat, directament o indirectament, en alguna de les versions del retrat de Santa Teresa gravades per Hieronymus Wierix, les quals remetent, d'altra banda, a la famosa *vera effigies* pintada pel P. Juan de la Miseria l'any 1576 a Sevilla. Vegeu Marie MAUQUOY-HENDRICKX, *Les estampes des Wierix conservées au Cabinet des Estampes de la Bibliothèque Royale Albert Ier. Catalogue raisonné, troisième partie (premier fascicule)*, Bruxelles, 1982, núm. 1.921, p. 387 (reprod.: p. 290), i JEAN DE LA CROIX, «L'iconographie de Therese de Jesus Docteur de l'Eglise», *Ephemerides Carmelitae*, XXI, 1-2 (1970), p. 219-260.

24. En el gravat hi figuren les inicials *B. V.* (=Baptista Vilar?) i, sobretot, és estilísticament i tècnicament coherent amb la resta dels gravats signats. Exemplar del llibre a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona, Sign. XVII-03639.

25. El gravat de Raffaello Schiaminossi és reproduït a Sebastian BUFFA (ed.), *The Illustrated Bartsch, 38, Formerly volume 17 (Part 5). Italian Masters of the Sixteenth Century*,

[Fig. 3 i 4]. Després de l'aportació «pionera» de Joan Baptista Vilar comencem a trobar estampes signades amb noms que, amb més o menys seguretat, es poden relacionar amb argenters catalans, documentats a Barcelona o en altres ciutats del Principat. Ara bé, si s'ha de jutjar pel material gràfic conegut fins ara, val a dir que durant la primera meitat llarga del segle la dedicació dels argenters barcelonins a la calcografia fou estrictament ocasional o esporàdica. Si més no, són comptats els exemples que podem esmentar. El *Triunfo del Santo Mysterio de la Vera Cruz de la Villa de Cervera*, publicat l'any 1634 (Barcelona: Sebastián y Jayme Mathevat), duu un gravat signat amb la fórmula abreujada «FR. ES.», potser atribuïble, com proposava mossèn Gudiol, a l'argenter barceloní Francesc Esteve, que l'any anterior havia fet l'examen de mestria.²⁶ Resulta decepcionant, d'altra banda, el cas ja citat d'Antoni Bover, que va fer la passantia l'any 1641.²⁷ De fet, el principal protagonista de la calcografia catalana en el segon quart del Sis-cents, Ramon Olivet, no fou argenter ni procedia tampoc d'aquest àmbit professional.

Fig. 3. Portada dels «Quatre últims tractats de la selva de sentències del canonge» Jeroni Ferrer de Guisfona (Barcelona: Sebastià de Comellas, 1623) amb la personificació de la Temperança gravada per Joan Baptista Vilar, 1623 [Barcelona, Biblioteca de Catalunya].

New York, p. 138, núm. 116 (138). Sobre l'ús de gravats de R. Schiaminossi per altres artistes catalans del segle XVII, vegeu, entre altres, Joan BOSCH I BALLBONA, «Cendres de la pintura: Antoni Rovira i Pau Torrent al retaule de sant Miquel d'Esparreguera (1629-1635)», *Locus amoenus*, 3 (1997), p. 94-95 (esp. n. 58).

26. IMHB, *Passanties*, v. 3, núm. 479. Vegeu també GUDIOL, *op. cit.*; CASANOVAS, *op. cit.*, p. 133; i CORNUDELLA, «Notes sobre el gravador Ramon Olivet», *op. cit.*, p. 225-226.

27. IMHB, *Passanties*, v. 3, núm. 507 (19 octubre 1641), i AHPB, Pere Pau VIVES, *Protocollum*, 1641, f. 574 (21 octubre 1651). Vegeu també, més amunt, n. 14.

Fig. 4. Raffaello Schiaminossi, *Vigilància*, 1605.

esporàdica, però n'hi ha alguns, com els dos Francesc Via, pare i fill, o fins i tot Matias Jener, que s'hi van dedicar més intensament. Francesc Via pare, o «major», passà l'examen de mestria el 10 d'abril de 1641, havent participat abans a la guerra «*acompanyant la bandera de S^a Eularia*» —és prou

La contribució dels argenters barcelonins a la calcografia autòctona cobra, en canvi, una notable importància des de mitjan anys seixanta i al llarg dels últims tres decennis del segle.²⁸ Per exemple, un grapat de llibres impresos a Barcelona entre els anys 1665 i 1669 duen gravats calcogràfics de caràcter heràldic signats per un Macip (amb la fórmula «*Macip ex.*», és a dir, «*excudit*»)²⁹ que hom ha relacionat fins ara amb l'argenter Gabriel Macip, malgrat que es pot identificar més fàcilment amb el seu fill, Sebastià Macip, també argenter de Barcelona, examinat el 1640.³⁰ En aquesta època la majoria dels argenters-gravadors barcelonins ens ofereixen individualment una producció molt limitada en aquest camp, més o menys

28. Vegeu Rosa Maria SUBIRANA I REBULL, *La calcografia catalana del segle XVIII. Dels argenters als acadèmics* (tesi doctoral), Universitat de Barcelona, 1996, esp. p. 177-191, on es revaliden, bàsicament, els punts de vista de M. A. Casanovas sobre el paper històric dels argenters-gravadors catalans.

29. Vegeu CASANOVAS, *op. cit.*, p. 133, i PÀEZ, II, *op. cit.*, núm. 1.271, p. 151. El primer gravat que conec signat per Macip és l'escut que il·lustra el llibre de Joan ALÒS, *In stateram iatricam D. Michaelis Vilar medici valentini criticum apologema* (Barcinone: Ex Typographia Mathevat, 1665).

30. Sebastià Macip, fill de Gabriel Macip, va fer l'examen de mestria el 24 de maig de 1640; vegeu AHPB, Pere Pau VIVES, *Decimum quintum manuale*, 1640, f. 523-524, i IMHB, *Passanties*, v. 3, núm. 495 (23 maig 1640). L'any 1651 Sebastià Macip s'absentà de Barcelona fugint del contagi i, en tornar-hi, s'hagué de reexaminar, l'any 1653.

conegut el seu dibuix al Llibre de Passanties, en el qual es representà orgullosament com a soldat del regiment de la Coronela—, però pel fet que després va treballar fora de la ciutat, en tornar a Barcelona va haver d'examinar-se de nou el 16 de setembre de 1654.³¹ La primera notícia que ens relaciona Francesc Via major amb una activitat calcogràfica fou publicada fa anys per l'infatigable J. M. Madurell. Mitjançant dos lliuraments, escripturats en sengles èpoques (cartes de pagament) del 18 de gener de 1666 i del 6 de setembre de 1667, l'argenter cobrà el preu fet de cent cinquanta lliures per haver treballat dues làmines amb l'arbre genealògic de la Casa dels Cardona «*ab gravadura prima y delicada, segons lo modelo o dibuix se li és entregat*», com es declara en el primer document. El «model o dibuix» l'havia fet prèviament el pintor barceloní Bernat Amorós copiant un original conservat a la biblioteca del convent de Sant Jeroni de la Murtra, i les estampes havien d'afegir-se al llibre ja imprès de Bernat Josep Llobet, *Declaración del árbol de la genealogía y descendencia de los antiquísimos, nobilísimos y excelentísimos vizcondes, condes y duques de Cardona* (Barcelona, 1665).³² Tant el llibre com les planxes foren estampades per Antoni Lacavalleria, un dels impressors més actius del segle i responsable d'una gran part dels llibres il·lustrats d'aquesta època. Per descriure noves il·lustracions calcogràfiques de Francesc Via cal avançar, però, fins a la vuitena dècada del segle, en què desenrotllà una certa activitat en aquest camp, prou decebedora des del punt de vista del valor «artístic»: en podem destacar el gravat que representa la festa organitzada pels argenters de Barcelona amb motiu del nomenament de Joan d'Àustria com a cap del govern, més pel valor històric i anecdòtic que per cap altra cosa, puix que es tracta d'una peça de regust perfectament «popular». Francesc Via major va morir el 1679 i tot seguit, el 17 de juliol del mateix any, feia la passantia el seu fill.³³ En un llibre publicat també el 1679, del caputxí Fr. Fèlix de Bar-

31. AHPB, Pere Pau VIVES, *Protocollum, 1641*, f. 88v (10 abril 1641); IMHB, *Passanties*, v. 3, núm. 499. Vegeu també Manuel TRALLERO, a *Thesaurus /estudis. L'Art als Bisbats de Catalunya, 100-1800*, Barcelona, 1985, p. 291, i ID., *Breu notícia dels Llibres de Passanties conservats al Museu d'Història de la Ciutat*, Barcelona, 1988, p. 18-19.

32. Josep Maria MADURELL, «Las actas notariales certificatorias de la exhibición de antiguos nobiliarios», *La Notaría*, LXXXI (1946), p. 292-328 i 420-440. Sobre Llobet, vegeu també TORRAS TILLÓ, *op. cit.*, p. 349 *passim*.

33. Vegeu TRALLERO, a *Thesaurus /estudis...*, *op. cit.*, p. 291: l'autor apunta que el testament de Francesc Via major es publicà el 23 de juliol de 1679; malauradament no he pogut consultar el document original. Però l'argenter és mencionat ja com a difunt —«*Francisco*

celona (*Instrucción de predicadores*, Barcelona: Joseph Forcada), apareix un retrat de l'autor signat per primera vegada amb la fórmula «*Francisco Via menor*», per distingir-se així del pare. La concurrència d'aquestes dades ens pot ajudar certament a delimitar la respectiva producció calcogràfica del pare i del fill, però la tasca de les atribucions –val a dir que força desagraïda en aquesta ocasió– encara està en bona part per fer.³⁴

En tot cas, Francesc Via menor sembla una personalitat de més pes i entitat «artística» que el seu pare si ho jutgem pels testimonis documentals i per les grans peces d'argenteria obrades al seu taller. Com a gravador va proporcionar els quaranta-quatre aiguaforts amb vistes i retrats que il·lustren la *Ungría restaurada*, de S. Bizozeri (Barcelona: Martín Gelabert, 1687), i unes quantes peces més, la majoria de tema heràldic, per a altres edicions barcelonines. Ara bé, l'activitat calcogràfica de Francesc Via menor sembla cessar, o gairebé, des dels últims anys del segle XVII. Malgrat que continuà treballant com a argenter fins l'any 1722 –el 9 de gener d'aquest any morí a Scala Dei, on s'ocupava de l'obra d'argenteria del sagrari–,³⁵ no coneixem en canvi cap estampa seva que es pugui datar amb certesa el segle XVIII. S'han apuntat altres hipòtesis,³⁶ però em sembla que cal buscar l'explicació d'aquest fet precisament en l'extraordinari èxit professional de Francesc Via com a argenter. Efectivament, com a mínim des del final dels anys vuitanta va assumir, l'un rere l'altre, ambiciosos encàrrecs

Via q(uondam) argenter...» – a l'acta del gremi corresponent a l'examen del seu fill, el 17 de juliol de 1679: vegeu AHPB, Jacint Borràs, *Manual*, 1679, f. 175r-176v, i IMHB, *Passanties*, v. 3, núm. 642 (17 juliol 1679).

34. Per a la catalogació dels gravats dels dos Via, vegeu R. M. SUBIRANA, *op. cit.*, p. 283-313. Vegeu també CASANOVAS, *op. cit.*, p. 136-138 (confont en una de sola les personalitats del pare i el fill).

35. Els treballs i la data de la mort de Francesc Via menor a la cartoixa de Scala Dei estan ben documentats al ms. 1.312 de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona: *Sermones varios del V.P.D. Agustí Massot*, «Obres fetes en Scala Dei per fra Agustí Massot en los sinc anys fou prior, desde lo capítol general de 1721, fins al de 1726», p. 695-705 (f. 361r-366v). El testament de Francesc Via menor, datat a Barcelona el 3 de març de 1720, fou publicat el 20 de gener de 1722: vegeu AHPB, Antoni CASSANY, *Primum librum testamentorum, 1706-1727*, f. 175r-178v (inclou també una carta de Fr. Josep Llobet, datada a Scala Dei el 20 de gener de 1724, adreçada a Jeroni Elias, nebot del difunt Francesc Via). Alguns aspectes del testament ja foren comentats per Santiago ALCOLEA, «Sobre "argenters" barceloneses de los siglos XVII y XVIII», *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos*, VI (Miscelánea en honor de Josep Maria Madurell, II, 1978), p. 259-260.

36. Cfr. SUBIRANA, *op. cit.*, p. 291.

d'argenteria religiosa —entre altres, per a les catedrals de Tortosa, de València, de Vic, de Lleida, etc.—³⁷ que segurament li deixaren menys temps per a la calcografia, al capdavall una ocupació estrictament complementària o «subsidiària» per a un argenter. Amb tot, a l'inventari *post mortem* dels seus béns encara trobem descrites vàries planxes de coure, gravades i sense gravar: «Ítem, vuit planxas de aram gravadas de una part y altre. Ítem, sis planxas del mateix gravadas de una part. Ítem, tres planxas del mateix gravadas de una part de las montañas de Nra Sra de Montserrat. Ítem, trenta-nou planxas petitas de aram sens gravar.»³⁸

Sabem que Francesc Via menor va demostrar certa inquietud cultural i que considerava necessari conèixer «molts arts liberals» per a «la perffeta cognitio y practica» de l'art de l'argenteria,³⁹ i no deixa de ser significatiu que els seus dos grans competidors en el terreny de l'orfebreria monumental barcelonina, en primer lloc Bonaventura Fornaguera i després Joan Matons, s'interessessin com ell, en algun moment de llurs trajectòries, per la pràctica de la calcografia. Bonaventura Fornaguera, nascut c. 1638-

37. No existeix cap estudi monogràfic publicat que aplegui les nombroses dades que es coneixen sobre Francesc Via menor, disperses en una bibliografia que aquí no podem recollir íntegrament. Vegeu, de totes maneres, N. DE DALMASES, D. GIRALT-MIRACLE, *Argenters i joiers de Catalunya*, Barcelona, 1985, p. 146-149 (però s'hi confonen les personalitats del pare i el fill) i el resum biogràfic que proporciona TRALLERO, a *Thesaurus /estudis, op. cit.*, p. 291-294.

38. AHPB, Antoni CASSANI, *Liber inventariorum et encantum secundus, 1711-1727*, f. 124r-125r. L'inventari fou començat el 8 de febrer de 1724.

39. Em refereixo a un episodi prou conegut: l'any 1689 Francesc Via va proposar al consell de la confraria de Sant Eloi que li fos permès impartir ensenyances «als jóvens del estament», tant als aprenents com als fadrins que ho desitgessin, als locals de la mateixa confraria, sobre un conjunt de matèries o «arts liberals» necessàries per a la «perffeta cognitio y practica» de l'art de l'argenteria, com eren l'aritmètica, la geometria, l'arquitectura, el dibuix, l'escultura i la pintura, petició a la qual accedí el consell; vegeu AHPB, Jacint BORRÀS, *Manual, 1689*, f. 325v-328r (16 setembre 1689). Més endavant el mateix consell, reunit el 8 de març de 1690, deliberà sobre la petició que feia Francesc Via «dient si li apareixeria bé de que la present confraria o, particulars de aquella li vullen donar alguna cosa per la ensenyansa que fa tant als fills de confrara com als aprenens», a la qual accedí el consell, acordant que Via fos retribuït «conforme a ell li apareixeria y que el se fassa pagar a aquells qui voldria ensenyar»; vegeu AHPB, Jeroni BORRÀS, *Manual, 1690-1692*, f. 47r-49v. El primer dels dos documents citats ja fou publicat per Santiago ALCOLEA, «La pintura en Barcelona durante el siglo XVIII», I, *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, XIV (1959-1960), p. 207-209.

1639⁴⁰ i examinat l'any 1664,⁴¹ fou també responsable de nombrosos i sovint importants encàrrecs d'orfebreria religiosa⁴² i, quan va morir, l'any 1712, tenia el càrrec de Verguer primer o «*en cap*» de la ciutat de Barcelona.⁴³ Va trobar l'ocasió de gravar a l'aiguafort les il·lustracions heràldiques i un retrat del príncep i duc Alexandre de Bournonville, virrei de Catalunya (aquest signat i datat el 1679), per als *Doze frutos de la muy antigua y illustre casa de Bournonville*, d'Esteve Caselles (Barcelona: Rafael Figueró, 1680),⁴⁴ i més endavant proporcionà també un gravat a pàgina sencera amb sant Raimon de Penyafort per il·lustrar el segon volum de les *Sacrii Supremi Regii Cathaloniae Senatus Decisiones*, de Bonaventura de Tristany (Barcelona: Rafael Figueró, 1688).⁴⁵ Joan Matons es casà l'any 1690 amb una filla de Bonaventura Fornaguera,⁴⁶ amb el qual és possible que hagués fet l'aprenentatge, i va examinar-se poc després, el 2 de març del mateix

40. El 16 de gener de 1699 Bonaventura Fornaguera declara tenir l'«*edat de sexanta anys*» amb motiu d'una súplica al consell del gremi, vegeu AHPB, Jeroni BORRÀS I VINYALS, *Manuale*, 1699, f. 15r.

41. AHPB, Pere Pau VIVES, *Trigesimum nonum manuale*, 1664, f. 493v-494v; IMHB, *Passanties*, v. 3, núm. 596 (29 octubre 1664).

42. Sobre les obres d'argenteria de Bonaventura Fornaguera, vegeu, entre d'altres, N. DE DALMASES, *Argenters i joiers de Catalunya*, op. cit., p. 146, i Manuel TRALLERO, a *Millemum* (catàleg de l'exposició), núm. 421, p. 514-515.

43. ALCOLEA, «Sobre "argenters" barceloneses de los siglos XVII y XVIII», p. 262, comenta l'inventari dels béns de Bonaventura Fornaguera. El testament de l'argenter, del 12 de març de 1712, fou publicat el 16 del mateix mes, vegeu AHPB, Bonaventura GALÍ, *Liber primus testamentorum et codicillorum, 1701-1714*, f. 103v-105r; per a l'inventari i l'encant dels seus béns, vegeu AHPB, Bonaventura GALÍ, *Liber primus inventariorum et encantum, 1701-1712*, f. 233r-240r (inventari, a partir del 17 de març de 1712) i f. 243r-247v (encant).

44. Els gravats d'aquest llibre són registrats per exemple a PÁEZ, op. cit., I, 1983, p. 355, núm. 764.

45. És possible que també s'hagi d'atribuir a Bonaventura Fornaguera l'anònim retrat de Bonaventura de Tristany que il·lustra el primer volum de les *Decisiones Sacri Supremi Cathaloniae Senatus*, Barcelona: Rafael Figueró, 1686, enlloc d'atribuir-lo a Vaquer, que signà el conegut Sant Jordi damunt el mapa de Catalunya que va servir per il·lustrar la mateixa obra. En tot cas, el retrat no em sembla gaire compatible amb els gravats que coneixem signats per Vaquer. Sobre els gravats de B. Fornaguera, cfr. CASANOVAS, op. cit., p. 136, i SUBIRANA, op. cit., p. 178-179.

46. Arxiu de la Parròquia de Santa Maria del Mar de Barcelona, *Llicències Matrimonials*, 1690 (28 gener 1690); AHPB, Joan NAVÉS, *Terdecimum manuale omnium contractuum*, 1690, f. (29 gener 1690).

any.⁴⁷ Seguint els passos del seu sogre, s'interessà també per la calcografia i li coneixem de moment tres gravats dels primers anys d'aquesta mateixa dècada final del segle.⁴⁸ És remarcable que fes constar l'*invenit* –una fórmula que, com és lògic, pràcticament mai no era usada pels gravadors catalans d'aquesta època– en el gravat que representa Sant Llicer *in cathedra* i que il·lustra les *Constitutiones Sinodales Ilerdenses* (Ilerde: Ex editione Iacobi Magallon, 1691), encara més si tenim en compte que el seu gravadet amb l'Anunciació, signat el 1693 (a la portada de la *Canción Real con que se celebra la gloriosísima legacía del Supremo Arcángel S. Gabriel a la Reyna de todo lo criado María*, Barcelona: Rafael Figueró, 1693), no és sinó una còpia simplificada (i invertida) d'una estampa de Francesco Villamena segons original de Mario Arconio: d'un model, per tant, que tenia gairebé cent anys d'antiguitat quan el nostre argenter-gravador se'n va valer.⁴⁹ També sembla haver estat passatjera, doncs, la dedicació a la calcografia del responsable d'obres tan conspícues com l'urna de sant Bernat Calbó de la seu de Vic o com els canelobres de la seu de Mallorca, obrades al seu taller de Barcelona durant els dos primers decennis del segle XVIII.⁵⁰

Al costat d'aquest nucli d'argenters que exerciren el «lideratge» artístic dins el gremi barceloní –hom podria, a més, recordar les estretes relacions entre Francesc Via major i els Fornaguera,⁵¹ o la posterior rivalitat

47. AHPB, Jacint BORRÀS, *Manual, 1690-1692*, f. 44r-46r (2 març 1690); IMHB, *Pasanties*, v. 3, núm. 692 (2 març 1690).

48. Vegeu M. A. CASANOVAS, *op. cit.*, p. 138-139, i R. M. SUBIRANA, *op. cit.*, p. 314-339.

49. Sobre el gravat de Francesco Villamena, vegeu Anna GRELLE, a Luigi FICACCI (ed.), *Claude Mellan, gli anni romani. Un incisore tra Vouet e Bernini* (catàleg de l'exposició), Roma, 1989, núm. 5, p. 133-134.

50. Tampoc no cal citar aquí de forma exhaustiva la bibliografia sobre Matons i les seves obres d'argenteria. Vegeu, però, Agustí DURAN i SANPERE, «L'argenter Joan Matons», a *Barcelona i la seva història. Volum III: L'art i la cultura*, Barcelona, 1975, p. 398-402; Josep Maria MADURELL i MARIMON, «La urna d'argent de Sant Bernat Calvó de la seu de Vich», *Ausa*, 58-59 (1968), p. 25-33; Alba ERRA ZUBIRI, «L'urna de Sant Bernat Calbó (1700-1728)», *Bulletí del MNAC*, 2 (1994), p. 63-71; Joan-Ramon TRIADÓ TUR, «Génesis, desarrollo y vicisitudes en la realización de los candelabros de Joan Matons, para la catedral de Palma de Mallorca», a *Patronos, Promotores, Mecenas y Clientes. Actas Mesa I, CEHA, Murcia, 1988*, Murcia, 1992, p. 565-570; i sobretot l'article de Joan DOMENGE i MESQUIDA, «Una obra excepcional però controvertida: els canelobres de l'argenter Joan Matons», a Aina PASCUAL (ed.), *La Seu de Mallorca*, p. 273-283.

51. Tant Coloma, mare de Francesc (doctor en Filosofia i professor de Lleis), Bonaventura i Ilarion Fornaguera (ambdós argenters), com Francesc Via major eren fills de page-

professional entre Francesc Via menor i Joan Matons—⁵² caldrà considerar, així mateix, el cas de Matias Jener i la seva interessant producció calcogràfica, dins la qual cal destacar evidentment la sèrie de les plantes i vistes del desaparegut palau virregnal, que reproduïxen la traça original de Fra Josep de la Concepció, el famós arquitecte carmelità descalç.⁵³ El nostre gravador pertanyia a un vell llinatge d'argenters —el dels Jener o Gener, que es remunta al segle XVI i es prolonga fins al segle XVIII— en el si del qual es transmeté de generació en generació l'onomàstica preferent de Macià o «Matias». En tot cas, els gravats que coneixem signats amb aquest nom s'haurien d'atribuir, per raons cronològiques, al Macià (Matias) Jener que va examinar-se l'any 1651 i va morir l'any 1684,⁵⁴ i no al seu pare o al seu fill homònims.⁵⁵ El testament i l'inventari *post mortem* dels seus béns ens permeten constatar la posició privilegiada i la condició benestant de l'argenter per comparació amb altres membres del gremi.

En el marc de la vida gremial els densos vincles familiars, amistosos i professionals, i el mateix aprenentatge o «afermament» amb el mestre expliquen la difusió de l'interès per la calcografia entre els argenters, la trans-

sos de la mateixa localitat, Sant Vicenç dels Horts (Baix Llobregat). Les relacions d'amistat entre els Via i els Fornaguera es poden documentar, per exemple, gràcies l'acte entre Francesc Fornaguera i els tutors i curadors d'ell i dels seus germans, i administradors de l'herència del pare, Gabriel Fornaguera: AHPB, Pere Pau VIVES, *Manual*, 1660, f. 259r-261r (inclou el «*Compte del que han pagat los curadors dels pubills Fornagueras comensant als 13 de desembra 1652*», una font bàsica per a documentar els orígens familiars, l'estatus social i la formació de Bonaventura i d'Ilarion Fornaguera). No he pogut esbrinar encara si algun dels Fornaguera va fer l'aprenentatge amb Francesc Via major. Comptem amb varies notícies sobre Bonaventura Fornaguera —publicades per Madurell i altres historiadors—, però la documentació notarial inèdita relativa a aquest argenter encara és molt abundant i demana un estudi sistemàtic.

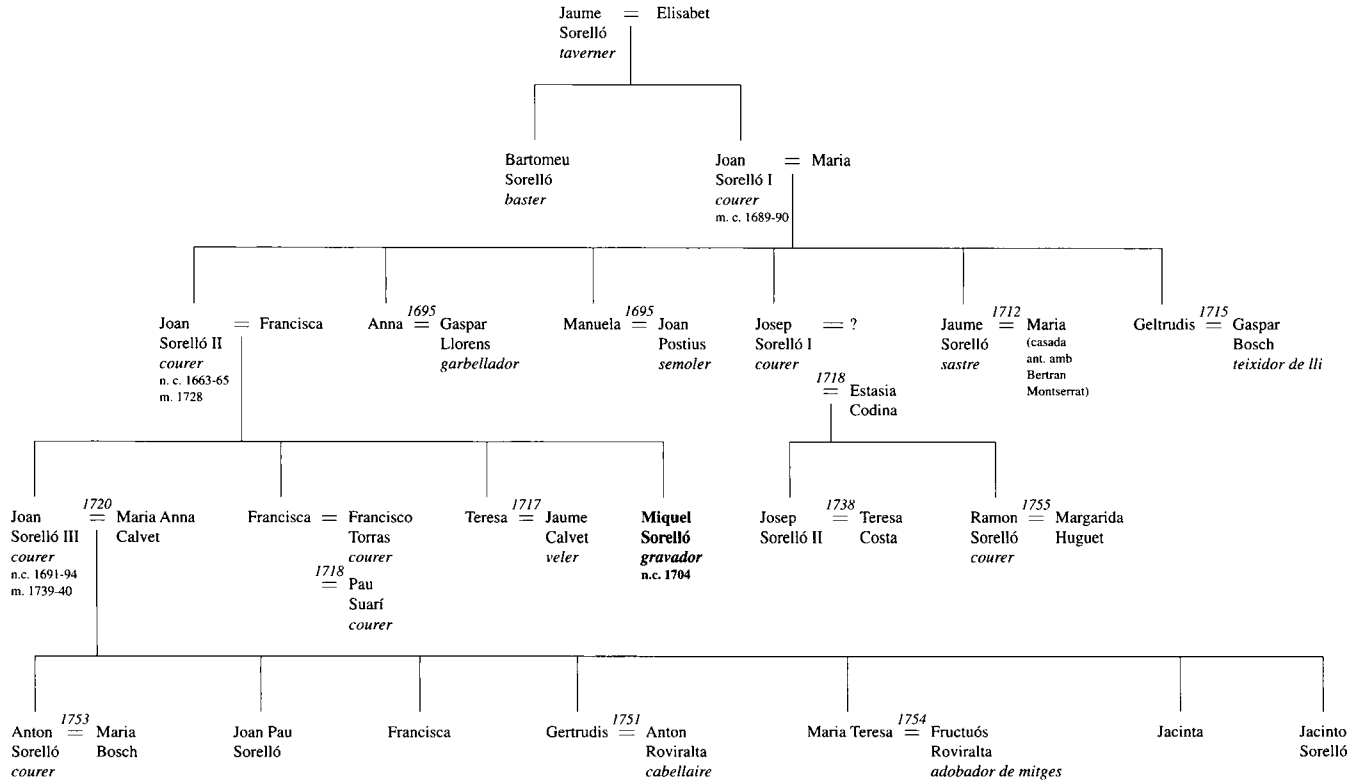
52. Sobre la rivalitat entre Francesc Via menor i Joan Matons, vegeu DOMENGE I MESQUIDA, *op. cit.*, esp. p. 273-274.

53. Sobre els gravats de Matias Jener, vegeu CASANOVAS, *op. cit.*, p. 135-136, i SUBIRANA, *op. cit.*, p. 179-180.

54. IMHB, *Passanties*, v. 3, núm. 547 (26 octubre 1651). El testament de Macià Jener, del 26 de setembre de 1684, fou publicat el 8 d'octubre del mateix any: AHPB, Francesc LLAUDER, *Llibre de testaments, 1665-1712*, f. 108r-115r; vegeu també l'inventari: AHPB, Francesc LLAUDER, *Llibre segon d'inventaris i encants, 1675-1688*, f. 14r-20v (a partir del 26 octubre 1684).

55. SUBIRANA, *op. cit.*, p. 179, en canvi, relaciona els gravats amb el fill homònim, que va examinar-se l'any 1691; vegeu AHPB, Jeroni BORRÀS I VINYALS, *Primum manuale*, 1691, f. 106v-108r, i IMHB, *Passanties*, núm. 358.

ARBRE GENEALÒGIC DE LA FAMÍLIA SORELLÓ

missió i l'intercanvi de coneixements i experiències també en aquest camp. Salvador Serdanya, per exemple, entrà com a aprenent al taller o «botiga» de Francesc Via el 24 de juny de 1690.⁵⁶ No sabem si hi va romandre els sis anys estipulats, però si fos així podria haver iniciat l'activitat calcogràfica sota la guia del mestre. En l'any 1700 i en els anys successius ja trobem Salvador Serdanya –a les actes de les reunions del consell del gremi– entre els aspirants a una plaça de mestre, però no va poder examinar-se fins al 7 d'agost de 1710.⁵⁷ Els gravats signats per aquest argenter queden compresos entre els límits cronològics de 1695 i 1703/4. La seva dedicació a la calcografia va ser, doncs, temporal i anterior a la passantia, però la qualitat de les estampes no desentona en absolut amb el nivell mig de la millor producció autòctona. En el gravat que il·lustra l'*Escudo Montesiano*, de Bonaventura de Tristany (Barcelona: 1703), per exemple, hi copsem fins i tot un remarcable esforç de disciplina «sintàctica» en la conducció del burí. En tot cas, Salvador Serdanya abandonà també l'ofici d'argenter durant els anys de la postguerra per prosperar en el comerç, i a partir del 1719 ja era assentista dels Hospitals Reials de Catalunya.⁵⁸ Em sembla que no ens arrisquem si diem que amb Salvador Serdanya es clou el moment més fèrtil i suggestiu d'aquesta tradició dels argenters-gravadors barcelonins. Després del daltabaix de la guerra de Successió i de la immediata postguerra hi haurà altres episodis protagonitzats per argenters-gravadors que es poden emmarcar encara dins de la mateixa tradició, però l'aportació dels argenters-gravadors tindrà, sens dubte, menys importància relativa en el conjunt de la producció calcogràfica local.

Però, com he subratllat, els argenters no foren pas els únics responsables de la difusió de la calcografia a casa nostra. Hi havia altres grups professionals que per afinitats tècniques o per proximitat amb la cultura gràfica podien ser temptats igualment per la calcografia. Considerada com a

56. AHPB, Jacint BORRÀS, *Manual*, 1690, f. 126v-128r (29 juny 1690). Salvador Serdanya era fill de Miquel Serdanya, blanquer de Barcelona, i de Magdalena.

57. IMHB, *Passanties*, v. 3, núm. 804 (7 agost 1710). Vegeu GUDIOL, «Gravadors-argenter catalans». SUBIRANA, *op. cit.*, p. 370-375, desdobra la personalitat de Salvador Serdanya adduint raons cronològiques –l'existència de gravats anteriors a la data de l'examen de mestria–, i proposa l'existència d'un pare i un fill homònims. Els documents que he consultat contradiuen aquesta hipòtesi.

58. Vegeu, per exemple, AHPB, Miquel CABRER, *Lib. prim. cap. mat. concor. societ. et aliorum diver.*, 1723-1733, f. 664r (17 febrer 1732); la identitat de Salvador Serdanya es pot establir a través d'una abundantíssima documentació notarial.

obra individual, la producció calcogràfica de Ramon Olivet és, sens dubte, la més interessant que ens ofereix el Sis-cents català.⁵⁹ Fill d'un pedrenyaler dels Prats de Rei (Anoia), Olivet va residir i va treballar tant en aquesta localitat com a la ciutat de Barcelona, on va morir l'any 1657. En els documents el trobem qualificat al principi com a pintor, després alternativament com a pintor o com a «gravador» i, en l'últim període, únicament com a «gravador»: la seva trajectòria ens ofereix, doncs, un cas ben singular a la Catalunya del Sis-cents, és a dir, el d'un pintor que treballà simultàniament com a gravador i que finalment es dedicà preferentment o exclusivament al gravat. D'altra banda, estan encara insuficientment documentats els seus treballs com a «*gravador y fabricante de segells*» per a la Generalitat (1638) o el seu treball com a gravador de la Seca de Barcelona (1643).⁶⁰ És prou sabut que el gravat de matrius sigil·logràfiques i d'encunys foren també ocupacions tradicionals dels argenters: el gravat, doncs, en totes les seves aplicacions constituïa en aquest sentit un àmbit de confluència. No he pogut documentar ni identificar cap obra pictòrica d'Olivet, però sí ampliar el catàleg de la seva obra gràfica, que inclou tant xilografies –les que tallà per il·lustrar els *Avisos de padre y Rosario de Nuestra Señora*, de Francesc de Vilalba (primera edició: Lleida, 1628)–⁶¹ com gravats calcogràfics, entre els quals cal destacar un grupat d'ambiciosos frontispicis llibrescos i de retrats. Després de l'únic frontispici, ja recordat, de Joan Baptista Vilar, fou el gravador dels Prats de Rei qui va fer l'aportació autòctona més «original» i més rica a aquesta modalitat característica de la il·lustració siscentista del llibre: la seva insistència obsessiva en la columna salomònica, per exemple, constitueix un preludi genuí del triomf d'aquesta forma en els nostres retaules i en la nostra decoració arquitectònica.⁶²

59. CORNUDELLA, «Notes sobre el gravador siscentista Ramon Olivet», *op. cit.*

60. *Ibidem*, p. 205-206.

61. Es tracta del mateix Francesc de Vilalba, senyor de Guspí i baró de Montmagastre, al qual el canonge Jeroni Ferrer de Guissona va dedicar els *Quatre dels últims tractats de la selva de sentències* (Barcelona: Sebastià de Cormellas, 1623) ja citats a propòsit del gravat de la portada, signat per l'argenter tarragoní Joan Baptista Vilar. L'inventari dels béns de Francesc de Vilalba és citat i comentat a Marià CARBONELL, «Pintura religiosa i pintura profana en inventaris barcelonins, ca.1575-1650», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, XIII (1995), p. 154-156.

62. Ja va cridar l'atenció sobre aquest fet Joan-Ramon TRIADÓ, «L'època del Barroc, s.XVII-XVIII», *Història de l'Art Català*, Barcelona, 1984, v. V, p. 26. Tenint en compte les afinitats estilístiques i tècniques crec que també es pot atribuir a Ramon Olivet un nou fron-

No cal insistir en la prou coneguda familiaritat dels nostres pintors amb un repertori d'estampes d'importació que els proporcionava models a partir dels quals resolien habitualment les composicions pròpies. Es tracta certament d'una pràctica que s'estengué per tot l'àmbit occidental i que era comuna, d'altra banda, a altres oficis artesans o «artístics», com el dels escultors o el dels mateixos argenteres.⁶³ Però aquesta familiaritat no va estimular la pràctica del gravat «original» entre els pintors catalans del Sis-cents. La figura del *peintre graveur*, tal com la caracteritzava Adam Bartsch⁶⁴ i tal com l'ha codificat la historiografia artística, queda ben lluny de l'horitzó bàsicament menestral de la cultura artística local. Els primers exemples clars d'aquesta modalitat a Catalunya no els trobem, de fet, fins a l'època de Francesc Tramulles, ben avançat el Set-cents. El cas d'Olivet encarnava, com acabem de veure, la pràctica simultània de la pintura i del gravat, però no el podem fer entrar sense violència dins de la categoria convencional del *peintre graveur*. Un cop descartada aquesta possibilitat ens podem preguntar, encara, si hi hagué altres pintors que assajaren de manera ocasional la tècnica del gravat a la Catalunya siscentista. Però només sóc capaç de citar per al segle XVII un únic i insignificant aiguafort de tema heràldic signat per Abdon Ricart.⁶⁵ Caldria atribuir-lo a Abdon Ricart I,

típic anònim, més senzill que els coneguts fins ara: el de la *Historia de la fundación de religiosas capuchinas propaganda en España. Vida de la V. M. Angela Margarita Serafina*, del P. Joan Pau Fons (Barcelona: 1649); exemplar a la Biblioteca Universitària de Barcelona, Sign. B.60-5-17. Aprofito també l'avinentsa per afegir dues observacions a propòsit dels models utilitzats per Olivet en els seus gravats. La xilografia amb la Immaculada Concepció que il·lustra el llibre de Francesc de Vilalba és una còpia simplificada d'una Immaculada gravada per Raffaello Schiaminossi segons original de Bernardo Castello (hem citat ja el mateix gravador com a model del gravat de Joan Baptista Vilar que il·lustra la portada del llibre de Ferrer de Guissona); el gravat de Schiaminossi és reproduït a S. BUFFA (ed.), *op. cit.*, p. 85, núm. 36 (222). D'altra part, el retrat de Lluís XIII de França que atribueixo a Ramon Olivet està basat, evidentment, en un model pictòric de Philippe de Champaigne, en alguna de les seves múltiples versions, que Olivet devia conèixer a través d'un gravat; vegeu Bernard DORIVAL, *Philippe de Champaigne (1602-1674). La vie, l'oeuvre, et le catalogue raisonné de l'oeuvre*, París, 1976, v. II.

63. Sobre l'ús de les estampes d'importació com a models per part dels artistes locals vegeu, per exemple, Joan BOSCH, *Els tallers d'escultura al Bages del segle XVII*, Manresa, 1990, p. 143-153, i ID., «Cendres de la pintura: Antoni Rovira i Pau Torrent...», *cit. supra*.

64. Adam BARTSCH, *Le Peintre Graveur*, ed. Wurzburg, 1920, v. I, p. III-IV.

65. Es tracta d'un escut de Girona signat «Abdon, Ricart». L'única prova que conec és a la Biblioteca de Catalunya.

que va tenir el càrrec de pintor de la ciutat de Barcelona i va morir l'any 1691.⁶⁶ De totes maneres, tindríem una nova connexió rellevant entre el món dels pintors i el gravat si, com sembla probable, el pintor genovès Bartomeu Gazan (o Gasan), establert a Barcelona, fos pare o familiar del gravador Francesc Gazan.⁶⁷

Actiu a Barcelona a partir de la penúltima dècada del segle XVII, Francesc Gazan és un nou exponent del «gravador d'ofici» (com anteriorment ho havia estat, a partir d'un cert moment, Ramon Olivet). Sabem que l'any 1688 el gravador i el notari Jaume Bas foren absolts pel rei Carles II de la pena que els pertocava per haver estat acusats de la mort de l'escrivent Jaume Vilaseca,⁶⁸ però aquest greu incident no degué comportar que Gazan s'allunyés gaire temps de Barcelona, puix que els anys immediatament posteriors hi continuava treballant i signant noves planxes. A penes coneixem més documents sobre la seva vida a Barcelona, tret d'una acta notarial dataada el 30 de desembre de 1690 per mitjà de la qual ell i la seva esposa, Victòria, que no tenien descendència, establiren una comunitat de béns.⁶⁹ La seva producció catalana, catalogada per Rosa Maria Subirana, es prolonga com a mínim fins a l'any 1704. L'especialització professional de Francesc Gazan explica que fos un gravador relativament prolífic, però no va comportar, en canvi, resultats qualitius que sobresurtin significativament de la tònica general de la producció nadiua dels gravadors «no especialitzats» més aplicats. Com és habitual en la resta dels gravadors catalans de l'època, la major part dels seus gravats satisfan, sense cap ambició apreciable d'originalitat artística, modestes tasques il·lustratives i decoratives a partir de la vulgarització, de la còpia i el «collage» de models de procedència vària: en més d'una ocasió, per exemple, utilitzà les estampes de Michel Dorigny *d'après* Simon Vouet, molt difoses i explotades igualment pels pintors coetanis (entre altres, les del *Livre de diverses grotesques*, París,

66. Sobre Abdon Ricart I, vegeu S. ALCOLEA, «La pintura en Barcelona durante el siglo XVIII», II, *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, XV (1961-1962), p. 149-151.

67. La possibilitat que Francesc Gazan fos fill de Bartomeu Gazan l'apuntava ja J. M. MADURELL, «Pedro Serra Postius», *Analecta sacra Tarraconensia*, XXIX (1956), p. 350. Sobre Francesc Gazan, vegeu CASANOVAS, *op. cit.*, p. 133-135, i SUBIRANA, *op. cit.*, p. 426-467.

68. Vegeu MADURELL, «Pedro Serra Postius», p. 350, n. 25.

69. AHPB, Francesc SERRA, *Tertium manuale instrumentorum*, 1691, f. 9r-10r i 261v. El document, trobat per J. M. Madurell, és citat i transcrit per R. M. SUBIRANA, *op. cit.*, p. 430-431.

Fig. 5. Francisc Gazan, *Composició al·legòrica amb l'escut d'armes del Virrei Velasco*, 1704.

Fig. 6. Michel Dorigny segons original de Simon Vouet, frontispici del «*Livres de diverses grotesques*» (París, 1647).

1647)⁷⁰ [Fig. 5 i 6]. No sabem encara ni el motiu ni la data exacta de la partença de Francisc Gazan, que després s'instal·là a Madrid, on va reprendre l'activitat calcogràfica, documentada almenys a partir del 1714, any en què apareix un gravat seu segons dibuix original de Fray Matías de Irala amb l'escut d'armes de Juan Pacheco, marquès de Villena, a les *Noticias históricas de las tres provincias del orden de la Santísima Trinidad*, de Domingo López (Madrid: Imprenta Real, 1714).⁷¹ En tot cas, l'allunyament de Francisc Gazan de l'escenari català havia de ser aviat compensat per la producció, encara més adotzenada, d'un altre «gravador d'ofici»,

70. Per als gravats *d'après* Simon Vouet, vegeu les diferents contribucions a Jacques THUILLIER i altres, *Vouet* (catàleg de l'exposició), París, 1990, i a Stéphane LOIRE (ed.), *Simon Vouet. Actes du colloque international, Galeries nationales du Grand Palais 5-6-7 février 1991*, París, 1992, p. 563-572.

71. Vegeu PÁEZ, *op. cit.*, I, 1981, núm. 871-6, p. 409; i *cfr.* SUBIRANA, *op. cit.*, p. 185, 433-434 i 436.

Domènec (Domingo) Pauner I, que treballava a Barcelona com a mínim des del 1707.⁷²

Fins aquí he intentat valorar, encara que sigui d'una manera provisional, la importància que va tenir l'activitat dels argenters-gravadors i dels comptats gravadors «especialitzats» que coneixem en els primers temps de la calcografia autòctona. No pretenc presentar en aquestes pàgines la nòmina completa dels nostres gravadors siscentistes. Hi ha, d'altra banda, noms que encara estan molt poc o gens documentats. Ja mossèn Josep Gudiol tractà d'identificar hipotèticament com a argenters alguns d'aquests noms, però cal admetre que casos com el del gravador Vaquer⁷³ –responsable, entre altres peces, del conegut Sant Jordi sobre el mapa de Catalunya que il·lustra el primer volum de les *Decisiones Sacri Supremi Regii Cathaloniae Senatus*, de Bonaventura de Tristany (Barcelona: Rafael Figueró, 1686)– plantegen encara massa interrogants. La tasca és ingrata, sobretot si tenim en compte la qualitat normalment ínfima de les estampes, però per cobrir aquestes llacunes caldrà investigar altres «estaments» menestrals dedicats també a la manufactura dels metalls, com ara els espasers –que gravaven motius decoratius a les espases– o com ara els calderers i els courers-llautoners –que treballaven de diferents maneres el coure– i també els professionals dedicats a l'estampació, com ara els impressors (anomenats igualment «estampers») o els naipers. Només ampliant d'aquesta manera el camp de la recerca obtindrem una imatge més completa de les procedències i la condició professional dels gravadors i del fenomen, gens rar, de la pràctica simultània de diversos oficis i sovint de diverses aplicacions del gravat de matrius. A les pàgines següents presentaré alguns exemples en aquest sentit. Però alhora cal recordar que resta encara pendent l'estudi seriós del paper dels nostres llibreters, llibreters-impressors i impressors pel que fa a la producció i la circulació de les planxes xilogràfiques i calcogràfiques i, en general, a l'edició, l'estampació, la venda i el comerç del llibre il·lustrat i de l'estampa solta.

72. Sobre Domènec Pauner I, vegeu SUBIRANA, *op. cit.*, p. 505-532.

73. Sobre Vaquer, que normalment signava només amb el cognom –«*Vaquer f.*»– o bé amb la fórmula «*D' Vaquer f.*» o «*D Vaquer f.*», vegeu J. GUDIOL, «Gravadors-argenters catalans», *op. cit.*; CASANOVAS, *op. cit.*, p. 136; Imma SOCIAS BATET, «El contracte dels quatre gravats dels Novíssims, entre l'impressor i gravador Joan Jolis Santjaume i Magí Cases, doctor en teologia», *Pedralbes. Revista d'història moderna*, 13-II (1993) [Tercer Congrés d'història moderna de Catalunya. Actes, volum II], p. 449-462 (esp. p. 454); i SUBIRANA, *op. cit.*, p. 181-182.

Abans de reemprendre aquest argument ens cal, però, subratllar de nou el paper gens desdenyable dels religiosos en la producció calcogràfica local. He iniciat aquest article recordant, precisament, el nom del frare dominicà Francesc Domènec, del final del segle XV. No cal insistir gaire en la importància de les activitats artístiques dels religiosos perquè es tracta d'un fenomen ben antic i general. Els cartoixans fra Lluís Pascual Gaudín i fra Joaquim Juncosa i el cosí d'aquest darrer, el prevere Dr. Josep Juncosa, foren, de fet, els pintors locals més notables del seu temps,⁷⁴ de la mateixa manera que la fama del «tracista» fra Josep de la Concepció, carmelità, avantatjà la de qualsevol altre «arquitecte» o mestre de cases del país.⁷⁵ Però junt amb els noms més emblemàtics, una multitud de religiosos –clergues seculars i sobretot frares, llecs o ordenats– practicaren diverses disciplines artístiques amb nivells molt diferents de dedicació i de capacitat, des de l'autodidactisme més naïf fins a la pràctica «professional» més competent. És clar que aquesta darrera possibilitat s'explica, ben sovint, per la procedència menestral i per un aprenentatge i un exercici professionals previs a la vocació religiosa. També els nostres frares gravadors,⁷⁶ doncs, proveïren bona part de la imatgeria pietosa i de devoció i treballaren per cobrir les necessitats propagandístiques i per il·lustrar les publicacions del seu orde, però no sempre d'una manera exclusiva. És innegable, d'altra banda, que la producció calcogràfica dels religiosos ofereix en general ben pocs

74. Sobre Fra Lluís Gaudin vegeu, entre altres, FRANCISCO PACHECO, *El arte de la pintura* (ed. de B. Bassegoda i Hugas), Madrid, 1990 (*ad indicem*); ANTONIO PALOMINO, *El museo pictórico y escala óptica*, t. III: *El parnaso español pintoresco laureado*, ed. Madrid, 1947, 1988, p. 127-128; i CEÁN, *op. cit.*, t. II, p. 178-180. Sobre els Juncosa vegeu, entre altres, PALOMINO, *op. cit.*, p. 538; CEÁN, *op. cit.*, t. II, p. 354-359; «Tres pintores de Cornudella», *Boletín Arqueológico*, I-4 (Tarragona, 1901), p. 1-8; VICENS FURIÓ, «Els pintors cartoixos Fra Joaquim Juncosa i Fra Manuel Bayeu», *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*, XX (1925), p. 241-246 i 276-280; i MARIÀ CARBONELL, «Juncosa, Joaquim (Cornudella 1631-Escaladei 1708)», a *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, v. 2, p. 379-381.

75. Sobre fra Josep de la Concepció vegeu, entre altres, J. M. MADURELL, «El tracista fray José de la Concepció», *Analecta sacra Tarraconensia*, XXVII (1954), p. 59-99; i CÈSAR MARTINELL, «Un arquitecto eminente del siglo XVII. Fray Josep de la Concepció, "El Tracista"», *Cuadernos de Arquitectura*, 63 (1966), p. 9-14, i ID., *Arquitectura i escultura barroques a Catalunya*, Barcelona, 1961, v. II, p. 95-101.

76. JOSEP GUDIOL I CUNILL, «Art y dialèctica», *Pàgina Artística de La Veu de Catalunya*, 113 (15 febrer 1912), i JAVIER PORTÚS, JESUSA VEGA, *La estampa religiosa en la España del Antiguo Régimen*, Madrid, 1998, p. 39.

valors artístics i qualitatis, però al capdavant és proporcionada als estàndards culturals de l'època i del país.

En el segle XVII cal destacar, sens dubte, la producció calcogràfica (subestimada en l'influent estudi de Casanovas) del benedictí fra Joan Antoni Clement i del mercedari fra Josep Relles. Els gravats que conec signats per Clement ens remeten als darrers anys del sisè decenni i al setè decenni del segle, i s'inclouen dins les categories típiques del frontispici llibresc, la imatgeria religiosa de petit format –per il·lustrar llibres o per circular com a estampes soltes– i l'heràldica. Entre els frontispicis podem citar el de la *Mystica Theologia divi Thomae*, del dominicà fra Tomàs de Vallgornera (Barcinone: Apud Antonium Lacavalleria, 1662), que recombina motius procedents dels frontispicis gravats per Juan de Courbes,⁷⁷ o el dels *Officia propria Sanctorum Religionis Sanctiss. Patriarchae Benedicti* (Barcinone: Apud Antonium Lacavalleria, 1664), basat directament o indirectament en un esquema arquitectònic i decoratiu cincentista; i em sembla que també li podem atribuir el frontispici anònim del *Tribunal Thomisticum*, del benedictí Francisco Crespo (Barcinone: Ex Typographia Antonij Lacavalleria, 1657).⁷⁸ La resta de la seva producció es resol igualment explotant models heterogenis amb un criteri bàsicament funcional, evidenciant el mateix arcaisme i la mateixa falta de discriminació estilística.⁷⁹ El nostre gravador benedictí pertanyia a la congregació claustral tarraconense i segurament caldrà identificar-lo amb el fra Joan Antoni Clement que va ser prior de Sant Pere de Rodes i, des del 1675, abat de Santa Maria d'Amer i de Roses.⁸⁰

77. Vegeu MATILLA, *op. cit.*, núm. 55, p. 96, i núm. 11, p. 81, etc.

78. Exemplar del llibre a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona, Sign. CR-1824.

79. Vegeu CORNUDELLA, «Notes sobre el gravador siscentista Ramon Olivet», p. 227-228, on es reproduceix una estampa de fra Joan Antoni Clement, amb la Immaculada Concepció, signada i datada el 1658.

80. Vegeu, entre altres, F. MONTSALVATGE, *Noticias históricas. Los monasterios de la diócesis gerundense*, Olot, 1904, v. XIV, p. 344-345 i 368; i Reinaldo Mª Bozzo, «Obituario de la Congregación benedictina Claustral des de l'any 1672 fins al 1749», *Catalonia Monastica*, I (1927), p. 110. És Clement qui va gravar l'escut dels Cardona que il·lustra la portada de la *Declaración del árbol de la genealogía y descendencia de los antiquísimos, nobilísimos y excelentísimos vizcondes, condes y duques de Cardona*, de B. J. Llobet (Barcelona: Antoni Lacavalleria, 1665), el llibre que ja he citat a propòsit de l'arbre genealògic gravat per Francesc Via major. Fra Joan Antoni Clement va escriure també un *Modo, y ... de resar lo Psalteri, o Rosari de Maria Santissima Senyora nostra*, que només conec en la segona impressió pòstuma (Barcelona: Rafael Figueró, 1708), la mateixa que registra Aguiló; exemplar a la Biblioteca de Catalunya, Sign. IX-IC3/16.

Observacions no gaire diferents es podrien fer a propòsit dels gravats del mercedari fra Josep Relles, que signà varies planxes a la fi del segle XVII, entre les quals destaca el conegut frontispici del *Bullarium caelestis ac regalis Ordinis B.^{ae} M.^{ae} de Mercede Redemp. Captivorum*, de l'arquebisbe de Tarragona fra Josep Llinàs (Barcinone: Raphaelis Figueró, 1696), d'un gust barroc «plateresc» que resulta francament conservador a aquestes alçades.⁸¹ De vegades, però, la *naïveté* assolia un grau superlatiu, com en el frontispici, gravat per un fra Calbó («*frater Calbo fe*»), del *Certamen Scholasticum*, de fra Tomàs Francés de Urrutigoyti, de l'orde dels menors (Barcinone: sumptibus Raphaelis Figuarò, 1670).⁸² Aquesta modesta «tradició» dels frares gravadors es mantingué viva al llarg del Set-cents. Ara bé, els seus representants de la primera meitat del segle són encara poc coneguts: del carmelita fra Albert Domènech, actiu abans i després de la guerra de Successió, en podem esmentar a penes tres gravats; el darrer, una imatge de sant Bernat Calvó, signat a Vic l'any 1722;⁸³ un fra Francesc de Barcelona, segurament caputxí, gravà (el 1743 o poc abans) l'orla que emmarca un títol de reconeixement dels fills espirituals de l'orde dels frares menors caputxins, segons composició original d'un igualment obscur Bartomeu Chufre;⁸⁴ i un fra Raimon, potser dominicà, signava una estampa l'any 1750, també l'única peça que en coneixem.⁸⁵ En tot cas, en els convents barcelonins i catalans es con-

81. Vegeu PÁEZ, *op. cit.*, v. III, núm. 1788, p. 10; com observa l'autora la làmina del *Monte Carmelo* signada per fra Josep Relles el 1692, que il·lustra les *Obras espirituales* de Sant Joan de la Creu (Barcelona: a costa de Vicente Surià impressor, 1693), és una còpia de la gravada per Diego de Astor. El mercedari fra J. Relles també va gravar per als carmelites descalços la «*milagrosa Imágen de N. S. de Consolación*» que havia estat de Santa Teresa i es venerava al convent de Sant Josep de Barcelona; vegeu l'estampa inclosa al manuscrit de fra Miquel de Sant Josep, *Historia del origen y milagros de la Santa Imagen de N^a Señora de Consolación*, ms. 513 de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona.

82. El frontispici va ser gravat però l'any 1669, puix que aquesta data apareix corregida per 1670. Exemplar a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona, Sign. B.61-1-20.

83. Sobre Fra Albert Domènech, vegeu R. M. SUBIRANA, *op. cit.*, p. 473-474. Als dos únics gravats catalogats per Subirana, dels anys 1712 i 1722, s'hi pot afegir un altre gravat signat «*f. Albert(us) Domenech car sc*» amb una imatge de Sant Tomàs d'Aquino, que il·lustra una publicació de l'any 1690: el *Panegiricum*, de Joan Comellas (Barcin.: Ex Typ. Vincentii Suriá, 1690); el gravat és imprès al revers del full de la portada i per tant no sembla un afegit posterior. Fra Albert Domènech, doncs, hauria començat a gravar ja a la fi del segle XVII.

84. Vegeu SUBIRANA, *op. cit.*, p. 471-472.

85. Vegeu SUBIRANA, *op. cit.*, p. 746.

tinuaren gravant planxes de coure durant tot el segle, anònimes o signades per altres frares.⁸⁶

Per a qui treballaven els gravadors catalans del segle XVII? Com s'editaven i es distribuïen les estampes? És palès que no estem encara en condicions de respondre adequadament aquestes preguntes. Però podem suggerir quin devia ser el procés més normal. El gravador rebia l'encàrrec de part d'aquell qui es feia càrrec dels costos de l'edició. Si es tractava de la il·lustració d'un llibre –per exemple amb un frontispici o un motiu heràldic calcogràfic–, podia ser el mateix autor o bé el «mecenes» de la publicació qui pagava el gravat de la planxa o les planxes; però també podia ser un llibreter o un impressor actuant com a editor, o qualsevol altra persona, institució o corporació, religiosa o civil, que en pagués l'edició. No tenim cap indici que Olivet o Gazan, gravadors «d'ofici», tinguessin ells mateixos cap taller equipat per a l'estampació de planxes calcogràfiques. Era normalment l'impressor o «estamper» qui s'encarregava del tiratge, no només de les planxes xilogràfiques, que es tiren amb la mateixa premsa tipogràfica, sinó també de les planxes calcogràfiques, que es tiren amb un tòrcul i, per tant, a banda de la tipografia. Com a exemple podem esmentar de nou les làmines gravades per Francesc Via major amb l'arbre de la Casa dels Cardona: és el duc, a través del seu tresorer, qui paga el treball del dibuixant, de l'argenter-gravador i finalment de l'impressor que fa el tiratge de les planxes. La distribució o venda del llibre il·lustrat no es diferencia, en principi, de la venda del llibre en general. En canvi, amb les poques dades que en tenim, resulta més difícil la qüestió de la distribució i la venda de l'«estampa solta». Bona part de l'estampa devota era, sens dubte, distribuïda per les mateixes confraries, convents, esglésies i altres centres o institucions religiosos.⁸⁷ El fenomen de la venda ambulat d'estampes tampoc no ha estat estudiat, encara, en el cas català. Però també caldrà investigar més a fons el paper que van tenir la xilografia i la calcografia tant en el negoci de la llibreteria com en el de la impremta a Barcelona i a Catalunya.

86. Vegeu la petita nòmina de frares gravadors que ofereix GUDIOL, «Art y dialèctica», i les següents entrades biogràfiques i catalogràfiques a SUBIRANA, *op. cit.*, p. 747-751 (Fra Francesc Llodrà), p. 974-975 (Fra Josep de Torredembarra) i p. 976-980 (Fra Tomàs de Santa Anna).

87. Vegeu PORTÚS i VEGA, *op. cit.*, p. 88-182. No disposem de cap col·lecció semblant de testimonis per al cas català.

Abans d'abordar la qüestió cal recordar que en aquesta època a Barcelona només els llibreters pertanyien a una corporació gremial, la Confraria de Sant Jeroni dels Llibreters fundada l'any 1553, i tenien el privilegi amb la privativa de l'enquadrernació i de la venda pública del llibre. Una part important de la producció dels impressors era per compte dels llibreters, que actuaven regularment com a editors. Uns quants llibreters disposaren també d'impremta pròpia, però els impressors com a tals no tenien accés al gremi. L'activitat i la iniciativa d'aquests últims, doncs, quedava coartada i en un estat de dependència a causa del privilegi i les ordenances del gremi dels llibreters amb els seus efectes monopolístics; una situació que comportà naturalment la «contrafacció» més o menys sovintejada per part dels impressors i diversos conflictes entre aquests i la confraria dels llibreters, com el virulent plet que s'inicià el 1671 i es va mantenir obert a la Reial Audiència fins l'any 1686. En el curs d'aquest conflicte es plantejà sense èxit la creació d'un col·legi propi dels «stampers» o impressors (1676). Finalment aconseguiren l'aprovació d'unes ordinacions gremials amb el rang de Confraria (1684), però aquestes tingueren una vigència efímera, puix que al cap de pocs mesos foren revocades com a resultat de l'aferrissada oposició dels llibreters. Al capdavall, el món dels impressors no era prou homogeni i no tots els interessos hi coincidien: hi havia impressors, com Antoni Lacavalleria, Jacinto Andreu o Rafael Figueró, que eren propietaris del seu obrador, però també hi havia impremtes com la dels Cormelles, propietat d'un mercader, la del notari reial Josep Forcada, o la dels llibreters Antoni i Baltasar Ferrer. Així, els conflictes entre el gremi dels llibreters i els impressors (*i.e.*, els impressors que no eren a la vegada llibreters) havien de prolongar-se al llarg del segle XVIII, fins que s'aprovaren les ordinacions del 1787, que finalment reunien en un sol gremi els dos oficis.⁸⁸

88. Vegeu M. GONZÁLEZ SUGRAÑES, *Contribució a la Història dels antichs Gremis dels Arts y Oficis de la Ciutat de Barcelona. Volum II: Llibreters. Stampers*, Barcelona, 1918; J. M. MADURELL, J. RUBIÓ, *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)*, *op. cit.*; M. PEÑA, *Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas (Barcelona, 1473-1600)*, *op. cit.*, p. 105-109; Francisco Javier BURGOS RINCÓN, *Imprenta y cultura del libro en la Barcelona del siglo XVIII* (tesi doctoral), Universitat Autònoma de Barcelona, 1993, p. 377-387, i *id.*, «Privilegios de imprenta y crisis gremial. La imprenta y librería barcelonesa ante el privilegio de impresión de los libros de enseñanza de la Universidad de Cervera», *Estudios Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, XV (1997), p. 257-42, esp. p. 262-263 i 266-270.

En el seu estudi ja clàssic, Jordi Rubió i Balaguer subratllà la importància dels «treballs d'assortiment i venda fàcil» com a activitat suplementària als tallers dels nostres impressors: una activitat que podia ser més o menys regular i que en moments de crisi –«en temporades de poca oferta de treballs més importants» i sovint «al marge dels encàrrecs editorials»– podia esdevenir fins i tot un recurs necessari per assegurar la supervivència econòmica del taller.⁸⁹ Dins d'aquest sector de la producció dels impressors s'inclourien els llibres d'assortiment –un seguit d'obres de consum popular i constant a Catalunya des dels segles XV i XVI fins al XVIII o XIX, com ara les *Beceroles*, els *Salms*, els «*Franselms*», els «*Pelegrins*», els «*Partinobles*», les «*Magalones*», els «*Isopets*» o el *Llibre del Roser*, de fra Jeroni Taix, molts dels quals anaven il·lustrats amb xilografies d'aspecte popular–, els petits impresos de *remenderia*, i també treballs més o menys al marge de la tipografia, com ara les estampes, incloent dins d'aquesta categoria també els diversos gèneres dels ventalls, les auques, etc. Aquest fenomen, descrit per Rubió a partir d'un modèlic *corpus* documental referit a l'època incunable i a la primera meitat del segle XVI, es manté, amb perfils en principi similars, durant els segles següents.⁹⁰ Ara bé, pel que fa als segles XVI, XVII i una bona part del XVIII, coneixem encara ben poc l'activitat centrada en l'anomenada «imatgeria popular» i l'estampa devota, si exclouem el cas més conegut i estudiat d'un taller especialitzat com el dels famosos Abadal de Moià.⁹¹

Els inventaris *post mortem* són una de les fonts imprescindibles per estudiar l'equipament i les existències de l'obrador o «botiga» dels impressors. Hi trobem, naturalment, registrades les premses tipogràfiques, que solen ser dues i de vegades més, però també hi trobem habitualment un tòrcul amb el qual s'imprimien les planxes calcogràfiques. Les planxes gravades hi són registrades normalment amb molt poc detall, agrupades sota categories genèriques referides als temes i de vegades als formats. Quan es fa constar la tècnica o el material de què són fetes, veiem que predomi-

89. MADURELL i RUBIÓ, *op. cit.*, p. 81-83.

90. BURGOS, «Privilegios de imprenta y crisis gremial...», p. 265 i n. 23.

91. Vegeu Immaculada SOCIAS i BATET, «Una panoràmica sobre el gravat xilogràfic català del Sis-cents», *D'art*, 20 (1994), p. 281-194. Els estudis sobre imatgeria popular catalana se centren en el segle XIX, com Joan AMADES, *Apunts d'imatgeria*, Barcelona, 1938 (ed. facsímil: 1983), o Montserrat GALÍ BOADELLA, *Imatges de la memòria*, Barcelona, 1999. Amb un altre plantejament, vegeu també Francesc FONTBONA, *La xilografia a Catalunya entre 1800 i 1923*, Barcelona, 1992.

nen clarament les planxes de fusta, per damunt de les planxes de coure o aram, o «fines» com també se'n deia en el llenguatge de l'època. Però això no ens ha de sorprendre: eren sobretot les matrius xilogràfiques les que subministraven el que podríem definir com la imatgeria, la il·lustració i els complements decoratius (caplletres, vinyetes, frisos, culdellànties) «de repertori» en poder de l'impressor, mentre que les planxes calcogràfiques tenien un rendiment més limitat –un frontispici de llibre, per exemple, podia servir per a una sola o per a molt poques edicions– i en la majoria dels casos no eren propietat dels impressors, que es limitaven a fer-ne el tiratge. A l'inventari dels béns de l'impressor Llorenç Déu (mort el 1646), hi figura, a més de les dues premses, «*un tòrcol de fusta*». És evident que l'inventari no és complet, puix que no s'hi descriu l'estoc de «*llibres y stampa*» que, com havia declarat poc abans al testament, constituïen «*la major part de la [seva] asienda*». En tot cas, al costat dels arreus d'impremta i els tipus a penes hi trobem, pel que fa al gravat, «*una sort de planxas de imatges*».⁹² A la primera meitat del Sis-cents Llorenç Déu exemplifica, d'altra banda, la importància de la xilografia als tallers d'alguns dels impressors barcelonins. No només imprimí, sinó que ell mateix tallà i signà diverses matrius xilogràfiques, utilitzades per a il·lustrar llibres i impresos menors –goigs, cobles, etc.– o bé per obtenir estampes soltes.⁹³

Entre els impressors més actius del segle XVII podem esmentar també els germans d'origen occità Pere (mort a la guerra l'any 1645) i Antoni Lacavalleria (mort el 1701), pare i oncle, respectivament, de Joan Lacavalleria i Dulach, l'autor del *Gazophylacium Catalano-Latinum* (Barcinone: apud Antonium Lacavalleria, 1696). Una gran part dels llibres il·lustrats amb gravat, xilogràfic o calcogràfic, editats a Barcelona va sortir precisament de les premses del taller regit per Pere, de primer, i més tard per Antoni Lacavalleria: n'he esmentat alguns a les pàgines precedents. He pogut documentar, d'altra banda, les estretes relacions d'amistat, i no només professionals, que van mantenir els dos germans Lacavalleria i el gravador Ramon Olivet.⁹⁴ Sens dubte ambdós impressors establiren contactes professionals amb altres

92. AHPB, Jaume RONDÓ, *Llibre de testaments, 1638-1649*, f. 98r-101v, i *Llibre d'inventaris, 1638-1649*, f. 173r-176r.

93. Vegeu I. SOCIAS, «Una panoràmica del gravat xilogràfic català del Sis-cents», p. 285-287. Sobre Llorenç Déu, vegeu també DELGADO CASADO, *op. cit.*, v. I, p. 181-182, amb referències bibliogràfiques.

94. CORNUDELLA, «Notes sobre el gravador siscentista Ramon Olivet», p. 207-208. Per a la data de naixement i altres notables dades biogràfiques de Pere Lacavalleria, vegeu tam-

gravadors i, després que morís Olivet, Antoni Lacavalleria estampà amb el seu tòrcul planxes calcogràfiques tallades per fra J. A. Clement, pels Via, etc. L'inventari *post mortem* dels béns d'Antoni Lacavalleria (començat el 1701 i continuat el 1705)⁹⁵ ens dóna una idea de l'envergadura del seu negoci, dedicat no només a la impressió, sinó també a la importació, el comerç i la venda de llibres, desafiant obertament el privilegi dels llibreters agremiats. No sorprèn que en un fullet estampat pels llibreters Antoni i Baltasar Ferrer, en la calor del conflicte, s'acusés de manera especial Antoni Lacavalleria, qui «*en lo mateix carrer de la Llibreria sens ser Llibrater, té un a modo de Magatzem que no pot dir-se botiga privada, sinó pública, y en ella ven tota sort de llibres..., si bé per ser aposento tan públich, y descarat, que noy ha botiga més pública en tot lo carrer*».⁹⁶ Si de manera més o menys «pública» venien llibres, també venien estampes els impressors barcelonins. Cal admetre que l'estoc d'estampes registrat a l'inventari d'Antoni Lacavalleria és més aviat escàs: hi trobem «*vint y quatre raymas entre diferents històrias eó Romances, y estampas de Sants*» i poca cosa més (al costat d'un volum imponent de llibres). Però ens ofereix, en canvi, altres dades interessants. A més de quatre premses tipogràfiques el taller tenia un tòrcul («*un tòrcul usat*») amb el qual es tiraven sens dubte les planxes calcogràfiques, les «planxes fines». Com és freqüent, l'inventari d'Antoni Lacavalleria sembla que registra només planxes de fusta. S'hi consignen «*Trenta lliuras en pes poch més ò menos, de vinyetas diferents*», «*tres planxas de full, de fusta*», «*vint y tres planxas de mitg full, de fusta*», «*tretze planxas de quart, de fusta*», «*quatre calaxos de planxas de octau, de fusta*», «*una caxeta de diferents sorts de armas, de fusta*», i finalment «*las planxas del fra Anselm, del Pelegrí, del llibre del Roser, del Villalba, de las faulas de Isop, y del llunari*»⁹⁷ utilitzades per a il·lustrar aquests llibres populars i de venda fàcil.

bé E. GIRALT I RAVENTÓS, «La colonia mercantil francesa de Barcelona a mediados del siglo XVII», *Estudios de Historia Moderna*, VI (1956-1959), p. 267-268. Sobre Antoni Lacavalleria i la importància de la literatura popular en el seu negoci, vegeu Jaime PASCUAL, «Literatura e imprenta en la Barcelona del siglo XVII (El caso de Antonio Lacavallería)», *El Crotalón. Anuario de filología española*, 2 (1985), p. 607-639, i Pedro M. CÁTEDRA, «Sobre literatura popular del siglo XVII (Impresos d'Antoni Lacavalleria)», a *Estudis de literatura catalana en honor de Josep Romeu i Figueras*, Barcelona, 1986, v. I, p. 241-257.

95. AHPB, Bonaventura TORRES, *Liber tertius inventariorum et encantium*, f. s/n (29 agost 1701 i post.).

96. El fulletó és transcrit a GONZÁLEZ SUGRAÑES, *op. cit.*, p. 198-201.

97. Les planxes «*del Villalba*» fan referència, sens dubte, a la il·lustració dels *Avisos de*

L'impressor Martí Gelabert ens ofereix un altre exemple interessant. En l'última etapa de la seva activitat tingué impremta o «estampa» pròpia, situada davant la Rectoria del Pi.⁹⁸ En el seu inventari *post mortem*, començat el 2 de setembre de 1702,⁹⁹ s'hi descriu tant «*lo aposento de las premsas*», és a dir, de les premses tipogràfiques, com «*lo aposento del tór-col*», equipat per a l'estampació de planxes calcogràfiques. L'obrador disposava, d'altra banda, de material calcogràfic, puix que s'hi registren «*sis planxas entre grans y petitas per fer Conclusiones, de aram*». La il·lustració fastuosa de les «tesis» o «conclusions» acadèmiques fou un gènere ben característic dels segles XVII i XVIII. Els estudiants més rics les feien gravar de vegades per a l'ocasió, però en la majoria dels casos l'estudiant escollia d'entre el fons de l'editor o l'impressor la planxa o les planxes que més li convenien.¹⁰⁰ En el cas català en coneixem sobretot exemplars tardans, del segle XVIII, però aquest inventari ens dóna una mostra tot just a l'inici del segle. A més d'això, el taller de Martí Gelabert disposava de l'habitual repertori de planxes xilogràfiques. Es mencionen «*vuit planxes en foleo de fusta*», «*tretse planxes en quart de fusta*», «*setanta set pecetes petitas de armas de fusta*», «*tres caps de planes de fusta*», «*tres caps de principi, de fusta*», «*sexanta pesas de planxes y armes, de setze, de fusta*», «*dos jochs de pautas, de fusta*» i «*çent trenta tres lletras floridas entre grans, xicas y mitjanseras tot de fusta*».

Les peces xilogràfiques, associades sovint a la imatgeria i a la literatura tradicional o simplement funcionals, tenien una vida llarga: no és rar que el seu rendiment ultrapassés els cent anys, i passaven fàcilment d'una impremta a l'altra. Per aquesta via acumulativa i mitjançant una renovació

padre y Rosario de Nuestra Señora, de Francesc de Vilalba. Fins ara s'han descrit exemplars d'una primera i d'una segona edició (Lérida: en la casa de la viuda Anglada y Andrés Lorenzo, 1628; i Barcelona: Sebastián de Cormellas, 1629-1630). Però aquest inventari, junt amb altres documents, fan pensar en una o més d'una edició del mateix llibre a la impremta dels Lacavalleria. En el cas de les obres populars i de petit format, com aquesta, no és estrany que s'hagin perdut edicions senceres i no estiguin registrades a les bibliografies. Les planxes citades a l'inventari d'Antoni Lacavalleria podrien ser les mateixes gravades per Ramon Olivet, el que em sembla més probable, o bé còpies d'aquestes.

98. Sobre Martí Gelabert, vegeu DELGADO CASADO, *op. cit.*, p. 270-271, amb referències bibliogràfiques.

99. AHPB, Josep MADRIGUERA, *Manual d'inventaris i encants, 1697-1724*, f. 19r-24r.

100. Veronique MÉYER, «Copies et montages dans la gravure d'allégories», *Nouvelles de l'estampe*, 112-113 (1990), p. 5-22. Vegeu també GUDIOL I CUNILL, «Art y dialèctica», *op. cit.*

gradual, els fons xilogràfics van anar creixent en impremtes com la dels Jolis, progressivament abocada a la producció de literatura popular, del plec solt i l'estampa, sense abandonar, tanmateix, la impressió d'obres més cultes i més voluminoses. Després d'haver treballat per a altres impremtes, el fundador del llinatge, Joan Jolis I (Joan Jolis i Santjaume, 1650-1705), s'instal·là pel seu compte al carrer dels Cotoners.¹⁰¹ Després de la mort de Joan Jolis I la impremta fou heretada per la seva vídua, Maria Jolis, que morí intestada, i a continuació pels fills del matrimoni: Joan, Isabel (o Elisabet) i Maria Rosa Jolis. Quan el seu pare morí, Joan Jolis II (Joan Jolis i Oliver) encara era un infant, però abans de la mort de la mare ja es féu càrrec de la direcció del negoci familiar, fins al 1759, data del seu pròpi òbit. En morir la seva germana Isabel, l'any 1770, es va extingir la família, i la impremta va passar a Bernat Pla, que ja l'administrava des de la mort de Joan Jolis II.¹⁰² De manera semblant, dels Pla la impremta passà, ja en el segle XIX, als Verdaguer, i encara amb el nom d'«Hereus de la vídua Pla», es mantingué fins al nostre segle (la continuïtat de la impremta des del segle XVII fins al segle XX permeté, entre altres coses, l'acumulació d'un patrimoni xilogràfic imponent, el gros del qual passà l'any 1987 a la Biblioteca de Catalunya). Com Llorenç Déu en la primera meitat del segle, Joan Jolis I encarna novament la figura de l'impressor-xilògraf. Sens dubte el doctor Magí Cases féu gravar més d'una vegada les representacions dels «Novíssims» associades als seus *Desenganys de l'Apocalipsi*, puix que coneixem diverses variants dels gravats i més d'una edició del llibre. Una d'aquestes sèries està ben documentada: Imma Socias ha publicat el contracte, signat davant de notari el 7 de setembre de 1683, en virtut del qual el nostre impressor es comprometia a gravar, pel preu de vuit dobles d'or, quatre planxes de fusta que li havia lliurat –ja «*pulidas y dibuxadas*»– el

101. Sobre Joan Jolis I, vegeu DELGADO CASADO, *op. cit.*, v. I, p. 348-349, amb bibliografia prèvia. Ha publicat algunes dades biogràfiques inèdites SOCIAS i BATET, «Contracte dels quatre gravats dels Novíssims...», *op. cit.*, p. 449-462, i ID., «Una panoràmica sobre el gravat xilogràfic català del Sis-cents», *op. cit.*, p. 289-291. Vegeu també BURGOS RINCÓN, *Imprenta y cultura del libro en la Barcelona del siglo XVIII*, *op. cit.*, *passim*.

102. AHPB, Francesc FERRAN, *Liber primus inventariorum, 1711-1752*, f. 93r-98r (inventari dels béns de Maria Jolis, començat el 23 d'abril de 1733); Francesc FERRAN, *Primus liber testamentorum, 1711-1764*, f. 423r-425v i 473r-475r (testaments de Joan Jolis II, Isabel Jolis i Maria Rosa Jolis); i Joan COSTA, *Vigesimum quartum manuale, 1770*, f. 9r-13r i 383r-393v (testament i codicil, inventari i encant dels béns d'Isabel Jolis).

doctor Cases.¹⁰³ S'han conservat altres planxes i estampes xilogràfiques signades amb el nom o les inicials de Joan Jolis, que cal atribuir al mateix impressor o al seu fill homònim. L'inventari *post mortem* dels béns de la vídua Maria Jolis, iniciat el 23 d'abril de 1733, revela la importància dels fons xilogràfics i, en menor mesura, calcogràfics, del taller familiar. Com és freqüent aquest disposava de dues premses, «*una de gran y altra de xica*» i també d'«*un tòrcol plantat per tirar laminas finas*». Entre les existències es mencionen en raimes «*diferents sants*», al costat de romanços, goigs i altres impresos i obretes populars que solien anar il·lustrats. Però el més interessant per a nosaltres és el fons de planxes gravades. Dins d'un armari gran de fusta amb vint-i-nou calaixeres es guardaven: «*Primo quinze planxas de full enter de diferents efígies de sants, trenta quatre de mitg full, vint y quatre de quart, vint y quatre en octau, sexanta quatre en setse, sinquant de vint y sinch, todas las planxas de las fàbulas de Isob, vuyt planxas del Llibre del Pelegrí, quinze per lo llibre del Roser, setse de rètuls de Apothecari, diferents planxas del Llibre del Villalba, y del Llunari perpètuu, diferents altres sorts de planxas petites de sants, y de figuras de romanços. Ítem, quatre Abecedaris de lletras floridas. Ítem, tres jochs de guarnicions per conclusions grans, quatre jochs de guarnicions per full petit. Ítem, tres jochs de guarnicions per la passió, y de diferents altres guarnicionetas petites todas las referidas planxas de fusta. Ítem, tres planxas de aram una de full, una de quart, y altra de octau de la efígies de St. Thomàs Aquino. Ítem, dos planxas de aram de mitg full, una de Sta. Catharina, y altra de St. Ramon de Penyafort.*» El fons xilogràfic i calcogràfic dels Jolis s'havia anat formant sens dubte a través de l'adquisició de material més antic –provinent, entre altres, de la impremta dels Lacavalleria– i de les planxes gravades o encarregades pels mateixos Jolis. La catalogació sistemàtica del fons conservat a la Biblioteca de Catalunya i l'estudi paral·lel de les fonts documentals ens permetran conèixer millor aquest procés secular.

He intentat subratllar, fins ara, el paper dels impressors en la producció xilogràfica i calcogràfica autòctona. Caldrà estudiar, també, el sector de l'«estampa solta» en el negoci dels llibreters. No ho puc fer en aquest article. Tenim, en tot cas, alguns indicis que, poc o molt, els llibreters defensaren llurs pretesos drets sobre el mercat de l'estampa i d'altres productes afins, com els ventalls. El 17 de juliol de l'any 1685, per exemple, els cònsols de la Confraria dels Llibreters de Barcelona van donar llicència a dos

103. Vegeu SOCIAS i BATET, «Contracte dels quatre gravats dels Novíssims...», *op. cit.*

estrangers, els saboians Pere Gallart i Joan Bauja (o Baujans) a fi que «*per lo espay de tres mesos del dia present en avant comptadors [poguessin] vendre públicament per la present Ciutat qualsevols papers de dibuix sens prinsipi y stampas de paper tant illuminadas com pera illuminar sens que per part nostra eo de dita confraria dels llibraters vos sia fet impediment algú*». La mateixa llicència fou renovada en diverses ocasions en els anys següents als dos estrangers, dedicats sens dubte a la venda ambulant de l'estampa.¹⁰⁴ Més endavant, el 17 de juliol de 1702, els cònsols de la confraria dels llibreters van actuar contra l'impressor Joan Baptista Altés perquè aquest venia llibres enquadernats, però també perquè feia i venia ventalls de paper. Tot seguit l'impressor demanà l'anul·lació de l'«*empenyorament*» imposat pels cònsols adduint, entre altres coses, que la confraria dels llibreters no tenia cap ordinació que els concedís «*la operació privativament à tot altre de fer ventalls de cartronet, y estampats, o ab differents imatges, figuras y cobles, y també de paper jaspíat*». Si tenien alguna ordinació en aquest sentit, afegia l'impressor, aquesta «*sols concediria à dita Confraria la obra de fer ventalls de paper blanch, y no de altra manera*».¹⁰⁵

Amb el material que coneixem només podem extreure conclusions provisionals. Amb tot, és obvi que la producció i el comerç de l'estampa a Barcelona fou un sector poc desenvolupat. El consum de l'estampa artística de qualitat només es podia satisfer a través de la importació, i en aquest sentit l'àmbit català restà necessàriament en una posició «perifèrica» respecte als grans centres de la cultura artística europea. La producció local, per la seva banda, satisfesia una demanda també bàsicament local i molt poc exigent. Al llarg del segle XVII i els primers decennis del segle XVIII la figura del «gravador d'ofici» sembla encara excepcional. Els argenters van tenir tradicionalment un paper notable pel que fa al gravat calcogràfic, però també hi participaren altres professionals dedicats al treball dels metalls –com veurem tot seguit– o els mateixos religiosos. Els impressors eren normalment els encarregats d'estampar tant la calcografia com la xilografia, i en alguns casos –segurament més dels que tenim documentats– ells mateixos gravaven planxes de fusta. D'altra banda, de la mateixa manera que desafiaren sovint el privilegi dels llibreters pel que fa a la venda pública del llibre, els impressors van tenir també un paper notable pel que fa a l'edició i la venda de l'estampa, sobretot de l'estampa «popular».

104. AHPB, Jeroni GUIU, *Manuale*, 1685, f. 86r-v, 1686, f. 9v-10r, i 1687, f. 96v-97r.

105. IMHB, *Consellers. Processos*, 69b, any 1702, núm. 27. Conec el document a través d'una fitxa manuscrita de J. M. Madurell (AHPB).

Del coure a la calcografia: els orígens familiars i l'entorn de Miquel Sorelló a Barcelona

Com he apuntat, a més dels argenters, hi havia altres oficis, dedicats a la manufactura dels metalls, dels quals també sortiren gravadors calcogràfics. En la primera meitat del segle XVIII sembla que podem identificar a Barcelona almenys un parell o tres de casos, d'una importància històrica molt desigual: Antoni Sabater,¹⁰⁶ que era fill de coure i va pertànyer tant al gremi dels couers com al dels espasers; Miquel Sorelló,¹⁰⁷ que aprengué l'ofici de coure a l'obrador familiar i després viatjà a Roma per perfeccionar-se en l'art del gravat, i probablement també Ignasi Pons, un altre membre del gremi dels espasers, si l'identifiquem amb el gravador del mateix nom.¹⁰⁸ A les pàgines que segueixen aportaré noves dades sobre la procedència de Miquel Sorelló i sobre el seu entorn.

Els oficis del coure, especialment el de calderer, presenten afinitats òbvies amb la calcografia. Tal com ha remarcat Marianne Grivel per al cas de París, alguns gravadors sorgiren precisament d'aquest medi professional. L'exemple més cèlebre és el de Claude Mellan, que era fill d'un calderer d'Abbeville i tingué un germà que treballà igualment com a calderer a París; però també es pot recordar Nicolas-Henri Tardieu, fill d'un mestre calderer del *quartier* de Saint-Jacques-du-Haut-Pas.¹⁰⁹ El gravador calcogràfic se serveix d'una planxa o làmina de coure que habitualment era proporcionada per un calderer (en francès, un *chaudronnier*). Batre el coure era un dels procediments bàsics del calderer, dedicat sobretot a la fabricació de calderes, perols o brasers, però també capaç d'aplanar i preparar la planxa que necessitava el gravador. Com a París o a Roma, cal suposar que també a Barcelona devia ser usual el tracte entre el calcògraf i el calderer. De moment no sé esmentar cap gravador català d'aquesta època que procedís

106. Sobre Antoni Sabater, vegeu R. M. SUBIRANA, *op. cit.*, p. 376-407.

107. Sobre Miquel Sorelló, vegeu SUBIRANA, *op. cit.*, p. 565-602 (on no s'identifiquen, però, els orígens familiars del gravador), i Rafael CORNUDELLA i CARRÉ, *El gravador català Miquel Sorelló a Itàlia. Estudi biogràfic i catàleg de la seva obra* (tesi doctoral dirigida per R. Bassegoda i Hugas), Universitat Autònoma de Barcelona, 1998. La segona part de l'article que llegiu prové d'aquesta tesi, amb alguns aspectes reelaborats i ampliat.

108. Sobre Ignasi Pons, vegeu R. M. SUBIRANA, *op. cit.*, p. 495-498.

109. Marianne GRIVEL, *Le commerce de l'estampe à Paris au XVIIe siècle*, París, 1986, p. 15. Sobre Claude Mellan, vegeu també Luigi FICACCI (ed.), *Claude Mellan, gli anni romani. Un incisore tra Vouet e Bernini* (catàleg de l'exposició), Roma, 1989.

del medi dels calderers. Però tampoc no hem de perdre de vista el medi professional dels courers (en francès, els *dinandiers*), que practicaven les operacions del buidatge, el torneament i la forja del coure i el llautó i que fabricaven una altra mena d'objectes, com ara morters, candelers, palmatòries, tinters, campanetes o aixetes. A Barcelona, aquestes dues especialitzacions del coure pertanyien a diferents corporacions gremials. L'ofici de calderer estava tradicionalment enquadrat en el gremi o confraria de Sant Eloi dels Ferrers,¹¹⁰ mentre que els courers-llautoners s'havien unit a la confraria de Sant Esteve dels Freners.¹¹¹

El llinatge barceloní de courers en el si del qual va néixer Miquel Sorelló es remunta a la meitat del segle XVII. El seu fundador, l'avi del nostre gravador, era fill del taverner Jaume Sorelló i d'Elisabet. De Jaume Sorelló sabem que el 12 de maig de 1625 va llogar, pel període de tres anys, una casa amb dues portes exteriors a la plaça de l'Oli i al carrer d'en Tarascó:¹¹² la notícia ens situa ja molt a prop de les coordenades urbanes dins les quals es desenrotllarà la nostra història. Jaume Sorelló i la seva esposa ja havien mort quan, el 18 de novembre de 1648, se signà davant de notari el contracte d'«afermament» en virtut del qual el seu fill Joan entrà com a aprenent a casa d'un courer anomenat Macià Salla o Sala («*Mathias Salla*»). L'aprenent tenia llavors quinze anys i actuaren com a fidejussors de la seva promesa el seu germà Bartomeu Sorelló, jove baster, i un tal Lluís Major, també baster.¹¹³ Cal recordar aquí que a Barcelona l'ofici dels basters estava enquadrat dins la confraria dels «esteves freners», que, com ja sabem, comprenia igualment els courers. El nostre Joan Sorelló es casà, en data desconeguda, amb Maria. Els fills d'aquest matrimoni foren Joan Sorelló «menor» –o Joan Sorelló II, com el denominaré per evitar confusions– i Josep Sorelló, ambdós courers; Jaume Sorelló, sastre; Anna –que l'any

110. Vegeu Agustí DURAN i SANPERE, *Barcelona i la seva història. Volum II: La societat i l'organització del treball*, Barcelona, 1973, p. 386-393.

111. Vegeu DURAN i SANPERE, *ibidem*, p. 359-361, i Pedro MOLAS RIBALTA, *Los gremios barceloneses del siglo XVIII. La estructura corporativa ante el comienzo de la revolución industrial*, Madrid, 1970, p. 81-86. També ofereix notícies sobre els courers-llautoners barcelonins del segle XVIII Alfredo SAENZ-RICO URBINA, «El Gremio de Latoneros de Barcelona y su participación en la obra de los Capiteles de bronce de la Santa Capilla del Pilar de Zaragoza (1766-1771)», *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos*, VII (1979), p. 299-314.

112. AHPB, Antoni MASCLANS, *Manual, 1625*, f. s. n. (12 maig 1625).

113. AHPB, Pere Pau VIVES, *Vigesimum tertium manuale, 1648*, f. 1464v-1466v.

1695 es casà a Santa Maria del Mar amb el garbellador Gaspar Llorens-;¹¹⁴ Manuela –casada el mateix any 1695 amb el semoler Joan Postius–¹¹⁵ i Geltrudis –casada l’any 1715 amb Gaspar Bosch, teixidor de lli.¹¹⁶ Dues branques de la família, encapçalades per l’hereu, Joan Sorelló II, nascut pels volts del 1663-1665, i pel seu germà Josep, nascut pels volts del 1668-1669 o del 1675-1676, van continuar l’ofici de courer.¹¹⁷ Aquest darrer no sembla que arribés mai a tenir botiga pròpia i no s’examinà com a mestre courer fins a l’any 1725, a una edat avançada.¹¹⁸ També sabem d’ell que havent enviduat d’una esposa anterior, de la qual desconeixem el nom, es tornà a casar, el 22 de febrer de 1718, amb Estasia Codina.¹¹⁹ Els fills de Josep i Estasia foren també courers: Josep Sorelló II, que l’any 1738 es casà amb Teresa Costa,¹²⁰ i Ramon Sorelló, que el 1755 va contreure matrimoni amb Margarida Huguet.¹²¹ L’altre fill de Joan Sorelló I, Jaume, era «jove sastre» quan, el 31 de gener de 1712, es casà amb Maria, vídua de Bertran Monserrat, mosso de cavalls.¹²² Joan Sorelló I, el fundador del lli-

114. Arxiu Parroquial de Santa Maria del Mar [APSM], *Expedients matrimonials*, 1695, núm. 13. El matrimoni se celebrà el 23 de gener. Gaspar Llorens era fill de Bernat Llorens, pescador, i de Caterina. Tots eren veïns de la parròquia de Santa Maria del Mar.

115. APSM, *Expedients matrimonials*, 1695, núm. 231. Matrimoni celebrat el 20 de novembre. Joan Postius, semoler, era fill del pagès Joan Postius i de Magdalena. Tots eren veïns de la mateixa parròquia.

116. APSM, *Expedients matrimonials*, 1715. El matrimoni se celebrà el 10 de juny. Gaspar Bosch era fill d’un altre teixidor de lli, Baltasar Bosch, i de Maria.

117. Les dates de naixença de Joan Sorelló II i de Josep Sorelló I es poden deduir a partir de les edats consignades a les llistes que el gremi elaborava per al cadastre personal. Amb les precaucions necessàries, puix que hi són freqüents les contradiccions, vegeu IMHB, *Cadastre personal*, any 1724, etc.

118. Josep Sorelló I va passar l’examen de mestre courer el 31 d’octubre de 1725. Vegeu IMHB, *Gremis*, 36-60.

119. APSM, *Expedients matrimonials*, 1718. Estasia Codina era filla d’Enric Codina i de Maria Àngela, difunts. Els dos contraents eren veïns de la parròquia de Santa Maria del Mar.

120. APSM, *Expedients matrimonials*, 1739. El matrimoni se celebrà el 27 de desembre de 1738 [1739]. Teresa Costa era filla de Jaume Costa, mestre sabater, i de Maria, ambdós vivint i veïns de la parròquia de Santa Maria del Pi.

121. APSM, *Expedients matrimonials*, 1755. Margarida Huguet era filla de Nicolau Huguet, teixidor de llana, i de Maria Tarascó, difunts. Els dos contraents vivien a la parròquia de Santa Maria del Mar.

122. APSM, *Expedients matrimonials*, 1712. Maria Monserrat, vídua de Bertran Monserrat, era filla de Josep Serra, sabater, i d’Agnès (Ignes), difunts. Ambdós contraents eren veïns de la parròquia de Santa Maria del Mar.

natge de courers, va morir probablement vers el 1689-1690 o poc després, puix que des del 1690 el seu nom ja no apareix entre els mestres assistents als consells de la Confraria de Sant Esteve dels Freners.¹²³ En tot cas, ja havia mort quan es casà la seva filla Anna, el 23 de gener de 1695.

Ja feia algun temps que Joan Sorelló II era mestre courer quan, en morir el pare, es va fer càrrec de l'obrador familiar. De moment no puc determinar en quina data es va casar amb Francisca,¹²⁴ de la qual no sabem el cognom patern. El testament de Joan Sorelló II, atorgat davant del notari Antoni Riera el 16 d'octubre de 1721, és precisament el document fonamental i inèdit que vincula el nostre Miquel Sorelló amb aquest llinatge.¹²⁵ El testador hi esmenta dos fills i dues filles: el primogènit Joan, courer, Miquel, «*jove courer, de edat de alguns 16 anys*», Francisca i Teresa. L'hereu, Joan Sorelló III, nascut pels volts del 1691-94, s'havia casat feia poc, l'1 d'abril del 1720, amb Marianna (o Maria Anna), filla de Josep Calvet, veler, i de Geltrudis.¹²⁶ Francisca fou muller, en primeres núpcies, del courer Francisco Torras, que havia mort l'any 1717,¹²⁷ i en segones de Pau Suarí, igualment courer, amb qui s'havia casat el 12 d'abril de 1718.¹²⁸ L'altra filla de Joan Sorelló II, Teresa, havia contret matrimoni l'any 1717 amb el veler Jaume Calvet,¹²⁹ germà de la Marianna que, com acabem de veure, havia d'esdevenir l'esposa de Joan Sorelló III.

123. IMHB, *Gremis*, 36-33, *Llibre de Concels y exàmens de la Confraria del Protomàrtir Sant Esteve dels freners de la present Ciutat, 1688-1722*.

124. L'Arxiu parroquial de Santa Maria del Mar, on es devia casar, no conserva els expedients matrimonials anteriors al 1693, i tampoc no he localitzat els capítols matrimonials.

125. AHPB, Antoni RIERA, *Últim llibre de testaments, 1709-1747*, f. 22r-228v.

126. APSMM, *Expedients matrimonials, 1720*. Els capítols matrimonials s'havien signat el 26 de març del mateix any. Vegeu AHPB, Antoni RIERA, *Quartus liber capitulorum matrimonialium, 1713-1723*, núm. 23 (26 març 1720).

127. AHPB, Antoni Cassani, *Primus liber testamentorum, 1706-1727*, f. 134r-135v (30 abril 1717), testament de Francisco Torras, courer, publicat el 4 de maig de 1717. El testador elegeix com a marmessors la seva muller Francisca, el seu sogre Joan Sorelló i el seu germà Domingo Torres, veler. Institueix hereva universal la seva esposa, «*ab pacto, y condició que hage de disposar entre vius, o en sa última voluntat, à favor de Jacintho infant de edat de un mes cumplert, fill comú, á mi, y á dita Francisca caríssima muller mía...*»

128. APSMM, *Expedients matrimonials, 1718*. Pau Suarí, jove courer, era fill de Pere Suarí, pagès de Cardedeu, i de Maria.

129. APSMM, *Expedients matrimonials, 1717*. Els capítols matrimonials foren signats el 22 de maig de 1717. Vegeu AHPB, Antoni RIERA, *Tercius liber capitulorum matrimonialium, 1708-1717*, núm. 92.

L'Arxiu de Santa Maria del Mar, la parròquia on residia la nostra família de courers, sofrí la devastació del 1936 i malauradament es perderen gairebé tots els llibres de baptismes. Però a través d'altres fonts documentals es pot determinar amb una aproximació satisfactòria la data de naixement de Miquel Sorelló, fins ara problemàtica. Com acabem de veure, en el testament del pare es diu que Miquel Sorelló tenia l'edat d'uns 16 anys, la qual cosa ens permet situar la data del naixement pels volts del 1704-1705. Segons una declaració feta a Roma l'any 1750, el nostre gravador tenia llavors l'edat de 46 anys, dada que ens remet als anys 1703-1704 com a data del seu naixement.¹³⁰ Aquestes informacions, força fiables, les podem complementar amb les que ens ofereixen les llibretes de comunions pasquals –els *Stati d'Anime*– de les parròquies romanes en les quals va residir el gravador. En aquests registres són freqüents els errors quan s'hi consignen les edats, però en el cas de Sorelló, quan són compatibles amb les ja esmentades, apunten també de manera concurrent cap a una data de naixença vers els anys 1703-1704.¹³¹ Així doncs, el naixement del nostre gravador s'ha de situar amb tota seguretat entre els anys 1703-1704, i amb més probabilitat en l'any 1704.

Joan Sorelló II va morir el 1728 i el seu testament, amb un important codicil dedicat al fill Miquel que comentaré més endavant, fou publicat el dia 15 de maig d'aquell any. La seva casa i «botiga» de courer del carrer de la Bòria quedà en mans del primogènit Joan, que hi va residir i treballar també fins a la seva mort. Joan Sorelló III va ordenar el 18 de desembre de 1739 les seves darreres voluntats, i ja havia traspassat quan, el 17 de gener de 1740, es féu l'inventari dels seus béns.¹³² En el testament esmenta dos fills i quatre filles: Anton, Joan Pau, Francisca, Gertrudis (o Geltrudis), Maria Teresa i Jacinta, i finalment un «pòstumo, que dita muller mia

130. Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores (Madrid), *Santa Sede*, leg. 313: *Resumen de las declaraciones, que han hecho todos los Españoles, que se hallan en Roma en el presente año de 1750...*, p. 181.

131. Archivo del Vicariato (Roma), S. Lorenzo in Damaso, *Stati d'Anime*, 1726-1729, i S. Nicola in Arcione, *Stati d'Anime*, 1730-1740 i 1742-1750.

132. AHPB, Miquel CABRER, *Liber secundus testamentorum*, 1728-1778, f. 49v-52r, testament atorgat el 18 de desembre de 1739 i, sorprenentment, no publicat fins al dia 9 de gener de 1752, quan havien transcorregut molts anys des de la mort del testador. Era difunt, evidentment, quan es començà l'inventari *post mortem* dels seus béns, el 17 de gener de 1740. Vegeu AHPB, Miquel CABRER, *Liber tercius capitulorum matrimonialium, concordiarum et aliorum diversorum*, f. 112r-115r.

aporta en lo ventre». Devia sobreviure, puix que la mare, Marianna, en el testament, atorgat el dia 21 d'abril de 1752,¹³³ esmenta entre els seus fills un Jacinto Sorelló. En canvi, ja no hi apareix la filla Francisca, que devia haver mort, doncs, abans d'aquesta data. Amb motiu de la defunció de la seva mare, el mes de maig del 1752 el consell del gremi autoritzà que s'examinés Anton Sorelló, l'hereu, que esdevingué així mestre courier.¹³⁴ El dia 1 de març de 1753 Anton Sorelló signava els seus capítols matrimonials amb Anna Maria, filla de Salvi Bosch, ferrer i ciutadà de Vic, i de Clara Bosch i Mas, ambdós cònjugues difunts.¹³⁵ Un dels dos testimonis d'aquest acte notarial fou precisament el gravador Antoni Sabater («*Antonius Sabater, grabator*»). Pel que fa a les germanes, podem registrar que Geltrudis es casà l'any 1751 amb Anton Roviralta, cabellaire,¹³⁶ i que Teresa (o Maria Teresa) es casà l'any 1754 amb Fructuós Roviralta, jove adobador de mitges.¹³⁷ Se'm tolerarà, en fi, que no continuï aquesta petita però fatigant genealogia familiar més enllà dels nebots de Miquel Sorelló.

Ja estàvem centrats a l'àmbit parroquial de Santa Maria del Mar. Però, on residí i treballà exactament la família de Miquel Sorelló? La resposta a aquesta pregunta invita a fer una breu digressió i ens proporciona una petita sorpresa. Les botigues dels courers-llautoners barcelonins es concentren, sobretot, al carrer de la Bòria, a la plaça de la Llana i als encontorns, on s'alternaven amb les d'altres oficis com ara els guanters o els manguiters.¹³⁸ El carrer de la Bòria anava de la plaça de l'Àngel fins a la de la Llana. Com és sabut, les obres de la reforma i l'obertura de la Via Laietana transforma-

133. AHPB, Joan Francesc CASALS, *Liber secundus testamentorum, 1739-1752*, f. 229r-230r. Testament atorgat el 21 d'abril de 1752 i publicat el 27 del mateix mes i any.

134. IMHB, *Cadastré personal* per a l'any 1753, «Relación Personal del Gremio de Estevanes Freneros...», certificada pel notari el 28 de novembre de 1752: «*Antonio Suralló hijo de Juan Suralló, quien por fallecimiento de su madre se passo en ocho de mayo del corriente año*», és a dir, del 1752.

135. AHPB, Fèlix CAMPLONCH, *Liber secundus capitulorum matrimonialium, 1752-1755*, f. 24r-25r (1 març 1753). No s'han conservat els expedients matrimonials de l'any 1753 a l'Arxiu parroquial de Santa Maria del Mar.

136. AHPB, Joan Francesc CASALS, *Manual, 1751*, f. 488r-489r (24 desembre 1751).

137. APSMM, *Expedients matrimonials, 1754*. Fructuós Roviralta, el contraent, residia a la parròquia de Sant Jaume de Barcelona. Els capítols matrimonials foren signats davant del notari el 8 d'octubre de 1754: AHPB, Fèlix VEGUER AVELLÀ, *Primum manuale capitulorum matrimonialium, transactionum et concordiarum, 1751-1755*, f. 134r-135v.

138. IMHB, *Cadastré, 1-59, Repartiment de cases, 1716*, f. 279r i s., i 1-60, *Repartiment de cases, 1716*, f. 486r i s.

ren radicalment aquest sector de la nostra topografia urbana. Això comportà, entre altres coses, la desaparició del primer tram de la Bòria i la definitiva alteració de la plaça de l'Àngel. Un dels edificis més qualificats d'aquest espai era, sens dubte, l'erròniament anomenada «Casa dels Calderers», que ocupava, segons F. Carreras i Candi, els números 3, 5 i 7 de la Bòria, al començament, per tant, del carrer.¹³⁹ L'edifici estava dotat d'una notable façana cinccentista i comprenia la volta per la qual s'entrava al carrer de les Filateres, que anava de la Bòria al carrer de l'Oli. Amb la reforma també havia de desaparèixer completament el carrer de les Filateres. Atès el seu valor històrico-artístic, l'any 1911 s'acordà desmuntar pedra a pedra la «Casa dels Calderers» per tal de reedificar-la a la plaça Lesseps, on quedà instal·lada des del 1913, en un ambient urbanístic ben poc adient. Però la façana de la casa, amb la volta, encara havia de tornar a viatjar per quedar definitivament ubicada a la plaça de Sant Felip Neri, al costat de l'església i de la també viatjera casa gremial dels Sabaters, que procedia del desaparegut carrer de la Corribia. La reconstrucció de les dues façanes cinccentistes en el seu emplaçament actual fou dignament projectada i executada per l'arquitecte Adolf Florensa a la fi dels anys cinquanta.¹⁴⁰

Tal com va aclarir Agustí Duran i Sanpere, els calderers com a tals no van tenir mai aquesta ni cap altra casa gremial. Tot i així, la confusió tenia un fonament. Segons el mateix historiador, «*en realitat, la casa havia estat construïda a mitjan segle XVI per la família Ferrer-Mora, a la qual corresponen els escuts amb senyal de ferradures i arbres de la llinda del portal i de les finestres*». La identificació més concreta dels primers propietaris i del procés de construcció de l'edifici planteja encara problemes que no he de resoldre aquí i que cal deixar, en tot cas, per als historiadors de l'arquitectura. El nostre punt de partida és una dada que també ens apuntava ja Duran i Sanpere. Efectivament, mitjançant un protocol signat davant de notari el dia 10 de juliol de 1698, el donzell Josep Mora —és a dir, Josep Mora i Cirera (mort el 1733), pare de l'erudit Josep de Mora i Catà, marquès de Llió— esta-

139. FRANCESC CARRERAS I CANDI, *La Via Layetana substituïnt als carrers de la Barcelona mitgeval*, Barcelona, 1913, p. 48-49 i 100-101.

140. Sobre l'anomenada «Casa dels Calderers» o «Casa dels Mora», vegeu F. CARRERAS I CANDI, *ibidem.*; ADOLF FLORENSA FERRER, *La plaza de San Felipe Neri ayer, hoy y mañana*, Barcelona, 1958; A. DURAN I SANPERE, «La llamada Casa Gremial de los Caldereros», *Diario de Barcelona* (9 maig 1871), p. 4; JOAN BASSEGODA NONELL, «La urbanización de la casa del gremio de Caldereros en el casco antiguo», *La Vanguardia* (19 juliol 1973), i JOAQUIM GARRIGA, *L'època del Renaixement, s. XVI, op. cit.*, p. 103.

blí en emfiteusi al couer Joan Sorelló —és a dir, el nostre Joan Sorelló II— una part de les cases que posseïa a la Bòria, a la cantonada amb Filateres.¹⁴¹ Sabem amb prou precisió quina part de la propietat va rebre el mestre couer, no només per la descripció que ens en dóna l'escriptura de l'establiment, sinó també gràcies a la documentació del cadastre, implantat a Catalunya després de la guerra de Successió. Comprenia, d'una banda, «*lo obrador, o botiga ab un portal obrint en dit carrer de la Bòria*» i, d'altra banda, dos pisos als quals s'accedia des de la botiga per una escala de cargol, més un «*porxo*», un terrat i un terradet. Aquests pisos, que obrien finestres a la Bòria, no estaven però situats sobre l'obrador cedit a Sorelló, sinó al damunt d'un obrador adjacent del mateix carrer, que en aquell moment pertanyia a un guanter. En canvi, els pisos superiors sobre l'obrador establert a Sorelló restaren de moment a mans dels Mora. Joan Sorelló es va comprometre, en fi, a fer paredar els portals que comunicaven amb la part de la propietat que es reservava Josep de Mora. Pels registres del cadastre confirmem també que la casa de Joan Sorelló afrontava a migdia amb el carrer de la Bòria i a sol ixent amb el de les Filateres, és a dir, era a la cantonada entre tots dos carrers.¹⁴² No hauria de quedar cap dubte que la portada noble de la casa quedà en mans del couer i que, com escrivia Duran i Sanpere, «*fou convertida en parada comercial de l'ofici*». Tal com havia de ser evocada al final del segle XIX per Galofre Oller en el famós quadre *Bòria avall* (1892), però amb parada pública de couer i no de calderer.¹⁴³

141. Vegeu DURAN I SANPERE, «La llamada Casa Gremial de los Caldereros», i ID., *Barcelona i la seva història. Volum III: L'art i la cultura*, 1973, p. 472, n. 3: «*En realitat, la casa havia estat construïda a mitjan segle XVI per la família Ferrer-Mora (...) L'any 1698, Josep de Mora i Cirera, primer marquès de Llo o Llió, en cedí part en establiment emfiteutic a Joan Sorolló [sic], llautoner, i l'any 1763, Domènec Fèlix de Mora i Areny, tercer marquès de Llió, establí una altra part de l'edifici a Bartomeu Mateu, couer. Durant temps i temps, l'entrada noble de l'edifici fou convertida en parada comercial de l'ofici, d'on procedia la creença d'ésser casa gremial dels calderers*». Duran i Sanpere no precisa la referència documental de l'escriptura, però l'he pogut localitzar: AHPB, Tomàs SIMON, *Secundus liber notularum diversorum vendicionum, stabilimentorum et aliorum contractuum, 1691-1710*, f. 127v-135v, i *Vigesimus primus prothocollus instrumentorum (Borredor)*, 1698 (16 juliol 1698).

142. IMHB, *Cadastre, 1-56, Repartiment de cases, 1716*, f. sense núm., i 1-60, *Repartiment de cases, 1716*, f. 486r.

143. Sobre Francesc Galofre Oller (1865-1942) i el quadre *Bòria avall*, vegeu el que en diu F. Fontbona a Francesc FONTBONA, Francesc MIRALLES, «Del Modernisme al Noucentisme, 1888-1917», *Història de l'Art Català*, Barcelona, 1985, v. VII, p. 62.

Miquel Sorelló va créixer, doncs, a la casa de la Bòria, on la família Sorelló degué viure els fets dramàtics del setge, els bombardejos i la derrota militar de l'any 1714. A la mateixa casa començà a aprendre l'ofici familiar de courer, convivint amb el germà primogènit i els diversos aprenents que passaren durant aquests anys per l'obrador del seu pare.¹⁴⁴ No podem precisar en quin moment el nostre «jove courer» s'inicià en la pràctica de la talla dolça. Maria Aurora Casanovas, que a banda de les estampes no disposava de cap base documental per reconstruir la trajectòria de Miquel Sorelló, suggeria que «*degué aprendre els rudiments tècnics d'aquest art [de la calcografia] en algun dels tallers dels nostres gravadors o orfebres*».¹⁴⁵ Potser sí, però no necessàriament. Amb quin o quins gravadors autòctons es va poder relacionar abans de marxar a Roma? No estic en condicions de donar respostes definitives a aquests interrogants. Però ara que l'hem situat fermament dins d'un medi menestral i d'una topografia concreta, podem buscar pistes i tractar d'identificar, dins d'aquest entorn, estímuls que pogueren d'una manera o altra haver contribuït a desvetllar la vocació de Miquel Sorelló, desviant-lo de l'ofici familiar de courer cap a la praxi calcogràfica.

La plaça de l'Àngel constituïa un dels nusos vitals més antics i importants dins de l'entramat urbà de la Barcelona medieval i moderna. Hi confluïen els carrers de la Tapineria, de la Llibreteria-Baixada de la Presó, de l'Argenteria i de la Bòria, en els quals es concentraven tradicionalment alguns dels grups professionals que he mencionat fins ara. L'*apeo* de cadastre de l'any 1716 i les llistes anuals del cadastre personal ens proporcionen una informació molt rica per a reconstruir aquest entorn social i professional. Prop de la casa i obrador dels Sorelló hi havia, per exemple, algunes de les impremtes més importants de l'època, i al carrer de la Llibreteria, evidentment, la màxima concentració de llibreters. L'impressor Rafael Figueró I i el seu fill Rafael Figueró II (Rafael Figueró i Jolis) residien al mateix carrer de la Bòria, enmig d'un veïnat dominat pels courers. El fill va morir l'any 1717, abans que el pare.¹⁴⁶ Havien estat fermes partidaris de l'Arxi-

144. Es poden documentar alguns d'aquests aprenents. Vegeu IMHB, *Gremis*, 36-38, *Libre á hont Estan Continuats los Noms dels Fadrins y Aprenents de la Confraria del Protomarti St. Esteve de la Present Ciutat de Bar.^{na} al Primer de 8bre de 1720*.

145. CASANOVAS, *op. cit.*, p. 140.

146. Sobre els Figueró, vegeu BURGOS RINCÓN, *Imprenta y cultura del libro...*, *passim*. Rafael Figueró i Jolis va fer testament el 19 de juny de 1717, publicat el 24 d'octubre del mateix any: vegeu IMHB, *Arxiu Notarial*, IX.4. Rafael Figueró I va fer testament el 14 d'a-

duc, que l'any 1706 els havia concedit el títol d'Impressor Reial (el 1716 fou Josep Teixidor qui obtingué aquest mateix títol com a premi per la seva fidelitat felipista).¹⁴⁷ L'ancià Rafael Figueró va morir el 1726, però a través de les llistes del cadastre personal confirmem que deixà de treballar cap al 1722-23.¹⁴⁸ Des de la Bòria, baixant per Mirambell, s'arribava de seguida al carrer dels Cotoners, on hi havia la casa i la impremta de la família Jolis. Com acabem de veure, durant la infantesa i l'adolescència de Miquel Sorelló, la vídua Jolis era la propietària de l'herència.¹⁴⁹ Durant els anys de la immediata postguerra l'activitat d'aquesta impremta sembla molt baixa o fins i tot que hagués cessat temporalment, però abans de la meitat dels anys vint el jove Joan Jolis II arribà a la majoria d'edat i degué començar a dirigir el negoci familiar, reprenent l'activitat al taller.

A la plaça de l'Àngel, a pocs metres de l'obrador dels Sorelló, hi havia la casa i botiga de Joan Piferrer (1676-1750), fundador d'una il·lustre dinastia de llibreters-impressors.¹⁵⁰ A més del negoci de la llibreteria i del comerç del llibre, Joan Piferrer va interessar-se cada vegada més per l'activitat tipogràfica i impressora. Després del daltabaix de la guerra i tan aviat com fou possible, tornà a funcionar el taller i alguns dels llibres il·lustrats més remarcables dels anys vint sortiren precisament de les seves premses. En l'inventari *post mortem* dels béns de Joan Piferrer hi trobem, com era d'esperar, un interessant fons xilogràfic i calcogràfic.¹⁵¹ A més de l'assortiment habitual de complements decoratius hi ha sèries per a la il·lustració de llibres, com ara «*las planxas del Palafoix*» [*i.e.* Palafox], «*las planxas de las Ideas del Garau*», «*las de la agricultura del Prior*» o «*las planxas del*

bril de 1723, publicat el 28 de març de 1726: vegeu AHPB, Pau MOLLAR, *Librum testamentorum, 1722-1743*, f. 60v-62r.

147. Vegeu F. Xavier BURGOS, Manuel PEÑA, «Imprenta y negocio del libro en la Barcelona del siglo XVIII. La casa Piferrer», *Manuscrits. Revista d'Història Moderna*, 6 (1987), p. 181-215, concretament p. 190.

148. Vegeu IMHB, *Cadastre personal, 1723*. A la «llista del Gremi de Impressors, y llibreters...» per al 1723 (signada el 13 de setembre de 1723) s'indica que Rafael Figueró té «80 anys, y no treballa».

149. IMHB, *Cadastre*, 1-59, *Repartiment de cases, 1716*, f. 229v. En aquest moment la propietària i cap de família era Maria Jolis i Oliver, vídua de Joan Jolis I.

150. IMHB, *Cadastre*, 1-60, *Repartiment de cases, 1716*, f. 485v. Sobre les activitats de Joan Piferrer, vegeu BURGOS i PEÑA, «Imprenta y negocio del libro en la Barcelona del siglo XVIII. La casa Piferrer», *op. cit.*

151. AHPB, Fèlix AVELLÀ, *Liber inventariorum et encanorum secundus, 1741-1754*, f. 160r-168v. L'inventari fou iniciat el 19 de novembre de 1750.

Dioscòrides», hi ha diverses planxes per a l'embelliment de les «conclusions» —«tres guarnicions de conclusions, unas de marca major, altres de marca mitjana y altres de paper petit», «los qualandells [i.e., corondells] negras de conclusions de marca major y marca mitjana», «5 làminas per caps de conclusions de forma major y 2 peus de ditas conclusions» i «6 làminas per sis caps de conclusions de forma mitjana»— i també planxes amb imatges de devoció que en alguns casos podien servir per il·lustrar llibres i impresos menors, però sobretot per tirar estampes soltes. Entre aquestes es registren «dos planxas de fòleo del St. Christo del Hospital novas y dos vellas», «altres dos planxas de fòleo la una de Nra Sra de Montserrat y la altre de Nra Señora del Pilar», així com «1 làmina de aram de Nra Sra dels Dolors ab lo rellotge de la passió y altre de dita imatge sens rellotge ab moltes indulgèncias, 1 de Nra Sra del Roser ab indulgèncias y altre de la concepció», i finalment «32 [làmines] de differents sants per posar als quaderns de filosofia, 2 de sant Vicens Paül, 1 del cor de Jesús y Maria, 1 de St Joan y St Pau y 10 per lo Offici de nostra Señora molt petites».

La proximitat d'aquestes impremtes, especialment la dels Piferrer, i del mateix carrer de la Llibreteria, on es concentraven tradicionalment els llibreters, constitueix, doncs, un dels elements que hem de destacar de l'entorn barceloní de Miquel Sorelló. Cal subratllar, per altra part, que el sector de la llibreteria i de la impremta barcelonines es va veure afectat en l'etapa de la postguerra per un conjunt de factors adversos que el sumiren en una crisi especialment dura. La supressió de la Universitat de Barcelona i la concessió a la Universitat de Cervera del privilegi amb la privativa sobre els llibres qualificats de «común enseñanza» es compten, sens dubte, entre aquests factors adversos, però malauradament no eren pas els únics.¹⁵² Quin paper degué jugar la producció i la venda d'estampes, com a «activitat suplementària», dins d'aquesta conjuntura crítica? Repetim, en tot cas, que els llibreters agremiats i els impressors no foren els únics que vengueren estampes a la ciutat. En aquests anys es pot assenyalar, per exemple, al marge del gremi, el cas del francès Pedro Bonnardel, que vengué estampes i negocià amb llibres i altres objectes, instal·lat «davant de Palau» com a mínim des del 1721.¹⁵³ Però cal admetre que coneixem encara ben poc el món del comerç de l'estampa a Barcelona.

152. Vegeu BURGOS, «Privilegios de imprenta y crisis gremial...», p. 31.

153. IMHB, *Cadastrre personal, 1721*, etc. «Pedro Bonardet» o «Bonardit» apareix a les llistes dels individus que no pertanyen a cap gremi. És registrat unes vegades com a

Al carrer de la Llibreteria trobem també Domènec Pauner, ja esmentat com a exponent del gravador d'ofici. Per l'*apeo* del cadastre del 1716 sabem que residia a la casa dels Sopera, una família de llibreters encapçalada en aquest moment per Francesc Sopera; tenia quaranta-quatre anys i vivia amb una esposa de vint-i-dos, sense que es mencioni encara cap fill.¹⁵⁴ Designat sempre com a «gravador», no pertanyia en aquesta època a cap gremi i la llista per al cadastre del 1721 el qualifica com a pobre.¹⁵⁵ Més endavant la seva situació degué millorar una mica. Sabem, almenys, que l'agost del 1729 residia al carrer Basea i que en aquest moment a casa seva hi havia l'estanc de venda dels llibres de la Universitat de Cervera.¹⁵⁶ De totes maneres, Domènec Pauner representa perfectament –durant els anys d'aprenentatge de Miquel Sorelló– el caràcter provincià i decididament precari de la pràctica «especialitzada» del gravat a Catalunya. Era originari d'Alcalà de Xivert (Baix Maestrat) i la seva activitat calcogràfica a Barcelona ja s'havia iniciat, com hem vist, abans de la Guerra de Successió. Una ràpida ullada a la seva producció, que s'estén com a mínim fins a la meitat de la quarta dècada del segle, és suficient per copsar-ne l'adotzenament i la falta d'ambició artística. El seu fill, Domènec Pauner II (Domènec Pauner i Altés), nascut probablement pels volts del 1724-1725, es dedicà també a la calcografia i el 21 de juliol de 1748 va passar l'examen de mestre nai-

venedor d'estampes i altres vegades com a «*librero*» o com a «*negociante*». Tant ell com el seu fill José Bonnardel apareixen també en la documentació com a «*quincallers*»; vegeu BURGOS, *Imprenta y cultura del libro...*, p. 472.

154. IMHB, *Cadastre*, I-59, *Repartiment de cases*, 1716, f. 94v: «*Casa de los Herederos de Raymundo Sopera / Cabeça Francisco Sopera librero edad 38. Su muger edad 28. - 1 hijo edad 5. - 1 hija edad 2. Su madre viuda edad 52. Un hermano edad 18. - 1 criada edad 31. / Otra familia / Cabeça Domingo Pahuner Gravador edad 44. Su muger edad 22.*»

155. IMHB, *Cadastre personal*, 1719-1721: «*Relación de los Individuos que no son de Gremio, y se allan [sic] en en Barrio Tercero, por lo que les corresponde pagar por su Personal en el año 1721*». Sobre Domènec Pauner I, vegeu SUBIRANA, *op. cit.*, p. 505-532.

156. Vegeu BURGOS, «Privilegios de imprenta y crisis gremial...», p. 279-280. AHPB, Jeroni BROTONS, *Borrador*, 1729, f. 521v-523r i f. 753r-756v: amb motiu d'una actuació dels cònsols del gremi dels llibreters contra l'estanc de venda dels llibres de la Universitat de Cervera, el 16 d'agost de 1729, ens assabentem que aquest era «*en la casa de la propria residencia de Domingo Pauner Gravador en esta ciudad residente que la tiene en dicha ciudad en la calle de Basea en cuya casa tiene la Real Universidad de Cervera la tienda donde se venden libros...*»; però amb motiu d'una nova actuació veiem que el 19 de desembre del mateix any l'estanc de venda era a la plaça de l'Oli i era administrada pel fuster Isidro Gallarda.

per.¹⁵⁷ Domènec Pauner I, amb tot, no és l'únic «gravador d'ofici» actiu a Barcelona en els anys vint. Tenim també el cas de Marcos Camilo Lomelin. El primer gravat datat que coneixem d'aquest gravador és de l'any 1723. L'any següent es va casar amb Josepa Ribas, i per la llicència matrimonial sabem que era «gravador de láminas» i natural de Màlaga.¹⁵⁸ Poca cosa més podem dir sobre els seus orígens. Un Auguste Lomellin originari del Piemont fundà un llinatge de pintors d'aquest cognom, actius a Aix-en-Provence en els segles XVI i XVII, però no tenim encara cap dada documental que vinculi el nostre gravador amb aquesta família.¹⁵⁹ El catàleg de gravats de Lomelin és per ara bastant limitat –una dotzena de peces– i d'un nivell tècnic i artístic similar al de Domènec Pauner.

La tradició dels argenters-gravadors va sobreviure després de la guerra i al llarg del segle XVIII. Alguns dels protagonistes de la calcografia local del final del segle XVII encara eren vius, però hem vist que en alguns casos, com el de Francesc Via II (mort el 1724), probablement ja havien arraconat la pràctica calcogràfica. L'argenter-gravador més remarcable en els anys de la postguerra és Pere Costa. L'existència de dos argenters amb el mateix nom i cognom, pertanyents a dues famílies diferents, ha plantejat problemes d'identificació, però sembla raonable atribuir el gros de la producció signada amb aquest nom al Pere Costa que va passar l'examen de mestre argenter el 4 d'agost de 1692.¹⁶⁰ Era fill del taverner Carles Costa, havia nascut pels volts dels anys 1665-1666 i va morir l'any 1734.¹⁶¹ Com la majoria dels argenters de la ciutat visqué i treballà al carrer de l'Argentèria.¹⁶² Una estampa que representa la glorificació de Sant Tomàs d'Aquino està signada amb el sol cognom «Costa» i datada l'any 1714. La resta

157. Vegeu Josep Maria MADURELL MARIMON, «Notas documentales sobre naiperos barceloneses», *Documentos y Estudios*, IV (Barcelona, 1961), p. 71, 104-105 i 111, i SUBIRANA, *op. cit.*, p. 519-521.

158. Sobre Marcos Camilo Lomelin, vegeu SUBIRANA, *op. cit.*, p. 499-504.

159. Vegeu Jean BOYER, «La peinture et la gravure à Aix-en-Provence aus XVIIe, XVIIIe et XVIIIe siècles (1530-1790)», *Gazette des Beaux-Arts*, LXXVII (1971), p. 139-142.

160. AHPB, Jeroni BORRÀS I VINYALS, *Secundum manuale, 1692*, f. 115v-117r; IMHB, *Passanties*, v. 3, núm. 702. Cfr. GUDIOL, «Gravadors-argenters catalans», *op. cit.*

161. Sobre Pere Costa, vegeu SUBIRANA, *op. cit.*, p. 340-369.

162. IMHB, *Cadastre, 1-59, Repartiment de cases, 1716*, f. 274; AHPB, Bonaventura GALÍ, *Liber tercius testamentorum, 1710-1739*, f. 75r-77v: el testament de Pere Costa, atorgat el 8 de setembre de 1734, fou publicat el 26 de setembre del mateix any. L'inventari dels béns fou començat el 22 d'octubre: AHPB, Bonaventura GALÍ, *Inventarium liber tercius, 1727-1735*, f. 184r-187v.

dels gravats atribuïbles al nostre argenter solen estar signats amb el nom en llatí «*Petrus Costa*» i no duen data, per la qual cosa és difícil determinar els límits cronològics de la seva activitat. De la mateixa manera que Pauner, solia gravar petites imatges de devoció, de la Verge i de diversos sants, d'escassa qualitat artística i d'execució maldestre, que els estudiants posaven «*als quaderns de filosofia*» (com hem llegit a l'inventari de Joan Piferrer). Una d'aquestes imatges, que representa sant Bonaventura com a *doctor seraphicus*, es compta precisament entre els primers reflexos a Catalunya de l'obra romana de Miquel Sorelló, puix que deriva d'un model gravat per aquest últim segons dibuix original de Jakob Frey.¹⁶³ L'altre argenter-gravador al qual ens referíem, Pere Costa i Picó, pertanyia a la generació següent (a la mateixa que Miquel Sorelló). Era fill de Josep Costa, també argenter de Barcelona, i va fer la seva passantia el 24 de juny de 1730.¹⁶⁴

Ara bé, els estímuls que van atreure Miquel Sorelló cap a la calcografia es poden buscar encara més a prop. A la plaça de l'Oli residia el courer i espaser Antoni (o Anton) Sabater. Va néixer probablement pels volts del 1677-1678, fill de Francesc Sabater, mestre courer de Barcelona, i de la seva muller, Esperança. Era «jove espaser» quan, el 16 de març de 1701 es casà amb Maria Mir, filla d'un mestre de minyons de la mateixa parròquia de Santa Maria del Mar.¹⁶⁵ No puc dir quan es va examinar com a espaser, però sabem que es va examinar com a mestre courer el 8 de juny de 1703 en presència dels mestres de l'estament, entre els quals hi havia el seu pare, Francesc Sabater, i Joan Sorelló, el pare del nostre Miquel.¹⁶⁶ Francesc Sabater va testar i va morir l'any 1711, deixant com a hereus la seva esposa Esperança «*durant sa vida natural tantsolament*» i després d'ella el fill Antoni.¹⁶⁷ La vídua continuava vivint l'any 1716 a la casa del

163. El gravat de Pere Costa és catalogat a SUBIRANA, *op. cit.*, p. 369, núm. 15 (sense referència al model de Frey-Sorelló). Aquesta variant de Pere Costa, però, sembla derivar directament d'un altre gravat català igualment matusser que només conec en una estampa retallada (sense la signatura del gravador, en col·lecció particular) i que deriva, al seu torn, del model de Frey-Sorelló; vegeu CORNUDELLA, *El gravador català Miquel Sorelló a Itàlia...*, *op. cit.*, cat. núm. 28, p. 122-123.

164. IMHB, *Passanties*, v. 3, núm. 895. Sobre Pere Costa i Picó, vegeu SUBIRANA, *op. cit.*, p. 603-609.

165. APSMM, *Expedients matrimonials, 1701*.

166. IMHB, *Gremis*, 36-33, *Estevans. Llibre de Concells, 1688-1722*. En el consell de l'1 d'agost de 1705 el gremi va acceptar que Antoni Sabater pagués només la meitat de la taxa puix que no tenia botiga de courer.

167. AHPB, Francesc Bonaventura TORRES, *Liber primus testamentorum et codicillo-*

carrer de la Bòria, mentre que Antoni residia a la plaça de l'Oli amb la seva esposa i una filla (com consta a l'apeo del cadastre).¹⁶⁸ Després d'enviuar, Antoni Sabater es va tornar a casar, el 20 de setembre de 1730, amb Maria Antònia Cantó, filla d'un passamaner.¹⁶⁹ Gràcies a les llistes del cadastre personal sabem que no tenia botiga ni de courer ni d'espaser, tot i que contribuí com a espaser fins a la seva mort, que es va produir l'any 1755.¹⁷⁰ Doncs bé: el gravador («*Antonius Sabater grabator*») que l'any 1753 apareix com a testimoni en els capítols matrimonials d'Anton Sorelló –el fill primogènit, recordem-ho, de Joan Sorelló II– i el nostre courer-espaser no poden ser sinó la mateixa persona. Es tracta, en fi, del mateix Antoni Sabater que, entre altres peces, gravà el famós mapa del Principat de Catalunya del geògraf Josep Aparici, publicat l'any 1720. Treballà també en la il·lustració de llibres, entre els quals hi ha la *Festaque Hebraeorum*, de Pedro Polo, i la *Ciencia heroyca*, de José de Avilés, ambdós impresos per Joan Piferrer l'any 1725 [Fig. 7 i 8]. La identitat del courer-espaser-gravador és probada encara per una carta de poders de l'any 1727 atorgada conjuntament per la vídua Esperança Sabater i el seu fill Antoni –«*Antonio Sabater cobrero*»– en favor de José de Avilés, tinent coronel de Dragons –l'autor de la *Ciencia heroyca*–, llavors resident a Madrid, perquè pogués cobrar en nom dels primers la quantitat de 425 rals de billó que el comte d'Orpesa devia al mestre courer Francesc Sabater ja difunt.¹⁷¹

rum, 1689-1714, f. 144v-145v. El testament del courer Francesc Sabater és signat el 16 d'abril de 1711.

168. IMHB, *Cadastre*, 1-59, *Repartiment de cases*, f. 279v: al carrer de la Bòria hi ha la «*Casa propria de Esperança Sabater Viuda*»; i *Cadastre*, 1-60, *Repartiment de cases*, f. 434v: «*En casa de Joseph Sabater espadero derruida. / Cabeça el mismo dueño edad ... su muger edad ... una hija edad ... una criada edad ...*» Sens dubte és per error que diu «*Joseph Sabater*» en lloc d'Antoni Sabater. La vídua Esperança Sabater va fer testament el 15 d'octubre de 1728, publicat el 8 de febrer de 1730: AHPB, Bonaventura GALÍ, *Liber tertius testamentorum*, 1710-1738, f. 1r-2v.

169. APSMM, *Expedients matrimonials*, 1730.

170. IMHB, *Cadastre personal*, anys 1719 a 1756. A les llistes elaborades el mes de novembre del 1754 per al cadastre de 1755 encara hi figura Antoni Sabater. La seva defunció, l'any 1755, és registrada en una «*Relación de las Baxas hechas a diferentes Collegios y Gremios de esta Ciudad por decreto del Sr. Intendente General en el año de 1755*» (intercalada a la caixa del *Cadastre personal* per al 1754), i també a la llista del gremi dels esteves freners elaborada el novembre del 1755: «*Antonio Sabater murió en ... de ... de este año...*» (caixa del *Cadastre personal* per al 1756).

171. AHPB, Francesc Bonaventura TORRES, *Manual*, 1727, f. 183r (2 setembre 1727).

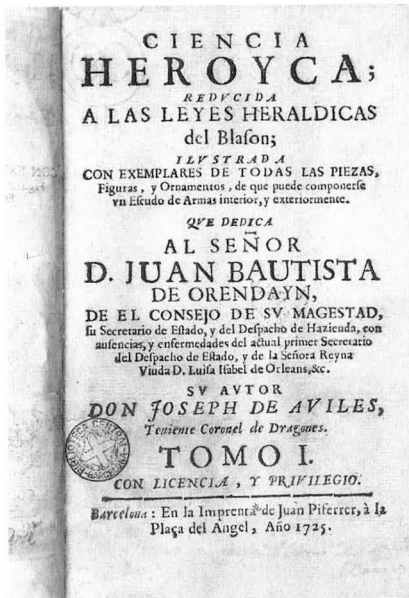

Fig. 7. Portada de la «Ciencia heroica» de José de Avilés (Barcelona: Joan Piferer, 1725)

Fig. 8. Antoni Sabater, il·lustració de la «Ciencia heroica» de José de Avilés.

No puc oferir aquí l'estudi més exhaustiu i concloent que de segur mereix la trajectòria i el catàleg d'Antoni Sabater. El primer gravat que coneixem signat per un Antoni Sabater —«Anton Sabater f.»— s'emprà per il·lustrar la portada d'un opuscle publicat l'any 1695 (Francesc Sabater i Albench, *Triumphus augustissimo imperatori concessus*, Barcin.: Ex Typ. Josephi Llopis, in Platea Angelis, 1695). Seria una peça relativament «precoç» si tenim en compte la probable data de naixement del gravador, però no veig cap raó sòlida per pensar en l'existència de dos gravadors homònims.¹⁷² Si això és correcte, l'activitat calcogràfica d'Antoni Sabater cobriria una llarga etapa de més de cinquanta anys. En els seus inicis, a la fi del segle XVII, coincidiria encara amb una fase d'expansió de la calcografia nadiua i, una vegada superada la crisi de la guerra i la postguerra, enllaçaria amb el «redreçament» que s'inicià a mitjan segle XVIII. L'any 1746, per exemple, l'ancià Antoni Sabater col·laborà amb el prolífic Ignasi Valls

172. Cfr. SUBIRANA, *op. cit.*, p. 379-380.

gravant conjuntament, segons invenció original del pintor Manuel Vinyals, l'aparat erigit a la plaça de Palau per celebrar la proclamació del rei Ferran VI.¹⁷³ Antoni Sabater pot haver exercit, doncs, un cert mestratge sobre la generació a la qual pertanyien tant Miquel Sorelló com Ignasi Valls. Ja hem vist que era un personatge accessible en l'entorn més immediat de Miquel Sorelló. Malgrat que pertanyia simultàniament als gremis dels courers i dels espasers, és molt probable que Antoni Sabater es dediqués de manera preferent al gravat i l'haguem d'incloure consegüentment entre els «gravadors d'ofici»: la seva producció calcogràfica és, al capdavant, més interessant i consistent que la coetània de Domènec Pauner I, de Marcos Camilo Lomelin o de l'argenter Pere Costa.

Com he avançat més amunt, hi hagué probablement un altre espaser barceloní interessat pel gravat calcogràfic. Coneixem únicament un parell de gravats signats per un Ignasi Pons, ambdós de l'any 1723. Com ha assenyalat oportunament Rosa M. Subirana, hi hagueren dos mestres espasers d'aquest nom,¹⁷⁴ que certament eren pare i fill. Com altres famílies del mateix ofici, tenien la casa i la botiga al carrer Ample.¹⁷⁵ Ignasi Pons «menor» va examinar-se com a mestre courer el dia 17 de juliol de 1721.¹⁷⁶ A la corresponent acta notarial es fa constar que era «*fill de Ignasi Pons major, mestre espaser*», però aquest darrer no és citat ni com a present ni com a difunt. En tot cas, a partir dels registres del cadastre sembla deduir-se, malgrat les llacunes, que en aquest moment el pare ja devia haver mort. Si això és correcte caldrà atribuir, doncs, els gravats a l'espaser Ignasi Pons «menor». Devia néixer al voltant del 1702-1704 –si tenim en compte una vegada més les edats consignades a les llistes del cadastre– i pertanyia, per tant, a la mateixa generació de Miquel Sorelló. Les dues úniques peces que li coneixem serien, doncs, testimonis juvenils d'una dedicació a la calcografia que aparentment no tingué continuïtat.

Potser caldrà que els historiadors prestem més atenció al context dels anys vint, ja que al llarg d'aquesta dècada s'inicià l'activitat calcogràfica no

173. Vegeu ALCOLEA, «La pintura en Barcelona en el siglo XVIII», I, p. 134-135, i II, p. 218.

174. SUBIRANA, *op. cit.*, p. 495-498.

175. IMHB, *Cadastre*, 1-59, *Repartiment de cases, 1716*, f. 145: «*Casa propria de Ignacio Pons espadero / Cabeça el mesmo dueño edad ... su muger edad ... 1 hijo edad ... 1 hija edad ... 1 mancebo edad ...*»

176. AHPB, Josep LLAURADOR I DE ÇA TORRA, *Triginta novem manuale, 1721*, f. 268r-269r.

només de Miquel Sorelló, sinó també del prolífic Ignasi Valls, que havia d'esdevenir un personatge clau en el petit món del gravat autòcton. A mitjan Set-cents –llavors Miquel Sorelló treballava a Roma– fou Ignasi Valls el primer gravador que participà amb entusiasme en els esforços de modernització de la cultura artística barcelonina liderats pels germans Francesc i Manuel Tramulles. L'estreta col·laboració del gravador amb els pintors i l'aparició d'una incipient praxi calcogràfica «de traducció» al servei de les invencions dels pintors locals més avançats eren, de fet, fenòmens innovadors a Catalunya. Però la trajectòria i la producció d'Ignasi Valls il·lustren, igualment, els límits i les dificultats que afectaren aquestes experiències artístiques innovadores. Com tants altres gravadors, Ignasi Valls (Ignasi Valls i Aranyó), nascut al voltant dels anys 1706-1709, procedia d'una família d'argenters. Era fill de l'argenter Pere Valls, que havia fet la passantia l'any 1710 i va morir l'any 1750.¹⁷⁷ És evident que Ignasi Valls va treballar sobretot com a gravador, però a una edat avançada i poc després de la mort del pare, el 21 de febrer de 1751, va fer l'examen i ingressà com a mestre al col·legi dels argenters barcelonins,¹⁷⁸ i encara més tard, el 7 d'abril de 1755, va fer la passantia com a mestre del mínuscul estament dels cartaires (o naipers) barcelonins:¹⁷⁹ en l'última etapa de la seva vida, doncs, pertanyia simultàniament a dos gremis. Com és sabut, l'any 1758 els germans Francesc i Manuel Tramulles, juntament amb altres artistes, signaren un protocol notarial en el qual es demanava al rei l'autorització per fundar a Barcelona una acadèmia de «*las tres nobles artes*». Un dels «directors» d'aquesta acadèmia barcelonina era precisament Ignasi Valls, que signava orgullósament com a «*escultor de plata y gravador de la Real*

177. IMHB, *Passanties*, v. 3, núm. 805 (26 agost 1710); IMHB, *Cadastre personal, 1751* (a la «*Relación de las Vaxas...*» consta que l'argenter Pere Valls havia mort l'any 1750).

178. IMHB, *Passanties*, v. 3, núm. 990, al dibuix hi figura la següent inscripció: «*Ignasi Valls y Aranyó, fill de Pere Valls argenter, me a fet en obra, buy dia 21 de febrer de 1750*». Vegeu també IMHB, *Cadastre personal, 1751*: «*Ignasio Valls se passó el dia 21 de febre-ro de 1750*». Cfr. GUDIOL, «Gravadors-argenters catalans», *op. cit.*

179. IMHB, *Gremis*, 4-11, *Llibre de mestries de Segimon Casanova, 1515-1808*: el 7 d'abril de 1755 els cartaires passaren «*mestre ha Ignasi Valls Arganter habitant en la present ciutat de Barcelona fill llegendim, y natural de Pera Valls Arganter ciutadà de Barcelona difunt, y de María Theresa Valls cònjuges vivint...*». Vegeu també IMHB, *Gremis*, 4-15, *Llibre de Juntas de la confraria dels Julians merces vells, 1721-1764*, f. 377r i f. 380v. Vegeu també MADURELL, «Notas documentales sobre naiperos barceloneses», *op. cit.*, p. 102, 104-105 i 113.

Fig. 9. Miquel Sorelló segons original de Rafael, Sant Miquel [Museu Nacional d'Art de Catalunya, Gabinet de Dibuxos i Gravats].

Academia de Buenas Letras de Barcelona». ¹⁸⁰ Però aquesta fórmula gairebé pomposa amagava una realitat professional bastant més modesta, com la que es trasllueix, per exemple, de la documentació gremial i cadastral. En tot cas, aprofito l'avinentsa per insistir en la identitat —que em sembla definitivament provada, malgrat els dubtes expressats per altres autors— de l'Ignasi Valls gravador, argenter i cartaire. ¹⁸¹

De la primera activitat calcogràfica de Miquel Sorelló, abans de marxar a Roma, ens en dona testimoni una sola estampa. Es tracta d'una versió de l'*Arcàngel Sant Miquel*, de Rafael, signada a Barcelona [Fig. 9], que evidentment fou copiada d'un altre gravat, segurament l'anònim publicat a París per Etienne Picart «le

Romain». ¹⁸² Malgrat l'esforç per seguir les pautes gràfiques del model, l'estampa de Miquel Sorelló queda certament «involucrada per la tècnica

180. Vegeu ALCOLEA, «La pintura en Barcelona durante el siglo XVIII», *op. cit.*, v. I, p. 59 i 246-248; AHPB, Jacint BARAMON, *Manuale*, 1758, f. 157r-158r.

181. Vegeu SUBIRANA, *op. cit.*, p. 616, n. 13: «La figura d'Ignasi Valls és difícil de perfilar. Disposem de molt poca informació documental i, alhora, les seves dades queden confoses amb les d'altres individus coetanis i amb professions coincidents». Enfront d'aquest argument considero suficientment provat que: 1) només hi ha un Ignasi Valls entre els argenters barcelonins d'aquesta època (és a dir, Ignasi Valls i Aranyó, fill de Pere Valls); 2) que l'Ignasi Valls-gravador i l'Ignasi Valls-argenter són la mateixa persona, i 3) que l'Ignasi Valls-argenter i l'Ignasi Valls-cartaire són la mateixa persona (vegeu també IMHB, *Cadastre personal*, 1762: a la llista dels cartaires figura aquest any Ignasi Valls, que «paga ab los argentés»). El fet que les edats consignades a les diverses llistes del cadastre personal siguin sovint contradictòries —però dins d'uns límits— és habitual i ho veiem en molts altres casos sobre els quals no hi ha dubtes d'identitat.

182. Sobre el gravat francès, vegeu la fitxa de Simonetta PROSPERI VALENTI RODINÒ, a *Raphael invenit. Stampe da Raffaello nelle collezioni dell'Istituto Nazionale per la Grafica*, Roma, 1985, núm. VI-6, p. 220, reprod. a la p. 768.

lliure i inhàbil a les maneres dels gravadors de la passada centúria», com va escriure Casanovas.¹⁸³ El gravat no està datat, i no podem mesurar de cap manera el progrés tècnic del jove gravador en aquesta primera etapa barcelonina. Probablement no degué assolir un nivell sensiblement superior abans d'abandonar la seva ciutat natal. He subratllat fins ara els elements propicis en l'entorn immediat de Miquel Sorelló, però el medi barceloní en conjunt havia de ser profundament insatisfactori per a un gravador una mica més ambiciós. El «gravador d'ofici» s'enfrontava, segurament, a unes expectatives professionals incertes i poc encoratjadores. D'altra banda, la modesta praxi calcogràfica autòctona no havia engendrat encara una tradició en sentit propi, una «escola». Els estàndards qualitius, durant els primers decennis del segle XVIII, no havien superat els del segle anterior, i els assajos dels gravadors més inquiets continuaven tenint un caràcter fatalment autodidacte. En termes de cultura artística la distància entre el «provincianisme» de Barcelona i el cosmopolitisme de Roma, capital encara de l'art europeu, era immensa, i foren pocs, o poquíssims, els artistes catalans que s'atreverien a vèncer-la. L'aventura de Miquel Sorelló revesteix, en aquest sentit, un caràcter decididament singular.

Podem determinar amb una notable aproximació i amb una certesa raonable la data en què el jove gravador va viatjar a Roma. La breu notícia biogràfica que li dedica el *Neues Allgemeines Künstler-Lexikon*, de G. K. Nagler, explica que Miquel Sorelló s'instruï a Barcelona en els rudiments del gravat fins que l'any 1724 es traslladà a Roma, on va esdevenir deixeble de Johann Jakob Frey, sense esmentar les fonts anteriors en les quals es basava aquesta informació.¹⁸⁴ La mateixa data del viatge (1724) és recollida després a l'impagable Thieme-Becker, *Allgemeines Lexikon der Bildenden*

Fig. 10. Miquel Sorelló, retrat de Francesc Queralt [Biblioteca de Catalunya].

183. CASANOVAS, *op. cit.*, p. 140.

184. Georg Kaspar NAGLER, *Neues Allgemeines Künstler-Lexikon*, XVII, 1847, p. 75: «...wurde um 1700 zu Barcelona geboren, und daselbst in den Anfangsgründen der Kunst unterrichtet, bis er 1724 sich nach Rom begab, wo Jakob Frey sein Meister wurde...»

Künstler,¹⁸⁵ i a partir d'aquestes dues fonts ha passat a la bibliografia posterior. Doncs bé, aquesta informació podria ser exacta. La confirmació més precisa la trobem en la declaració feta per Miquel Sorelló l'any 1750, segons la qual en aquest moment feia vint-i-sis anys que residia a Roma, on havia vingut «*a perfeccionarse en el arte de agravador [sic], o entallador de rames [sic]*».¹⁸⁶ Però la data del viatge també és compatible amb el que expressa el codicil testamentari de Joan Sorelló II, signat davant de notari el dissabte 27 de març de l'any 1728, i dedicat precisament al seu fill Miquel.¹⁸⁷ En el testament, atorgat com hem vist l'any 1721, el mestre courer havia deixat a Miquel «*de una part quatrecentas lliuras moneda Barcelonesa y de altre part una caixa que és en casa feta a la genovesa de què ell ara se serveix, dotse llansols de bri de cànam, sis estovallas, sis tovallons, sis axugamans, dos tovallolas, sis cuixineras y una dotsena de camisas de bri de cànam tot bo y rebador, pagadoras y donador per mon hereu (...) en temps que dit Miquel tinga estat, ó estament...*». Però poc abans de morir, Joan Sorelló va creure just afegir al testament un codicil mitjançant el qual modificava, rebaixant-la a dues-centes lliures, la quantitat llegada a Miquel, puix que havia gastat ja una suma considerable per tal de mantenir-lo a Roma: «*per quant tinch gastat y consumit per dit Miquel fill meu desde que es [a] Roma y quantitats molt crescudas mantenintlo allí per capir lo art que professa y per lo demés, que se és offert per sa decència, tractes, y lluhiment que és cert passa de 100 dobles...*». Així doncs, Miquel Sorelló es va poder mantenir, en els primers anys d'estada a Roma, gràcies a l'ajut familiar.

Poc temps després d'arribar a Itàlia el trobem formant-se i treballant a l'abric de dues personalitats artístiques prominents: el gravador Jakob Frey i el pintor Sebastiano Conca. No sabem quant de temps trigà Sorelló a entrar en contacte amb Johann Jakob Frey (Hochdorf, 1681-Roma, 1752).¹⁸⁸ En tot cas, l'any 1726 el català residia ja en un edifici, situat al popular Campo dei Fiori, on estava domiciliat també des de feia anys el gravador suís i on tingué com a veïns altres artistes de l'entorn de Sebastiano Conca.¹⁸⁹

185. THIEME-BECKER, XXXI, 1937, p. 291.

186. Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores (Madrid), *Santa Sede*, leg. 313, *Resumen de las declaraciones...*, p. 181.

187. AHPB, Antoni RIERA, *Últim Llibre de testaments, 1709-1747*, f. 227v.

188. Sobre Jakob Frey, vegeu la recent monografia de Marie Therese BÄTSCHMANN, *Jakob Frey (1681-1752), Kupferstecher und Verleger in Rom*, Bern, 1997.

189. Archivio del Vicariato (Roma), S. Lorenzo in Damaso, *Stati d'Anime, 1726*. Aquesta font ja ha estat explotada i estudiada per Olivier MICHEL, «Vita, allievi e famiglia di

Fig. II. Miquel Sorelló segons dibuix d'original de Sebastiano Conca, frontispici del «Menologium Graecorum», 1728 [Barcelona, Institut Municipal d'Història].

Hauria estat difícil trobar un ambient més propici i un mestratge millor: Conca acabava de pintar el gran fresc de Santa Cecília i era el pintor «de moda»; Frey ja s'havia convertit, per la seva banda, en el representant més prestigiós del gravat de traducció a la capital pontifícia. La trajectòria romana de Miquel Sorelló serà objecte d'un altre article. Però esmentaré, per cloure aquest, dos gravats que ens donen testimoni dels progressos del jove gravador català en els anys que restaven de la tercera dècada del segle. Resulta interessant, per exemple, precisar la cronologia del retrat de Francesc Queralt signat amb la fórmula «*M. S^o. Sculp Romae*» [Fig. 10]. El gravat va servir per il·lustrar la *Heroica vida de D. Francisco de Queralt*, del P. M. Conill, publicada l'any 1736 (Cervera: En la Imprenta de la Universidad, por Manuel Ibarra), però si es té en compte el nivell tècnic encara rudimentari caldrà situar la realització d'aquesta peça molt poc després de l'arribada de Sorelló a Roma. No sabem quin original va reproduir, però el dibuix té característiques que segurament caldrà atribuir, com a mínim parcialment, al mateix Sorelló, i és d'una *naïveté* impossible de trobar en els seus gravats dels anys trenta. Estic convençut, doncs, que entre els primers gravats enllestits per Sorelló a Roma, aquest és el més pròxim al Sant Miquel gravat a Barcelona. El seu progrés en els primers anys romans es mesura de seguida si comparem aquest petit gravat amb el frontispici del *Menologium Graecorum* [Fig. 11], l'edició setcentista del famós *Menologi de Basili II* (Biblioteca Apostòlica Vaticana, Grec 1613). El sumptuós volum fou publicat a Urbino i al peu d'impremta consta la data del 1727, però el frontispici gravat per Miquel Sorelló és signat l'any 1728 (i no el 1726 com llegia erròniament Huber).¹⁹⁰ Es tracta, a més, del primer gravat que coneixem de Sorelló segons composició original de Sebastiano Conca, la qual cosa ens confirma la familiaritat del català amb l'entorn del pintor de Gaeta. Uns quants anys més tard aquesta relació havia de culminar amb el gravat de la *Piscina Probatica*, que reproduïx el cèlebre fresc de Conca a l'església de l'Ospedale della Scala de Siena (1732).

Sebastiano Conca», a *Sebastiano Conca (1680-1764)* (catàleg de l'exposició), Gaeta, 198, p. 41 i 386; i ID., «L'Accademia», a *Le Palais Farnèse*, I.2, Roma, 1981, p. 590-597. Sobre Sorelló i altres artistes hispànics en l'entorn de Sebastiano Conca, vegeu també Rafael CORNUDELLA, «Para una revisión de la obra pictórica de Francisco Preciado de la Vega (Sevilla, 1712-Roma, 1789)», *Locus amoenus*, 3 (1997), p. 97-122.

190. Michel HUBER, *Manuel des curieux et des amateurs de l'art*, Zurich, 1800, v. III, p. 146, núm. 9. Evidentment Huber interpreta erròniament la grafia oberta del 8 com un 6. Vegeu a més CORNUDELLA, *El gravador català Miquel Sorelló a Itàlia...*, p. 98-100.

CARTOGRAFIA LOCAL EN FONTS NOTARIALS I PROCESSALS A L'ÈPOCA MODERNA. LA IMATGE DEL CONFLICTE

M. MERCÈ GRAS I CASANOVAS

ARXIU DELS CARMELITES DESCALÇOS DE CATALUNYA I BALEARNS

El nostre propòsit, a l'hora de plantejar aquest article, ha estat doble: l'anàlisi de la cartografia inclosa com a prova pericial en documentació essencialment judicial i notarial i posar en evidència el valor d'un tipus de documentació cartogràfica, d'escala local, força ignorat fins ara des de la història de la cartografia, tot i que en treballs recents es comença a subsanar aquest oblit parcial.¹

D'un temps ençà les seccions de mapes i plànols dels arxius² s'estan engruixint amb la documentació gràfica que aflora, procedent d'altres fons, gràcies al treball d'arxivers i d'investigadors.³ La publicació d'aquests repertoris cartogràfics s'ha convertit també en una mostra de la notorietat del propi territori representat.⁴ Sovint, però, han estat els col·legis d'arqui-

1. G. ANGELINI (ed.), *Il disegno del territorio. Istituzione e cartografia in Basilicata*, Bari, 1988. D. BUISSERET, *Monarchs, ministers and maps. The emergence of cartography as a tool of government in Early Modern Europe*, Chicago-London, 1987; *Rural images. Estate maps in the Old and New World*, Chicago, 1996; J. B. HARLEY, D. WOODWARD, *Cartography in Prehistoric, Ancient and Medieval Europe and Mediterranean*, Chicago, 1987; Brian Paul HINDLE, *Maps for Local History*, London, 1988; David TURNBULL, *Maps are territories. Science is an atlas*, Chicago, 1993; Bruno-Henri VAYSSIÈRE, «Cartes minimales», a *Cartes et figures de la Terre*, Paris, 1980.

2. En endavant, llevat que s'especifiqui el contrari, tots els exemples de cartografia citats corresponen a la secció de mapes i plànols de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i no se'n dona la signatura a causa de la revisió que s'està efectuant del catàleg provisional que existia fins ara. Lamentablement, doncs, no hem pogut comptar, per a aquest primer treball d'aproximació, amb la totalitat de fitxes que s'han afegit posteriorment a aquest primer inventari realitzat el 1995, però esperem poder accedir-hi en un futur no massa llunyà.

3. M. Concepción ÁLVAREZ TERÁN, *Mapas, planos y dibujos (Años 1503-1805)*. *Archivo General de Simancas, catálogo XXIX*, Madrid, 1980, v. I; M. del Carmen FERNÁNDEZ GÓMEZ, *Mapas, planos y dibujos (Años 1508-1962)*. *Archivo General de Simancas, catálogo XXIX*, Madrid, 1990, v. II; Marina GONZÁLEZ MIRANDA, *Mapas y planos conservados en el Archivo Histórico Provincial de Zaragoza*, Zaragoza, 1989; Antonio MATILLA TASCÓN, *Planos, trazas y dibujos. Inventario*. *Archivo Histórico de Protocolos de Madrid*, Madrid, 1989; *Colección de planos y dibujos de la Real Chancillería de Valladolid*, Madrid, 1999.

4. *Atlas cartogràfic de les Valls d'Andorra, 1692-1976*, Andorra, 1999. Pel que fa a

tectes⁵ els que han assumit la responsabilitat de difondre aquests materials per al gaudi i l'estudi dels amants del tema,⁶ tot i que hagi primat el prisma constructiu o urbanístic al territorial, com correspon, per altra banda, al col·lectiu professional que ha auspicat aquestes publicacions. Però l'exhumació d'aquests bells testimonis no ha comptat sempre amb estudis que, més enllà d'una correcta descripció arxivística, els contextualitzessin i els dotessin de sentit, com ara el remarcable treball d'A. Faus sobre els agrimensors valencians del segle XVIII.⁷ Fetes aquestes observacions d'entrada, i abans d'introduir-nos de ple en el tema, farem ara una mica d'història.

Tot i que coneixem per a Catalunya croquis o mapes d'escala local des d'època medieval,⁸ serà a partir del segle XVIII quan s'enceta una autèntica frisança pel coneixement del fragmentat mapa local, tant respecte a la propietat de la terra o els recursos hídrics com pel que fa a la jurisdicció temporal o espiritual.

Els qüestionaris que es remeteren a les autoritats locals en els segles XVIII i XIX per tal d'obtenir un millor coneixement del territori incorporaven sovint preguntes d'índole geogràfica. Així, en el famós qüestionari que Francisco de Zamora (1788-1790) féu arribar a tots els pobles del Principat –tot i que no se n'han conservat totes les respostes–, es demanava, de passada, que, si era possible, es trametés un dibuix de la figura del terme de la localitat. Alguns dels croquis dels termes municipals que acompanyaven

l'escala local, han aparegut publicacions com *Cartografía inédita de Mas de las Matas (Teruel) de 1683 a 1936*. Teruel: Grupo de Estudios Mansinos, 1994.

5. M. GALERA, F. ROCA, S. TARRAGÓ, *Atlas de Barcelona*, Barcelona, 1982; B. CATALLAR, P. ARMENGOL, *Atlas de Lleida. Segles XVII-XX*, Lleida, 1987; R. CASTELLS, B. CATALLAR, J. RIERA, *Girona ciutat. Catàleg de plànols de la ciutat de Girona des del segle XVII al XX*, Girona, 1992; *Ciutats de Girona. Catàleg de plànols de les ciutats de Girona des del segle XVII al XX*, Girona, 1992; *Mapas, planos, dibujos y grabados de la provincia de Soria*, Soria, 1997. A hores d'ara s'estan preparant obres semblants a Lleida i a Tarragona per part dels Col·legis d'Arquitectes de les demarcacions respectives.

6. Francesc X. TARRAUBELLA, *Urbanisme, arquitectura i construcció a Catalunya. Guia d'arxius i de fonts documentals*, Tremp: Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Barcelona, 1993.

7. A. FAUS PRIETO, *Mapistes. Cartografía i agrimensura a la València del segle XVIII*, València, 1995.

8. Carreras Candi donà a conèixer un esbós de la divisió de Barcelona en quatre quarts en el segle XIV, que ha reproduït darrerament Flocel SABATÉ, *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'Edat Mitjana*, Barcelona, 1997, p. 408.

les respostes realitzades per les autoritats locals són poc més que un gargot escolar amb una idea molt aproximativa de la figura del terme, poc menys que un mapa mental; però altres d'aquests esbossos incorporen informació més significativa i han estat publicats, com ara el de Cervelló i la Palma, el de Torrelles⁹ o el del Principat d'Andorra.¹⁰

Tomás López demanà, en el seu interrogatori geogràfic a les autoritats locals per a la formació dels seus mapes de les províncies d'Espanya (1772), mapes o croquis que acompanyessin la descripció dels seus termes.¹¹ Aquests materials han estat definits per Bruno Vayssière com mapes «*minimalistes*».¹² Fins i tot les respostes municipals als censos ordenats per l'Estat podien acompanyar-se amb plànols de les poblacions.¹³ Però el corpus essencial de la cartografia local derivaria de la seva finalitat probatòria en documentació de signe judicial o econòmic, de tipus rendístic o fiscal.¹⁴

El cadastre i la cartografia d'un segle expansiu

L'agrimensura conegué un cert desenvolupament a l'Espanya del segle XVIII a causa de diversos motius, un dels quals seria l'elaboració del cadastre.¹⁵ Les operacions del cadastre implicaren la necessitat de realitzar interrogatoris i valoracions per a les quals era imprescindible el concurs dels

9. *El Baix Llobregat el 1789. Respostes al qüestionari de Francisco de Zamora*, Introducció, transcripció i notes a cura de Jaume CODINA, Josep MORAN i Mercè RENOM, Barcelona, 1992, p. 112 i 303.

10. La «Carta geogràfica de las Valls neutrals, part de Andorra, part de Cerdanya, confins de Pallars y del comtat de Foix», obra d'Antoni Puig (1786), ha estat publicada a l'*Atles cartogràfic de les Valls d'Andorra, 1692-1976*, Andorra, 1999, p. 167.

11. Alguns d'aquests dibuixos estan publicats a l'obra de Carlos SAMBRICIO, *Territorio y ciudad en la España de la Ilustración*, Madrid, 1991.

12. Bruno VAYSSIÈRE, *op. cit.*

13. A l'Arxiu Històric Municipal de Lloret, i conjuntament amb un expedient de censos de població del segle XIX, es conserva un dibuix de la figura del terme. R. CASTELLS, B. CATLLAR, J. RIERA, *Girona ciutat...*, p. 408.

14. Per a una bona contextualització d'aquest darrer tema, cal veure l'aportació de Concepción CAMARERO BULLÓN, «La planimetría general de Madrid en el contexto de las políticas de conocimiento del espacio y de reforma fiscal», a *Estudios en torno a la planimetría general de Madrid, 1749-1770*, Madrid, 1989, p. 41-80.

15. Per a l'anàlisi d'aquest tema ha estat essencial per a nosaltres la consulta de l'obra d'Horacio CAPEL, *Geografía y matemáticas en la España del siglo XVIII*, Barcelona, 1982.

agrimensors.¹⁶ La culminació d'aquests treballs de mesurament era l'elaboració de resums gràfics en forma de mapes.¹⁷

La realització de totes aquestes tasques per al conjunt del territori acabaria determinant la formació d'un cos heterogeni de tècnics i buròcrates especialistes en el territori. A Catalunya, aquests professionals aparegueren primerament vinculats a la Superintendència i després a la Comptaduria del Cadastre. Subintendents, agrimensors, geòmetres i empleats diversos s'encarregaven de realitzar les primeres informacions i valoracions, peritatges que calia comprovar freqüentment, després de les oportunes reclamacions.

Altres factors que influïren en l'afiançament d'aquesta corporació van ser, per una banda, un creixent interès per incrementar la rendibilitat de les explotacions agràries per part dels seus propietaris, especialment pels terratinents urbans, que empenien la roturació de noves terres, la transformació de terres de secà en regadiu, canvis en els cultius tradicionals... Tot això dinamitzà el món agrari i s'incrementaren les transferències de propietat. El creixement de les ciutats i la nova activitat urbanística comportaren igualment nous problemes de representació espacial, tant dels nous projectes com d'antics drets en propietats immobiliàries urbanes.

A més de l'interès que els particulars (cases senyoriales, ordes religiosos i militars, terratinents) podien tenir de conèixer l'extensió de les seves propietats, la legislació estatal imposava l'obligació als corregidors i altres jutges de mesurar els termes de la seva jurisdicció i les terres de propis de les seves viles. Els caps de partit tenien l'obligació de tenir un agrimensor amb títol despatxat des de Madrid (geòmetra del rei). L'agrimensor o geòmetra tenia doncs una funció pública que el facultava per nomenar un escrivà perquè cités les persones amb finques veïnes a les que eren objecte de medició; d'altra banda, les seves declaracions signades tenien la condició de document públic, sense necessitat de ser autoritzades per un notari. Això exigia un control de l'exercici de la professió, que havia d'autoritzar el Consell de Castella, prèvia aprovació del mestre de Matemàtiques o el mes-

16. Sobre el nomenament de pèrits-pagesos i geòmetres per a la realització de les medicions de terres, cal veure les referències que dona Eduard ESCARTÍN, *La intendencia de Cataluña en el siglo XVIII*, Barcelona, 1995, p. 211, 217.

17. En relació amb aquest tema, comptem amb treballs tan interessants com el de Roger J. P. KLAIN, Elizabeth BAIGEUT, *The Cadastral Maps in the Service of the State. A History of Property Mapping*, Chicago, 1991.

tre major d'obres reials. En la segona meitat del segle XVIII s'acusà certa tendència a unir el treball d'agrimensor amb el de mestre d'obres.

H. Capel ha posat de relleu la formació vuitcentista d'un cos professional, certament heterogeni, que dirigí i supervisà les operacions de medicció i cartografia de les propietats amb finalitat fiscal, i també ha destacat la necessitat de conèixer millor aquest grup professional i de formar-ne un cens.

Força mapes, tot i que no es declari explícitament, estan clarament basats en els treballs d'inventari i mesurament parcel·lari del cadastre, com ara el mapa inclòs en un plet que enfrontà un pagès de Castellvell contra els regidors i la ciutat de Solsona sobre els erms destinats a pastures (1781).¹⁸ També mereix una remarca especial el mapa dels treballs cadastrals efectuats a Llúvia, on per la seva condició d'enclavament fronterer caldria filar més prim encara.¹⁹ Però, a banda del seu indubtable interès com a font històrica, alguns d'aquests dibuixos també són d'una factura estètica impecable.²⁰ Gràcies a l'inventari de croquis manuscrits de termes municipals del fons històric del cadastre de Lleida,²¹ realitzat per Jesús Burgueño, podem conèixer la nòmina d'alguns dels geòmetres que realitzaren aquestes tasques a les terres de Lleida, tot i que no tots els dibuixos de termes venien signats. La relació de geòmetres és aquesta:

- Josep Bosch, 11 mapes de termes, realitzats entre 1729-1737
- Bernat Sor, 9 mapes, entre 1729-1732
- Marià Carbonell, 5 mapes, entre 1731-1764
- Mateu Puig i Ferrer, 5 mapes, entre 1729-1742
- Francesc Llanera, 2 mapes, el 1728
- Carles Cherta, 1 mapa, del 1763

D'aquest repertori de professionals no disposem de cap altra dada, excepte de Mateu Puig i de Carles Cherta, dels quals hem pogut localitzar altres treballs cartogràfics a l'Arxiu de la Corona d'Aragó que ressenyem més endavant.

18. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Reial Audiència, *Plets civils*, 14.978.

19. D'aquesta tasca han restat a l'Arxiu Municipal de Llúvia un mapa del 1732, sense autor, i un pla cadastral del 1849, signat per Agustí Puigvert, geòmetra de 1a classe, i Padret, ambdós publicats en R. CASTELLS, B. CATLLAR, J. RIERA, *Ciutats de Girona...*, p. 538, 539 i 600.

20. *Mapas, planos, dibujos y grabados de la provincia de Soria*, Soria, 1997.

21. Arxiu Històric de Lleida (AHL), *Cadastrales*.

En el segle XVIII també s'intensificà la recerca i l'explotació dels recursos hídrics, tan lligats a la transformació d'antigues àrees de secà en regadiu, com a la dessecació d'aiguamolls i estanys –bonificació de terrenys–; l'explotació de les fonts d'aigua salada per a l'obtenció de sal o la conducció d'aigües a les viles i ciutats en expansió.

La necessitat d'uns experts que poguessin dirigir aquests treballs, abans de la constitució de l'enginyeria civil, motivà una major demanda dels serveis d'uns «pràctics» tradicionals, com ara els saurins. En el segle XVIII alguns d'aquests saurins ja disposaven d'un bagatge tècnic superior, com ho demostra que molts exercissin a l'ensens d'arquitectes, o si més no de «*fabriquers*». Aquest millor nivell de preparació també comportà una elaboració gràfica dels seus projectes, tant al servei dels propietaris particulars com de corporacions municipals o d'institucions, com ara la Batllia General del Reial Patrimoni, que administrava les aigües, una de les regalies inalienables de la monarquia, de la qual només es feia concessió i establiment.

Cal destacar, en aquest sector especialitzat, la peculiar figura del «*frare de les aigües*».²² L'orde dels caputxins, com altres congregacions religioses, comptà en el segle XVIII, entre els seus frares, diversos constructors o fabriquers que vetllaven per la fàbrica de les edificacions conventuals i en dirigien les obres de reparació quan calia, però també traçaven nous projectes, i que gaudiren del reconeixement dels seus contemporanis. Però on realment excel·liren alguns caputxins fou com a saurins o recercadors d'aigua i acreditats experts en obres hidràuliques.

En aquest camp destacà el llec caputxí Josep-Anton [Carrera] de Vic, que el 1764 fou sol·licitat pel marquès d'Aitona per a dessecar una llacuna d'un dels seus territoris a València, arran de l'èxit que havia assolit prèviament amb el dessecament de l'estany de Sils. Aquesta reputació motivaria una petició de l'Ajuntament de Tàrraga perquè efectués prospeccions d'aigües en el seu terme. La seva activitat es reflecteix en la seva obra cartogràfica, molt desconeguda, de la qual tenim algunes mostres a la secció de mapes i plànols de l'Arxiu de la Corona d'Aragó: el pla i perfil per a portar aigua a la torre de Ramon Nadal (7-V-1791) o la col·laboració amb Climent de Sant Martí en el projecte per a dur l'aigua al convent de caputxins de Blanes.

22. Valentí SERRA, OFM. CAP., *Els caputxins de Catalunya, de l'adveniment borbònic a la invasió napoleònica: vida quotidiana i institucional, actituds, mentalitat, cultura (1700-1814)*, Barcelona, 1996, p. 179, 183-184, 362-363.

El caputxí fra Climent de Sant Martí [Sescorts] també treballà fora del seu orde com a saurí i realitzà mapes d'aquests treballs, però a més a més actuà com a perit en diversos litigis, com hem pogut documentar en els mapes als quals hem tingut accés. El religiós signava els seus treballs «*amb permís dels seus superiors*». L'any 1779 l'abat de Gerri de la Sal escrigué al Provincial caputxí per a demanar-li que fra Climent allargués la seva estada al monestir a fi de culminar els treballs de direcció de l'obra d'extracció de l'aigua dolça que s'infiltrava a les salines de Gerri de la Sal,²³ d'aquests treballs es conserva una vista general de Gerri amb les salines. Aquesta experiència li seria de gran utilitat anys després, a jutjar pels mapes i perfils que delineà de les salines velles o derruïdes al costat de les de nova construcció, de Santalinya, Marfac, Camarasa i Vilanova de les Avellanes, realitzats el 1784: «*Delineado y formado por Fray Clemente de San Martín, con asistencia del Sr. Dn. Antonio Marqués de Moncada y Viso, administrador de ellas, por orden de la superioridad.*» Tot ens mena a pensar que aquesta sèrie de vistes de les salines devia ser un encàrrec del Reial Patrimoni.²⁴

Igualment formà el mapa de les conduccions d'aigües a Igualada «*de orden del caballero y corregidor de Vilafranca del Panadés, Don Isidro Daoiz, insiguiendo la del Real y Supremo Consejo*» (s. XVIII), encàrrec que documenta Mn. Segura en la seva història d'Igualada,²⁵ a més de plànols de la conduccions d'aigües a Cervera (s. XVIII) i de les conduccions d'aigua al convent dels caputxins de Blanes. A banda del tema de les aigües, la seva experiència també seria reclamada perquè actués com a cartògraf del mapa del bosc de Borgomia i Geleda, «*terrenos en litigio que está pendiente entre Senet y Barruera con los términos que confinan con dichos territorios*» (1776). Veiem, doncs, com aquest llec treballà a prec de corregidors,

23. Disposem d'escasses referències sobre l'explotació de les salines entre els segles XVI-XVIII. Per al salí de Gerri cal veure les dades aportades per Enric MOLINÉ I COLL, «El monestir de Gerri i el seu territori: una descripció de l'any 1777», *Collegats*, 6 (1992-1993), p. 135-196; *Els últims dos-cents anys del monestir de Gerri (1631-1835)*, Tremp, 1998, esp. p. 123-125; així com el treball d'Oriol BELTRAN, «L'elaboració de la sal a les salines de Gerri: adaptació ecològica i control social», *L'Avenç*, 111 (1988), p. 28-33.

24. Vegeu el treball d'Eduard ESCARTÍN, *La intendencia...*, p. 261. L'Estanc de la Sal, monopoli reial establert a Catalunya després de la Nova Planta i integrat al Reial Patrimoni, tenia administradors a les reials salines dels Alfacs, la salina de Cardona, la de Gerri i la de Santalinya.

25. La tasca de localització d'aigües per a portar cap a Igualada, i que restaria plasmada en dos mapes, fou remunerada amb el següent pagament: «*una cuyta de xocolate, un pot amb quatre lliures de tabac (en pols o rapé), mocadors i calçotets*».

abats i administradors reials de salines, i com a expert de reconeguda solvència en la resolució de plets sobre comunals davant la Reial Audiència.

Però la participació de religiosos en l'elaboració cartogràfica és més extensa del que pugui semblar a primera vista: el P. Cristóval de Vega dibuixà a ploma la vila de Lloret (1679).²⁶ Entre els carmelites descalços, sant Joan de la Creu dibuixà un mapa «espiritual» del Mont Carmel com a compendi gràfic de la seva doctrina espiritual, però, de manera més terrenal, a l'Arxiu General de l'Orde, a Roma, es conserva un conjunt de plànols i dibuixos del Carmel i els seus encontorns traçats per Pròsper de l'Esperit Sant, religiós basc que visqué al Mont Carmel (Líban) entre 1630-1653, i per Joan Baptista de Sant Aleix, frare torinès que ho féu entre 1765-1768.²⁷ Tot això sense oblidar-nos pas de figures senyeres de la cartografia dels Països Catalans com A. Canelles, trinitari calçat i matemàtic, A. J. Cabanilles, jesuïta valencià, o el P. Tosca, de la congregació de l'Oratori.

Els litigis sobre termes

Jesús Burgueño,²⁸ estudiós de la gènesi de les divisions territorials, ha remarcat la importància del fet parroquial pel que fa als límits municipals tradicionals. Joaquim M. Puigvert²⁹ ha assenyalat la redefinició dels termes parroquials arran del concili de Trento, que motivà que al sínode barceloní del 1586 es proposés que els rectors i prohoms de les parròquies que no disposessin de dotalties, acompanyats de notaris, «visuren y roden los térmens y àmbits y affrontacions de ses parrochials per saber fins ahont arriben los uns y los altres».³⁰ Aquesta preocupació territorial per la cura d'ànimes, així com per la percepció del delme, també precisà de certes eines cartogràfiques, com ho palesen els escassos mapes parroquials que encara es conserven.

26. R. CASTELLS i altres, *Ciutats de Girona...*, p. 539.

27. Silvano GIORDANO, OCD (dir.), *El Carmelo en Tierra Santa, desde los orígenes hasta nuestros días*, Arenzano, 1994.

28. Jesús BURGUEÑO, «Organització i desorganització territorial de les comunitats dels Pirineus: de l'Antic Règim al liberalisme», a *II Congrés Internacional d'Història dels Pirineus*, Girona (en premsa).

29. Joaquim M. PUIGVERT, «Església i territori en els orígens de la Catalunya contemporània», *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 44 (1997), p. 87-111.

30. Joaquim M. PUIGVERT, «Església...», p. 97.

A tot Europa els termes municipals sovint eren força imprecisos, incertesa que en determinats casos, sobretot dins dels grans estats senyorials, continuaria fins al segle XIX, i encara avui dia som hereus d'enclavaments que únicament s'expliquen coneixent la història de les jurisdiccions senyorials.³¹

Des de l'època medieval s'enregistra una successió de plets i litigis³² per qüestions de límits. Sovint, en processos dels segles XVIII o XIX, la documentació dels incidents recula fàcilment fins al segle XVI. Aquest és el cas, per exemple, de la vila de Sant Feliu de Guíxols, que centrà les disputes per delmar en aquest terme entre el Capítol de Girona i el monestir de Sant Feliu de Guíxols: aquest conflicte s'anomenà «*la Contenció*» i durà del 1586 fins al 1835, amb la desamortització dels béns regulars de Mendizábal. En l'enfilall de plets en el qual s'embrancharen les dues parts s'ha pogut localitzar almenys una quinzena de mapes o croquis del terme, de molt diversa factura.³³

Les qüestions per la delimitació de termes han donat lloc a nombrosos plets entre municipis veïns i entre senyors jurisdiccionals, dels quals hi ha nombrosos exemples als arxius. Fins i tot trobem un tipus de document específic, l'amollonament, instrument jurídic que acredita els límits d'un terme o d'una propietat i que en la documentació castellana s'anomena «*apeo*». Alguns consells municipals guardaven tots aquests documents conjuntament, enquadernant-los en un volum formant una mena de registre, o simplement han conformat una secció pròpia, com a Balaguer.³⁴

Les comunitats rurals i urbanes consideraven el terme com una mena de propietat privada; això explica l'energia i la intensitat amb la qual els diferents consells municipals defensaven el seu terme, cosa que de vegades provocava enfrontaments violents.

La delimitació de termes era una facultat reial. Unes vegades era l'autoritat reial la que ordenava la realització d'un amollonament, ratificant-lo

31. Jesús BURGUEÑO, M. Mercè GRAS, «La formació del mapa municipal contemporani a Catalunya. El cas de la Segarra», *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 33-34 (1992), p. 115-144; M. Mercè GRAS CASANOVAS, «Territori i història a la baixa Segarra a l'època moderna (segles XVI-XVIII)», *Recull* (Santa Coloma de Queralt), 3 (1995), p. 85-107.

32. Sobre aquest tema cal veure l'aportació de Francesc TORRES FAUS, *Evolució del mapa municipal valencià*, Simat de la Vallidigna, 1999, esp. p. 100-111.

33. L. ESTEVA, L. PALLÍ, *El terrenal de Sant Feliu de Guíxols (1354-1980)*, Sant Feliu de Guíxols, 1990.

34. Arxiu Històric Comarcal de Balaguer (AHCB), *Terme municipal: agregacions, segregacions i fitament de termes i pobles veïns, 1598-1936*.

posteriorment. Era més freqüent, però, que el monarca enviés un comissionat per a estudiar el cas i després el rei es limitava a ratificar la delimitació. A l'època moderna seria la Reial Audiència la institució a la qual correspondria la fixació dels nous límits, sobretot en els casos de segregacions municipals.

Però aquesta facultat no era exclusiva de la monarquia. En les baronies eren els senyors els qui la tenien. En alguns casos eren els mateixos nobles qui hi intervenien, encara que era més corrent que hi enviessin un procurador que s'encarregava de la demarcació.

En d'altres casos l'amollonament no és conseqüència d'un mandat reial, sinó d'una sentència, judicial o arbitral, o bé d'una concòrdia. La realització de l'amollonament necessitava a vegades d'algunes investigacions prèvies, que podien consistir en proves documentals o testimonials, fet que comporta la instrucció del corresponent procés. Els processos d'amollonament són molt interessants precisament per les proves que hom aporta, de vegades còpies d'amollonaments antics, les quals ens permeten reconstruir tot el procés de divisió territorial. De vegades hom buscava una solució amistosa i recorrien a un arbitratge, per al qual les dues comunitats o els senyors respectius nomenaven un o diversos àrbitres que sentenciaven la qüestió. En aquests plets intervenien nombrosos experts locals: pagesos, rectors de parròquies, fusters, mestres de cases i pastors.

Els treballs de delimitació comportaven dues operacions complementàries: la delimitació estricta, treball tècnic que consisteix en fixar sobre el terreny el lloc exacte dels límits, tot basant-se en documents o el testimoni d'experts, mentre que l'amollonament és el senyalament d'aqueixos mateixos límits mitjançant mollons o fites.

La morfologia dels límits municipals podia obeir a diversos criteris: uns de físics, diguem de base natural, com ara divisòries d'aigües, carenes de muntanyes, barrancs i cursos de rius; uns altres eren senyals arbitraris establerts per l'home, com les fites, els mollons o les bogues; un element intermedi seria el constituït per aquella part del paisatge antropomorfitzat, com ara camins i carrerades, o bé sèquies. El límit passava per la línia fictícia que unia aquests punts.

Alguns dels elements que s'escollien per a delimitar la línia imaginària dels termes podien variar, ja fos per causes perfectament naturals, com ara el canvi de la llera d'un riu (que motivava plets com el de Tremp i Talarn³⁵

35. ACA, Reial Audiència, *Plets civils*, 235 (1817).

per la pertinença del nou tros de terra abandonat pel riu). En altres ocasions era l'acció humana la que provocava un interessat canvi dels punts de referència, com en el plet contra el comanador de Susterris, a qui s'acusa d'haver bellugat al seu favor les fites. Aquests dos tipus de variacions susciten una gran litigiositat.

Un problema afegit era l'absència de límits definits, quan algunes poblacions compartien l'aprofitament d'un terreny, d'un terme rural o d'un de comunal.

La litigiositat

Una font excepcional, doncs, per a l'obtenció de cartografia de detall, a escala gran, és la constituïda pels fons judicials. Una peculiaritat de les institucions d'Antic Règim és la competència judicial en la seva esfera d'atribucions. Per aquest motiu moltes institucions, a banda de la Reial Audiència, suprema instància legal, conserven processos que poden contenir documentació cartogràfica (cúries dels corregidors, Batllia General, arxius eclesiàstics, notarials, senyorials...).

En la jurisdicció reial ordinària els plets se substanciaven a la cort del veguer i, després de la Nova Planta, a la cort del corregidor. En tenim un bon exemple en una qüestió, suscitada el 1735, que enfrontà els carmelites descalços de Girona contra un particular sobre la propietat d'una casa a Girona,³⁶ i on el tinent de corregidor designà experts per al reconeixement de la pretensió dels religiosos, al qual seguí la formació d'un plànol amb plasmació gràfica de les seves intencions; després, hi tornaren a nomenar novament experts, un per cada part i un tercer de l'Audiència.

La Reial Audiència del Principat substanciava els plets civils més importants i les apel·lacions de les causes en segona instància. Un nombre creixent de litigis, per la seva pròpia especificitat, requerien la incorporació de documentació d'índole cartogràfica com a prova presentada per una de les parts, per totes dues o a través del nomenament d'un expert neutral i d'ofici per la pròpia Reial Audiència. Però, quins eren aquests conflictes que requerien adjuntar mapes i plànols entre concòrdies, sentències arbitrals, declaracions de testimonis i altres documents exhumats per les parts?

Podríem establir una tipologia d'enfrontaments causats pels interessos

36. Arxiu Municipal de Girona (AMG), *Actes*, 1735, sign. 341.

sobre el medi que demandaven o requerien una plasmació gràfica per a l'entesa de les parts. En primer lloc, cal parlar de la brutal pressió que suporten els béns comunals al final del segle XVIII:³⁷ els boscos foren erosionats pel carboneig i les artigues amb finalitat agrícola, despullant els veïns dels drets de llenyar, recol·lectar, herbejar i caçar. L'extensió de la ramaderia suposà una nova font d'incidents entre particulars i termes que fins aleshores havien mantingut un cert statu quo en l'aprofitament de les pastures; amb el tancament dels camps i la successió de diversos cultius s'assisteix a la fi dels guarets que es podien pasturar.

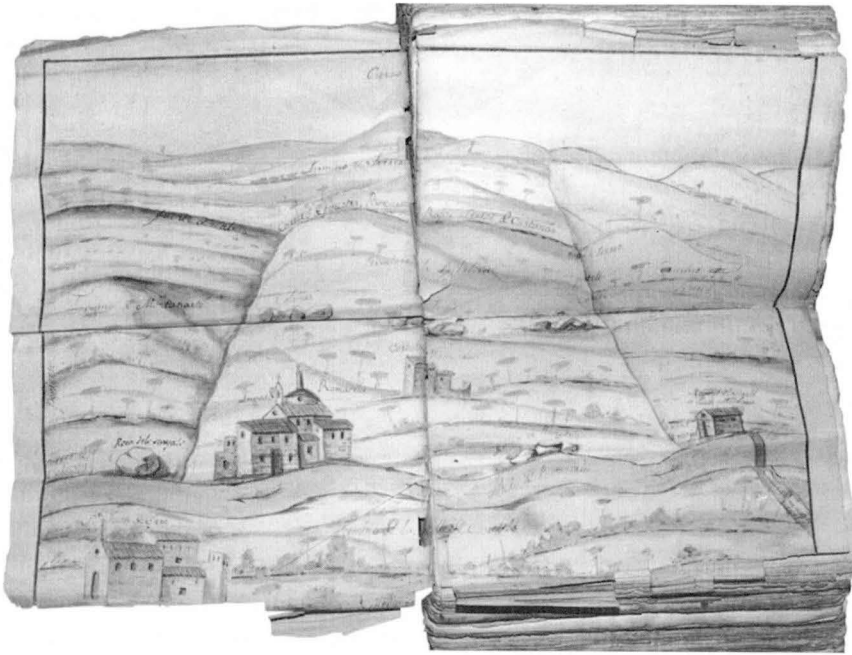
La intensificació de conreus, i en especial l'interès pels majors rendiments del regadiu desencadenaren en molts indrets una autèntica lluita per l'aigua, on tothom desempolsà drets arcaics i aportà les proves més sofisticades d'aquell temps, les iconogràfiques, per tal d'assegurar-se un bon bocí en el repartiment dels drets i les aigües. En el marc de les transformacions agrícoles del segle XVIII calien nous molins bladers, oliers..., i per això eren necessàries més sèquies, rescloses, fibres..., i cada nova concessió a un particular es feia en minva d'un altre.

Aquesta alteració de l'equilibri preexistent, i que provoca el conflicte, el podem observar també en la modificació de les condicions anteriors que es produeix quan, arran d'una crescuda important o una riuada, canvia la llera d'un riu.³⁸

Aquest increment de la demanda cartogràfica de ben segur esperonaria la perícia dels autors de mapes, ja que, a banda dels que treballaven sovint com a perits d'ofici, s'obria un ventall d'encàrrecs pels croquis i mapes previs que presentaven les parts en una primera instància. Cal recordar que de cada representació cartogràfica adjuntada en un procés es farien almenys tres còpies, una per als propis interessats, una altra per a la part contrària i una tercera per al jutge que veuria la causa. En la majoria dels casos només se n'ha servat aquest darrer exemplar, perquè, malgrat la descurança que han patit tradicionalment els fons processals, devia ser l'únic document conservat en un arxiu. Com a curiositat, podem esmentar que hem trobat una documentació d'origen patrimonial, concretament el fons de Bellpuig de

37. Joan BUSQUETA, Enric VICEDO (eds.), *Béns comunals als Països Catalans i a l'Europa contemporània. Sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*, Lleida, 1996. Ernest BELENGUER, Jaume DANTÍ, Valentí GUAL (eds.), *Els béns comunals a la Catalunya moderna (segles XVI-XVIII)*, Barcelona, 1998.

38. ACA, Reial Audiència, *Plets civils*, 7.285. Mapes datats entre 1788 i 1795.

ACA, Reial Audiència, Plets civils, 2.300, fols. 229-230. Mapa de la muntanya de la Ribalera. 1787.

l'Arxiu Històric de Cervera, l'exemplar d'una de les parts del plet, idèntic a un dels mapes que hem consultat a la secció de Plets civils de la Reial Audiència, de l'Arxiu de la Corona d'Aragó referit als regadius del riu Corb.

Hi ha processos que, a causa de la seva especial complicació, arriben a aportar més d'un i de dos mapes, i en alguns casos fins a quatre. Aquest és el cas d'un procés que enfrontà uns terratinents de Begues i Gavà, propietaris d'uns masos pròxims, ambdós de la baronia d'Eramprunyà:³⁹ un mapa de Mateu Puig, geòmetra reial, del 16 d'octubre de 1788; un plànol d'Ignasi Mayans, geòmetra i escultor, de l'últim decenni del s. XVIII; un tercer, del 2 de gener de 1794,

39. La nova configuració resultant ocasionava plets, sobre termes municipals i sobre la propietat de parcel·les, que s'han emprat com a font històrica per a estudis de geomorfologia, com el realitzat a València per José Miguel RUIZ PÉREZ, «La desembocadura del Albaida (siglos XVIII-XX): una metamorfosis fluvial en la Ribera del Xúquer», *Cuadernos de Geografía*, 63 (1998), p. 39-65.

«delineado por los expertos elegidos de dichas partes ynsiguiendo lo proveido por el magnífico doctor en derechos y relator Francisco Salvato, comisionado de su excelencia y Real Sala, que preside el noble señor Dn. Ventura de Ferrán, real oidor, a los 20 abril de 1791; pero separadamente presentado en virtud de Real provisión a 29 de mayo de 1793 por alguna dificultad ocurrida al concluirse dicho plan, Mateu Puig»,

i encara un altre, del mateix 2 de gener de 1794,

«Plano... con todos los objetos y señales que se han observado durante el tiempo de las operaciones geométricas prachticadas por los geómetras elegidos por las partes Dn. Mateu Puig e Ignacio Mayans en los días 16 a 28 inclusive del mes de Nbre. 1791».

En altres casos, el procés, per la natura dels drets que estaven en joc, es veia en el tribunal de la Intendència, en els quals s'inclogueren els plànols topogràfics dels termes de l'Escala i Bellcaire (1780-1790), aixecats pels arquitectes Francesc Mestres i Joan,

«levantado [...] de orden del muy ilustre señor intendente general de este ejército y Principado de Cataluña en méritos de la causa que se sigue en el tribunal de la Intendencia entre el marqués de Ciudadilla i don Ignacio de Dou».

El valor probatori del mapa

Tradicionalment, i com a mitjà per a dirimir una qüestió entre dues parts que presentaven arguments totalment contraposats, s'optava per recollir les declaracions de testimonis de notable fiabilitat i experiència que poguessin aportar proves de la pretensió més ajustada a dret. En algunes ocasions, adés per la palesa contradicció d'aquests informants, adés per la dificultat de situar en l'espai els drets que les parts acreditaven, calia procedir a situar sobre el paper allò que acreditaven els documents de propietat o la transmissió oral d'una consuetud immemorial.

En altres casos, la representació gràfica acompanya també denúncies sobre certes controvèrsies. A tall d'exemple ben curiós podem esmentar que, entre 1602 i 1603, els carmelites descalços del convent de Sant Josep de Girona feren diverses instàncies davant el consell municipal, el virrei i el mateix rei Felip III, al qual demanaren la concessió d'una reial cèdula i carta de privilegi per prohibir, sota pena de greus càstigs, la presència de dones de mala vida en les proximitats del convent, adjuntant a la seva petició un croquis, intítulat *«Sitio de los monasterios de Gerona respecto de*

la vecindad de la casa pública», on es representava la localització dels convents de les rodalies i de l'estudi major de Girona i la seva distància respectiva, mesurada en passes, a la «*casa pública de las donas erradas*».⁴⁰

En altres casos, les denúncies sobre alguna mena d'intromissió eren de signe més aviat econòmic i acabaven en un plet, com el promogut pel Col·legi de Farmacèutics contra els convents barcelonins que tenien apotecaria oberta i venien medecines públicament, en perjudici dels col·legiats. Aquest procés se seguí a la Cúria episcopal a causa de l'estat eclesiàstic dels religiosos (1741), però en realitat fou l'episodi final d'un contenciós iniciat un segle abans, el 1648. El document inclou sis dibuixos de la planta i de la façana de cadascun dels convents implicats, amb indicació gràfica de l'indret on es trobava l'apotecaria i es dispensaven les medecines al públic. L'execució dels gràfics que acompanyaven el plet s'encarregà a un pintor i a un escultor, i cadascuna de les parts designà uns experts per avaluar-los: Josep Martí, mestre d'obres de l'Audiència, i Josep Juli Vinyals, mestre d'obres de la catedral, per part dels religiosos; i Josep Arnaudies, arquitecte i mestre de fonts de l'Ajuntament de Barcelona, i Sebastià Aldebó, arquitecte de la Reial Audiència i la Intendència, actuant com a escrivà públic de la causa Josep Francesc Fontana, notari públic de número de Barcelona.⁴¹

No podem deixar de parlar aquí de la importància dels arxius de protocols per a la recerca sobre fons cartogràfics. Tot i que la documentació de signe cartogràfic no sigui habitual en els manuals notarials, no és tan excepcional, i això per la seva capacitat d'emprar-se com a prova, com el plànol protocolitzat de la Torre Fontaner, de Sant Genís d'Horta (11 de desembre de 1728).⁴² O el mapa protocolitzat del castell de Port i parròquia de Santa Eulàlia de Provençana, dibuixat per Manel Cherta, on es declara que es tracta d'una còpia del pla primer dels tres que es troben en el procés que es mantenia entre el duc de Medinaceli, el convent de Sant Francesc de Paula, i els terratinents de la zona (1806).⁴³

40. ACA, Consell d'Aragó, llig. 477. Més documentació sobre el tema a AMG, *Actes de l'Ajuntament, 1603*, f. 46v-47r.

41. Marina MITJÀ, «Seis monumentos barceloneses en el siglo XVIII», *La notaría* (Barcelona), 81 (1946), p. 420-440.

42. Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB), Josep AMAT REIXAC, *Manual 8, 1728*. Raimon NOGUERA DE GUZMÁN, Josep M. SANS TRAVÉ, «Catálogo de la Exposición de documentos del Archivo Histórico de Protocolos de Barcelona», a *XII Congreso Internacional del Notariado Latino*, Barcelona, 1975, p. 27-28.

43. AHPB, Marià LLOBET, *Manual, 1806*, f. 307.

Els capbreus, com a reconeixement del domini i confessió de prestacions que els emfiteutes havien de fer al senyor directe per tal de garantir la percepció del seus drets i especialment per a verificar les transmissions fetes pels emfiteutes, per a poder cobrar-ne el lluïsmo, també acabaran per incorporar documentació gràfica que faci més entenedor el text, encara que, lògicament, els exemples seran més nombrosos cap a la fi de l'Antic Règim que a la primeria de l'època moderna. De tota manera no és infreqüent trobar mostres gràfiques d'aquestes característiques més reculades en el temps, com ara croquis del principi del segle XVII d'establiments de cases, amb les seves afrontacions.⁴⁴

La Pia Almoina de la Seu de Barcelona, en el segle XVIII, també se serví de material gràfic per a resoldre alguns contenciosos amb els seus emfiteutes de la vila de Sant Feliu de Llobregat, esbossos altament clarificadors per copsar l'estructura i la història urbana de la vila en aquest període.⁴⁵

La incorporació d'un plànol a la capbrevació no era privatiu d'aquella persona o institució que el manava fer; a voltes eren els propis emfiteutes els interessats a adjuntar aquesta «prova» per algun motiu. Quan qui ho feia era un dels enginyers militars més importants del Principat, com Pedro Martín Cermeño, la qualitat del treball era òbviamment excel·lent com ho demostra el «*Plano que manifiesta la disposición de las casas compradas por el brigadier e yngeniero director Dn. Pedro Martín Zermeño, en la calle de Sant Pedro Más Baxo*».⁴⁶ Pedro Martín Cermeño, enginyer militar, efectuà ell mateix els plànols d'aquest immoble de la seva propietat, que acabaria venent el 1788.⁴⁷

La representació gràfica: icona i font

La qualitat de l'obra cartogràfica continguda en documentació judicial o notarial és molt desigual, sovint es troba en relació directa amb la

44. AHPB, Pere MORELL, *Diferents confessions que fan per lo benefici segon sots invocació de N. S. de l'Esperansa, fundat en la iglésia parroquial de Sant Cugat del Rech* (14-I-1610/5-IV-1629). Dec aquesta referència a l'amabilitat de Lluïsa Cases.

45. Arxiu Capitular de Barcelona (ACB), *Processos civils*, s. XVIII, plec sobre «Notes dels Partits Capbrevats de Sant Feliu... ab indicació de tots los censos respecte de la confusió de alous y partes», publicat per Llorenç SANS, M. Mercè GRAS i altres, *Els carrers de Sant Feliu*, Sant Feliu de Llobregat, 1989, p. 41 i 43.

46. AHPB, Josep Marià AVELLÀ, *Capbreu del monestir de Sant Pere de les Puelles, 1777-1787*.

47. Manual ARRANZ, *Mestres d'obres i fusters. La construcció a Barcelona en el segle XVIII*, Barcelona: Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Barcelona, 1991, p. 115.

importància econòmica dels interessos que es dirimeixen. La major part dels mapes o plànols que es conserven consisteixen en un senzill croquis en paper, sovint només a una tinta, on s'esbossen amb major o menor traça o fortuna unes peces de terra, la propietat de les quals s'indica juntament amb l'anotació d'algunes referències o afrontacions en el terreny que permetin situar-les. A un altre nivell ben diferent, trobaríem el plànol o mapa pintat a l'oli, sobre tela i muntat en bastidor, com els que es conserven a la Chancillería de Valladolid, de molt bella factura, que també procedien originàriament de plets civils.⁴⁸

Podríem situar en el segle XVIII l'esplet del recurs al mapa com a prova pericial en els conflictes per terres: molt rares són les obres anteriors a aquesta centúria, i sembla que majoritàriament es tracta de treballs en pergamí, un material car però de gran longevitat, i traçats al servei dels interessos dels poderosos: podríem citar el mapa de Puigverd de Lleida, propietat del marquès de Barberà i de la Manresana, o el mapa de la vall de Vallbona de les Monges, confegit per recolzar els drets del cenobi cistercenc sobre els regadius de la zona. Però no són tampoc tan estranys els croquis més senzills que representen gràficament qüestions com ara una separació de termes, com en el dibuix, a cavall dels segles XV-XVI, que acompanya la sentència sobre la Mata de València en els pobles pallaresos de València i Son, conservat a l'Arxiu Ducal de Medinaceli.⁴⁹

En relació amb aquest darrer punt cal destacar l'interès de realitzar una recerca sobre fons cartogràfics en els arxius patrimonials, tant en els custodiats en arxius públics com en els que es troben en mans particulars.

L'interès d'aquesta font cartogràfica no radica únicament en la il·lustració del tema concret que motivà la seva realització, sinó que ens ha d'ajudar també en la localització d'antics termes, avui gairebé oblidats, gràcies a la identificació de les fites, bogues, badalucs, mollons o monjoies (per esmentar la varietat de mots que s'empraven) a més d'altres símbols de domini territorial i jurisdiccional, com ara les forques. Aquí podem identificar topònims que apareixen en documents antics i avui ja són poc menys

48. *Selección de planos y dibujos. Archivo de la Real Chancillería de Valladolid*, Valladolid, 1978.

49. Josep M. BRINGUÉ i PORTELLA, «La conformació de drets comunitaris sobre el territori. La Vall d'Àneu, segles XV-XVIII», a Joan BUSQUETA, Enric VICEDO (eds.), *Béns comunals als Països Catalans i a l'Europa contemporània. Sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*, Lleida, 1996, croquis reproduït a la p. 171, cita arxivística a la p. 158.

que introbables.⁵⁰ O la situació d'antigues capelles i ermites avui dia pràcticament desaparegudes. Suposen, igualment, una eina de primera magnitud per a la geografia històrica i constitueixen una referència gràfica de canvis de cursos fluvials per crescudes o riuades. Permeten la reconstrucció de l'explotació dels antics regatges i la situació de les sèquies, molins, rescloses... Són una eina gràfica immillorable per a la identificació dels conreus i la seva extensió, les pastures o boscos existents en un territori determinat en el passat, així com per a copsar el parcel·lament de les propietats i localitzar l'hàbitat dispers, les bordes de pastor, les pletes, etc. En el marc de les ciutats, la documentació cartogràfica ajuda a entendre millor la xarxa de carrers, la distribució de l'espai en els immobles i visualitzar l'estructura de la propietat urbana. També pot il·lustrar el nostre coneixement gràfic d'activitats econòmiques preindustrials, com ara l'explotació de les salines, els indrets on hi havia fargues, mines.

Els autors de la cartografia menor: els geòmetres

La imposició del decret de Nova Planta significà, a més d'una profunda transformació de les institucions polítiques, una reorganització completa de tot el sistema fiscal català, que anà acompanyada de la introducció de nous impostos i d'una revisió dels preexistents. Aquesta nova planta fiscal féu necessari el recurs a les proves documentals cartogràfiques per a escatir molt embullats drets històrics i vells i nous contenciosos territorials, a banda de ser necessari per a la política d'obres públiques del reformisme il·lustrat.

De la documentació examinada es desprèn que gairebé qualsevol persona amb una mica de traça podia atrevir-se a delinear un plànol per adjuntar a altres documents escrits; de fet, molts ni tan sols van signats, i això fins i tot en el cas de croquis cadastrals d'una certa entitat o d'altres mapes de factura impecable. Altres sí que tenen un autor conegut, però de moment en desconexem l'activitat professional.⁵¹ En alguns casos procedien de camps laborals ben heterogenis: com un advocat de Figueres, que fa un croquis topogràfic

50. En relació amb aquest tema, cal esmentar només que hem localitzat, a l'ACA, al fons patrimonial Can Falguera, un mapa contemporani de les propietats dels barons de Maldà amb la localització de les seves parcel·les, segons els antics topònims i la seva identificació actual, i amb indicació dels drets i rendes que en rebien. No cal dir que aquest tipus de document és d'un interès rellevant, tot i que sembla la còpia d'un original millor i més antic.

51. ACA, Secció de mapes i plànols: Miquel Jelinek Germà, Isidre Comas, Manuel de Valls, Fèlix de Toda i Ruix, Jaume de Fons, Carlos María de Abajo (!).

del comú de Cantallops (1829); d'un prevere de Monistrol de Montserrat, Pau Janer (1780), o d'un simple pagès, Joan Masriera, de Cardedeu (1777).

Fonamentalment, però, l'autoria de la cartografia de detall o de gran escala més rellevant és la signada per dos col·lectius, els geòmetres,⁵² dels quals ja hem parlat anteriorment, i els mestres d'obres. Dintre del primer grup sembla haver tingut una gran rellevància la família **Cherta**, que conforma una nissaga de geòmetres, mal o gens coneguda fins ara, però força activa i present en les instàncies públiques.

Carles Cherta, geòmetra, confegí el plànol del terme ròneg de Tarroges, del Gran Prior de Catalunya, al Poal, el 1763, per al Cadastre.⁵³ També realitzà una còpia d'una descripció geogràfica dels arrossars de l'Empordà feta pel geòmetra de la Bisbal Salvador Ferrer i Mir, el 1781.

Joan Cherta, geòmetra de sa majestat, dibuixà el pla de la figura i extensió del mas Mercadal, a Sant Quintí de Bas (1769), en un plet civil de la Reial Audiència.⁵⁴

Manuel Cherta, geòmetra de sa majestat, del qual coneixem el plànol de l'heretat que havia estat dels regulars de la companyia de Jesús, i de les peces confinants de Manuel de Craywinkel, que es disputa amb Francesc Gomis. Realitzat conjuntament amb l'arquitecte Joan Garrido (1790).⁵⁵ S'ha publicat el seu plànol del castell de Port i l'antiga parròquia de Santa Eulàlia de Provençana (1806).⁵⁶

Un Cherta, no sabem quin, fou l'autor, també, d'un projecte de presa del canal d'Urgell a Àger.⁵⁷

Salvador Ferrer i Mir, geòmetra de la Bisbal, féu una descripció geogràfica dels arrossars de l'Empordà (1781)⁵⁸ i un mapa de la vila de Lloret (1772), que es troba en una col·lecció particular de la Bisbal.⁵⁹

52. Com Ignasi Mayans, geòmetra «y escultor» de Barcelona, que el 1799 fa un plànol d'una heretat de l'orde de Sant Joan de Jerusalem a Sant Martí de Provençals; Isidre Comas, geòmetra del rei, que realitzà el 1791 els plànols de les finques dels agustins calçats a Tiana; Jeroni Mayol, que el 1798 efectuà un mapa del terme de Sant Martí Sesgaoles (Reial Audiència, *Plets civils*, 7.695); Josep Cabot, geòmetra reial, mapa del terreny objecte de disputa entre el marquès de Sentmenat i el rector i obrers de Jafre de Ter (1827).

53. AHL, *Cadastre*, caixa 123, 21 (25-V-1763).

54. ACA, Reial Audiència, *Plets civils*, 155.

55. ACA, Reial Audiència, *Plets civils*, 6.747.

56. AHPB, Marià LLOBET, *Manual*, 1805, f. 307, publicat a Montserrat GALERA, Francesc ROCA, Salvador TARRAGÓ, *Atlas de Barcelona*, Barcelona, 1992, p. 285.

57. Pierre VILAR, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, Barcelona, 1986, v. III, p. 294.

58. ACA, Reial Audiència, reg. 562 (1781).

59. R. CASTELLS, B. CATLLAR, J. RIERA, *Ciutats de Girona...*, p. 504.

Bernat Ferrer i Mir, geòmetra, féu el mapa de Foixà, sobre recursos hídrics, el 1750.⁶⁰

Els mestres d'obres cartògrafs

La major part dels mapes i plànols que dirimiren contenciosos territorials entre els segles XVIII i XIX foren dibuixats per professionals de la construcció, mestres d'obres,⁶¹ en especial de les dues principals institucions catalanes: de la Reial Audiència i de la Intendència (com a hereva de les competències de la Batllia General del Reial Patrimoni). Més secundàriament, en trobem dels mestres d'obres d'algunes capitals catalanes.

Des del 1716 o 1717, l'Audiència de Catalunya i la Batllia General –englobada en la Intendència– van tenir un mestre d'obres comú, nomenat o ratificat pel rei o pel capità general de Catalunya i facultat per emprar el títol de «*maestro de obras del Rey*». El 1762, a la mort del mestre Josep Martí i Amat, l'intendent i els magistrats de l'Audiència, a causa de les sovintejades rivalitats entre els seus organismes respectius, decidiren que en endavant cada institució disposaria del seu propi mestre d'obres: Joan Garrido i Bertran seria el de la Reial Audiència i Joan Soler i Faneca, de la Intendència.⁶²

En el cas de Joan Soler i Faneca, podem veure com existí una forta tendència a patrimonialitzar aquest càrrec, transferint-lo pràcticament al seu fill i al seu nét, i col·locant el seu aprenent i cunyat, Joan Fàbregues, com a suplent seu en molts reconeixements i peritatges.

La recerca, fonamentalment a la secció de mapes i plànols, a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, però d'una manera especial també a la secció de Plets Civils de la Reial Audiència,⁶³ i en menor mesura amb el concurs d'altres arxius o publicacions, ens ha permès de realitzar una primera aproximació

60. ACA, Batllia moderna, *Processos*, 1750, n. 1 Ab.

61. Com Anton Melet, de Lleida, que traçà un mapa de la muntanya de Gardeny (s. XVIII), referit a l'aigua que pertocava a l'orde de Sant Joan, o Antoni Mullerach i Francesc Donadeu, que realitzaren sengles mapes de Llers sobre unes terres en qüestió en un plet de l'ACA, Reial Audiència, *Plets civils*, 14792 (1772).

62. Manuel ARRANZ HERRERA, *Mestres...*, p. 449.

63. Voldria agrair l'amabilitat de Rubèn Cruz per facilitar-me la consulta de l'inventari i de l'índex informatitzat d'una part de la secció de Plets civils de la Reial Audiència, que fins a l'elaboració d'aquest instrument havien estat totalment fora de l'abast de l'investigador i que ha estat de summa utilitat per a aquesta i altres recerques.

al que seria una nòmina dels cartògrafs més rellevants dels quals tenim documentació.⁶⁴

Andreu Bosch i Riera (1720-1788). Mestre d'obres i expert. Realitzà un mapa sobre el contenciós mantingut entre els ajuntaments i particulars de les Borges Blanques, Juneda i Puigvert amb la cartoixa d'Escaladei (1767), que se substancilà a la Batllia General, sobre les aigües de la Femosa. Segons M. Arranz, intervingué en diverses obres finançades per la Reial Hisenda i realitzà dictàmens i peritacions diverses.

Joan Fàbregues i Rabassa (1740-1795). Sabem que Fàbregues era aprenent i cunyat de Joan Soler i Faneca, mestre d'obres de la Batllia General i de la Intendència. A més hem pogut documentar⁶⁵ que actuà com a expert, suplent de Soler i Faneca, en múltiples ocasions entre 1790-1799, realitzant delimitacions i visites pericials. Per ordre de l'intendent general del Principat i per mèrits en la causa que se seguia al tribunal de la Intendència entre el marquès de Ciutadilla i Ignasi de Dou, elaborà, conjuntament amb Francesc Mestres, un parell de mapes de la zona de l'Escala. És autor d'un plànol del terme i parròquia de Sant Feliu de Guíxols, del 1806, d'origen desconegut, però que hauríem de relacionar amb la seva tasca a la Intendència, i que seria comprat per l'Ajuntament d'aquesta vila el 1889 per 100 pessetes.⁶⁶

Els Garrido

Joan Garrido (1689-1739). Mestre de cases. El 1728 realitzà un plànol protocolitzat de la Torre Fontaner, propietat de Joan Antoni Fontaner i Trulles, burgès, a Sant Genís d'Horta, juntament amb Pere Bertran, son cunyat.⁶⁷

Joan Garrido i Bertran (1724-v.1790). Mestre de cases, fill de l'anterior. A la mort del seu col·lega Josep Martí, que havia exercit molts anys com a mestre de cases de la Reial Audiència, Garrido sol·licità la vacant de la plaça al Capità General, el marquès de la Mina. A més de conservar

64. El gruix de les dades biogràfiques les hem obtingut de l'obra de Manuel ARRANZ HERRERA, *Mestres...*

65. Pierre VILAR, *Catalunya...*, p. 262, 270 i 300.

66. Publicat al llibre de Lluís ESTEVA, Lluís PALLÍ, *El termenal de Sant Feliu de Guíxols (1354-1980)*, Sant Feliu de Guíxols, 1990, p. 7.

67. AHPB, Josep AMAT REXACH, *Octavum Manuale Instrumentorum, 1728*, acta d'exhibició i protocol·lització del plànol de la Torre Fontaner, Barcelona (11-XII-1728), f. 166-167.

la seu de l'Audiència, li pertocava fer dictàmens i taxacions d'immobles en litigi, informes sobre obres públiques i plànols i projectes més propis d'un enginyer que d'un mestre de cases. Fou mestre de cases de la Reial Audiència de Catalunya i intervingué en diversos contractes públics. Féu també el mapa de la riera de Canet, presentat en el plet de Miquel Llauger, comerciant de Canet de Mar, contra Josep Goday, comerciant també de Canet, davant la Reial Audiència.⁶⁸ Treballà amb el concurs de Manuel Cherta en un mapa d'una part de Sant Gervasi, entre els propietaris Gomis i Craywinkel, el 1790.⁶⁹

Els Mas

Josep Mas i Dordal (c.1724-c.1805). Mestre de fonts i després mestre de cases de l'Ajuntament de Barcelona, és un dels arquitectes més destacats de la segona meitat del segle XVIII. També efectuà dictàmens per a la Reial Audiència. Féu plànols de les terres disputades entre Joan Dalmau Simon i Josep Ros, a Roda de Ter.⁷⁰ En el moment en què realitzà aquest encàrrec, l'arquitecte havia demanat autorització als regidors barcelonins per a fer altres feines a part del seu càrrec de mestre de fonts a fi de mantenir casa i família.

Josep Mas i Vila (1799-1855). Nebot de l'anterior; com el seu oncle i el seu pare, regentà els càrrecs de mestre de fonts i de cases de l'Ajuntament de Barcelona. Féu plànols dels terrenys que comprenia l'església, convent i hort del convent dels dominics, així com el dels franciscans de Barcelona, adjuntant el projecte que presentà l'Ajuntament per a una nova destinació. L'informe fou tramès al president de la junta d'alienació d'edificis i efectes de convents suprimits (1837).

Els Mestres

Francesc Mestres Guitart (1728-c.1798), mestre de cases, realitzà un plànol topogràfic de la plana de l'Empordà, a la zona de l'Escala, en els anys 80, aixecat per ordre de l'intendent per a la construcció d'uns molins que pretenien edificar les dues parts; aquests mapes s'acompanyen de plànols del molí i procedien del fons Sentmenat, també a l'Arxiu de la Corona d'Aragó.

68. ACA, Reial Audiència, *Plets civils*, 10 (1779).

69. ACA, Reial Audiència, *Plets civils*, 6.747 (1790).

70. ACA, Reial Audiència, *Plets civils*, 31 (1762) 2 plànols.

Francesc Mestres i Gramatges. Mestre de cases i nét de l'anterior, traçà un plànol de la sèquia a Lleida (1819), segurament per al Reial Patrimoni, i un altre el 1784 sobre el terreny disputat entre la vila d'Escaló i la d'Espot.⁷¹ Sabem que el seu pare, **Josep Mestres i Ximénez** (?-1805), era el sogre de Tomàs Soler i Ferrer, que succeí el seu pare, Joan Soler Faneca, en el càrrec de mestre d'obres de la Intendència.

Els Puig, família de mestres fusters

Mateu Puig i Ferrer (o **Ferin**, ?-1754) col·laborà en el primer terç de segle en l'elaboració de cartografia cadastral, realitzant els «plans» de Vilamitjana, Turbiàs, Biosca, la quadra de Nial i la vila de Castellbò (maig i agost del 1732).⁷²

Mateu Puig Juiol (c.1732-?), fill de l'anterior, treballà en diverses ocasions per a la Reial Audiència. Féu mapes d'uns masos a la baronia d'Eramprunyà, en els anys 1788 i 1794,⁷³ i el plànol dels límits del terme i parròquia de Reixac, en el plet civil que enfronta el monestir de Sant Jeroni de Murtra i el rector de Ripollet (11-IV-1785), amb Ignasi Carrer.⁷⁴

La família Soler

Joan Soler i Faneca (1725-1794). La seva brillant trajectòria com a tècnic en divisions territorials, estudiada per Jesús Burgueño,⁷⁵ es concreta en la seva participació en la divisió en partits judicials de Catalunya, en la demarcació de diferents municipis per encàrrec de la Diputació de Catalunya i en la divisió provincial catalana. A més tingué un destacat protagonisme en els projectes hidràulics de més volada del seu temps: el Canal d'Urgell i l'arranjament del Rec Comtal i el canal de la Infanta.

Cal destacar, de cara al nostre estudi, que amb el seu enllaç matrimonial amb la filla del procurador fiscal de la Cúria del Corregidor pogué accedir més fàcilment, segons M. Arranz, al nomenament com a mestre d'obres de la Batllia i Intendència de Catalunya. A aquest càrrec, li corresponia el manteniment dels edificis de la institució, la realització de les taxacions d'immobles i dels peritatges que poguessin necessitar els seus superiors.

71. ACA, Reial Audiència, *Plets civils*, 1098 (1784).

72. AHL, *Cadastr*, caixes 21, 22, 29, 129 i 138.

73. ACA, Reial Audiència, *Plets civils*, 7585 (1788 i 1794).

74. ACA, Reial Audiència, *Plets civils*, 7045 (1785).

75. Jesús BURGUEÑO, *De la vegueria a la província. La formació de la divisió territo-*

Féu un mapa de la font de les Borges Blanques i rodalies de la Femosa. Participà en un plet sobre aigües entre les viles de Puigvert, Juneda i Artesa contra el monestir d'Escaladei (28-IX-1767). Hi ha un altre mapa del mateix tema fet per l'expert Andreu Bosch (28-X-1767). També aixecà un mapa del plet entre la cartoixa de Montalegre i el monestir de Sant Jeroni de Murtra sobre unes terres del marge dret del Besòs.

Tomàs Soler i Ferrer. Fill de l'anterior, succeí el seu pare en el càrrec de mestre d'obres de la Intendència. I, com a tal, realitzà els següents treballs cartogràfics:⁷⁶

– plànol d'un antic arener o dunes a Badalona, concedits en establiment per la Intendència a un particular (1748);

– pla de cultiu dels pobles que regaven amb una mina del Besòs, a Santa Coloma de Gramenet, per establiment del 24 de juliol de 1815, sota la seva direcció, i executat per Joan i Francesc d'Asís Soler, els seus fills (8-III-1827);

– pla urbà d'uns edificis que es disputaven els caputxins i altres particulars, i on el Reial patrimoni tenia establiments, a Barcelona (24-XI-1824);

– traçat del curs de la riera de Gramenell, a s'Agaró, i mesurament del cabal de les seves aigües, per a l'establiment d'aigües que sol·licitava un particular per a construir un molí (1832);

– mapa de la torre del Regàs, a Lligalbé (1820-1840);

– mapa, en deu fulls, de la superfície regable amb les aigües de la sèquia reial al pla de Barcelona i municipis propers (1836);

– plànol del terreny i edifici de l'antic Palau Reial de Barcelona, per al procés seguit pel Reial Patrimoni contra el col·lector general d'espolis, en qualitat d'administrador dels béns de la Inquisició (1840);

– demarcació del nou terme del Masnou separat del de Teià i Alella, projecte aprovat per la Diputació Provincial (1822), en dos mapes.

Joan Soler i Mestres. Fill de l'anterior i també arquitecte. Sembla que seguí igualment les petges del seu avi i del seu pare treballant a la Intendència. Féu un mapa aixecat arran del plet entre l'Ajuntament de Garrigoles i Ignasi de Ros, per provisió del batlle general del Reial Patrimoni (30-V-

rial contemporània als Països Catalans (1790-1850), Barcelona, 1995 (Camí ral; 7), p. 167-171 i p. 56.

76. A l'Archivo del Palacio Real de Madrid es conserven diversos treballs cartogràfics de Tomàs Soler i Ferrer i dels seus fills Joan i Francesc d'Asís Soler i Mestres. Agraieixo aquesta referència a Jesús Burgueno.

1831), realitzat conjuntament amb Miquel Sany Rosa, expert; un plànol d'unes mines d'aigua a Argentona, aixecat per ordre del batlle general del Reial Patrimoni (1835), per al plet entre Manuel Romeu i Lluís Pujades, i un mapa del riu Llobregat per al projecte d'un pont, Batllia General (1859). El signa com «*el arquitecto del Real Patrimonio*».

Els Soriano. Família de mestres d'obres gironins

Agustí Soriano, arquitecte establert a Girona, exercí com a mestre d'obres municipal. Féu un mapa del Ter en el terme de Colomers, entre Verges i Belcaire (1747).

Francesc Soriano fou mestre d'obres del castell de Figueres i dibuixà el plànol del terme de Sant Sebastià de la Muga (1800).

Un cas paradigmàtic: el plet per l'aprofitament de la Ribalera (Pallars)

Certament, la manera més entenedora de copsar els interessos que motivaven la creació d'un instrument cartogràfic per a resoldre una situació d'*impasse* jurídic, així com la mecànica d'actuació dels professionals, era mitjançant la descripció del desenvolupament d'un plet complex que també requerís la participació d'un tècnic força competent. Aquest és el cas de la Ribalera.

El procés enfrontava els regidors i la universitat de la Vall de Castellbò i del poble de Romadriu contra els regidors i la universitat de la vila i llocs de Tírvia, Burg i Farrera per l'aprofitament dels recursos naturals de la muntanya de la Ribalera, al Pallars Sobirà. Tot i que aquest plet és de 1784,⁷⁷ el contenciós venia de lluny. A l'Arxiu Històric de Sort es conserven, procedents del fons municipal de Tírvia, dues sentències arbitrals entre Tírvia i Burg del 1590, més cinc processos entre els mateixos actuaris entre els anys 1780-1784.⁷⁸ El contenciós encara durava anys després, car sabem que el 17 de setembre de 1807 se signà un conveni entre la Vila i vall de Castellbò i Tírvia, Burg i Farrera, amb intervenció de Romadiu.⁷⁹

77. ACA, Reial Audiència, *Plets civils*, 2300.

78. Dec aquesta referència a Carme Maria Marugan, arxivera de l'Arxiu Històric Comarcal de Sort.

79. Departament de Medi Natural. Delegació de Lleida. Catàleg d'Utilitat Pública, carta n. 86.

En el nostre procés s'inclouen dos mapes, el primer molt senzill,⁸⁰ però el segon és una veritable obra mestra.⁸¹ En ell, es declara que està confeïgit segons escriptures del 1645 i del 1754, però també es fa referència expressa al capbreu general de tots els territoris del vescomtat de Castellbò, efectuat entre 1493-1494 per Pere Tragó, advocat de la reina Caterina de Navarra i «*per autoritat reial notari públic per totes terres e senyories nostres e de Castella e d'Aragó*», modernament publicat.⁸²

Sembla ser que el litigi, encallat en la presentació d'escriptures per part dels litigants, s'encamina, el mes d'abril del 1785 a la designació d'experts per les dues parts, que són contestats per un motiu o altre (el rector d'Alins, Antoni Puig,⁸³ els «geòmetres» Martí Montaner, de Peramea, i Gervasi Fonoll). Així que els procuradors acaben per concloure:

«y porque no sería fácil encontrar en la ciudad de Urgel y sus contornos un sujeto hábil e imparcial a satisfacción recíproca de los interesados, que formase el mapa de que se trata. Y a más de esto porque se concidera que con esto será menos dispendiosa y más prontamente practicada dicha diligencia, debe servirse vuestra excelencia nombrar de oficio un experto geómetra, quien, a expensas de una y otra parte, confiriéndose a los lugares en cuestión, levante el expresado mapa».

Els procuradors de Castellbò i Romadriu eren partidaris, en canvi, de no fer cap mapa nou, sinó que afirmaven que el que havien presentat per la seva part ja evidenciava suficientment que el terreny en litigi, la Ribalera,

80. Un dibuix situat entre els f. 229-230, de 44 x 62 cm, trencat per la meitat. Mapa manuscrit, aiguada, amb indicació de nuclis de pobles i esglésies, fonts, boscarrons, tossals, serres, termes i el molinar de Romadriu. De factura un xic rudimentària, i d'una estètica que recorda molt a la dels exvots.

81. Situat entre els f. 414-416. Signat a Barcelona el 29 d'abril de 1788 per Francesc Renard i Closas, arquitecte, intitulat: «*Ychonographia o mapa demostrativo de la montaña o territorio nombrado de la Ribalera, sus lindes y términos exclusivos*» (escala de 3.000 varas castellanas de marco de Burgos: 18,5 cm = 2.000 varas)», de 67,5 x 91 cm. Mapa manuscrit, aiguada, a color, amb indicació de corbes de configuració. Apareixen els termes de la Vall de Castellbò, de la Vall de Pallerols, de la muntanya del duc de Cardona, de Montnartró, de Mallolís, de Farrera, de Burg, de Civís, d'Asnurri i d'Ars. Indicació de canals, molins, fonts, palanques, boscos, cortals, roques i runes de pobles (Castellarnau).

82. Pere TRAGÓ, *Spill manifest de totes les coses del vescomtat de Castellbò* (Cebrià BARAUT, ed.), Seu d'Urgell, 1982.

83. A tall d'hipòtesi podríem aventurar que aquest Antoni Puig podria ser el rector d'Escaldes, d'Andorra, l'autor del mapa de les valls d'Andorra que es remeté amb les respostes de l'enquesta de Francisco de Zamora (1788-1789) i del *Politar andorrà*, Andorra, 1982.

era de Romadriu, i afegien que era molt car traslladar un expert a aquella zona, mantenir-lo i pagar el seu treball. Sembla, però, que finalment s'avingueren a l'arbitratge d'un tècnic que expressés gràficament i de forma entenedora allò que en la documentació i les declaracions dels testimonis semblava confús i difícil d'interpretar sobre el territori.

Quan semblava haver-se arribat a un acord, trobem que els procuradors de les parts manifesten conjuntament que Joan Garrido, menor, «*albañil y geómetra*» nomenat per sa excel·lència el 25 de febrer de 1786, a causa de la seva falta de salut i de les moltes ocupacions, no podria, durant anys, passar pel terreny en qüestió per a fer el mapa disposat per sa excel·lència, i demanen la designació d'un altre geòmetra al·legant que no es podria transitar per la zona per a fer els reconeixements per aixecar el mapa en els mesos d'hivern.

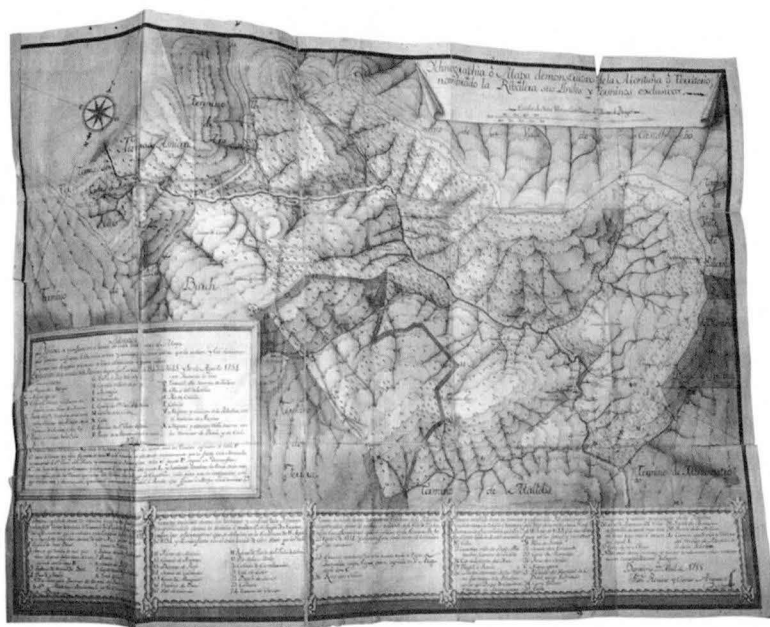
El 3 de juny de 1787 es nomena Joan Fàbregas, «*albañil arquitecto de esta ciudad*», però aquest demanà l'exoneració de l'encàrrec, per:

«obedecer otra orden del real servicio para pasar pronto a la vila de Flix y, teniendo entendido que Francisco Renart y Closas, arquitecto geómetra inteligente, podrá desempeñar prontamente el encargo, lo hago presente a vuestra excelencia».

Els representants de la universitat responen que qualsevol que sigui el tècnic designat passi a la zona en litigi a formar el mapa abans que arribi l'hivern i el terreny estigui impracticable (13 d'agost de 1787). Sembla, doncs, que l'encàrrec del plànol d'una qüestió entre cinc termes diferents i en un indret tan allunyat com el Pallars no atreia gaire els experts de l'Audiència, que segurament concentraven el gruix de la seva activitat a les rodalies de la capital. Sembla, aparentment, que els acreditats perits desviaren l'encàrrec a algú altre que havia de fer més mèrits que no pas ells.

El manament de la Reial Audiència a Francesc Renart y Closas és datat el 18 d'agost de 1787. En poc menys d'un any, el 29 d'abril de 1788 lliurava el mapa:

«... me conferí a la montaña o territorio nombrado la Ribalera, y después de atentamente visto, reconocido y examinado este terreno y sus confines, acompañado de un sugeto instruido y práctico que pedí y me facilitó cada una de las cinco universidades litigantes respectivamente, para el verdadero conocimiento y adquisición de los puntos y noticias conducentes a mi comisión, teniendo presentes las escrituras... Pasé desde luego a la formación del mapa que adjunto presento a vuestra excelencia... Por lo que pido y suplico que incertado el mapa en los autos del proceso de dicha causa se haia de él la devida razón en el mejor modo que en derecho haya lugar».

ACA, Reial Audiència, Plets civils, 2.300, fol. 415. «Ychonographia o mapa demostrativo de la montaña o territorio nombrado de la Ribadera, sus lindes y términos exclusivos; de Francesc Renart i Closas». 1788.

L'arquitecte rebé, per les tasques de realització del mapa, 196 lliures, i cada part dels litigants en pagà la meitat, tot i que Francesc Renart s'havia queixat, el 8 d'abril de 1788, que els de Castellbò encara no l'havien pagat. Però, qui era i quina era la trajectòria professional de l'expert que realitzà aquest treball per a la Reial Audiència?

Francesc Renart i Closes (Barcelona, c.1750-1823) procedia d'una família de mestres d'obres i arquitectes de la Barcelona del segle XVIII, era fill de l'arquitecte Josep Renart i germà del també arquitecte Josep Renart i Closes. El desembre del 1781, la Confraria de Mestres de Cases i Molers de Barcelona li atorgà el títol de mestre, apadrinat pel seu germà Josep.

Des del 1773-1774 va ser el principal ajudant del seu pare. Sabem, bé que d'una manera imprecisa, que va participar en les tasques de repoblació de Sant Carles de la Ràpita. Pels volts del 1780 va intervenir en la construcció de la nova església parroquial de Sarrià, amb plànols de l'arquitecte Josep Mas i Dordal. Juntament amb el seu pare, Francesc, i el seu germà Josep Renart i Closes realitzaren les obres del nou convent de Sant Agustí de Barcelona.

Se li coneix un manuscrit amb la descripció del nou teatre de la Santa Creu de Barcelona, segons projecte del Cos d'Enginyers, construït després de l'incendi de l'any 1787. El nou teatre va ser inaugurat el novembre del 1787.

Fou mestre d'obres de l'Ajuntament de Barcelona i realitzà dos plànols de Barcelona i la seva rodalia: el primer, còpia d'un del 1740, a diverses tintes i colors, datat el 17 d'abril de 1801; l'altre, datat el 31 de desembre de 1806, és còpia d'un mapa de Barcelona durant l'ocupació francesa del 1699, que es trobava a la secretaria de l'Ajuntament de Barcelona i que destaca també pel treball de les corbes de configuració, característica destacada en els seus treballs.

També és autor de dos plànols de la Rambla de Barcelona: l'un datat el 24 de maig de 1799 i l'altre el 31 de desembre de 1807, encarregats per l'Església de Barcelona, on es representen els immobles sobre els quals tenia drets la catedral de Barcelona. Tots aquests darrers quatre mapes es custodien a l'Arxiu Capítular de Barcelona.

Una de les seves obres més remarcables és una sèrie de *Planos y vistas de la montaña de Montserrat, levantados de orden de don Francisco de Zamora, por don Francisco Remart [sic] y don Pedro Pablo Montaña*, del 1790.⁸⁴ D'aquesta ambiciosa obra, F. X. Altés i J. Galobart ens en donen un ben documentat tast, que fa intuir una futura publicació d'aquest cabdal treball sobre una muntanya que constitueix un autèntic repte expressiu per als cartògrafs.⁸⁵

Altres plànols de termes que realitzà per encàrrec són: el traçat dels nous límits entre Alella i el Masnou (1840) i un plànol de les Corts de Sarrià (1820-39).⁸⁶

Segons Bassegoda Nonell, va fer d'assessor tècnic del Tribunal Reial Ordinari o Cúria del Corregidor de Barcelona, i a banda del procés sobre la Ribalera tenim altres mostres de la seva tasca com a perit judicial, com el

84. Biblioteca de l'Abadia de Montserrat, ms. 1137. Sèrie de 32 dibuixos a la ploma i a l'aiguada, reproduïts en l'edició que Ramon Boixareu féu de l'obra de Francisco de ZAMORA, *Diario de los viajes hechos en Cataluña*, Barcelona, 1973. Resulta molt interessant la il·lustració de la p. 256, «Boca o entrada a la cueba del Salitre», on es mostra la tasca d'elaboració d'un plànol, amb l'ajut del teodolit, de la cova del salnitre, a la p. 273. No es recollí el «*Mapa de Montserrat*», obra de Renart. A la Biblioteca de Catalunya, ms. 3867, es conserva una «*Descripció de la montanya y santuari de Montserrat*», còpia de Francesc Renart y Arús, el seu nebot. Cal veure, Biblioteca de Catalunya (BC), *Fons Josep Renart*, llig. VIII (R. 5919).

85. F. X. ALTÉS i J. Galobart, «Un ambiciós projecte d'història eclesiàstica i natural de Montserrat», *Revista Catalana de Teologia*, (Barcelona) XIII/1 (1988), p. 205-242.

86. BC, *Fons Josep Renart*, llig. XLIV (R. 5945).

«Plano que manifiesta una porción de terreno comprendido en el término de Mataró y en la partida nombrada Camp de Mar, otramente la Creu den Grau-pera y antiguamente Home-mort. Barcelona 31 gener 1789».⁸⁷

Sabem que el seu germà, **Josep Renart i Closes** (1746-1824), arquitecte més conegut que no pas ell, té també almenys un plànol, el de la hisenda Solés, a Sant Pere de Ribes, propietat dels agustins calçats de Barcelona (1777).

A mena de conclusió

Resulta una mica il·lusori, en aquesta primera aproximació, proposar unes conclusions per a una temàtica de la qual tot just en comencem a albirar les seves potencialitats. En primer lloc, perquè l'inventari de mapes i plànols està encara per fer en la majoria d'arxius. I diem inventari conscients de la diversa problemàtica que comporta la creació d'una secció convencional de mapes i plànols: separació o no de la documentació originària, la restauració i conservació en unitats especials d'arxiu, a més d'una correcta catalogació. D'altra banda, val a dir que, tradicionalment, no s'ha atorgat gaire valor als senzills croquis inserits entre la documentació escrita, s'ha tendit a pensar que un plànol o un mapa era un exercici formal molt més ambiciós, que corresponia a àmbits territorials més amplis i, per tant, que mostres gràfiques més humils no eren quelcom ressenyable. Catalunya compta amb una cartografia general del Principat molt ben coneguda i estudiada, però està mancada encara de recerques referides a la representació gràfica d'àmbit local.

Des de la recerca caldria arribar a establir d'una forma més perfecta les distintes tipologies de documentació cartogràfica d'escala gran, amb un repertori d'imatges que les caracteritzessin, així com formar una nòmina dels principals autors o cartògrafs i identificar els grups professionals d'on procedien. Però és necessari, especialment, superar el concepte merament estètic i «decoratiu» que s'ha tingut de la cartografia per tal d'abordar-la seriosament com el producte d'uns interessos determinats, realitzada amb una finalitat concreta, però amb una informació susceptible de múltiples lectures i aprofitaments tangencials, en definitiva com una rica font que cal posar a l'abast de la història i de la geografia.

87. ACA, Reial Audiència, *Plets civils*, 5348. Plet entre Jacint Peradejordi Colomer i Salvador Cataumbert Zapatero (1789).

Algunas consideraciones previas

A menudo el método empleado por los historiadores para comprender una realidad desaparecida quiebra la unidad que, justamente, pretende explicar. El historiador, en su afán por presentar una recomposición coherente del pasado, acaba elaborando una perspectiva lógica desde parámetros del presente. Así sucede en el vasto campo del asociacionismo obrero decimonónico, donde los estudios históricos han levantado una barrera entre el primer sindicalismo de clase y el asociacionismo mutualista/profesional, o de socorros mutuos. A los ojos de la historiografía moderna, sindicatos y hermandades de socorros mutuos aparecen como realidades distintas y, en muchos casos, opuestas.

Sin embargo, no parece que los hombres que alimentaron el primer movimiento obrero de la ciudad de Barcelona participasen de esta disyuntiva metodológica. Simó Boldú, uno de los dirigentes de la Sociedad de Tejedores en 1840-41, era a su vez miembro de la Cofradía de la Purísima Concepción en 1844;¹ Pedro Albigés, sastre y firmante en 1855 de la *Exposición de las Asociaciones Obreras al Gobernador Civil*, en 1848 estaba inscrito en el Montepío de Santa Isabel² –a la sazón en esas fechas era propietario de un pequeño taller de sastrería–;³ el también firmante de la anterior exposición y tejedor de velos, José Camprubí –que suscribió la *Exposición de la Clase Jornalera a las Cortes* de 1855– era socio en 1847 del Montepío de Nuestra Señora de Bellvitge;⁴ José Elias, oficial zapatero, sig-

1. Archivo Histórico de Protocolos de Barcelona (AHPB), J. TORRENT, *Manual*, 1844, f. 253. Junta de la Cofradía de la Purísima Concepción.

2. AHPB, R. TAXONERA, *Manual*, 1848, s/f. Reunión del Montepío de Santa Isabel.

3. M. SAURÍ, J. MATAS, *Manual histórico-topográfico, estadístico y administrativo, o sea Guía General de Barcelona dedicada a la Junta de Fábricas de Cataluña*, Barcelona: Imp. Saurí, 1849.

4. AHPB, R. LAFONT, *Manual*, 1847, f. 383. Reunión del Montepío de Nuestra Señora de Bellvitge.

natario también de otra exposición obrera, esta vez al Capitán General, en 1854 y que al año siguiente era miembro de la Junta Central de Directores de la Clase Obrera, estuvo asociado al Montepío de Nuestra Señora de los Ángeles:⁵ otro zapatero como Juan Soler Roca, que firmó la *Exposición de la Clase Obrera a los Diputados Catalanes asociados a Cortes* de 1841 –junto con Muns, entre otros– en 1847 era el director primero del Montepío de Nuestra Señora de los Ángeles y, tres años después, estaba inscrito en el Montepío de San Cayetano;⁶ lo mismo se podría decir del alpargatero Isidro Vito, también firmante de la exposición obrera al Capitán General y miembro en 1838 del Montepío de Santa Isabel.⁷

Parece claro, pues, que los primeros dirigentes del movimiento obrero barcelonés no participaban de la discriminación historiográfica entre sindicalismo y societarismo mutualista. La *doble militancia* en el sindicalismo de clase y en el mutualismo no era para estos trabajadores una contradicción. De lo anterior, asimismo, se desprende que este modelo de participación en el movimiento netamente obrero y en hermandades de socorro estaba más extendido entre los trabajadores artesanos que entre los nuevos operarios textiles. Salvo Simón Boldú, todos los demás casos corresponden a menestrales adscritos a industrias no asaltadas por el proceso industrializador o, lo que es lo mismo, a trabajadores cualificados.

No se trata de debatir de nuevo el tema de la aristocracia obrera, sino de matizar el hecho de que el mutualismo o el societarismo profesional fueran unas fórmulas asociativas que agruparon a un sector privilegiado de la clase obrera, mientras que el sindicalismo –al estilo de la Asociación de Tejedores, que rápidamente trascendió el ámbito profesional al asociarse distintos oficios, como zapateros, impresores, blanqueadores, etc.– se reducía a los trabajadores peor remunerados. Aquí, el concepto de aristocracia obrera se muestra de dudosa utilidad. Nacido de la mano de las disciplinas académicas, su objeto era explicar el fracaso histórico del movimiento obre-

5. AHPB, M. TORRENT JULIA, *Manual*, 1850, f. 350. Reunión del Montepío de Nuestra Señora de los Ángeles.

6. AHPB, J. TORRENTS, *Manual*, 1847, f. 251. Reunión del Montepío de Nuestra Señora de los Ángeles. *Ibid.*, 1850, f. 427. Reunión del Montepío de San Cayetano. Soler Roca también firmó la *Exposición de la Clase Obrera a Cortes* de 1855 publicada en «El Eco de la Clase Obrera», cuyo libro de firmas se halla en el Archivo del Congreso de Diputados, leg. 106, n. 3. Cinco años después tuvo su propio taller en la calle Asalto, 42. Cf. Archivo Histórico Municipal de Barcelona (AHMB), *Subsidio Industrial de 1860*.

7. AHPB, R. TAXONERA, *Manual*, 1838, f. 63. Reunión del Montepío de Santa Isabel.

ro. En particular, se creó para dar una explicación al giro dado por el sindicalismo británico en el periodo victoriano. Se empieza a hablar de aristocracia obrera en el momento en que el movimiento obrero *abandona* su papel revolucionario en la Historia y comienza a acomodarse a las coordenadas de la sociedad burguesa.⁸ Pero, dejando al margen esta polémica, existe otra razón por la cual el término de aristocracia obrera no es aplicable a estos trabajadores artesanales y es, justamente, la descualificación propia de ese sector clasificado como *nobleza* proletaria. Lo que define esa sección de la clase obrera mejor situada es su especialización, su alta especialización, para ser más exactos.⁹ La aristocracia obrera –si aceptamos su existencia– es hija de la revolución industrial, de sus nuevas tecnologías, de las nuevas máquinas. El artesano, por su parte, no debía su existencia al nuevo proceso industrializador, ya que no dependía de la máquina, sino todo lo contrario. A diferencia del trabajador especializado, su cualificación le permitía el control de todas las parcelas del proceso productivo en su sector, con las implicaciones sociológicas que ello conllevaba. El mutualismo fue más propio de los trabajadores menestrales que de los nuevos obreros industriales, sin que ello permita suponer una falta de conciencia de clase ya que, como manifiestan los ejemplos expuestos, su participación en las sociedades de socorro urbanas no inhibía la acción sindical de clase propiamente dicha. De tal manera, el hecho de presentar la dicotomía de sindicalismo frente a mutualismo y asociacionismo de oficio presentaría un cuadro desdibujado de la realidad vital y social de los que participaron en ambos movimientos. Ahondar en esa perspectiva llevará a presentar el mutualismo –como también se hará con el cooperativismo– como alternativa reaccionaria al sindicalismo de clase, juicio que sólo podría ser aceptable tras la irrupción en escena del internacionalismo, es decir, a partir de 1868.

Otro de los lastres historiográficos que ha arrastrado este primer asociacionismo ha sido el de la teleología analítica: el estudio de las sociedades profesionales y hermandades de socorros mutuos se ha desarrollado a la sombra del sindicalismo de clase. Sólo en función de comprender el nacimiento de los primeros sindicatos se ha iniciado en la historia social el estu-

8. J. BREUILLY, *Labour and liberalism in nineteenth-century Europe. Essays in Comparative History*, Manchester: Manchester University Press, 1994, p. 32.

9. Respecto a este tema, el libro de cabecera continúa siendo H. BRAVERMAN, *Trabajo y capital monopolista*, Méjico: Nuestro Tiempo, 1987. La edición original en inglés es de 1961.

dio de las primeras hermandades y cofradías,¹⁰ olvidando aquella descripción que de las primeras asociaciones de trabajadores socialistas hizo el propio Marx:

«Cuando los artesanos comunistas forman asociaciones, la educación y propaganda son sus primeros objetivos. Pero el acto mismo de asociarse crea una nueva necesidad –la necesidad de sociedad– y lo que parece ser un medio se ha convertido en un fin. Los resultados más llamativos de este desarrollo práctico tienen que verse cuando los trabajadores socialistas franceses se encuentran juntos. Fumar, comer y beber dejan de ser medios de reunir simplemente más personas. La compañía, la asociación y el entretenimiento, que también la sociedad tiene como fin suyo, son suficiente para ellos: la fraternidad del hombre no es una frase vacía sino una realidad, y la nobleza del hombre brilla públicamente sobre nosotros desde sus cuerpos gastados por el trabajo.»¹¹

De ser ciertas estas premisas, el nacimiento del sindicato de clase tendría que haber estado acompañado del debilitamiento del mutualismo, algo que está lejos de haber sido demostrado.¹² De hecho, en la Ciudad Condal el número de este tipo de sociedades creció de forma continua hasta finales de siglo.¹³ Tanto sindicatos como mutuas aumentaron su número constantemente a lo largo del siglo, indicando que la existencia de unos no implicaba la desaparición de los otros: la relación entre ambos tipos de sociedades no era excluyente. Y no era así, no sólo por la *doble militancia*, sino también porque cada una de ellas integraba distintos grupos o culturas obreras: en el sindicalismo se agrupaban trabajadores no cualificados y especializados, mientras que en el societarismo de oficio y en las herman-

10. En la historiografía británica Thompson introdujo el tema del mutualismo, pero lo hizo con vistas a explicar las actitudes políticas de la clase obrera. E. P. THOMPSON, *The Making of the English Working Class*, London: Penguin Books, 1988 (16 ed.), p. 459 y s. Hasta fechas recientes dicha historiografía no ha reencontrado el papel social de tal asociacionismo. E. HOPKINS, *Working-Class Self-help in 19th. Century England. Responses to Industrialization*, London: University College London Press, 1995.

11. K. MARX, *Early Writings*, London: Hamondsworth, 1975, p. 176.

12. S. CASTILLO, «Las sociedades de socorros mutuos en la España Contemporánea», en S. CASTILLO (ed.), *Solidaridad desde Abajo*, Madrid: Ed. UGT, 1994, p. 9.

13. Según una guía, en 1836 había en la ciudad 37 sociedades de socorros mutuos. En 1849, ya pasaban de 40 y, en la década de 1890, pasaban de 400. Cf. *Guía Estadística de Barcelona y Manual de Forasteros*, Barcelona, 1836, p. 221 y s. M. SAURÍ, J. MATAS, *op. cit.*, p. 140, y P. SOLÀ, «El mutualismo contemporáneo en una sociedad industrial. Anotaciones sobre el caso catalán (1880-1936)», en S. CASTILLO, (ed.), *op. cit.*, p. 75.

dades de socorros mutuos tendían a hacerlo trabajadores cualificados, incluidos pequeños maestros artesanos con taller propio.

El mundo de las hermandades de socorros mutuos presenta muchas ambigüedades pero, sin duda, la más espinosa es la referida a su vinculación con valores de la emergente burguesía, tales como previsión, ahorro, responsabilidad y respetabilidad. Algunos autores van más lejos planteando que la convivencia de oficiales y maestros en el seno de una misma asociación impedía la formación de una conciencia de clase entre los asalariados.¹⁴ El comportamiento de Simó Boldú y los citados en la introducción parece desmentir empíricamente tal obstaculización en la adquisición de conciencia de clase por parte de los asociados a hermandades de socorros. Si se contrasta el listado de los artesanos que firmaron la *Exposición de la Clase Jornalera a las Cortes* con los miembros de distintas hermandades y cofradías se comprueba el gran número de *cofrades* que suscribieron dicho manifiesto obrero. Lo mismo se puede decir de los pequeños maestros que también firmaron el manifiesto, especialmente los zapateros.¹⁵ La barrera entre pequeño maestro y oficial era lo suficientemente endeble como para no asumir sin crítica la equivalencia entre pequeño taller e ideario burgués. ¿Previsión, ahorro y respetabilidad son necesariamente valores burgueses? Si la previsión y el ahorro no entraban en el mundo de los trabajadores como valores esenciales, ¿no se debería a los exiguos salarios de subsistencia que recibían a cambio de su trabajo? En cuanto a la respetabilidad, ésta hunde sus raíces en lo más profundo de la Edad Media, en la era de los gremios. Las corporaciones de oficio fueron las primeras en conseguir la dignificación del trabajo –condenado a la vileza por el cristianismo escolástico– mediante el reconocimiento de su valor por los poderes locales, en los cuales los gremios intervinieron hasta el siglo XIX. La respetabilidad –gracias al trabajo– no fue una conquista de la burguesía.¹⁶

14. J. BREUILLY, *op. cit.*, p. 254.

15. Entre los maestros que firmaron esta *Exposición* obrera destacaría dos casos. Primero, el del maestro zapatero José Jané, que tenía su taller en la c/ Carme y que en 1844 se presentó como fiador de un detenido en la Jamància. Cf. AHPB, R. ANGLORA, *Manual, 1844*, f. 130 y s. Otro caso similar es el de maestro cerrajero José Cristiá, que fue fiador de dos detenidos en esta revuelta republicana. Cristiá, además, pertenecía a un grupo familiar de cerrajeros poderosos en el oficio. Cf. AHPB, P. RODRÍGUEZ, *Manual, 1844*, f. 137 y s.

16. El debate de la dignidad de los que trabajaban con sus manos tuvo su epílogo en el siglo XVIII de la mano de los ilustrados. La disyuntiva creada después de la caída de las ideas mercantilistas entre clases productoras (o activas) y clases pasivas –nacidas con los fisiócratas– caló en todos los discursos ilustrados, incluso entre los peninsulares.

Tampoco conviene olvidar que las sociedades de previsión tuvieron su origen en los gremios. Muchos de ellos ofrecían prestaciones que después se constituyeron en privativas de las sociedades de socorros mutuos. La previsión y el ahorro propios de las hermandades del siglo XIX deben ser puestas en relación con el desmoronamiento de los elementos de control social del Antiguo Régimen. Las desamortizaciones eclesiásticas que afectaron fundamentalmente a los órdenes regulares acabaron con la única forma de previsión existente, si la beneficencia puede ser considerada como tal. Al mismo tiempo, cayeron los restos del paternalismo absolutista que velaba por el *bienestar* de sus súbditos, vía pósitos o intervención en los abastos de subsistencias. En este contexto de dismantelamiento de un modelo de control social, la respuesta básica de los trabajadores será la autoorganización de sus propias fórmulas de previsión. Evidentemente existieron hermandades –en especial cofradías– controladas por las clases superiores. Cofradías cuya estructura era jerárquica y donde su dirección era ejercida por miembros vitalicios habitualmente eclesiásticos o nobles, como el Barón de Maldà: un ejemplo de ellas era la Cofradía de la Santa Romana, que, por otra parte, era de las pocas que incluía a mujeres entre sus miembros. Sin embargo, este tipo de asociación será numéricamente menos importante, representando cada vez más una rémora del pasado abatida por la creciente secularización de la sociedad barcelonesa. La nomenclatura de las sociedades de ayuda mutua, su adscripción hagiológica, no debe inducir a confusión: todas estaban bajo la invocación de algún santo o beato. Los artesanos galos, orgullosos de su laicismo y republicanismo, también creaban sus sociedades de socorros en este periodo bajo la invocación de patrones benefactores beatificados por la iglesia.¹⁷

De la misma manera, tampoco pueden considerarse las prácticas democráticas desarrolladas en el seno de las sociedades de socorros mutuos como una herencia o injerencia de actitudes burguesas. El ejercicio democrático que estas hermandades imprimirán al resto de asociaciones obreras tenía sus orígenes en el mundo preindustrial, en la era anterior a la hegemonía burguesa: era otra de las herencias artesanales.¹⁸ Aunque más adelante se tratará el funcionamiento de algunas sociedades artesanas –parti-

17. A. DEWERPE, *Le Monde du Travail en France, 1800-1950*, Paris: Ed. Armand Colin, 1989, p. 73.

18. G. A. WILLIAMS, *Artisans and Sans-culottes. Popular Movements in France and Britain during de French Revolution*, London: Libris, 1989, p. 114.

cularmente la de los gremios de oficiales—, se observa como las decisiones eran tomadas por mayoría de votos, respetando y atendiendo las opiniones de todos. Los mecanismos de delegación eran escasos y sometidos al control de normas escritas y estrictas. En las hermandades, los cargos eran electivos y de obligada asunción. Ingresar en una de estas asociaciones implicaba aceptar, en caso de ser elegido, el tomar responsabilidades en la gestión de la institución: era uno de los servicios que el grupo exigía a sus miembros. Este método, además de implicar a los socios en la suerte de la hermandad, evitaba la aparición de élites gestoras o administradoras dentro de la misma.

En realidad, el problema de la incursión de la ideología burguesa en el seno de las asociaciones de socorros mutuos debería comenzar explicando qué es lo que se entiende por tal ideología. ¿Se trata del liberalismo? Sabido es que la burguesía decimonónica, particularmente la barcelonesa, era poco proclive a este tipo de descabelladas ideas. Por un lado, el prohibicionismo, eje de su política económica, enfrentado enconadamente con el librecambismo y, por otro, la desconfianza hacia el movimiento obrero, que llevó a estos patricios urbanos a cerrar el censo electoral, les alejaban diametralmente del paradigma liberal. Lo único que podría definir la ideología de esta burguesía urbana era su amor al orden: orden por ella establecido desde la década de 1830. En este sentido, sí podrían tacharse de *aburguesadas* las sociedades mutuas, respetuosas y garantes, en cierta medida, del *status quo* vigente. Pero esta crítica debería hacerse extensible, también, al sindicalismo de los obreros textiles, cuyo principal objetivo hasta 1868 no fue el de subvertir el estado de las cosas, sino el de conseguir su reconocimiento como parte integrante de las nuevas relaciones industriales, de ese nuevo orden. El primer sindicalismo, mediante el uso de plataformas, no ponía en cuestión el sistema industrial o a las clases directoras de dicho proceso. Siempre aceptó su papel subalterno en el proceso industrializador y en algunos casos, como ocurrió en 1841, apoyó decididamente a sus patronos en la defensa de la prohibición de importaciones.¹⁹ En definitiva, resulta absurdo tildar al mutualismo —o al societarismo— como medio de penetración de ideas ajenas al mundo del trabajo —salvo las hermandades

19. *El Constitucional* (27 junio 1841) contiene una exposición obrera de gratitud al regente por haber conseguido que «un noble sentimiento prevaleciera sobre las ideas bastardas, que la política y el interés antinacional supieron entablar hasta recavar providencias las más perjudiciales a la comunidad española».

controladas por nobles y eclesiásticos— cuando resulta difícil determinar de qué ideas o actitudes se trata y cuando, en caso de poder definir las, afectaron de igual modo a modelos asociativos más progresivos.

Para terminar con estas primeras cuestiones, conviene recordar un elemento, no pocas veces soslayado, privativo de las hermandades y asociaciones de ayuda mutua: su inserción urbana. A diferencia del sindicalismo y de otros movimientos sociales de la época, las hermandades, gracias a situarse bajo la invocación —y en no pocas ocasiones al estar vinculadas a antiguos gremios— de santos patronos, se organizaban en torno a parroquias —barrios, en definitiva— participando de forma importante en las festividades locales. De todas esas fiestas, destacaba la celebración del Corpus. Los balances de algunos de estos montepíos muestran que, junto a los gastos dedicados a proveer las vicisitudes de los socios, se empleaba parte del dinero en gastos relacionados con el patrono y su procesión. Podría deducirse de estas prácticas la existencia de un fuerte sentimiento ritual-religioso entre los obreros asociados... Podría.²⁰ Sin embargo, no hay que olvidar que la propia Asociación de Tejedores celebraba una procesión con sus mejores galas el día de la patrona de los tejedores, que, curiosamente, coincidía con el aniversario del sindicato y en la que no faltaban elementos religiosos.²¹ Tampoco hay que olvidar el hecho de que, tras la Jamància, la procesión del Jueves Santo estuvo prohibida por el Ayuntamiento durante tres años. Había algo más que religión. En todas estas manifestaciones primaba el sentido ritual, pero no necesariamente el religioso. El ritual de la procesión y de la sanción eclesiástica no era otra cosa que el del reconocimiento —y, por tanto, la legitimación— social de la asociación. En la Barcelona del siglo XIX sólo existía lo que estaba en la calle, lo que ocupaba —ordenada o desordenadamente, esta es otra cuestión— el espacio público.

A partir de aquí, el texto va a desarrollar los elementos definitorios de la segmentación obrera que dieron lugar a estas pautas diversificadas de asociacionismo, partiendo de la premisa de la existencia de una sola clase obrera, compuesta, eso sí, por diversas culturas obreras. El centro de aten-

20. De hecho, algunos autores han llegado a suponer la existencia de un radicalismo mediterráneo específico, caracterizado por la convivencia de tendencias revolucionarias y ritualismo católico, cf. M. AGULHON, *Une ville ouvrière au temps du socialisme utopique. Toulon de 1815 à 1851*, Paris: Mouton, 1977, p. 31. Estas propuestas no andan muy lejos de afirmar, de nuevo, la base milenarista del obrerismo del sur de Europa.

21. Informe del Cónsul británico en la ciudad de Barcelona del día 5 de mayo de 1842. *Public Record Office*, sección «Foreign Office», caja 185/197.

ción será el segmento cualificado del proletariado —el que ha recibido menos atención en el caso barcelonés— con algunas anotaciones respecto a los nuevos trabajadores especializados. En cuanto a la cronología, 1820-1855, arbitraria en cierta medida, corresponde, por un lado, a la fecha de la creación del primer montepío obrero interprofesional y, por otro, al momento en que se produjo la primera huelga general, hito especialmente definitivo en la constitución del movimiento obrero.

La segmentación industrial

La fragmentación cultural obrera estaba asentada en gran medida en la división industrial propia del periodo. En la Barcelona decimonónica, la industrialización produjo una ruptura entre dos modelos industriales. Por un lado, las nuevas industrias textiles algodoneras se estaban integrando en los flujos modernizadores europeos, mientras que, por otro lado, las industrias no textiles se mantenían todavía en la órbita de la producción artesana, sin modificaciones sustanciales en la productividad individual, ni en el tamaño medio de los talleres.²² Desde el siglo XVIII, las industrias algodoneras iniciaron un proceso de concentración productiva aumentando el número de trabajadores por unidad productiva, así como modificando los modelos de división del trabajo. Y fue en este periodo —de 1814 a 1840— cuando sentó sus bases definitivas.²³ Las fábricas de algodón van a ser cada día más grandes, con más trabajadores: si en 1841 la media de operarios por fábrica era de 33, diez años después será de 55.²⁴ Sin embargo, el número de trabajadores textiles se mantuvo estable prácticamente desde 1820. En

22. Industrialistas como Graells denostaron el tamaño de estos talleres artesanales, a los que calificaba de «*meros obradores*». Cf. G. GRAELLS, *Historia del Fomento del Trabajo Nacional*, Barcelona, 1911, p. 11.

23. J. FONTANA, *La fi de l'Antic Règim i la industrialització, 1787-1868*, en Pierre Vilar (ed.), *Història de Catalunya*, v. V, Barcelona: Ed. 62, 1991, p. 392.

24. A. SÁNCHEZ SUÁREZ, *La Era de la Manufactura algodonera en Barcelona*, Barcelona: Universidad de Barcelona, 1990 (tesis de licenciatura), p. 46. La distribución de este ratio entre los distintos procesos del textil algodonero no era homogénea. En el hilado, los trabajadores por fábrica eran 62,02; en el tejido, 75,47, y en el estampado, 44,30 (datos correspondientes al año 1850). *Història Econòmica de la Catalunya Contemporània. Segle XIX: la formació d'una societat industrial*, v. V, Barcelona: Ed. Enciclopèdia Catalana, 1994, p. 174.

esa fecha, los obreros textiles ascendían a 15 ó 16.000 individuos, en 1856, a unos 19.000, para situarse en 1863 en casi 17.000.²⁵

La concentración productiva fue acompañada de la división de las tareas en el seno de la factoría, con la consiguiente aparición de mayordomos y contraamaestres –capataces. Esta división también estuvo vinculada a la maquinaria: nacieron maquinistas, fregonistas, tejedores mecánicos, tejedores con *jacquard*, tejedores con *cárgolas*, hiladores/as en *mule-jennies*, en *self-acting*, mecheros, rodeteras, canilleras, anudadores, paradores... además de los tradicionales aprendices y peones.²⁶ La nueva tecnología determinaba el trabajo, al trabajador y las condiciones de trabajo.

La concentración industrial supuso asimismo una cierta enajenación al entorno urbano. Los pedidos de estas nuevas fábricas eran extraurbanos, sus mercados eran lejanos. Al mismo tiempo estas factorías, cada día más, se ausentaban de la ciudad para instalarse en sus alrededores: Sant Martí, Sant Andreu, Gràcia... El Ayuntamiento de Barcelona fomentó en buena medida la huida industrial con sus normativas sobre higiene y máquinas de vapor. Pero la necesidad de locales específicos para la fabricación hacía difícil su ubicación en una urbe atrapada en unas murallas centenarias. Ello llevó a los empresarios textiles a levantar sus chimeneas en la periferia urbana, extrañando un poco más la relación entre industria y ciudad. La primera fábrica moderna de la ciudad, la Bonaplata, levantada en 1832, pagó muy cara su inserción en el medio ciudadano: fue quemada en 1835 en medio de una revuelta urbana que no tuvo nada de querrela industrial. Paulatinamente los nuevos talleres textiles se constituyeron en microcosmos cerrados. El levantamiento de edificios adecuados para la producción de algodón, con

25. Los datos han sido tomados de: *Sucinta relación de las principales operaciones del Excmo. Ayuntamiento Constitucional de la ciudad de Barcelona en el año 1821*, Barcelona: Imp. Vda. e Hijos de Antonio Brusi, 1822, p. 21. A. SÁNCHEZ SUÁREZ, *op. cit.*, p. 46. I. CERDÀ, «Monografía estadística de la Clase Obrera de Barcelona en 1856», en *Teoría General de la Urbanización y aplicación de sus Principios y Doctrinas a la Reforma y Ensanche de Barcelona* (facsimilar), Madrid: Instituto Estudios Fiscales, 1968, v. II, p. 593-614. Y J. MALUQUER, *Sobre la Barcelona Obrera del siglo XIX* (mecanografiado), Barcelona, s/f., p. 6. Respecto a las cifras de 1856, las ofrecidas por Cerdà parecen estar «hinchadas», cf. A. SOTO CARMONA, *El trabajo industrial en la España Contemporánea (1874-1936)*, Barcelona: Ed. Anthropos, 1989, p. 30. Ninguna de estas fuentes hace constar el número de trabajadores «ocasionales» o «esporádicos» que probablemente se incluían en las cifras de operarios textiles.

26. Las distintas categorías están tomadas de I. CERDÀ, *op. cit.*, v. II, p. 565-616.

sus naves –llamadas entonces brigadas–, sus casetas para la instalación de la *fuerza de vapor* y sus almacenes para los géneros, implicó el aislamiento del entorno más próximo, de la calle. Mientras los talleres artesanos continuaban volcados al empedrado urbano, al pulso vital de calles, avenidas y paseos, las nuevas industrias arrastradas por su propia dinámica de concentración humana y tecnológica se apartaban del flujo urbano. La industria sedera, a medio camino entre la tradición artesana y los nuevos impulsos industriales, ya había comenzado este proceso de enajenación al situar sus operatorios, pequeños, pero densos, en los áticos de la ciudad buscando la luz.²⁷ Entender este fenómeno de extrañamiento al marco urbano ayuda a comprender las distintas actitudes de los trabajadores respecto a la acción a desarrollar. El trabajador cualificado más apegado al entorno ciudadano buscó una mayor representatividad en dicho marco, mientras que el trabajador no cualificado comprendió muy pronto que sus problemas se solucionaban del Gobierno Civil –o Capitanía General en su caso– para arriba. Así como el hecho de que las organizaciones de obreros menos cualificados desde su nacimiento anhelasen estructurarse por toda Cataluña, objetivo que nunca se plantearon las sociedades de socorros mutuos.

La modernización de un solo sector industrial no significó el hundimiento del resto de sectores productivos, sino todo lo contrario. El número de talleres artesanales –no algodoneros– pasó de poco más de 1.500 en 1823 a más de 2.000 en 1860.²⁸ Pero, además, la industrialización de un solo sector apuntaló el modelo artesanal en otros oficios asentados sobre la pequeña unidad productiva con mayor adaptabilidad a la demanda.²⁹ Incluso en algunos casos la mecanización del textil favoreció a determinados oficios, en especial a aquellos inmersos en la producción de maquinaria –por entonces construida en hierro y madera. Los viejos cerrajeros de la ciudad eran los constructores de telares como los *jacquard*, en los que se

27. L. FERRER, «La cintería en Manresa en el siglo XIX. Industrialización y pequeña empresa», en J. NADAL, J. CATALÁN (ed.), *La cara oculta de la industrialización española. La modernización de los sectores no líderes (siglos XIX y XX)*, Madrid: Alianza Editorial, 1994, p. 243.

28. AHMB, *Fondo Cadastre: Contribución Extraordinaria de Guerra, 1823, y Subsidio Industrial de 1860*. En la de 1860, a diferencia de la del 23, no aparece la Barceloneta, lo que rebaja las magnitudes en torno a un 10 por cien.

29. D. S. LANDES, *The Unbound Prometheus. Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*, Cambridge: Cambridge University Press, 1993 (18ª ed.), p. 10 y 118.

combinaban piezas metálicas con otras en madera.³⁰ No resulta extraño que desde mediados de la década de 1830 comenzasen a proliferar fundiciones y talleres de construcción de maquinaria o accesorios. En 1836 se creó la compañía El Nuevo Vulcano; en 1841, Navegación e Industria, la Compañía Barcelonesa de Fundición y Construcción de Maquinaria o Font y Alexander.

En este último año, de las 17 máquinas de vapor instaladas en la ciudad, nueve correspondían a factorías de hilado de algodón y cuatro a metalúrgicas. De hecho, los talleres dedicados a la metalurgia del hierro pasaron de ser 201 en 1823 a 320 en 1860. Más estridente aún fue el incremento de talleres de carpintería, que en los mismos años pasaron de 275 a representar 512.³¹ Hacia 1847, el número de talleres dedicados a la construcción de máquinas pasaba de la cincuentena empleando un millar de trabajadores. Cuatro empresas disponían de la mitad de la fuerza de trabajo, si bien la mayor parte de ellos estaban destinados a labores de trajineo –logística, dicen hoy– dentro del recinto productivo.³² La media de trabajadores por taller era de 20,15: eliminando las cuatro grandes fundiciones, la ratio se rebaja a 11,20. Los dos grupos de talleres más numerosos, los cerrajeros mecánicos –21 unidades productivas– y los carpinteros de máquinas –con 9– tenían como media 7,52 y 6,22 obreros por taller respectivamente.³³

Este crecimiento del sector metalúrgico, que fue general en toda la Europa continental, no modificó sustancialmente las pautas de trabajo preindustriales. Se mantuvo el pequeño taller y los procesos de producción artesanales gracias a que todavía no se había introducido la *estandarización* de piezas metálicas ni el ensamblaje. Todavía se trabajaba para encargos específicos y concretos.³⁴ Había llegado la máquina de vapor a los talleres de más envergadura y el mayor peso de las piezas –las construidas para ferrocarriles o buques– necesitaba grandes grúas y más porteadores, pero el trabajo esencial seguía en manos de la destreza de los fundidores y los mol-

30. AHMB, *Fondo Corporativo-Gremial. Sección Junta de Comercio, 1830*, caja, 3; leg. 1.

31. AHMB, *Fondo Cadastre: Contribución Extraordinaria de Guerra, 1823, y Subsidio Industrial de 1860*.

32. Al menos así lo dan a entender los grabados que se han conservado de la Maquinista Terrestre y Marítima. Cf. A. CASTILLO, *La Maquinista Terrestres y Marítima, personaje histórico, 1855-1955*, Barcelona: Seix Barral, 1955.

33. Todos estos datos han sido extraídos de L. FIGUEROLA, *Estadística de Barcelona en 1849* (facsimilar), Madrid: Instituto de Estudios Fiscales, 1968, p. 299.

34. D. S. LANDES, *op. cit.*, p. 107.

deadores. La calidad del acero, por ejemplo, dependía aún de la pericia de los trabajadores.³⁵ En otro mundo como era el de la curtición, la creación de una gran empresa con 200 trabajadores, la Tenería Barcelonesa, no significó ningún cambio en los modos de producción, reproduciendo los métodos tradicionales.³⁶

CUADRO 1

TAMAÑO MEDIO DE LOS TALLERES ARTESANOS DE BARCELONA (1852)

Oficio	(1)	(2)	Oficio	(1)	(2)
Armeros	17,5	18,5*	Carp.Ribera	2,56	3,56
Cubero-Tonel.	10	11	Caldereros	2,51	3,40
Veleros Sebo	9,7	10,7	Hojalateros	2,36	3,36
Sastres	7,8	8,88	Zapateros	2,25	3,25
Alpargateros	3,4	7,87	Colchoneros	2,06	3,06
Horneros	6	7	Cesteros	1,8	3
Sombrereros**	5,9	6,93	Sill.Guarnic.**	1,67	2,67
Ebanistas	5,4	6,41	Torneros	1,64	2,64
Semoleros	4,4	5,40	Cuchilleros	1,61	2,61
Latoneros	3,3	4,43	Cerrj.Máquinas	1,55	2,55
Sill.Enea	3,1	4,12	Guarnicioneros	1,22	2,22
Curtidores	2,3	4,11	Estereros	1,19	2,16
Cereros	2,9	3,9	Herreros	0,55	1,55

(1) Media Trabajador/Taller

(2) Media Trabajador+Maestro/Taller

* La mayor parte de los oficiales armeros de la ciudad trabajaban en la Maestranza Artillera, lo que hincha los datos.

** Número de talleres deducido de la media entre los existentes en 1849 y 1860.

Fuente: Elaboración propia a partir de I. CERDÀ, *op. cit.*

El resto de sectores industriales también se mantuvo inscrito en los parámetros de la pequeña empresa abastecida por mano de obra artesana.

35. J. RONQUILLO, *Diccionario mercantil, industrial y agrícola*, 4 v., Barcelona: Ed. Taulo, 1851, v. I, p. 50.

36. J. M. TORRAS, «La industria del curtido en Cataluña: del trabajo manual al uso de la energía eléctrica», en J. NADAL, J. CATALÁN (eds.), *op. cit.*, p. 310.

Este primer cuadro muestra una casuística muy diversa, pero lo que sí deja claro es la escasa entidad de los talleres no-textiles de la ciudad, es decir, la atomización de la estructura productiva. En muchos casos, como evidencia el de los herreros, la baja entidad de los talleres se debe a la gran presencia de talleres en los que sólo trabaja el maestro propietario sin ayuda de ningún operario. Casos como el de los sombrereros, sastres y alpargateros, cuyos índices de trabajador por taller sobrepasan los cinco, ocultan en realidad la existencia de trabajo a domicilio, o doméstico, realizado por encargo. En operatorios tan reducidos, la división del trabajo se hacía prácticamente imposible, más difícil, aun considerando la presencia de aprendices en los mismos. Redondeando cifras, de cada tres trabajadores uno era aprendiz.

En este contexto productivo se puede deducir que las condiciones de trabajo de estos obreros cualificados, que debían levantar todo el producto por sí mismos, eran muy distintas a las de los obreros textiles, sujetos a la fábrica y a su nueva disciplina. De la misma manera, la atomización productiva, la convivencia con el maestro-propietario del taller, no era el medio más adecuado para entender la estructuración *sindical* en términos de enfrentamiento básico contra el patrono. Y además, la problemática de estos oficios estaba tan fragmentada como los propios talleres: la desigual penetración de relaciones capitalistas en los diversos oficios urbanos determinaba divergencias en las luchas a afrontar.

En el trabajo de Cerdà se puede seguir uno de esos problemas: el trabajo femenino. El empleo de mujeres no representa un «problema» en sí mismo, pero en el periodo aquí estudiado la aparición de bolsas de trabajo femenino ponía en evidencia que los oficios estaban siendo degradados. Las mujeres, siempre peor pagadas y sujetas a peores condiciones de trabajo, penetraban en sectores cuyo control empezaba a escapar de las manos del pequeño maestro de corte artesanal pasando a las del comerciante o empresario capitalista. La aparición de mujeres indicaba, sin duda, el inicio de procesos de división –sexual, en principio– del trabajo. Sin embargo, el volumen de mujeres empleadas en estos sectores no llegaba a las proporciones que se estaban dando en el algodón (hilado o tejido).³⁷ Tan sólo en la sastrería y la elaboración de guantes las mujeres trabajadoras superaban a los varones. En la confección era donde se producía la mayor presencia

37. I. CERDÀ, *op. cit.*, v. II, p. 595-597 y 607-613.

de mujeres y niñas: los ya citados sastres, sombrereros –entre los que llegaron a representar una tercera parte– y zapateros –en este último oficio había 19 aprendizas frente a 130 aprendices y 51 oficialas contra 375 oficiales. En todos estos casos, no obstante, el trabajo femenino solía darse como trabajo a domicilio, es decir, no insertado en el taller,³⁸ o como el de menor cualificación.³⁹ El otro sector tradicional en el que se empleaba a trabajadoras eran aquellos oficios en los que se necesitaba trabajo manual pero con escaso uso de herramientas o pericia: silleros de enea o guarnición, cesteros y alpargateros. Entre los silleros de enea, las mujeres estaban especializadas en el tejido de los asientos.⁴⁰ Aun así, las proporciones no son comparables a las de la confección. Lo insignificante del tamaño de los talleres de estos oficios hace pensar, más que en la existencia de bolsas de trabajo femenino, en el empleo de mano de obra familiar. Es decir, las mujeres ocupadas en estos oficios manuales eran esposas o hijas de los propietarios de los operatorios.

Otros oficios, en vez de enfrentarse al trabajo femenino, tuvieron que combatir los impulsos de las nuevas tecnologías. No se trató de la penetración de técnicas novedosas en el seno de los oficios, para lo cual hay que esperar a la llegada de la electricidad a los talleres. Ya en otras ocasiones las artes tradicionales habían asumido nuevos procesos productivos como ocurrió a finales del siglo XVIII, cuando los cordeleros incorporaron nuevas fórmulas de torsión interior de las cuerdas o cuando los veleros de sebo comenzaron a producir velas en serie.⁴¹ La cuestión no era la implementación de nuevas técnicas sino la substitución. Oficios como los espaderos o constructores de carros, existentes antes de 1836, en 1850 habían desaparecido. Casos extremos, sin duda, pero ejemplos de una amenaza

38. Por ejemplo, la elaboración de guantes se hacía dividiendo el proceso en tres fases. En primer término, el oficial guantero, en el taller y con las herramientas propias del oficio, diseñaba y cortaba las dos piezas –o más, en algún caso– que componían el guante de piel, dejándolas listas para ensamblar. Con posterioridad, ambas piezas eran cosidas a domicilio por mujeres. Y finalmente, en caso de llevar algún tipo de bordado o decoración de hilo se realizaba por mujeres en su propia casa. J. RONQUILLO, *op. cit.*, v. III, p. 89.

39. «En el ramo de sastrería, las mujeres son las que cosen las prendas de vestir más sencillas, como son los pantalones, chalecos u otras piezas de poco valor, y los varones los que confeccionan las piezas más importantes y difíciles». I. CERDÀ, *op. cit.*, v. II, p. 606.

40. I. CERDÀ, *op. cit.*, v. II, p. 607.

41. M. SUÁREZ, *Colección general de máquinas*, 2 v., Madrid: Imp. Pedro Marín, 1783, v. I, p. 193.

real. Profesiones vinculadas a la producción de velas, de cera o sebo (las que entonces llamaban candelas) se vieron sacudidas por la brusca irrupción de nuevos modelos de lámparas alimentadas con aceite —los quinqués— o por la expansión del gas para iluminación venidos de la mano de artesanos extranjeros como Guillermo Corsini o Jean Baptiste Tomas.⁴² Los talleres dedicados a fabricar velas en la ciudad pasaron de ser 22 en 1823 a 10 en 1860. Algo similar amenazaba a los sectores vinculados a metales no férricos: vidrieros, latoneros, hojalateros y caldereros. A mediados de la década de 1840, llegaron a la ciudad nuevos métodos de tratamiento y procesado de estos metales, tales como la galvanización o el laminado, dejando obsoletas muchas técnicas usadas hasta entonces.⁴³ Los carpinteros de muebles, en ese mismo momento, vieron nacer la ebanistería y la construcción de algunos muebles como las camas en metal,⁴⁴ que, a pesar de que permitieron reducir costes productivos, significaron la descualificación de parte del oficio. Con problemas de la misma naturaleza se encontraron los picapedreros ante el espectacular incremento en el uso de ladrillos en la construcción.⁴⁵ O los tejedores de velos, que desaparecieron sustituidos por máquinas.⁴⁶ Todas estas innovaciones técnicas no significaban en sí mismas la desaparición de empleos en los sectores más cualificados de la clase obrera, sino algo peor: la destrucción de profesiones, de oficios. Oficios que habían representado años de aprendizaje y perfeccionamiento por parte de estos trabajadores y cuyo control daba a los mismos unas expectativas de futuro que abruptamente —con la llegada de un extranjero, por ejem-

42. AHPB, L. PALLÓS, *Manual, 1851*, v. II, f. 287 y s., y *1852*, v. I, f. 453. Estos documentos corresponden a contratos de estos extranjeros con una empresa para la enseñanza de nuevas técnicas.

43. La mayor parte de innovaciones en este sector fueron importadas por la Fundación Barcelonesa de Bronces y Otros Metales. Cf. J. RONQUILLO, *op. cit.*, v. I, p. 425.

44. La ebanistería en Barcelona se estableció con posterioridad a los años 30 del siglo pasado. La nueva técnica consistió en la consecución de cortes en plancha muy finos de madera que no habían sido logrados con los métodos tradicionales de serrado. Con la introducción de estas planchas, el trabajo en los talleres se simplificó al poder utilizar trabajadores no cualificados dedicados únicamente a la colocación de dichas planchas. El carpintero se limitaba a la construcción de la estructura de los muebles. Cf. J. RONQUILLO, *op. cit.*, v. II, p. 404. Por su lado, la «moda» de construir camas en hierro y otros metales hizo descender el número de carpinteros dedicados a la fabricación de muebles. Cf. I. CERDÀ, *op. cit.*, v. II, p. 590.

45. J. RONQUILLO, *op. cit.*, v. III, p. 315.

46. I. CERDÀ, *op. cit.*, v. II, p. 604.

plo— se evaporaban. Pero como ocurrió antes con el trabajo femenino, tampoco afectó de forma generalizada a todos los oficios, y aquellos que se vieron implicados lo padecieron en distinto grado. Por ello, esperar una respuesta conjunta del artesanado era más que difícil.

Otra de las amenazas a las que debían enfrentarse muchos de estos sectores tradicionales fue la subcontratación. Este modo de estructuración económica afectó en particular a aquellos oficios cuya producción se orientaba a mercados extralocales, donde los pequeños talleres eran incapaces de controlar la demanda, que estaba a merced de los comerciantes. Otra vez los oficios de la confección, incluidos los zapateros,⁴⁷ dependían del trabajo encargado por comerciantes que vendían los productos allende la ciudad. De nuevo la fabricación de guantes muestra este patrón productivo. Según los datos de Cerdà, había más de 350 trabajadores —en su mayor parte mujeres— dedicados a hacer guantes y sin embargo, según sus mismos datos, no había ningún taller de guantería: es decir, se realizaban por encargo de comerciantes cuyas tiendas de guantes sí aparecen en los datos del urbanista barcelonés. Los sederos, los cordoneros y los tejedores de velos se hallaban en la misma situación. La variabilidad de la demanda, tanto en cuanto a productos como a mercados, hizo que los *merchants* —capital mercantil— tuviesen un papel rector en la ordenación de la oferta.⁴⁸ La subcontratación situaba al pequeño maestro al mismo nivel que sus oficiales: en el lado del trabajo frente al capital. Otro obstáculo más para que los oficiales vieses en sus maestros —buena parte de ellos— un claro enemigo de clase. No era extraño, entonces, que pequeños maestros y oficiales de esos oficios —zapateros, sastres, aquellos vinculados a la seda y, en menor medida, carpinteros— aparezcan juntos en hermandades de socorros mutuos.

La segmentación laboral

La diferente organización industrial tenía su correlato en el mercado laboral: la mano de obra industrial se hallaba dividida en dos grandes sectores. De un lado, los obreros textiles; de otro, los trabajadores cualificados.

47. Barcelona era de las pocas ciudades que exportaba zapatos a principios del siglo XIX. Cf. J. NADAL, «La transición del zapato manual al zapato “mecánico” en España», en J. NADAL, J. CATALÁN, *op. cit.*, n., p. 334.

48. L. FERRER, *op. cit.*, p. 227 y 228.

Cada uno de ellos con una cultura diferenciada producto de su distinta génesis histórica y de la experiencia social en que estaban inmersos.⁴⁹

La cualificación implicaba toda una serie de factores que imprimían rasgos distintivos a estos trabajadores frente a los no cualificados, textiles en general. En su acepción más sencilla, el obrero cualificado se caracterizaba por su pericia y su conciencia de status, al menos así lo definen los Hammond.⁵⁰ Anteriormente, se ha aclarado que la cualificación era propia de los oficios previos a la industrialización, mientras que la especialización era producto de la misma, y por tanto dependiente de ella. El obrero cualificado se caracterizó más por el uso de herramientas que de máquinas. El artesano, para trabajar, sólo necesitaba sus herramientas y su destreza, nada más. A diferencia de las tareas menos cualificadas, el artesano requería un cierto periodo de aprendizaje, de formación. Aunque los gremios barceloneses fueron disueltos en 1834-36, el aprendizaje se mantuvo como forma básica de reclutamiento de mano de obra en muchos oficios. Los zapateros inscribieron a sus aprendices, al menos, hasta 1842; lo mismo que los sederos, un oficio muy castigado por la mercantilización.⁵¹ Cerdà mismo toma nota de algunos casos en que los aprendices estaban en casa y recibían manutención de sus maestros: cereros, herreros, panaderos, sastres, semoleros...⁵² El aprendizaje, entre otras cosas, se mantuvo por conveniencia de los maestros, ya que durante unos años disponían de mano de obra –y no sólo para tareas productivas, sino domésticas también– a un precio sumamente convincente: la mera manutención del aprendiz y algo de dinero. Un buen ejemplo de ello lo ofrece el gremio de curtidores, que en 1850 obligó bajo amenaza de sanciones a inscribir a todos los aprendices

49. Para el estudio de los trabajadores descualificados, o especializados si se prefiere, en este periodo y lugar, véase E. CAMPS, *La formación del mercado de trabajo industrial en la Cataluña del siglo XIX*, Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1995.

50. J. L. HAMMOND, B. HAMMOND, *El trabajador especializado*, Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1987, p. XV. Por un problema de traducción del inglés, el término empleado en este libro es el de especializado y no el de cualificado, porque en lengua inglesa no existen palabras diferenciadas para dichos conceptos. No obstante, el estudio de los Hammond está dedicado al trabajador cualificado, el preindustrial.

51. El libro de inscripción de aprendices zapateros termina en 1845. AHMB, *Fondo Corporativo-Gremial. Sección Gremial Particular*, libro 1/116. En cuanto a los sederos, las actas de inscripción de aprendices se encuentra en AHPB, R. LAFONT, *Manuales, 1835-41*.

52. I. CERDÀ, *op. cit.*, p. 590, 595, 604 y 606.

y oficiales del oficio.⁵³ La rentabilidad del aprendizaje se ve avalada por el hecho de que una empresa tan moderna como era la Fundición Barcelonesa de Bronces y Otros Metales se servía también de aprendices, y es que, a diferencia de las fábricas algodoneras, necesitaba trabajadores cualificados.⁵⁴ En el mundo del trabajo descualificado, el aprendiz había sido sustituido por el ayudante, también un muchacho, cuyo trabajo, en principio, no incluía la formación. Las tareas de estos niños se limitaban a movimientos repetitivos dentro de un proceso de producción sumamente parcelado. En cambio, el aprendiz artesano, integrado en una unidad productiva de tamaño reducido, al cabo de años de instrucción —de tres a cinco— había conocido todos los procesos de elaboración del producto de su trabajo. El hecho de que los aprendices fuesen niños no habría que relacionarlo necesariamente con el *trabajo infantil* como fórmula de sobreexplotación propia del *factory system*, sino con los mecanismos de transmisión del saber en una sociedad de dominio oral: con la mimesis como forma de adquisición de conocimientos.⁵⁵ El aprendizaje en el mundo artesanal iba encaminado a la consecución de una profesión. Una profesión que, en principio, el individuo debía llegar a materializar en la instalación de su propio taller o, lo que es lo mismo, en su origen el aprendizaje estaba orientado a crear, tras una larga carrera, maestros independientes.

A los aprendices, pues, se les enseñaba todo lo que iban a necesitar para ejercer su oficio, desde la preparación de materias primas al acabado del producto o a la planificación de la producción. Esta mayor preparación, en general, de los trabajadores cualificados se puede detectar, también, en su nivel de alfabetización. Tomando como referencia la capacidad de firmar y tomando como muestra la *Exposición de la Clase Jornalera a Cortes de*

53. AHPB, P. RODRÍGUEZ, 1850, f. 220. Se trata de una junta de dicho gremio.

54. El modelo de aprendizaje empleado por esta compañía era idéntico al artesano —con excepción de la residencia en la casa-taller del maestro. Al muchacho se le pagaba al mes una pequeña cantidad y al final de su periodo de formación, de la misma duración que en el entorno gremial, se le reintegraba la parte que se había retenido de las mensualidades. Los contratos de algunos aprendices se encuentran en AHPB, L. G. PALLÓS, 1851, v. I, f. 431; 1851, v. II, f. 203; 1852, v. I, f. 36, 444, 445 y 446, y 1853, v. I, f. 174.

55. Gérard Noiriel, basándose en los estudios del antropólogo Jack Goody, analiza el aprendizaje en términos de *razón gráfica* frente a *razón discursiva*, propia, esta última, de culturas alfabetizadas. En ese contexto de imitación de tareas repetitivas, el niño estaba mejor preparado para desarrollar un aprendizaje que el adulto. G. NOIRIEL, *Les ouvriers dans la société française. XIXè-XXè siècle*, Paris: Ed. du Seuil, 1986, p. 57.

1855, anteriormente citada, se puede intentar una aproximación al grado de alfabetización de los distintos trabajadores.⁵⁶ Las distintas profesiones han sido agrupadas en tres sectores: los propiamente artesanos, los trabajadores de la seda (bordadores, cordoneros, medieros de telar, terciopeleros, galoneros y tejedores de velos) y, finalmente, los del textil algodónero. El sentido de la separación del segundo grupo, los de la seda, se debe al carácter intermedio —entre la cualificación y la descualificación— de estos oficios: buena parte de ellos trabajaban todavía a domicilio con su propio telar.

El primer grupo, el plenamente artesano, recoge un total de 1.998 signatarios, de los cuales 655 firmaron con su nombre o, lo que es lo mismo, un 43,4 por ciento sabía firmar. Los obreros textiles que suscribieron este documento ascendían a 7.411, de los que 1.992 pusieron su rúbrica personal: un 27,3 por ciento. De los 1.579 operarios de la seda que firmaron, 1.282 sabían hacerlo, es decir, un 60,8 por ciento.⁵⁷ Aislando a estos últimos, parece claro que los trabajadores cualificados gozaban de un nivel de alfabetización superior al de los obreros textiles de casi 15 puntos porcentuales. Si se comparan los índices anteriormente elaborados con el primer censo —para toda España—, en que constan datos referidos a este tema, el de 1860, se observa que mientras los trabajadores del algodón estaban próximos al porcentaje de «alfabetismo» dado en el censo (24 por cien), los artesanos estaban claramente muy por encima. Evidentemente, estos datos variarán enormemente si asignamos los oficios de la seda a cualquiera de los otros dos grupos. El análisis por oficios concretos desvela algunos datos de interés.⁵⁸ Por ejemplo, los ebanistas eran más iletrados que los carpinteros. La razón de este fenómeno ha sido expuesta más arriba: la degradación del oficio que representó el nacimiento de los ebanistas. Los zapateros, uno de los oficios

56. Siempre se ha considerado que fueron 33.000 los trabajadores de la ciudad de Barcelona que firmaron esta exposición. Sin embargo, restando aquellos que firmaron más de una vez, o que aparecían firmando individualmente y en listados, el número de individuos firmantes se reduce a poco más de 11.000. Por otra parte, este documento presenta el inconveniente que en muchos casos en vez de firmas aparecen listas, lo cual no permite determinar si los obreros anotados sabían firmar o no. Es probable que no supiesen, y así se ha considerado al hacer los cómputos. Cf. Archivo del Congreso de Diputados, leg. 106, nº 3.

57. Con los datos de la seda hay que tener cierta prudencia, ya que al ser un porcentaje por oficios se ve arrastrado por el hecho de que la mayor parte de tejedores de velos (1.426) firmaron personalmente (1.182). Es decir, una sola profesión *levanta* la media del resto.

58. Es muy probable que entre los artesanos supiesen firmar muchos más de los que lo hicieron y la base para sostener esto es que, de los 122 impresores signatarios de la exposición, sólo firmaron 90 con su propia firma.

más pobres de la ciudad, ostentaban, por el contrario, uno de los mayores índices de *letrados*: un 69,3 por cien. Pero, sin lugar a dudas, uno de los casos más sugerentes es el de los oficiales cerrajeros maquinistas: los 15 que firmaron lo hicieron con letra caligráfica, lo que indica un dominio total de la lengua escrita. Para entender este hecho hay que recurrir a la historia del gremio de cerrajeros. A principios de la década de 1850 los maestros cerrajeros, temerosos de que la avalancha tecnológica que recorría Europa y que poco a poco iba invadiendo la ciudad les desplazase, decidieron crear, aprovechando los locales de su cofradía, una escuela nocturna –tanto para maestros como oficiales– de «*dibujo lineal, ornato y maquinaria*». Parece que esta escuela –ellos la denominaban cátedra– tuvo cierto éxito entre sus oficiales a juzgar por su nivel escrito.⁵⁹ Además, el ejemplo de los cerrajeros muestra una actitud claramente decidida –aunque sea por parte de los maestros– de apostar por el mantenimiento de la cualificación en un tiempo de rápidos cambios técnicos.

Una mayor preparación era, entonces, una de las características definitorias del trabajo cualificado. Pero toda esta formación iba encaminada a un único objetivo: la autonomía del artesano. Autonomía en un sentido amplio. El puesto de trabajo ocupado por un trabajador cualificado era un puesto de gran *profundidad y alcance*, términos que no quieren decir otra cosa que:

*«roles de trabajo diseñados de manera tal que su titular puede adoptar, sin prescripciones externas, el comportamiento profesional exigido; roles con una mayor discrecionalidad; roles, por tanto, con una mayor capacidad de afrontar y absorber la incerteza; con una mayor capacidad de adaptación a circunstancias de trabajo cambiantes».*⁶⁰

Así se muestra una diferencia fundamental entre la concepción del trabajo por parte del artesano y la del obrero no cualificado. Mientras para los obreros textiles el trabajo, el esfuerzo realizado en las tareas productivas, no tenía –ni tiene– más que un mero valor instrumental –para obtener una gratificación material–, para el artesano el trabajo poseía valores simbólicos tendentes a consolidar la imagen de sí mismo como trabajador y

59. AHPB, F. PICH, *Manual*, 1854, f. 17. Se trata de una reunión del gremio de cerrajeros para renovar los cargos de esta cátedra.

60. M. ALCAIDE CASTRO, *Las nuevas formas de organización del trabajo. Un análisis sobre su viabilidad*, Madrid: Akal, 1982, p. 14.

como persona. Por ello, en su consideración sobre su propia labor, el obrero cualificado podía imponer valoraciones extraeconómicas por encima de razonamientos de beneficio material inmediato.⁶¹ De esta manera, aquello que caracterizaba a estos trabajadores, frente a los no cualificados, era la capacidad de control sobre su propio trabajo, la posibilidad de crear productos a partir de sus manos y sus herramientas sin recurrir a máquinas. La no imposición de la máquina implicaba, entre otras cosas, que los artesanos fuesen dueños de los ritmos de trabajo y por tanto de las condiciones del mismo.⁶² Ello favorecía la creación de una orientación cognitiva hacia la profesión más sólida de la que podían lograr los obreros textiles.

El artesano se definía por su profesión, no sólo por esa imagen de sí mismo que obtenía de su trabajo, sino también porque, a diferencia de los operarios algodoneros, su trabajo era más estable. Los datos que Cerdà aporta respecto a los días trabajados por oficios y año manifiestan la fuerte estacionalidad del trabajo fabril.⁶³ La mayor parte de los oficios artesanos trabajaban más de 254 días al año.⁶⁴ Por su parte, los trabajadores del algodón trabajaban menos jornadas, en muchas ocasiones por debajo de las 200 jornadas anuales. En las cifras que dicho autor aporta, él mismo reconoce que no ha descontado los días en que esta industria padece «*paralizaciones que acostumbra a sufrir, por causas extraordinarias, (...) que hacerse cargo cuando menos de diez semanas anuales por término medio*». El caso extremo lo presentaban los obreros de la clase de *tejidos de novedad*, que sólo trabajaban 6 ó 7 meses al año.⁶⁵ En este campo es donde la historiografía está más necesitada de estudios, pero parece evidente que los

61. G. GIRARD, *Trabajo, motivaciones y valores sociales*, Madrid: Ediciones de la Revista del Trabajo, 1975, p. 19.

62. B. CORIAT, *El taller y el cronómetro. Ensayo sobre el tailorismo, el fordismo y la producción en masa*, Madrid: Ed. Siglo XXI, 1989, p. 11.

63. I. CERDÀ, *op. cit.*, v. II, p. 587-616.

64. Sólo existen dos excepciones: los carpinteros de ribera (incluidos los calafates) y los toneleros, cuyos días laborales son casi 150 anuales. Respecto a los primeros, el mismo autor reconoce que acostumbran a trabajar de forma itinerante, en especial en las costas del Maresme, donde existían multitud de «astilleros». Los toneleros, cuya producción iba, mayoritariamente, a la producción de cubas para las bodegas de los buques, seguían la misma pauta de trabajo itinerante fuera de la ciudad. Un ejemplo de ello lo ofrece el tonelero Joaquín Rovira, que en una carta al Ayuntamiento reconocía que debido a su oficio tenía que buscar trabajo fuera de la ciudad la mayor parte del año. AHMB, *Fondo Cadastre* (1833), VIII-10.

65. I. CERDÀ, *op. cit.*, v. II, p. 609.

trabajadores textiles debían completar su calendario laboral anual recurriendo a otros empleos. Cerdà cita casos como el de las barberías, que utilizaban trabajo temporal los fines de semana. Lo mismo hacían los herreros los domingos –día en que los campesinos de la zona traían a la ciudad sus animales para herrar. De la misma manera es posible detectar, aisladamente, algún ejemplo de obrero textil con ingresos adicionales en otros trabajos: dos tejedores trabajaban ocasionalmente uno como mozo de café y otro como cortador de carne, y un tintorero complementaba su salario realizando labores de cestería.⁶⁶ La pluriactividad era la única solución a tan mermadas jornadas de trabajo. El pluriempleo temporal de los operarios fabriles –salvo excepciones debidas a alta especialización– plantea el tema del trabajo ocasional, el de los *murrís*, como alguien desafortunadamente los denominó.⁶⁷ Es evidente que un obrero que a lo largo del ciclo anual se movía por diversas ocupaciones tenía más posibilidades de identificar su situación no tanto en términos de oficio como de clase. El obrero cualificado, con un trabajo mucho más estable, tenía más propensión a identificarse con su profesión y, por tanto, a resolver los problemas desde su profesión de lo que lo hacía un trabajador ocasional cuya trayectoria pasaba por más de un oficio. Es comprensible que uno de los primeros esfuerzos de la sociedad de tejedores fuese evitar la desprofesionalización de sus afiliados, no sólo mediante la creación de su fábrica-cooperativa, que mantenía

66. AHPB, J. POY, *Manual*, 1844, f. 81 y 84, y R. ANGLORA, *Manual*, 1844, f. 130.

67. En otras ciudades portuarias europeas de la época, el trabajo ocasional («*casual labour*») tendía a situarse en torno a los puertos, en las labores de carga y descarga. Sin embargo, en Barcelona, estos trabajos estaban férreamente controlados por las cofradías de Sant Pere Pescador, que agrupaba a los faquines, y de Sant Telm. El hecho de que las mercancías pasasen controles aduaneros hizo que las autoridades mantuviesen legalmente los privilegios de los faquines: a cambio de realizar labores *logísticas* gratuitas en la Real Aduana la Real Hacienda, les garantizaba el privilegio de descarga. A pesar de la prohibición de los gremios en 1834-36, los faquines y la Cofradía de Sant Telm continuaron controlando todas las operaciones de estiba y desestiba en el puerto. En 1845, el poderoso comerciante José Ortembach se tropezó con la imposibilidad de descargar dos fragatas suecas que él mismo había fletado por falta de «collas» de desestiba. Su intento de llevar sus propios estibadores –al margen de estas dos cofradías– resultó infructuoso, mediando incluso amenazas hacia los contratados por Ortembach. AHPB, F. DARDÉ, *Manual*, 1845, f. 6 y 9. Con anterioridad ya habían existido algunos conflictos en torno a esta misma cuestión y, sin duda, el control por parte de dos cofradías de los trabajos portuarios permite comprender por qué durante la bullanga de 1835 las barcasas de la Cofradía de Sant Telm fueron atacadas por estos obreros ocasionales.

a los desempleados ejerciendo las mismas labores, sino mediante la búsqueda de «*trabajo del mismo oficio al asociado*» que quedase desempleado.⁶⁸ Cláusulas similares se darán en las sociedades de fogoneros y mayordomos textiles que nacieron años después.

Más elementos venían a diferenciar estos dos mundos del trabajo. En el lado del trabajo descualificado, la enorme presencia de mujeres dotaba a esta sección obrera de un carácter propio. En el hilado de algodón –ya fuese en *mule-jennies* o en *selfactings*–, el trabajo femenino –incluyendo niñas– superaba numéricamente al masculino. En el tejido, en todas sus variantes, la presencia de mujeres aunque no era mayoritaria era importante. Anteriormente ya se ha tocado el tema de la degradación material que supuso el establecimiento de bolsas de trabajo femenino en los distintos oficios. Pero de lo que aquí se trata es de determinar las implicaciones no materiales. El trabajo fabril femenino –inmerso en la fábrica– por sus características obstaculizaba la formación de esa conciencia de oficio entre los obreros no cualificados. La naturaleza del trabajo desempeñado por estas mujeres estaba determinada por la complementariedad salarial: las mujeres, casadas o solteras, sólo iban a las fábricas en momentos de necesidad del grupo familiar. Su inserción en el mundo laboral fabril era temporal. El matrimonio en las solteras o el nacimiento de hijos en las casadas las apartaba del trabajo extradoméstico.⁶⁹ En este paradigma de comportamiento, era imposible la vertebración de algo parecido a la idea de profesión que se daba entre los artesanos. Y las mujeres representaban la mitad de estos trabajadores, no conviene olvidarlo. En el mundo de los operarios cualificados, sólo unos pocos oficios se vieron afectados por la inserción de mujeres, pero como se ha expresado previamente, no acostumbraban a integrarse en los talleres, sino que permanecían en la esfera del trabajo doméstico. Las implicaciones de esta exclusión de la mujer del taller –no de la producción– tenían un reflejo en un tema tan sustancial –además de en los salarios– como el de los modelos de disciplina y control laboral.

68. La cita corresponde a uno de los artículos de los estatutos de la Sociedad Mutua de Protección de los tejedores, recogido en J. M. OLLÉ, *El Moviment Obrer a Catalunya, 1840-1843*, Barcelona: Ed. Novaterra, 1973, p. 164.

69. E. CAMPS, «Capital comercial i treball industrial: les estratègies familiars durant la transició al sistema fabril», en J. M. BENAUL, J. CALVET, E. DEU (eds.), *Indústria i Ciutat. Sabadell, 1800-1980*, Barcelona, 1994, p. 171.

La imposición de nuevos modelos disciplinarios en las factorías supuso un verdadero problema para las primeras fábricas, sobre todo por la conflictividad potencial que podía generar. No se puede entender el establecimiento de nuevos modelos disciplinarios, encarnados en las figuras de mayordomos y contra maestros, sin la extensión del trabajo femenino. Uno de los ejemplos más tempranos, y en esta ocasión del mundo artesanal, pone en evidencia la relación entre trabajo femenino y disciplina. En 1790, un sombrerero levantó una fábrica con más de 30 trabajadores: el maestro, un mayordomo –capataz–, 14 oficiales del oficio, 3 cardadores, un peón y 24 mujeres. Tanto el maestro como los oficiales se dedicaban a la elaboración básica de los sombreros, mientras que los tres cardadores y las dos docenas de mujeres centraban su trabajo en el taller a labores de acabado y ornamentación del producto final. Las labores del mayordomo se limitaban a controlar el trabajo de las mujeres: oficiales, e incluso cardadores, quedaban al margen de su jurisdicción.⁷⁰ La supervisión del mayordomo sobre el trabajo de los oficiales hubiese representado la violación del *status* de éstos, de ahí que las funciones de este capataz se redujesen a vigilar el trabajo de las mujeres, apoyándose en los patrones paternalistas de aquel periodo histórico. Pero en las industrias algodoneras, donde al menos la mitad eran empleadas, la introducción de capataces y con ellos de nuevos modelos de disciplina laboral fue imparable. El control se podía justificar, precisamente, por la presencia de mujeres. El trabajo femenino iba asociado a la nueva división del trabajo y por tanto a nuevas condiciones del mismo.

Y en esa misma fábrica textil, allá donde no llegaba el control del supervisor llegaba el sistema de pago a destajo.⁷¹ Las cifras aportadas por Cerdà no muestran grandes diferencias salariales entre los artesanos y los obreros descualificados, de no considerar el hecho ya citado, de la mayor estabilidad en el empleo artesanal, lo cual implicaba que percibiesen salarios anuales más altos. Con excepción de oficios relacionados con el metal, como los cerrajeros de todo tipo o los fundidores, y los relacionados con la construc-

70. AHMB, *Fondo Corporativo-Gremial. Sección Junta de Comercio*, caja 16, leg. 1. Corresponde a la descripción de la fábrica del sombrerero Biosca.

71. En principio, el destajo, o pago por piezas, fue un buen sistema para sortear el problema de la baja productividad. Sin embargo, suponía a largo plazo una ralentización en los procesos de renovación tecnológica u organizativa. Cf. W. Lazonick, «Industrial Relations and Technical Change: The Case of the Self-acting Mule», *Cambridge Journal of Economics*, 111 (1979), p. 233 y 242.

ción naval, cuyos salarios despuntan respecto a los demás, el resto de oficios y profesiones tenían unos niveles similares –con la salvedad del trabajo femenino, siempre muy por debajo. La gran diferencia estaba en el sistema de pago, es decir, que los operarios fuesen pagados a destajo o a jornal. Todos los obreros textiles recibían su salario en función de las piezas trabajadas, lo mismo que los oficios más precarizados –sastres, guanteros, alpargateros. El destajo suponía implícitamente la modificación de las condiciones de trabajo mediante la introducción de modelos dependientes de la productividad tendentes a introducir la autoexplotación por parte del propio asalariado. El jornal, dominante en el mundo de las profesiones cualificadas, no establecía relación entre salario y productividad, lo que permitía la supervivencia de patrones productivos artesanales y reafirmaba valoraciones extraeconómicas en la percepción laboral del trabajador con oficio.

Pero, sin duda, el rasgo que más diferenciaba al operario cualificado del que no lo estaba era su concepción del oficio como carrera –*innungen*. Si el mundo de los deseos y aspiraciones forma parte de la realidad social, el mundo del trabajador cualificado estaba orientado a conseguir la independencia absoluta: el taller. Toda la preparación del artesano desde que entraba como aprendiz tenía como objeto final la adquisición y gestión de un taller, en general de reducidas dimensiones –como la realidad imponía. Pero sería un error considerar que este objetivo vital suponía necesariamente una deserción de la conciencia de clase, entre otras cosas por la fragilidad de tal independencia y por la proximidad vital entre el pequeño maestro y sus oficiales. Por ello, no resulta contradictorio el hecho de que hubiese maestros que firmaran la *Exposición de la Clase Jornalera a las Cortes*, de 1855: más de una treintena lo hicieron. De la misma manera, muchos de los oficiales que firmaron dicha *Exposición* cinco años después eran propietarios de sus propios talleres.⁷² En sólo un lustro, más de setenta oficiales firmantes de dicho documento habían llegado a ser independientes rigiendo sus propios operatorios. No se puede decir lo mismo de los trabajadores no cualificados. Los obreros cualificados podían aspirar –y de hecho aspiraban– a materializar su experiencia profesional en el control absoluto de su propio trabajo mediante la instalación de sus propios talleres, algo impensable para los asalariados de las fábricas textiles modernas. La posibilidad de acceder a la autonomía total se erigía en un abismo

72. Estos resultados surgen del cruce de datos entre la ya citada guía de 1849, la propia *Exposición de la Clase Jornalera* y el Subsidio Industrial de 1860.

diferenciador entre esos dos universos laborales, pero no lo suficiente como para que los trabajadores cualificados se desmarcasen del mundo del trabajo, y por ende del mundo obrero. El cosmos de los pequeños talleres, de sus maestros, no pretendía una acumulación ilimitada de capital, ni nuevas tecnologías que en última instancia rompían con su modelo económico, basado en el consumo local y en una sociedad sin grandes diferencias de riqueza.⁷³ Al fin y al cabo podían ser trabajadores independientes, pero trabajadores al fin. Así se explica que incluso los maestros participasen de la conciencia obrera –a través de manifiestos, exposiciones o asociaciones. Pero, al mismo tiempo, la posibilidad de autonomía repercutía en las actitudes de los artesanos, no hacia el conservadurismo necesariamente, sino hacia fórmulas específicas y diferenciadas de acción –mucho más simbólicas que las de los obreros textiles– o asociación.

En definitiva, el mundo obrero barcelonés de aquellas fechas se componía de dos mundos del trabajo, de dos culturas obreras distintas. Ello no implicaba la fragmentación de la lucha obrera, lo cual fue en gran medida mérito de los trabajadores cualificados. Los artesanos, lejos de ampararse en una *edad de oro* preindustrial y aún manteniendo sus especificidades culturales –si se les quiere llamar así–, compartieron la lucha con los trabajadores menos favorecidos por la naciente industria: apoyaron con sus firmas todas las exposiciones obreras, lucharon por objetivos comunes como la asociación y, cuando hubo que recurrir a la huelga –huelga que habitualmente comenzaba en los sectores textiles–, no dudaban en secundarla. Los trabajadores no cualificados barceloneses eran concientes de esas diferencias y en buena medida aspiraban a un mundo del trabajo como el artesano. En cierto modo, la existencia de esa cultura cualificada sirvió de acicate para la organización y aspiraciones de los trabajadores no cualificados.

73. Así define Hobsbawm el mundo de los pequeños talleres europeos en el siglo XIX. Cf. E. J. HOBBSAWM, *El mundo del trabajo. Estudios históricos sobre la formación y evolución de la Clase Obrera*, Barcelona: Ed. Crítica, 1987, p. 29. Para un análisis específico de este modelo económico de acumulación limitada, mercado de fuerza de trabajo regulado, y plusvalía restringida, cf. J. E. ROEMER, *Teoría general de la Explotación y de las clases*, Madrid: Ed. Siglo XXI, 1989, p. 31 y 46. Según este autor, aunque en el modelo artesano se produciría explotación del trabajo, ésta estaba limitada al carecer de «*institución para el intercambio de trabajo, ni se produce un excedente, ni hay acumulación de riqueza en la economía*».

«No comparéis nuestro trabajo con el de la generalidad de los artesanos, porque ni es tan monótono, ni tan pesado, ni se verifica bajo unas condiciones tan poco higiénicas y tan repugnantes como el nuestro. El **obrero** artesano, en general, comparte su trabajo con el maestro; hay entre ellos relaciones de igualdad, algunas veces, son amigos; su trabajo, tal vez de más difícil ejecución que el nuestro, tiene el aliciente de la variedad y el atractivo de la aprobación de los demás. Nuestro trabajo se verifica bajo opuestas condiciones, metidos en grandes cuadras donde impera una severa disciplina, parecemos un rebaño de esclavos sujetos a la vara del señor: colocados junto a las máquinas, somos servidores de éstas; desde las cinco de la mañana hasta las siete y media de la tarde siempre hacemos lo mismo. Para nosotros, lejos de ser el fabricante nuestro igual, es el ojo vigilante y espía de nuestras acciones: nunca trabajamos bastante; siempre descontento de nosotros, no podemos menos de ver en él nuestro tirano.»⁷⁴

Proletarización desigual

Todo lo anteriormente expuesto apunta hacia una divergencia profunda entre los patrones de proletarización de los trabajadores barceloneses en la primera mitad del siglo XIX. Mientras, por una parte, los obreros del textil se enfrentaban con la total expropiación de su trabajo, los obreros cualificados, por otra parte, estaban luchando aún por retener parte del control sobre su propio trabajo. Es decir, los trabajadores no cualificados habían alcanzado su plena condición de proletariado y, por tanto, su combate contra el capital va a limitarse a «negociar» el precio de su fuerza de trabajo aceptando, pues, que su esfuerzo era ya una mercancía. La lucha de los operarios algodoneros desde 1830 va a dirimirse en torno a la «tarifa» o al salario, que no son más que expresión de una misma realidad: la salarial.⁷⁵

74. El subrayado es mío. Parte del fragmento de un manifiesto obrero de 1856 recogido en J. BENET, C. MARTÍ, *Barcelona a mitjans del segle XIX. El Moviment Obrer durant el Bienni Progressista, 1854-1856*, 2 v., Barcelona: Ed. Curial, 1976, v. II, p. 129.

75. Forzosamente este esquema simplifica la realidad del trabajo textil. Bien es verdad que los conflictos de estos trabajadores van a ser causados por temas salariales; sin embargo, en una fecha tan tardía como 1854 y en una fábrica tan moderna como la España Industrial, la huelga que en dicha factoría comenzó en marzo de ese año no tuvo un origen salarial, sino que estuvo producida por disputas en torno al control del trabajo:

«Num.7 (...) the origin of the anxiety is to be attributed to certain differences wich occurred two or three days back with the operatives of a large factory at Sans, two miles from

Las pugnas sobre el largo de las piezas o sobre la «tarifa» no eran más que disputas salariales.

No obstante, la importancia de estas luchas residió en los mecanismos empleados y, sobre todo, en el hecho que desde el primer momento se buscara la intervención y mediación de la autoridad implicando a *tres partes* en la resolución de los conflictos. La reivindicación del arbitraje de la autoridad tuvo sus antecedentes en el mundo gremial, pero no formaba parte de los objetivos estratégicos del gremialismo –se recurría a él cuando los mecanismos autorreguladores fracasaban–, aunque sí de los tácticos. En el movimiento obrero descualificado, el llamamiento a la autoridad se constituyó en base de la acción.

Por su lado, los trabajadores cualificados, dueños aún de amplias parcelas de su trabajo, no desarrollaron los mismos modelos de conflictividad, que en muchos casos fue prácticamente nula. Para comprender la evolución de este sector, conviene recordar una fecha clave que supuso un cambio de tendencia en todos los sentidos: 1834-36, fecha de prohibición de los gremios.

Tradicionalmente, al hablar de gremios se suele tratar de sus privilegios, privativas, etc. No obstante, existen dos características que a menudo son obviadas. Primera, que la mayor parte de gremios mantenían mecanismos de *desigualdad limitada* que evitaban la precarización de sus maestros más pobres y que, junto a otras fórmulas de *control de la acumulación ilimitada*, tendían a mantener y velar por sus miembros, en especial los menos favorecidos. Exponer los mecanismos empleados por los gremios barceloneses a principios del siglo XIX sería excesivo, pero baste recordar algunos. Los faquines, que además de descargar los buques repartían las mercancías descargadas con sus carros, tenían pastos comunales pagados por el gremio para mantener las bestias de tiro. La Cofradía de Sant Telm, que agrupaba a otra sección de los estibadores, era la encargada de comprar las barcazas necesarias para la carga y descarga de barcos. Los esparteros-alpargateros se hacían con la mayor parte del esparto desembarcado para distribuirlo luego entre sus miembros. Los sastres y zapateros de Barcelona tenían el privilegio de hacerse con un tercio de los encargos de vestua-

here, the España Industrial owing the particular arrangements about the distribution of the looms made by the directors».

Informe del 31 de marzo de 1854 del cónsul británico en la ciudad, Londres: Foreign Office. Public Record Office, caja 185/289.

rio del Estado para repartirlo entre los maestros pobres. Los ladrilleros y torneros recibían su abastecimiento de madera del gremio, evitando así caer en la mercantilización de las materias primas. Los veleros de sebo tenían el privilegio de quedarse con toda la grasa extraída en el matadero municipal también para darlo –al margen de los mecanismos de mercado– a sus maestros.⁷⁶ A lo anterior habría que añadir las limitaciones a la acumulación. Los gremios perseguían a aquellos maestros que instalaban más de un taller o a los que empleaban más aprendices de los reglamentarios.

En resumen, mientras los gremios estuvieron vigentes fueron garantes de aquel modelo económico descrito por Hobsbawm y Roemer de restricciones a la acumulación, favoreciendo así de forma indirecta a sus oficiales. En realidad, la abolición de los gremios fue una medida encaminada a acabar con este mundo de pequeños productores. El decreto de prohibición aludía directamente a los privilegios que regulaban el aprovisionamiento y distribución de los productos artesanales, incluido su control sobre el mercado de trabajo. De hecho la mayor parte de las corporaciones barcelonesas siguieron existiendo después de 1834, con el beneplácito y soporte del Ayuntamiento. Pero todas sus reglamentaciones referidas a la *desigualdad limitada* y, sobre todo, los gremios de oficiales fueron desmantelados.

El segundo elemento a considerar es que en la Ciudad Condal, además de todo ese glosario de controles en favor del pequeño productor, se daba el hecho de que existían gremios propios de oficiales y otros que, aunque nominalmente eran de maestros *de facto*, correspondían a oficiales –particularmente los faquines. Dichos gremios de mancebos –así se conocía a los oficiales– eran los de albañiles, carpinteros, cerrajeros, panaderos, sastres y zapateros, que de otra parte eran los que tenían un mayor número de miembros.⁷⁷ Muchos de ellos, a pesar de las prohibiciones, continuaron ejerciendo su actividad –en un ambiente más hostil– hasta prácticamente el Bienio Progresista. La lucha de estos gremios de mancebos podría ser considerada como la lucha del primer sindicalismo de oficio.

76. J. LLOVET, *Constructors navals de l'ex-Provincia marítima de Mataró, 1816-1875*, Mataró: Caixa d'Estalvis Laietana, 1971, p. 107. Y AHMB, *Fondo Corporativo-Gremial, Sección Junta de Comercio*, caja 27, leg. 3; caja 30, leg. 3; caja 38, leg. s/n; caja 27, leg. 1; caja 35, leg. 1; caja 38, leg. s/n, y caja 32, leg. 2.

77. Para el periodo final del gremialismo (1830-36), estos gremios tenían unos efectivos aproximados de:

Albañiles, unos 400; Carpinteros, más de 500; Cerrajeros, más de 200; Faquines, más de 110; Panaderos, más de 100; Zapateros, más de 330.

El motivo de conflicto fundamental de estos trabajadores fue el control del trabajo o, lo que es lo mismo, la defensa del oficio. Dicho control se veía amenazado tanto por la destrucción del aprendizaje como por el *reventado* de los oficios —en sus múltiples variantes. Dos armas emplearon en su defensa estos trabajadores: una inorgánica, su cualificación, y otra orgánica, la asociación de oficio apoyada, dicho sea de paso, en muchas ocasiones por los maestros. Lo interesante de estas luchas es que en su curso dieron lugar a modelos de acción que tiempo después heredarán sindicatos y asociaciones de clase, manifestando al mismo tiempo las limitaciones de los mismos. La prehistoria del movimiento obrero barcelonés merece ser conocida saliendo del ostracismo a que ha sido condenada.

La primera de estas luchas, no en orden cronológico, fue la del mantenimiento y respeto del aprendizaje como forma de reclutamiento de los trabajadores cualificados. En la defensa del mismo estaban también interesados la mayor parte de los maestros. Con anterioridad se ha tratado sobre las ventajas que para los maestros tenía este modelo de inserción laboral. Sin embargo, hubo oficios que por su temprana mercantilización vieron peligrar la supervivencia de sus aprendices. Para entender aún mejor el consenso mínimo entre oficiales y la mayor parte de maestros en torno al mantenimiento del aprendizaje habría que recordar el hecho de que gran parte de estos muchachos eran hijos o parientes «del oficio». El 52 por ciento de los que entraron como aprendices albañiles entre 1814 y 1834 eran hijos de albañiles. No hay que confundirse, no era endogamia familiar, ya que en torno al 20 por ciento lo eran de albañiles ajenos a la ciudad de Barcelona y sus agregados.⁷⁸ Era en la seda donde la situación de los aprendices era más precaria y fueron los maestros los que se pusieron a la cabeza de las denuncias.

*«En lo que se nota un gravísimo desorden es en los aprendices, de los cuales hay operatorios que hay tres, cuatro y más (...). El aprendiz debe permanecer en casa de su maestro cuatro años continuos, comiendo y durmiendo en la misma; cuya práctica, si bien, no se observa, generalmente, con notable menoscabo del género.»*⁷⁹

Los albañiles y carpinteros de obra también vieron, en la década de 1830, cómo los aprendices dejaban de residir en casa de sus maestros y se

78. AHMB, *Fondo Corporativo-Gremial, Sección Gremial Particular*, libro 39/38 (Libro de Aprendices Albañiles).

79. AHMB, *Fondo Corporativo-Gremial, Sección Junta de Comercio*, caja 25, leg. 1.

convertían en mano de obra infantil.⁸⁰ Mientras los gremios eran legales, las denuncias contra la utilización de niños-peones eran atendidas por los gremios y corregidas, pero una vez prohibidos sólo la colaboración de los maestros podía acabar con estas prácticas. En 1838, con gremios deslegitimados, los maestros cerrajeros –presionados por sus oficiales y pequeños maestros– llegaron al acuerdo de que en adelante sería obligatorio inscribir a todos los oficiales y aprendices del oficio con todos sus derechos.⁸¹ Más prolongada fue la lucha entre los curtidores. En 1840, los oficiales denunciaban que con la excusa de la *libertad de industria* no se les había reconocido su antigüedad ni sus derechos como aprendices. Los maestros más *ricos* alegaban que ya no había obligación de ello y que lo único que pretendían los oficiales era entrar en la cofradía –una cofradía con muchas ventajas, por cierto. Pero en dicho conflicto los pequeños maestros se alinearon con los oficiales, denunciando como culpables de la situación a los maestros mejor situados.⁸² Los oficiales consiguieron su objetivo en 1845, aunque el conflicto se arrastrará hasta 1850, fecha en que la inscripción y reconocimiento de los aprendices y oficiales se hizo obligatoria bajo amenaza de sanciones a los maestros infractores.⁸³ Paradójicamente, los oficiales recurrieron a la tradición, a las costumbres de los antiguos gremios –modelos preindustriales– en la búsqueda de legitimidad para sus objetivos.⁸⁴

En el éxito de los oficiales en su defensa del aprendizaje, tanto mientras hubo gremios como cuando estuvieron prohibidos, hay que reconocer el importante papel jugado por los pequeños maestros artesanos, colaboración que se hará extensible a otras luchas. A pesar de que los gremios de maestros sobrevivieron a la prohibición contando, incluso, con el apoyo municipal, estuvieron lejos de constituirse en asociaciones patronales –con la excepción de los gremios de la seda, que se unificaron bajo el pomposo

80. AHMB, *Fondo Corporativo-Gremial, Sección Junta de Comercio*, caja 29, leg. 35.

81. AHPB, J. PICH, *Manual, 1838*, f. 117. Junta del Gremio de Cerrajeros-herreros.

82. AHPB, P. RODRÍGUEZ, *Manual, 1840*, f. 188. Junta del Gremio de Curtidores-zurradores.

83. AHPB, P. RODRÍGUEZ, *Manual, 1845*, f. 45, y *1850*, f. 220. Juntas del Gremio de Curtidores-zurradores.

84. Este fenómeno no era exclusivo de los artesanos barceloneses, sino que se dio en todo el ámbito europeo. Cf. C. LIS, H. SOLY, «"An irresistible phalanx": Journeymen associations in Western Europe, 1300-1800», *International Review of Social History*, 39 (1994), p. 28.

título de Arte Mayor de la seda. Muchos de estos gremios estuvieron próximos a su patronalización: curtidores, panaderos, semoleros... Sin embargo, la fuerte presencia de pequeños maestros con intereses no siempre acordes con los maestros mejor situados evitó la estructuración de un empresariado cohesionado al estilo de la Junta de Fábricas (luego Fomento del Trabajo Nacional) a la que debían enfrentarse los obreros textiles. Así por ejemplo, el gremio de curtidores, cuyos maestros eran los que pagaban cuotas más altas en contribuciones como la de 1838 o la de 1860, reorganizaron la asociación profesional en un sentido corporativo. Tal vez fue la única corporación que pudiera calificarse como tal en la ciudad.

El otro problema al que tuvieron que enfrentarse estos artesanos fue el *reventado*, es decir, a las formas de producción y trabajo ajenas a los usos —y reglamentaciones— de los trabajadores cualificados y que, por tanto, implicaban la degradación del oficio. Una de las principales formas de *reventado* fue el trabajo femenino. No obstante, estuvo lejos de ser general en todos los oficios, y más bien tendió a situarse en el sector de la confección.

«Citado ante el cuerpo municipal Antonio Gorina a instancia de los cónsules del Gremio de Bordadores, se hicieron cargos porque en su casa se trabajaban bordados peculiares al gremio. Contesta el interesado que su oficio de sastre le proporciona el hacer empresas de vestuario cuyos bordados hacen sus hijas en su misma casa, y que en caso de tener trabajo para proporcionarlo a otros prefería darlo a sus hijas. Reconvenido N. Sevilla por el mismo motivo contestó que su oficio era el de tejedor de velos, y que en tal concepto nada entendía de bordados (...) que era verdad que sus hijas trabajaban bordados (...) dijo a más el convenido que cuando los maestros bordadores hacían alguna empresa se valían de mujeres para hacer los bordados, lo que tampoco fue contradicho. = Igual cargo se hizo a Rosa Pujol, la que expuso: que siendo libre la industria y permitido a las mujeres ejercerla según alguna Rl. Orden que tenía presentido existía y hallándose convenida ser viuda y con hijas se dedicaba a esta clase de trabajo para ganar (...) Fca. Fernández, la cual manifestó que en atención a que su marido no ganaba lo suficiente para alimentar a la familia, ella por su parte, se industriaba bordando (...) Juan Robira, el cual dijo que él no hacía bordado alguno, que lo hacían sus hijas, y que cuando éstas no podían ejecutar la obra por ser mucha buscaba a otras que lo hiciesen.»⁸⁵

85. AHMB, *Fondo Corporativo-Gremial, Sección Junta de Comercio*, caja 41, leg. 8 (1836). Rosa Pujol se refiere a las leyes 14 y 15 del Título 23 de la *Novísima Recopilación*, que proceden de la Cédula 2 de septiembre de 1784.

Una gama completa de condiciones de trabajo femenino: trabajo doméstico de niñas, de viudas, trabajo por encargo... Como en otros casos, mientras los gremios tuvieron legitimidad pudieron hacer frente al empleo de las mujeres en sus oficios. En 1832, por ejemplo, los prohombres del gremio de galoneros bajo las presiones de sus oficiales «*pasaron a las casas de los maestros para echar de sus laboratorios cuantas mujeres tenían ocupadas en sus manufacturas*». ⁸⁶ Otros como los sastres prefirieron acciones menos estridentes —que provocasen menos a la Junta de Comercio— como fue la incautación de los productos elaborados por mujeres o por quien las emplease. ⁸⁷ Otro de los oficios que se enfrentó con relativo éxito a las condiciones que imponía el trabajo femenino fueron los peluqueros. Tras largas fricciones con sus maestros consiguieron el compromiso de los mismos para que no enseñasen el trabajo a ninguna niña. ⁸⁸ Una vez abolidos los gremios, el empleo de mujeres no pudo ser contestado. Sin embargo, en 1852 (utilizando los datos anteriores dados por Cerdà), el empleo femenino no se había extendido a sectores donde no existía antes de 1834 y continuaba encerrado, en su mayor parte, en el mundo de la producción doméstica. El hecho de que las mujeres no se integrasen en los talleres artesanales en la misma medida en que lo habían hecho en los textiles tuvo que estar relacionado con fórmulas informales de presión de los oficiales con los que tenían que convivir. El trabajo femenino no afectó a todos los sectores, y a los implicados les afectó de formas diversas —entre los alpargateros, por ejemplo, era más trabajo familiar que femenino propiamente dicho—, lo cual impedía que los oficios urbanos reaccionasen de manera conjunta.

El *reventado* de los oficios tomó la forma de producciones paralelas a las de los trabajadores cualificados, pero en condiciones propias de obreros no cualificados. Aunque es mejor oír la voz de alguno de estos reventadores:

«Los individuos abajo firmados con la debida atención exponen que deseando ocuparse en algún trabajo para ganar el sustento de sus familias en una época tan calamitosa en que no se encuentran trabajos en que poderse emplear, habían pensado poderlo conseguir dedicándose al ejercicio de cribar trigos y granos haciéndolo algo más barato de lo que lo han hecho hasta aquí los llamados cribadores que se emplean en este oficio en atención a que en el día por carestía y miseria gene-

86. AHMB, *Fondo Corporativo-Gremial. Sección Junta de Comercio*, caja 15, leg. 1.

87. AHMB, *Fondo Corporativo-Gremial, Sección Junta de Comercio*, caja 26, leg. 3.

88. AHMB, *Fondo Corporativo-Gremial, Sección Junta de Comercio*, caja 34, leg. 5.

ral todo el mundo trabaja más barato que antes al efecto de no estar ociosos y poder ganar alguna cosa para pasar el día y lograr un escaso alimento.»⁸⁹

Como el texto deja entrever, el reventado sólo pudo afectar a aquellas profesiones que aun siendo cualificadas lo eran en menor grado. El metal, por ejemplo, estuvo a salvo de este tipo de amenazas. La construcción, por su parte –albañiles y carpinteros de obras–, se vio asaltada por la invasión de mano de obra procedente del campo.

Sin embargo, los albañiles gozaban de una de las más poderosas asociaciones de oficiales y, desde 1818, entraron en guerra con sus maestros. En esa fecha denunciaban que los maestros «aflorinaban» oficiales ajenos al oficio con el objetivo último de debilitar su asociación.⁹⁰ En 1829, expulsaron de los tajos de la ciudad a todos aquellos ajenos a su gremio que encontraron trabajando, levantando la consiguiente ira de sus maestros:

«Domingo Vidal, Maestro de obras agremiado de la presente ciudad, Vicente Pau Castells y Bernardo Torres, mancebos forasteros, a V.S.: que ya no hay intrepidez que ponderar para ofrecer ante V.S. la que tan alto grado ponen en resorte los llamados prohombres de mancebos albañiles; a fin de abarcar todo el trabajo de su oficio, no cesan de perseguir a los de su clase que legalmente habilitados vienen de las poblaciones del interior de la Provincia para conseguir trabajo allí donde lo encuentran (...) hasta aquí han tenido el honor de hablar a V.S. los mancebos; dígnese ahora escuchar la voz del maestro recurrente: encargado en el día de obras de consideración y lujo. Asegura a V.S. que no sólo los mancebos Torres, Pau sino los que se adelantan a venir a esta capital desempeñan sus deberes; que se esmeran en dejar pulido y corriente el trabajo: que de resultas de las molestias y pagos que pretenden los prohombres de mancebos se retrasan y se ven en la necesidad de volverse: que en consecuencia suben ya los precios y los jornales, y apenas hay suficientes tallapiedras y demás operarios.»⁹¹

En 1830, los oficiales albañiles jugaron con inteligencia la carta de la agremiación, inscribiendo en su asociación –con menos derechos– a todos los oficiales *forasteros* –tal era el nombre que les dieron.⁹² Con ello conseguían poner bajo su supervisión toda la fuerza de trabajo disponible en su oficio. Ese mismo año, un edicto permitirá a los oficiales hacerse cargo por

89. AHMB, *Fondo Corporativo-Gremial, Sección Junta de Comercio*, caja 3, leg. 10 (1818).

90. AHMB, *Fondo Corporativo-Gremial, Sección Junta de Comercio*, caja 3, leg. 4.

91. AHMB, *Fondo Corporativo-Gremial, Sección Junta de Comercio*, caja 48, leg. s/n.

92. AHMB, *Fondo Corporativo-Gremial, Sección Junta de Comercio*, caja 48, leg. s/n.

su cuenta de cualquier obra de construcción que no incluya la ejecución de cimientos, dándoles todavía más autonomía —esta medida afectará también a los oficiales carpinteros de obras. Ante esta situación los maestros decidieron crear una cofradía bajo su control, la Veracruz, en la que inscribirían a los *forasteros* al objeto de mantenerlos lejos de la asociación de oficiales y conseguir, a la vez, ciertos visos de legitimidad bajo la cobertura del socorro mutuo. Sin embargo, en 1833, los maestros reconocían su derrota admitiendo que casi ningún oficial, al margen de unos pocos *forasteros*, se había inscrito, con lo que la hermandad desapareció sin mayor pena ni gloria.⁹³ Al final, los maestros prefirieron no contratar a oficiales *forasteros* que no estuviesen inscritos en el gremio oficial de mancebos:

«Los infros comisionados de los individuos mancebos albañiles forasteros a V.S. con el respeto y atención debida dicen: que la congregación de maestros albañiles de esta ciudad, a la sombra de las ordenanzas de la misma aprobadas por el Supremo Consejo a 11 de agosto último [1834], pretenden reducir a la indigencia a los albañiles forasteros, queriéndoles privar de ejercer su oficio en esta capital.»⁹⁴

Desaparecidos los gremios, los albañiles siguieron con su organización de forma ilegal al menos hasta 1850. La asociación de albañiles picapedreros mantenía un sistema de turnos para conseguir el reparto de trabajo entre los asociados evitando la creación de bolsas de desempleo en el oficio.⁹⁵ El hecho de que regulasen el trabajo mediante un turno rotativo indica que tenían capacidad para mantenerlo, lo cual sólo era posible en caso de que controlasen la mayor parte de la mano de obra disponible en su sector (los oficios que no podían garantizar turnos habilitaban en sus estatutos la provisión de subsidios a los desempleados, que era lo más habitual). Fue este sindicato de albañiles el que en 1841, colaborando con la Asociación de Tejedores, envió a un grupo de trabajadores para desempedrar una calle y levantar barricadas.⁹⁶

Los oficiales carpinteros, en las mismas fechas, tuvieron que hacer frente a una situación similar a la de sus compañeros albañiles, con el agravante de que la concesión de maestrías había sido bloqueada por sus maes-

93. AHMB, *Fondo Corporativo-Gremial, Sección Junta de Comercio*, caja 29, leg. 35.

94. AHMB. Fondo Corporativo-Gremial. Sección Junta de Comercio. Caja 29, leg.35.

95. *El Barcelonés* (12 mayo 1850), citado por A. ELORZA, *Los orígenes del asociacionismo obrero en España (Datos sobre la Sociedad de Protección Mutua de Tejedores)*, Madrid: Revista del Trabajo, 1972, p. 150.

96. A. ELORZA, *op. cit.*, p. 137.

tros –encargando como obras maestras trabajos de gran complejidad: *e. g.*, el retablo de una iglesia. En 1830, los oficiales decidieron hacer un boicot a las maestrías evitando que alguien se presentase a ellas. Finalmente, los maestros acabaron racionalizando sus propuestas de examen.⁹⁷ Lo interesante del gremio de oficiales carpinteros –y que también fue característico del de mancebos zapateros– fue el modelo de control laboral ejercido sobre sus miembros. Los oficiales debían pagar sus cuotas al gremio mensualmente. Una vez pagadas, el gremio les expedía una papeleta. Por su parte, el gremio elegía de entre todos sus miembros a unos individuos *liberados* cuya misión era recorrer semanalmente talleres y tajos al objeto de comprobar que en ellos no estuviesen trabajando *forasteros* o de que no hubiese más aprendices de los permitidos. Estos liberados, además, al realizar sus labores de inspección comprobaban que todo oficial estuviese al corriente de los pagos con su gremio, es decir, pedían la *papeleta*. En caso de que el trabajador no estuviese al día, el gremio de oficiales le retenía –vía el maestro del carpintero– una cuarta parte de su paga semanal. Los liberados –cuyo tiempo de ejercicio debía ser corto– percibían su jornal semanal, no de los fondos de su asociación, sino del maestro para el que estuviesen trabajando.⁹⁸

En 1836, este gremio de oficiales –reconvertido en asociación de socorros mutuos– todavía existía y en 1840-41 sus representantes, junto con los de los oficiales zapateros-alpargateros y los propios albañiles-picapedreros, formaron parte de la Junta Central Directiva de las Asociaciones de Socorros Mutuos ideada por la Asociación de Tejedores. En su modelo de inspección laboral y de control del oficio, lo fundamental era mantener la cualificación en el seno de un grupo férreamente definido. Los carpinteros y zapateros, como hicieron los albañiles, aceptaron integrar –con menos derechos por no haber realizado aprendizaje alguno– a los forasteros, lo cual indica que estas asociaciones no buscaban el privilegio mediante la restricción de la oferta de mano de obra cualificada. Esa hubiera sido su política deseada, cuyo reflejo se observaba en el control estricto del aprendizaje previsto en las ordenanzas gremiales, pero eran realistas. Ante una

97. AHMB, *Fondo Corporativo-Gremial, Sección Junta de Comercio*, caja 40, leg. s/n.

98. AHMB, *Fondo Corporativo-Gremial, Sección Junta de Comercio*, caja 27, leg. 4. Los oficiales zapateros, que ejercían como liberados del gremio, cobraban su salario del fondo de la corporación de oficiales zapateros. AHMB, *Fondo Corporativo-Gremial, Sección Junta de Comercio*, caja 31, leg. 1.

avalancha migratoria que acabaría por convertirse en un *ejército de reserva* de fuerza de trabajo, optaron por integrar en sus asociaciones de oficio a los recién llegados haciendo prevalecer, así, la idea de oficio –de mantenimiento del oficio– sobre la de salario, que se veía mermado al incorporar a más trabajadores. Su lucha en ese momento se caracterizó por la convivencia de nuevos y viejos elementos. Por una reivindicación de las costumbres y tradiciones gremiales, de un lado, y con la implementación de nuevas fórmulas de control *obrero* condicionadas por los nuevos desafíos.

Los faquines, también a través de su cofradía, consiguieron mantener el oficio prácticamente hasta el siglo XX. Su fórmula de control era el turno rotativo de trabajo. Su éxito se debió tanto al apoyo de la administración del Estado como a la fuerte cohesión del grupo de oficio. Gracias a prestar servicios gratuitos en la aduana, el Estado –cuya organización no se había desarrollado todavía– les concedió el privilegio de la descarga de buques. Los faquines regulaban el acceso al trabajo empleando un turno de trabajo. Anteriormente se han descrito los problemas que ello les acarreó, sobre todo con los comerciantes, sin embargo ello permitió que el oficio sobreviviese hasta nuestros días, un oficio que, dicho sea de paso, no se caracteriza fundamentalmente por su cualificación. La cofradía, en este caso, se erigió en una continuadora del gremio, evitando el acceso de obreros extraños al trabajo portuario.⁹⁹

Otro paso más en las pervivencias de mecanismos de control del trabajo por parte de los obreros cualificados lo representó la creación, en 1850, de la Maestranza Naviera, la primera cooperativa de trabajo de la ciudad, y también asociada a su puerto. Formada por un grupo de carpinteros de ribera, entre ellos el que en 1855 fue el director de la sociedad de carpinteros de ribera, Pelegrín Casanovas Jaurés, su objetivo era la construcción, por los asociados, de buques y barcas. Los socios aportaban una cuota que les servía como capital inicial para la consecución de contratos y todos recibirían los beneficios por igual. En caso de necesitar más mano de obra debían recurrir, en primer lugar, a carpinteros de ribera de la ciudad de Barcelona. En los artículos 9 y 10 de su reglamento, la cooperativa explicitaba que una parte de las ganancias obtenidas con los trabajos debía quedar como pasivo de la cooperativa y que otra parte iría destinada a «*socorro a enfermos y accidentados y búsqueda de trabajo o subsidios a los ancianos impe-*

99. J. IBARZ, «El montepío de San Pedro Pescador y las sociedades de socorros mutuos de los estibadores de Barcelona. (1890-1939)», en S. CASTILLO (ed.), *op. cit.*, p. 113.

didos de la sociedad». ¹⁰⁰ También estipulaba que ninguno de los socios podía aceptar trabajos al margen de la sociedad que se haría cargo de ellos. El objeto final de esta cooperativa era aglutinar de nuevo a todos los carpinteros de ribera de la ciudad para reorganizar el trabajo de construcción de buques bajo su estricto control laboral.

Los nuevos obreros especializados, los altamente especializados, a la hora de autoorganizarse tendieron a imitar las asociaciones de oficio: es decir, intentaban recuperar el control del trabajo en favor de los operarios. Ello les diferenciaba de sus compañeros de las nuevas fábricas. Su gran especialización les permitía plantearse la retención de parte del control de su trabajo frente a la *usurpación* de otros trabajadores y de los empresarios. El mejor ejemplo de ello lo ofrece el Montepío de Fogoneros, que agrupaba a los trabajadores que controlaban las máquinas y calderas de vapor. Creado en 1855, entre sus objetivos se encontraban los de socorro a la enfermedad y a la falta de trabajo. Pero ya en su artículo 3º introdujeron la condición de saber leer y escribir, lo cual eliminaba a la gran mayoría de trabajadores no cualificados. Otro de sus fines distintivos es que se comprometían a velar por la formación continua de sus asociados, lo que no era de extrañar en una profesión que dependía de los cambios tecnológicos y cuya existencia sólo podía garantizarse estando al día de dichos cambios. Ese artículo quedaba completado con otro que imponía la obligación a los asociados de enseñar a sus compañeros «*todas las noticias concernientes al buen desempeño de su ramo para su mayor aptitud*». La asociación buscaba trabajo a sus desempleados como hacían otros montepios obreros. Los artículos 16 y 19 explicitan que, en caso de no estar de acuerdo con la forma de hacer trabajar las máquinas de vapor, primero intentarían negociar con el patrón pero, en caso de que éste no se aviniese a razones, la asociación dictaminaría si se debía seguir o no trabajando en dicha máquina. ¹⁰¹ Este grado de injerencia en la realización del trabajo fabril sólo era sostenible desde una posición de alta especialización, ningún otro operario podía desafiar así a sus patronos. Los fogoneros y maquinistas

100. Para evitar la legislación restrictiva de la época, los carpinteros de ribera tuvieron la habilidad de escriturar su cooperativa como si de una sociedad mercantil se tratase, evitando así que tuviesen que pasar por la aprobación del Gobierno Civil. Sus reglamentos se hallan en AHPB, L. G. GURRI, *Manual*, 1850, f. 18-20.

101. AHPB, J. BARALLAT, *Manual*, 1855, f. 12 y s. Ordenanzas del montepío de Fogoneros y Maquinistas, aprobadas el 6 de mayo de 1855.

recomponían así un tipo de asociación a medio camino entre las artesanales y las obreras. No obstante, manifiesta un patrón divergente en el seno de los trabajadores de fábricas, un modelo tendente a conseguir una mayor participación en la definición de los procesos de producción más propia de los trabajadores cualificados que de sus compañeros más proletarizados. Estos trabajadores altamente especializados no aparecen ni en manifiestos ni en exposiciones obreras compartiendo proyectos con sus compañeros de fábrica, por lo cual, y aplicado exclusivamente a este grupo específico, ya podría hablarse de seccionalismo en el seno de la clase obrera.

El mutualismo artesano

Terminada la guerra carlista la ciudad vivió un periodo de crecimiento sostenido –no sin sobresaltos– hasta 1859. La población urbana aumentó constantemente, con el consiguiente incremento de la demanda de bienes de consumo. El mundo de los oficios, a pesar de la prohibición gremial, disfrutó de ese clima de desarrollo. El número de talleres, como se ha comentado con anterioridad, creció sin que por ello variase su tamaño o su modelo de organización del trabajo. En definitiva, la pervivencia del trabajador cualificado estaba garantizada separándose cada día más de sus compañeros del textil. La estructura de oficio no sufrió grandes sacudidas al margen de casos concretos como los cereros, bordadores o veleros de sebo, que poco a poco vieron su desaparición. En este contexto, la mayor preocupación de los trabajadores artesanos era la falta de trabajo –que afectaba a pequeños maestros y oficiales–, así como la incapacidad laboral, permanente o transitoria. No será hasta la segunda revolución industrial, la de la electricidad, cuando el mundo del trabajo cualificado se enfrente a un nuevo desafío que, esta vez sí, entrará de pleno en el mundo de los oficios. Hasta entonces, la proletarización de los artesanos fue incompleta: la organización del trabajo les permitía seguir manteniendo sus viejas pautas de trabajo, el mercado laboral se hallaba fragmentado –la diferencia entre cualificación y descualificación era muy grande entonces– por la demanda divergente de dos modelos industriales distintos.

En este contexto, al margen y complementando a las asociaciones de oficio, los artesanos barceloneses se agruparon en otro tipo de sociedades: las de socorros mutuos.¹⁰² Los menestrales, oficiales y pequeños maestros

102. En algunos casos, como en el de la Santa Espina, la hermandad tuvo un claro ori-

suponían la mayor parte de los socios de cofradías, hermandades y sociedades de socorros.¹⁰³ En el Montepío de Santa Apolonia, los tejedores de velos, sastres y zapateros eran mayoría; en el de la Santa Romana, abundaban los carpinteros, zapateros y sastres; en el de Jesús con sus Discípulos, se pueden encontrar herreros y carpinteros; en otro tan importante como el del Santo Pendón, había un nutrido grupo de carpinteros y albañiles; lo mismo que en el del Senyor Despullat; zapateros y tejedores de velos, otra vez, estaban muy bien representados en el Montepío de Jetsemaní; estos últimos también tenían gran peso en el Montepío Cuando Clavaron a Cristo; tejedores, probablemente a domicilio, se encuentran en la Pía Unión de Santa Eulalia, etc., hasta repasar la mayor parte de los montepíos urbanos.¹⁰⁴ Tampoco era nada extraño que un mismo artesano perteneciese a más de una hermandad; de hecho, algunos de ellos en sus ordenanzas prohibían pertenecer a más de dos.¹⁰⁵

Evidentemente, hubo otras sociedades compuestas por estratos sociales no artesanos, dejando aparte las organizaciones puramente religiosas. Existió algún montepío propiamente obrero –seguramente muy pocos–, como fue el del Beato Juan Bautista de la Concepción, la primera sociedad plenamente obrera de Barcelona creada en 1820 y que aún en 1835 existía.¹⁰⁶ Montepío que:

gen gremial. Esta sociedad era la Cofradía de los Medieros de Telar, que ante la desaparición del oficio, y de ellos mismos, decidieron en 1852 admitir todo tipo de oficios. Eso sí, manteniendo el paso que les correspondía en la procesión de Jueves Santo. AHPB, J. FERRAN, *Manual*, 1852, v. II, f. 128.

103. En los pocos documentos que estas sociedades han dejado no acostumbra a constar la profesión de los socios. La forma de determinar dicha composición profesional ha sido el cruce de los nombres de los cofrades con los de los artesanos de la ciudad.

104. En la mayor parte de reuniones de los montepíos se levantaba acta de lo discutido, por lo que a dichas juntas solía concurrir un notario y es en los manuales de estos notarios donde se localizan la mayor parte de los documentos de los montepíos, en especial el notario Manuel Lafont, al parecer especializado en este tipo de clientes. Para los casos citados cf. AHPB, manuales de los notarios J. BARALLAT, 1848-1851; J. FERRAN, 1852, v. II, f. 171; M. LAFONT, 1849-1851, y F. MORELLO, 1834 (1 enero).

105. Ordenanzas del Montepío de Nuestra Señora de los Ángeles. AHPB, J. TORRENT, *Manual*, 1847, f. 251. Por ejemplo, en la hermandad de San Francisco de Paula había miembros de la de San Cayetano. AHPB, F. XURIAC, *Manual*, 1844, f. 105, y 1849, f. 55.

106. *Ordenanzas para el buen régimen y gobierno del Montepío bajo el título de Beato Juan Bautista de la Concepción*, Barcelona: Imp. Herederos y Vda. de Pla, 1833. Y AHPB, F. MORELLÓ, *Manual*, 1835, f. 169.

«tienen por principalísimo fin atender y socorrer a aquellos jornaleros que, postrados en cama a impulsos de una enfermedad, no pueden trabajar de modo alguno, ni dedicarse a ninguna de las tareas de su propio oficio, y aquellas que por desgracia le imposibilitasen para lo sucesivo, en cuyos importantísimos casos ha de ser de cargo de este montepío el aliviarlos y favorecerlos».

El número máximo de socios permitidos era de 150 y aquellos que se encontrasen sin empleo percibirían un subsidio. En esta hermandad eran admitidos todos los obreros —jornaleros era el vocablo de entonces—, con excepción de los albañiles. El veto a este oficio no es sorprendente teniendo en cuenta la mayor peligrosidad de este oficio en lo que a accidentes de trabajo se refiere, lo cual podía dar al traste con los balances de entidades tan pequeñas. Como otros muchos, celebraban su fiesta patronal en este caso en septiembre. No obstante, el mayor problema de los montepíos de clase obrera era su financiación.¹⁰⁷ La eventualidad del trabajo de los jornaleros, como les denominaban, hacía imposible garantizar la continuidad de los fondos. De modo que este mismo montepío pasó varias vicisitudes. Nacido en 1820, se disolvió en 1829 para reorganizarse otra vez en 1833 hasta desaparecer definitivamente en 1835, cuando en su seno sólo quedaban impedidos.¹⁰⁸

También hubo alguna hermandad burguesa como la de notarios, la Cofradía de la Santísima Trinidad y del Remedío, que tenía como miembro vitalicio al barón de Maldá y en la que también estaban inscritos algunos importantes comerciantes. Esta sociedad, un *lobby* más que una sociedad de socorros mutuos, languideció por el propio desinterés de sus socios. Y era lógico: los socorros mutuos no tenían sentido en capas sociales de tan buena posición puesto que, para ellas, la solidaridad no era un bien contingente.

Exitieron sociedades de socorro femeninas, o masculinas con una fracción femenina. El Montepío de la Santa Romana era una de estas últimas, siempre supervisada y dirigida por un sacerdote y sin reunirse nunca en la misma sala que sus cofrades varones. Muchas de estas mujeres eran esposas de artesanos.¹⁰⁹ En 1856 se fundó otra sociedad, exclusivamente de mujeres, para atender sus necesidades de enfermedad. En esta ocasión ningún párroco regía los destinos del montepío, sin embargo, de pocos datos

107. Esta falta de pago fue la que puso en quiebra al Montepío de la Tercera Orden del Carmen en 1834. AHPB, F. MORELLÓ, *Manual*, 1834, f. 88.

108. AHPB, F. MORELLÓ, *Manual*, 1835, f. 169.

109. AHPB, F. FERRAN, *Manual*, 1851, v. II, f. 205.

más dejaron constancia.¹¹⁰ Estos montepíos debían ser, sin duda, excepcionales, aunque con toda seguridad aglutinaban a esposas, viudas e hijas de artesanos que trabajaban para su sustento o el familiar. Los pocos documentos que han dejado –muy al contrario de las cofradías religiosas femeninas– no permiten establecer ninguna hipótesis más plausible.

Desde finales de la década de 1840 comenzaron a extenderse los Coros de Clavé, siguiendo la pauta establecida a principios de siglo por la Cofradía del Sancti Spiritu. Esta cofradía, que dejó de existir en 1836, tenía como socios a los trabajadores impedidos. Se presentaba en todas las fiestas amenizándolas con música y canciones populares. El dinero obtenido servía para la subsistencia de sus socios. Los Coros de Clavé no son el objeto de este estudio, entre otras cosas porque ya han sido abundantemente investigados.¹¹¹ A pesar de ello, siguen faltando análisis desde la perspectiva antropológica, en especial en lo que se refiere a los procesos de *aculturación* de la cultura popular, de la que estos coros son un buen ejemplo.¹¹²

Así pues, por lo general –y salvando siempre el caso de las asociaciones piadosas–, el socorro mutuo fue característico del mundo artesanal, de sus oficiales y sus maestros. Tampoco presenta ninguna duda el hecho de que estas sociedades vinieron a suplir las carencias producidas tras el desmantelamiento de los gremios, y no sólo las de previsión. A pesar de su origen sustitutivo, durante la década de los 30 adquirieron un fuerte carácter espacial, vinculándose a barrios concretos, en torno a alguna parroquia o casa gremial.

La ayuda ante la enfermedad y la muerte era el objetivo primario. Por ejemplo, los curtidores decidieron convertir su gremio en cofradía a resultas del accidente laboral sufrido por un oficial en 1850.¹¹³ De la misma

110. AHPB, F. FERRAN, *Manual, 1856*, v. I, f. 289. No aparecen en este notario reuniones posteriores.

111. Por citar la síntesis más reciente, cf. R. VINYES, «Cant, ball i festa en la cultura obrera», *Acàcia. Papers del Centre per a la Investigació dels Moviments Socials* (Universidad de Barcelona), 2 (1991).

112. El mejor estudio sobre este tipo de fenómenos no proviene de la antropología, sino de la crítica literaria, en concreto desde el formalismo ruso. Cf. M. BATJIN, *La cultura popular en la Edad Media y en el Renacimiento. El contexto de François Rabelais*, Madrid: Alianza Universidad, 1987. El trabajo original fue escrito en 1961 y resultan de interés los apartados dedicados (especialmente en el capítulo tercero) al carnaval, fiesta, por otra parte, en la que los Coros de Clavé tuvieron un papel determinante.

113. AHMB, P. RODRÍGUEZ, *Manual, 1850*, f. 179.

manera, las que estaban en una situación más desahogada pagaban pensiones –reducidas– a los incapacitados para trabajar. El pago de subsidios de enfermedad era el que se llevaba la mayor parte del presupuesto de estos montepíos, seguido por los gastos de misas, viáticos y fiestas del santo patrón.¹¹⁴ Los balances de estas asociaciones acostumbran a presentar una economía muy saneada, con superávit anual, aunque escaso. Cuando existía riesgo de sufrir un déficit desequilibrador, recurrían a cobros extraordinarios, algo difícil de pagar para una economía obrera. Es sabido que estas hermandades sólo pagaban gastos de enfermedades sin mácula de indigencia: las venéreas y otras vinculadas a la mala vida como la tiña estaban exentas de subsidio, lo mismo que aquellas derivadas de los vicios individuales. Los tratamientos médicos ocasionados por disputas o peleas tampoco eran cubiertos. La única excepción, en cierta medida, a esta norma la representaba el Montepío de Nuestra Señora de Bellvitge, que cubría los gastos ocasionados por pertenecer a la Milicia Nacional –enfermedad o entierro.¹¹⁵ Esta discrecionalidad en la concesión de subsidios, aparte de permitir reducir costes, estaba relacionada con la respetabilidad artesana asociada a su mundo del trabajo.

Otro rasgo de interés de este modelo asociativo son las cuestiones organizativas. La mayor parte de estas hermandades, con excepción de las regidas por miembros vitalicios de las clases dominantes, se regían por normas muy democráticas: elección anual de cargos –con la consiguiente revisión y aceptación de cuentas–, obligatoriedad de acatar los mandatos. Las que pasaban de 200 asociados, que eran muy pocas, acostumbraban a tener algún organismo intermedio de delegación bajo el nombre de Junta Directiva. Ahora bien, dichos órganos quedaban siempre sujetos a la supervisión de la asamblea general –la anual. Otro elemento que garantizaba la democracia interna era el sistema rotativo de abandono de cargos. Así, el que un año había sido elegido como director al año siguiente le correspon-

114. Las cuentas de muchas de estas sociedades se pueden seguir en el AHPB y en varios escribanos. El Montepío de Santa Isabel (notario Taxonera, siempre en las primeras páginas del manual anual) conserva sus cuentas ininterrumpidamente de 1838 a 1860. Los primeros años, sufrieron un ligero déficit (hasta 1840), y también en algún caso puntual, como en 1850. Los balances más detallados los aporta el Montepío de Santa Apolonia, de 1848 y 1850-51. En ellos se especifican los ingresos mensuales –cuotas por número de individuos– así como los gastos explicitando la naturaleza de los mismos (los datos de esta sociedad se encuentran en el notario R. Barallat).

115. AHPB, M. LAFONT, *Manual*, 1836, f. 180.

día ocupar el cargo de secretario o de tesorero. De esta forma se evitaba el que apareciesen candidaturas de corte elitista que copasen todos los cargos, ya que uno o dos de los puestos a cubrir no serían electivos –al menos en el año en cuestión. Además de los cargos de gestión propiamente dichos, estas sociedades elegían enfermeros cuyo objeto era el de visitar a los enfermos, llevar los partes e ir a buscar las medicinas precisas. Sin duda, es esta figura la que recoge mejor el espíritu de solidaridad de estas sociedades de socorros, su modelo de servicio/prestación y autorregulación.

Uno de los elementos menos conocidos de todas estas sociedades es su participación en la redefinición de las relaciones urbanas en este periodo de cambios intensos. A lo largo del siglo XIX, Barcelona pasó de ser una ciudad de unos 80.000 habitantes a inicios de siglo a albergar casi el doble a mediados de la misma centuria. En ese contexto, la ciudad sufrió un proceso de transformación sin precedentes, rematado en 1856 con el derribo de sus murallas medievales. Esa vorágine barrió la mayor parte de las fórmulas de control social creadas por el Antiguo Régimen durante décadas: nació la ciudad de la especulación. Las sociedades de socorros mutuos, las hermandades y las cofradías representaban, entre otras cosas, una respuesta a la progresiva reificación urbana.¹¹⁶ La lucha obrera también era una lucha contra la «cosificación» de las relaciones sociales en otro campo: el del trabajo. De aquí nace la complementariedad de las luchas de estas asociaciones. La restitución o mantenimiento de las viejas relaciones comunales era fundamental para los trabajadores cualificados, para mantener su posición social y profesional. La consecución de empleo continuaba basándose en el conocimiento personal, en las relaciones que un individuo era capaz de conquistar. El banquete, tan propio de los días del santo patrón, era la máxima expresión de la confraternización: sólo se comparte el comer entre los iguales. El trato personal, como base de las perspectivas laborales de estos artesanos, dependía de sus contactos así como de las garantías que éste fuese capaz de ofrecer. Sólo en este contexto es comprensible la persecución de la *respetabilidad*, más aún si se trataba de un pequeño maestro cuya situación dependía en grado sumo de las posibilidades de obtener pequeños créditos en buenas condiciones. Las hermandades suponían una fórmula –muchas veces asentadas en un entorno espacial definido– de potenciación de los nexos entre individuos en el seno de una comunidad autorregulada. El acompañamiento en la enfermedad, en la muerte, la solidaridad con el

116. E. HOPKINS, *op. cit.*, p. 23.

indiviudo o con su familia, la responsabilidad en la gestión de bienes compartidos construían relaciones –de amistad, si se quiere–, redes que tarde o temprano incidían en la formación de una conciencia de colectividad entre los alejados del nuevo poder urbano.

Pero las relaciones entabladas en estas sociedades no sólo implicaban a los miembros de las mismas. Las sociedades de socorros mutuos, mediante su proyección urbana, consiguieron establecerse como una realidad más de la ciudad. A mediados del siglo XIX, sólo existían dos fuentes oficiales de legitimidad: el Estado y la Iglesia. También existía otra fuente de legitimidad, si bien ésta no era oficial: las clases populares.¹¹⁷ Las asociaciones de socorros mutuos, mediante su invocación y celebración de rituales a un santo patrono, conseguían la legitimación eclesiástica, materializada en la cesión de las parroquias para la reunión. Al mismo tiempo, la organización del *tiempo festivo*, en expresión de J. Caro Baroja, tanto en el Corpus como en Semana Santa o en *els tres tombs* –organizada esta última por los faquines–, por citar las que han sobrevivido, obtenían la legitimidad de la cultura popular. Mientras la burguesía erigía su Liceo y sus jóvenes se reunían en los *salones taller*, los pequeños artesanos ordenaban la fiesta urbana, fiesta en la calle, la misma calle en la que trabajaban. Y esta ocupación no se podía llevar a cabo sin estas sociedades: sólo lo que estaba en la calle existía, no había medios de comunicación de masas. La realidad para los pequeños hombres y mujeres que poblaban aquella Barcelona era la que se palpaba en las plazas, en el mercado. Los gritos de los revendedores daban a conocer que había otros lugares: quesos de Holanda, garbanzos de León... En las procesiones, en su ritual, los pequeños artesanos, maestros y oficiales, encabezados por los pendones de su hermandad mostraban que eran un ejército, entonces pacífico, pero un ejército bien organizado. La Asociación de Tejedores también desfiló y demostró que existía saliendo a la calle con su bandera, en orden. Por si fuera poco, las procesiones iban presididas por la Iglesia, la gran sancionadora. No todo era fiesta, estos menestrales también fueron los que levantaron la primera compañía de teatro de aficionados: La Unión. Las obras que representaron son

117. En el ya apuntado trabajo de Batjin y con referencia al carnaval, se trata el tema de cómo esta fiesta popular, a pesar de lo enojosa que resultaba para las clases dominantes, fue consentida. M. BATJIN, *op. cit.*, p. 204. Consideraciones parecidas hace en torno a la paganización popular del Corpus y la resignada actitud de la Iglesia. *Ibidem*, p. 206.

por ahora desconocidas, pero al menos desde 1844 entretuvieron las veladas de los habitantes del Raval.¹¹⁸

De esta forma, las sociedades de socorros mutuos adquirirían entidad urbana, lo cual las hacía inseparables del pulso de la ciudad. Ese pulso al que por tantas y tantas razones estaban vinculados los trabajadores cualificados de Barcelona. Este mutualismo, el de estos artesanos, nada tuvo de incompatible con el naciente sindicalismo de clase. A lo largo de todo lo expuesto se ha podido apreciar cómo los hombres que nutrían esas pequeñas sociedades participaban activamente, muy activamente, del parto del movimiento obrero en la ciudad. En primera línea, en los manifiestos a la autoridad, en los banquetes de la Asociación de Tejedores, en la organización de la Junta Directiva de Socorros Mutuos. De la misma manera, esos trabajadores —a veces maestros, a veces oficiales, o los dos a un tiempo—, involucrados más que sus compañeros descualificados en el mundo urbano, el mundo del que estos últimos estaban siendo desterrados —y que poco a poco desterraría a todos—, acomodaron sus hermandades a sus preocupaciones, a sus necesidades. No era el salario su máxima preocupación, ni el empleo del que disfrutaban en más abundancia y calidad que sus conmlitones: les inquietaba la destrucción de la comunidad del mundo del trabajo de esos pequeños artesanos, que ni querían un mundo devorado por el progreso técnico, ni poblado de pobres pululando por las calles de la ciudad. La recomposición de esa comunidad comenzó por lo más difícil: la compañía en la muerte y en el dolor, ante los que todos eran iguales.

118. Las escrituras de alquiler de los locales, así como el nombre de los comisionados de la compañía (dos oficiales carpinteros, dos oficiales herreros y dos oficiales tejedores) se hallan en AHPB, M. LAFONT, *Manual*, 1845, f. 512, y 1846, f. 26 y 218.

NOTES BIBLIOGRÀFIQUES

DESPORTES BIELSA, Pablo, *La industria textil en Zaragoza en el siglo XVI*, Zaragoza: Institución «Fernando el Católico» (CSIC), 1999, 294 p.

En el joc econòmic dels regnes integrants de la Corona catalanoaragonesa, de manera tradicional s'ha assignat a Aragó el paper de territori essencialment agrícola i ramader, i d'abastidor de matèries primeres dels centres comercials i industrials del seu entorn. Sense negar aquesta evidència, la present obra, resultat d'una beca d'investigació de la Institució «Fernando el Católico» de la Diputació de Saragossa i versió revisada de la memòria de llicenciatura de l'autor presentada el 1996, aprofundeix en una activitat, la tèxtil, que també fou molt present a l'Aragó del segle XVI i que, tot i no tenir un pes excessiu en el comerç internacional, sí que va adquirir un paper important en la societat en què es desenvolupà. Bo i partint dels treballs anteriors de tipus institucional, realitzats per Falcón per al segle XV i per Redondo per al segle XVII i basats sobretot en ordinacions i en documentació emanada de l'activitat política dels consells, l'autor analitza el món de l'artesanat tèxtil de la Saragossa d'aquella època, i ho fa des d'una perspectiva diferent, bàsicament la que aporten els protocols, els quals considera un instrument essencial per a «entrar en les llars artesanals» i conèixer les seves activitats diàries i els seus nivells de riquesa. L'obra està articulada en quatre grans apartats. En el primer, es dibuixen unes línies generals de l'economia i la societat de l'Aragó del segle XVI, i del sector tèxtil a Europa occidental entre els segles XIV i XVII. En el segon, que sens dubte esdevé la clau de volta del treball, s'analitza l'activitat tèxtil a Saragossa i es tracten diferents aspectes, com ara el paper de la ciutat a l'època moderna, els factors productius, la localització dels tallers, el complex procés d'elaboració i els tipus d'artesans implicats o el tipus de teixits elaborats. Tanmateix, si aquests dos primers capítols se centraven més en aspectes econòmics, en el tercer apartat el protagonista és el mateix artesà, vist especialment des de tres angles: la família, la comunitat i el consell saragossà. En darrer terme, un últim apartat es dedica a elaborar un mapa de la indústria tèxtil a tot el regne d'Aragó a partir de les dades que

proporciona la documentació. El text s'acompanya d'un gran nombre de mapes, taules, gràfics, arbres genealògics i il·lustracions, sempre enriquidors.

FORRELLAD SOLÀ, Miquel, *Manual de Francesc Ajac, notari de Sabadell, 1400-1402*, Barcelona: Fundació Noguera, 1998, 358 p. (Acta Notariorum Cataloniae; 8).

Talment com l'obra ressenyada a continuació de Rafael Ginebra, la present es tracta també de l'edició del volum més antic però ara del districte de Sabadell, és a dir, del manual del notari Francesc Ajac, de 1400 a 1402. N'ha tingut cura Miquel Forrellad, jurista d'arrelada tradició vallesana i autor de treballs sobre temàtica històrica, jurídica i notarial. L'obra s'enceta amb una introducció, en què l'autor ens explica primer els orígens de la institució notarial a Sabadell al segle XIII, vinculada al llinatge Roseta, i les dades biogràfiques i professionals disponibles del notari autoritzant. Després, analitza els aspectes externs del volum, com ara la qüestió formal, l'escriptura i la llengua. A continuació, presenta les característiques diplomàtiques del manual, amb referència especial al sistema de barrats, i, després d'analitzar breument els diversos tipus documentals que conté, clou la introducció amb l'exposició del mètode emprat en l'edició. Tanmateix, la part central de l'obra la constitueix la presentació del cos documental. I aquí rau precisament la seva singularitat. Perquè, a diferència dels volums anteriors, els instruments del manual apareixen només registats, amb indicació dels testimonis i algunes anotacions textuais i diplomàtiques; mentre que, en Apèndix, s'ofereix un formulari bàsic amb models dels instruments més típics i usuals. Aquesta metodologia ha quedat plenament justificada a la introducció per l'autor, el qual considera amb bon criteri innecessàries les transcripcions literals de les minuts dels manuals a partir del segle XV, perquè els instruments presenten un grau força elevat d'homogeneïtat dins cada tipus documental, ja que els notaris empen unes fórmules pràcticament invariables per a les clàusules contractuals específiques. Per tant, el cos de l'obra és format pels registres dels cinc-cents nou instruments del manual, amb indicació del foli, testimonis, barrats, notes marginals i altres notes diplomàtiques. I en l'Apèndix I l'autor transcriu un total de quinze models d'entre els instruments més característics (dot, heretament, compravenda, comanda, creació de censal o algunes fórmules de renúncia), models precedits d'unes interessants notes jurídiques explicatives, amb la

intenció d'ajudar a comprendre la significació de les institucions històriques i de les fórmules, i que esdevenen d'un elevat aprofitament tant per als historiadors com per als mateixos arxivers. Així mateix, a l'Apèndix II s'afegeix una relació sistemàtica dels tipus documentals regestats i, al darrer Apèndix, s'hi ofereix un complet i sempre útil índex d'antropònims i de topònims.

GINEBRA I MOLINS, Rafael, *El manual primer de l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic (1230-1333)*, Barcelona: Fundació Noguera, 1998, 2 v. (Acta Notariorum Cataloniae; 6, 7).

Edició del registre notarial més antic conservat a l'Arxiu Episcopal de Vic, dins el fons de la Cúria Fumada i corresponent als anys 1230-1233. Tot i que s'ha vist superat en antiguitat per alguns fragments de llibres notariais de l'arquebisbat de Tarragona i també de Manresa, sens dubte som davant el registre més singular, ja que es tracta d'un volum complet i extens, els dos-cents sis folis del qual contenen un total de tres mil tres-cents vuit assentaments o minutes, fet que no li fa perdre la consideració de primer registre notarial íntegre del país i de l'Estat, tres quarts de segle després dels primers registres genovesos *in cartulis*. L'edició s'enceta, com és usual a la col·lecció, amb una interessant introducció, en la qual s'explica l'origen i establiment de la notaria vigatana, la descripció física dels volums, la cronologia amb l'explicitació de la singularitat en la datació –que era per la Nativitat i no per l'Encarnació–, l'ús de les abreviacions, l'estudi formal dels documents, l'existència de les cartes o pergamins originals, els diferents tipus documentals del volum i, finalment, els criteris de transcripció i edició. Després de la introducció, el cos principal d'aquesta extensa obra de més de mil sis-cents pàgines en dos volums, el constitueix la transcripció dels instruments, amb indicació de número d'ordre, data, regest, la situació topogràfica dins el volum i anotacions. Els tipus documentals predominants són els debitoris, les vendes i les definicions, per bé que la tipologia és certament àmplia, amb esponsalícis, donacions, establiments, àpoques, compromisos, lloacions, contractes d'aprenentatge o servei, procures, comandes i un llarg etcètera, fet que rebla l'interès d'aquest volum, el contingut del qual cal apuntar que ha estat estudiat pel mateix autor en la seva tesi doctoral, presentada el 1996 i en vies de publicació. Completen l'edició tres apèndixs: l'esquema de composició dels quaderns i la disposició dels folis, la relació de les notes marginals i la transcripció dels sis docu-

ments en pergami localitzats, bo i comparant-los amb la redacció en esborrany del llibre. I clou aquest excepcional treball un molt complet i elaborat índex alfabètic de topònims, antropònims i mots significatius.

Miscel·lània Àngel Fabrega, Analecta Sacra Tarraconensia. Revista de ciències historicoeclesiàstiques (Barcelona), 71 (1998).

Donem notícia d'aquest volum miscel·lani dedicat al doctor Àngel Fàbrega i Grau, canonge arxiver de la Seu de Barcelona, perquè, tot i no tractar-se evidentment d'un volum monogràfic, recull diversos treballs relacionats amb la institució i la documentació notarial. En primer lloc, el treball de Carme Batlle, Isabel de la Fuente i Jordi Fernández-Cuadrench sobre «El clergat secular de la Barcelona del dos-cents segons els seus testaments» (p. 77-114), en què analitzen l'origen i el patrimoni dels causants, les causes del testament, la designació i les funcions dels marmessors, l'elecció de sepultura i els ritus funeraris i, finalment, la distribució dels béns. Després, l'article de Maria Teresa Ferrer i Mallol, «Després de la mort. L'actuació d'algunes marmessories a través d'un manual del notari barceloní Nicolau de Mediona (1437-1438)» (p. 281-325), on trobem un documentat estudi sobre les marmessories i els aspectes que es poden analitzar a través d'aquests registres notariaus, com ara les despeses relacionades amb la malaltia i la mort, les despeses de l'enterrament, la disposició dels béns i la distribució de les herències. En tercer lloc, el del professor Josep Hernando, «El llibre de gramàtica a la Barcelona del segle XIV segons els documents dels protocols notariaus» (p. 359-378), amb una anàlisi acurada sobre els llibres emprats en l'ensenyament de lletra a la Barcelona del segle, a través d'un buidatge sistemàtic dels inventaris post mortem, dels quals ofereix en apèndix el regest. O els treballs de Benigne Marquès Sala, «L'inventari dels béns de mossèn Pere Bosch, canonge d'Urgell» (p. 479-498), de 1449, inventari conservat a l'Arxiu Capitular d'Urgell, i presentat ara amb l'exposició de dades biogràfiques del difunt i la descripció dels seus béns, i d'Ana Pérez Castillo, «Notes sobre canonges de la catedral de Barcelona i els seus testaments (segle XII)» (p. 653-669). O, encara, els articles de Frederic Udina i Martorell, «El Còdex de Tortosa i els testaments dels comtes de la casa de Barcelona» (p. 865-875), i el de Ramiro Viola i González, «Un testament canonical (16 d'agost de 1561)» (p. 907-920), del canonge de Lleida Miquel de Gilabert.

MONTERDE ALBIAC, Cristina, «Aportaciones al estudio del notariado aragonés en el siglo XIV», *Aragón en la Edad Media* (Zaragoza), XIV-XV (1999), v. II, p. 1.089-1.098.

Breus notes sobre la història del notariat aragonès en el segle XIV, i especialment en el regnat del monarca Jaume II, moment que l'autora qualifica d'expansió i de desenvolupament de la institució. Amb aquesta finalitat expositiva, repassa els diferents tipus de notaris, segons la seva autoritat (reials, de les ciutats, eclesiàstics i senyorials), com també els diversos privilegis reials i les ordinacions que regulaven qüestions notariales importants, bo i posant èmfasi especial en la qüestió de les competències entre els notaris de número de Saragossa creats pel Consell i els generals creats per autoritat reial en la mateixa ciutat. Clou l'article un Apèndix de quatre documents de Jaume II, atorgats a diferents llocs dels regnes, però referits igualment a la institució notarial aragonesa.

MUSET I PONS, Assumpta, *Catalunya i el mercat espanyol al segle XVIII: els traguers i els negociants de Calaf i Copons*, Barcelona: Ajuntament d'Igualada; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997, 329 p. (Biblioteca Abad Oliba; 184).

Aquesta obra, basada en la tesi doctoral de l'autora i que meresqué el Premi Doctor Joan Mercader de Recerca en la seva convocatòria de 1994, esdevé una important contribució al coneixement dels canvis obrats al segle XVIII a Catalunya en el vessant econòmic i mercantil. Basant-se en un ampli ventall de fons documentals, com ara registres parroquials, documentació municipal i, especialment, protocols notariales de diferents llocs de l'Estat, estudia el fenomen de la presència en el mercat espanyol de traguers i botiguers catalans, concretament de dues poblacions de l'Anoia, Calaf i Copons. I això en l'actual context historiogràfic sobre el paper desplegat pels comerciants ambulants en el desenvolupament dels mercats i els canvis experimentats en les societats rurals en què es donaven aquests moviments de població. D'aquesta manera, en el capítol introductor i l'autora analitza els principals canvis obrats al segle XVIII al país, el mercat interior peninsular amb l'auge de les relacions mercantils entre el Principat i el regne de Castella, les diferents interpretacions historiogràfiques sobre la qüestió o els trets propis del negociant català inserit en el mercat espanyol. I, després d'estudiar en el capítol primer el creixement demogràfic i econòmic de la

comarca de l'Anoia, amb el que suposà per a aquest fenomen de diàspora la seva pressió demogràfica i la seva pobresa agrícola, els tres capítols següents esdevenen el nucli central de l'obra. Hi tracta, així, diferents aspectes, com ara: l'emigració o diàspora mercantil anoienca; els orígens socioprofessionals dels traginers i negociants, primer camperols i artesans i després ja fills de les primeres generacions de traginers; els períodes de penetració, amb una incidència especial de sortida durant la segona meitat del segle XVIII; la geografia d'aquesta emigració, és a dir, els indrets on residiren i actuaren aquests negociants, especialment Castella, Aragó i Andalusia; l'impacte de l'emigració anoienca, amb l'absència d'una part notable de la força de treball, els canvis en l'organització familiar tradicional i, com a compensació, l'augment de les inversions en béns immobles, l'ampliació de conreus o la dinamització del crèdit local i la circulació monetària; les estratègies associatives i matrimonials, necessàries per assegurar el seu cohesionament intern i la seva progressiva implantació en terres d'Espanya, i, finalment, els sistemes que permeteren aquesta projecció en el mercat espanyol, des de la venda ambulat al comerç sedentari, els productes comercialitzats al mercat espanyol i els productes portats a Catalunya.

NAVARRO BONILLA, Diego, «Manifestaciones gráficas ordinarias (Zaragoza, siglos XV y XVI)», *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita* (Alcalá), 5 (1998), p. 161-186.

Selecció d'exemples de dibuixos, escriptures i altres manifestacions gràfiques de caire ordinari, inserides preferentment en documentació notarial de la Saragossa de la segona meitat del segle XV i primera del XVI, ultra en llibres de pregons i en llibres d'Actes comuns del Consell saragossà. L'autor classifica aquest recull d'anotacions externes i marginals en: dibuixos i frases de naturalesa eròtica, procaç, obscena o irònica; col·leccions d'alfabets i lletres aïllades, enteses en gran mesura com a proves de ploma del notari o de l'escriptent; escrits literaris, com ara versos, petites coples apreses de memòria i generalment relacionades amb el gènere líric; escrits religiosos i, finalment, escriptures ordinàries múltiples, com ara exemples de fórmules jurídiques o de tractament personal, operacions comptables, etcètera. Una dotzena de figures il·lustratives clouen aquest recull, encaminat a donar llum sobre la utilització estrictament privada d'un espai escripturari destinat a recollir documents públics, tal com s'ha fet també en altres indrets i sobre els mateixos i altres tipus de fons documentals.

PIÑOL ALABART, Daniel, *A les portes de la mort. Religiositat i ritual funerari al Reus del segle XIV*, Reus: Edicions del Centre de Lectura, 1998, 182 p. (Assaig; 62).

Versió de la memòria de llicenciatura presentada per l'autor a la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona el 1995, i obra guanyadora del XIV Premi d'Investigació Antoni Pedrol Rius, convocat pel Centre de Lectura de Reus, el contingut d'aquest estudi obeeix perfectament a la formulació del seu títol i s'emmarca, per tant, en l'àmbit de l'anomenat tercer vessant de la història, la història de les mentalitats, en un marc geogràfic ben definit, el Reus de les acaballes de l'edat mitjana, amb un rerefons de microhistòria, però no tanmateix d'història localista. Basant-se preferentment en documentació notarial i, més explícitament, en un ventall ampli de més de dos-cents testaments, l'autor pretén, tal com de manera encertada apunta la professora Coral Cuadrada en el pròleg, conèixer la vida quotidiana dels homes i les dones del Reus medieval en el moment més frapant de la seva vida, el de la mort, amb les seves creences, la seva pietat i les seves vivències religioses. I això precisament en el segle XIV, en què la trilogia de fam, pesta i guerra tingué malauradament la seva màxima expressió. L'estudi s'estructura en quatre grans apartats. En primer lloc, la religiositat a la baixa edat mitjana amb la negra mort com a teló de fons, amb els matisos del purgatori, la predicació i els sermons, la penitència i el perdó dels pecats. Després, el vessant més material, la seguretat per al més enllà mitjançant l'anàlisi de la figura jurídica del testament, el seu contingut i la resposta als interrogants de qui testava i per què testava. En tercer lloc, els gestos, les actituds i els ritus en el moment de la mort, amb l'agonia, l'òbit, les exèquies, les celebracions de misses, les novenes i els aniversaris i la sepultura i el cementiri. Finalment, els intercessors a la terra i al cel, és a dir, els llegats a preveres, ordes mendicants o institucions benèfiques o assistencials, d'una banda, i als sants patrons, les esglésies, els santuaris i les ermites, d'una altra. Som, per tant, davant un interessant i documentat relat sobre la mort i la religiositat de la capital del Baix Camp del segle XIV, escenari en el qual es mouran, segons paraules del mateix autor, homes i dones, pensaments, predicadors i ritus, sants i marededéus, capellans i notaris, pobres i marginats, esglésies, ermites i hospitals, tots ells com a intèrprets d'un drama real o d'una dansa el ritme repetitiu de la qual ningú no pot eludir.

PIÑOL ALABART, Daniel, «Las abreviaturas en los manuales notariales: el caso del “Camp de Tarragona” en el siglo XIII», a *Actas II Congreso Hispánico de Latín Medieval (León, 11-14 de Noviembre de 1997)*, León: Universidad, 1998, v. II, p. 757-768.

Interessant aportació al coneixement de les abreviatures, una de les claus de la ciència paleogràfica, concretament de les emprades pels notaris del segle XIII, dins l'àmbit geogràfic de l'anomenat Camp de Tarragona. Per fer-ho, l'autor s'ha basat en els protocols notarials dipositats als rics fons documentals de l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona i de l'Arxiu Històric Comarcal de Reus. Després d'exposar breument la significació del notari en el moment històric concret i les principals característiques d'aquests registres, tracta les abreviatures en els seus diferents vessants, sobretot les referides a antropònims i les relatives a determinats termes i a les fórmules o clàusules específiques, abreviatures aquestes per suspensió molt habituals en els assentaments concisos dels llibres notarials del segle XIII. Conclou Piñol en l'arbitrarietat de la braquigrafia notarial, ja que no hi havia una normativa fixa i les abreviatures s'empraven d'acord amb la pressa, la manca d'espai dels fulls dels registres o, especialment, el fet de donar per entès que cada negoci jurídic determinat comportava la utilització d'unes clàusules obligatòries.

PUEYO COLOMINA, Pilar, «Notarios altoaragoneses en Roma (1507-1625)», a *XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona. La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII)*, Cagliari: Istituto sui Rapporti Italo-Iberici, 1997, v. V, p. 489-501.

Breu article que té per finalitat donar notícia de l'exercici professional, a la capital italiana i inscrits en el Col·legi d'escrivans de la cúria romana, de catorze notaris de les tres diòcesis altaragoneses (Osca, Barbastre i Jaca), durant el segle XVI i el primer terç del segle XVII. I això ho fa l'autora mitjançant les fonts documentals que ofereixen tant el Fons Santini de l'*Archivio Segreto Vaticano* i les *Relationes ad limina* del mateix Arxiu com altres fons d'arxius diocesans, provincials i locals. Dels seixanta notaris aragonesos desplaçats a Roma en aquest període, presenta ara només els pertanyents als tres bisbats suara esmentats, de tots els quals es conserva protocol a la seva terra natal, i acompanya el breu estudi dels signes notarials respectius.

ROJAS VACA, María Dolores, *Un registro notarial de Jerez de la Frontera (Lope Martínez, 1392)*, Madrid: Fundación Matritense del Notariado, 1998, 297 p. (*Acta Notariorum Hispaniae*; 5).

La línia d'edició de llibres o registres notariais, iniciada ara fa uns anys a l'Estat espanyol a imitació de les nombroses i ja arrelades col·leccions italianes, compta amb dues sèries o col·leccions fonamentals, ultra alguna altra publicació puntual: a Madrid, l'*Acta Notariorum Hispaniae*, publicada per la Fundación Matritense del Notariado, des del 1984 i actualment amb cinc volums; i, a Barcelona, l'*Acta Notariorum Cataloniae*, editada per la Fundació Noguera, des del 1991 i avui per avui amb vuit volums. Aquesta obra de la doctora María Dolores Rojas Vaca, professora de la Universitat de Cadis i autora de bons treballs tant sobre el notariat com sobre el document gadità, especialment el mercantil, ens ofereix l'estudi i l'edició d'un registre de Jerez de la Frontera del final del segle XIV, concretament de 1392. Aquest llibre de notes esdevé, per tant, el més antic dels publicats i un dels més primerencs que es conserven per al regne de Castella, regne que no compta com ja sabem amb una riquesa de registres medievals comparable a la Corona catalanoaragonesa, entre altres causes per un incompliment evident de les disposicions alfonsines. L'edició del registre és precedida d'una introducció amb les seves dades codicològiques, una aproximació a l'estudi de la institució notarial a la regió (l'ofici, el nomenament, la formació, l'examen i el camp competencial dels fedataris) i una acurada anàlisi diplomàtica dels instruments que s'hi inscriuen (testaments i codicils, poders i compravendes, com a més significats). En el cos central de l'obra, la publicació abraça els cent dotze instruments conservats, del mes de gener al de setembre, ja que li manquen les parts inicial i final. Com afirma el doctor José Bono al pròleg, aquests assentaments permeten apreciar la nova composició diplomàtica de l'instrument notarial, que neix amb la disciplina del tractat de notaria de Salatiel i que és ben diferent de la redacció documental de l'època alfonsina. Després dels quadres i la bibliografia, clouen l'obra uns complets i sempre útils índexs antroponímics, toponímics i de càrrecs, d'oficis i d'institucions.

SANZ TRELLES, Alberto, *Catálogo de los protocolos notariales de Gibraltar y de su campo (1522-1713) en el Archivo Histórico Provincial de Cádiz*, Algeciras: Instituto de Estudios Altogibaltareños, 1998, 255 p.

L'Arxiu Històric Provincial de Cadis va endegar, fa ja uns anys, una notable línia de treball de descripció i publicació d'instruments descriptius, tant d'inventaris com de catàlegs, que compta ja amb una certa tradició. Una baula més d'aquesta cadena la constitueix l'obra que ara presentem, la qual porta el número 10 de la «Colección de Instrumentos de Descripción de Archivos Andaluces» i ha estat elaborada per un dels tècnics superiors que hi col·laboren. Es tracta d'un catàleg, que descriu per tant al nivell d'unitat documental i que abraça un total de 843 escriptures notariales, autoritzades a la ciutat de Gibraltar i a la seva comarca entre 1522 i 1713. Aquest fons documental es localitza a la secció de San Roque de l'esmentat Arxiu Històric. Com apunta l'autor, no són totes les escriptures autoritzades en aquest període, sinó tan solament les que es pogueren salvar o recuperar després de l'assalt de les tropes angloholandeses de 1704. Després d'una breu introducció, en què recull, a més dels objectius, la tradició documental i les característiques generals dels documents, ens trobem amb el catàleg, que inclou de cada document: número d'ordre, data tòpica i crònica, regest conceptual i cota arxivística. La majoria dels documents són relatius a negocis jurídics sobre béns (vendes, arrendaments, donacions) i al crèdit (censos). I permeten estudiar fenòmens històrics generals, amb preferència en el vessant social i econòmic, però també de toponímia; o bé analitzar qüestions més concretes, com ara l'èxode dels habitants del lloc després de la pèrdua de la plaça i el seu assentament a la comarca, o l'elevat nombre d'arrendaments realitzats en els anys immediatament posteriors com a conseqüència d'això. Clouen l'obra diferents índexs (un primer de persones i entitats, un segon de localitats i un tercer de matèries) i una dotzena d'Apèndixs, preferentment documentals, amb la transcripció íntegra d'alguns dels textos més significatius. Sens dubte, aquest treball ajudarà al coneixement i servirà de base per a futurs treballs sobre la ciutat de Gibraltar i el seu Camp durant els segles XVI, XVII i començament del XVIII.

VAQUERO PIÑEIRO, Manuel, «Miguel Campillo, mercante catalán en Roma a través de los protocolos notariales de comienzos del siglo XVI», a *XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona. La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII)*, Cagliari: Istituto sui Rapporti Italo-Iberici, 1997, v. V, p. 617-625.

Breu article adreçat a documentar la presència d'una colònia catalana a la capital romana, ciutat que des de la primera meitat del segle XV passava per una fase de ràpida expansió demogràfica, urbanística i artística, fet que estimulava el comerç i l'atracció de capitals financers i de recursos humans. Segons l'autor, els mercaders de la Corona d'Aragó gaudiren d'una posició de privilegi en aquest escenari italià. I així ho demostra mitjançant l'exposició de diversos exemples i, especialment, a través de l'elecció d'un model més o menys representatiu en el mercader català Miquel Campillo, del qual ofereix algunes dades biogràfiques i de les seves activitats comercials i públiques. Pren com a font documental bàsica els protocols notarians dipositats a l'Arxiu d'Estat de Roma.

YEGUAS I GASSÓ, Joan, *L'escultor Damià Forment a Catalunya*, Lleida: Universitat, 1999, 231 p. (Espai/Temps; 36).

Versió revisada de la memòria de llicenciatura de l'autor, presentada el 1997 a la Universitat de Lleida, sobre l'activitat de l'escultor Damià Forment i les ramificacions del seu taller a la Catalunya de la primera meitat del segle XVI (en un període comprès entre el 1525 i el 1537). L'objectiu central de l'obra esdevé, per tant, contribuir al coneixement del que ha estat considerat com el millor escultor de l'època de la corona catalanoaragonesa, i un dels més rellevants del segle XVI peninsular, el qual, partint de l'estil medieval gòtic, s'adhereix als nous pressupòsits formals del Renaixement italià. I això ho fa mitjançant un estudi descriptiu i minuciós, amb un bon domini de la bibliografia i un autèntic diàleg entre les fonts, que parlen enmig del text i d'entre les quals la documentació notarial ocupa un lloc de privilegi; i amb un criteri d'estructuració que parteix, amb paraules del mateix autor, d'una ordenació geogràfica, la qual sintetitza els continguts i lliga amb l'evolució cronològica. Així, la successió dels diferents capítols ens porta, primer per terres de Montblanc, entre Poblet i Santes Creus; després, a la capital catalana; a continuació, a terres de Lleida, i, finalment, a Tarragona i a Perpinyà. Dins cadascun d'aquests apartats, en primer terme fa una

anàlisi detallada de les dades documentals existents, és a dir, posa les bases documentals d'una sèrie d'obres d'art relacionades amb el mestre valencià. En un segon punt, assaja de contextualitzar algunes obres, bé per lligam directe documentat, bé indirectament a partir d'una hipòtesi. Encara, en un últim apartat, fa una important revisió crítica de les diferents hipòtesis que atribueixen obra a l'escultor valencià, bo i formulant noves propostes atribuïtives al catàleg formentí. Els darrers capítols els dedica Joan Yeguas a les obres de procedència desconeguda existents a diferents museus i a l'estudi dels membres i col·laboradors del taller formentí a Catalunya. Després d'unes conclusions sobre l'activitat desenvolupada al nostre país per l'escultor i el seu taller, durant la primera meitat del segle XVI, i una completa bibliografia, clou l'obra un índex antroponímic i toponímic i un altre del centenar d'il·lustracions que l'acompanyen.

(Aquestes **Notes bibliogràfiques** han estat redactades
per *Laureà Pagarolas i Sabaté*)

«ESTUDIS HISTÒRICS I DOCUMENTS DELS ARXIUS DE PROTOCOLS». NORMES PER A LA PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

EHDAP és una revista anual, editada pel Col·legi de Notaris de Catalunya des del 1948, amb l'especificitat bàsica d'aplegar treballs fonamentats sobre documentació de protocols i de registres notariais d'arreu i, alhora, d'aprofundir en aspectes institucionals, com ara la història del notariat, els diferents tipus documentals que aquesta genera o bé d'altres institucions de dret públic i privat que s'hi relacionen.

La redacció de l'EHDAP prega a les persones interessades a col·laborar-hi que prenguin en consideració les normes següents:

1. L'*extensió* dels articles, que han d'ésser inèdits, oscil·larà entre els 15 i els 40 fulls de 30 línies mecanografiades (és a dir, a doble espai), presentats en paper DIN A4 i escrits per una sola cara.

2. Sota el títol del treball, hom hi farà constar el *nom i cognoms* de l'autor, així com també el centre on desplega la seva activitat.

3. Ultra les còpies en paper, els originals han d'ésser facilitats en *disquet*, en un programa compatible amb l'entorn PC o Macintosh. A l'etiqueta del disquet, s'hi escriurà el nom de l'autor, el títol de l'article i el programa amb què ha estat editat.

4. Es recomana que els articles siguin escrits en català, per bé que s'accepten originals en totes les *llengües* peninsulars i en altres idiomes, com ara l'italià, el francès, l'anglès i l'alemany. Els textos en català i en castellà seran revisats per un corrector d'estil.

5. Les *notes* es presentaran sempre totes juntes al final de l'article i mai a peu de pàgina, tot i que un cop impreses sí que hi aniran. Es redactaran segons el sistema de referències que s'especifica més endavant. Les crides es faran volades sobre la caixa del text i després de la puntuació.

6. El text es podrà acompanyar, quan es consideri necessari, d'apèndixs, làmines, figures o *material gràfic*. Les fotografies, al seu torn, hauran d'ésser de qualitat i ben contrastades, i aniran seguides dels peus corresponents.

7. Els editors facilitaràn als autors *proves d'impremta*, per tal que puguin revisar els seus textos en un termini prudencial, però sense fer, tanmateix, variacions substancials ni en el text ni en les notes.

8. Un cop editat el volum, tots els autors en rebran dos exemplars, així com també un joc de 25 *separates* del seu article.

9. Els articles i la *correspondència* han d'adreçar-se a:

Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols
Arxiu Històric de Protocols de Barcelona
Col·legi de Notaris de Catalunya
Notariat, 4
08001 Barcelona

El remitent indicarà sempre, en full a part, el seu nom i cognoms, adreces professional i particular, i números de telèfon, per tal de facilitar la comunicació amb la Redacció.

10. Els *sistemes de referències* i de citacions a utilitzar pels col·laboradors d'EHDAP seran els següents:

Llibres:

Arcadi GARCIA I SANS, Núria COLL I JULIÀ, *Galeries mercants catalanes dels segles XIV i XV*, Barcelona: Fundació Noguera, 1994 (Estudis; 6).

Formes i institucions del govern de Catalunya, Barcelona: Edicions de la Magrana, 1983 (Curs d'història de Catalunya; 1).

Parts de llibre:

Pierre VILAR, «Le monde urbain dans la Catalogne des temps modernes», a *Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, Barcelona: Universitat, 1984, v. I, p. 421-434.

Articles de revista:

Josep M. SALRACH, «Formació, organització i defensa del domini de Sant Cugat en els segles X-XII», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* (Barcelona), 13 (1992), p. 127-173.

Quant a les *referències als arxius*, el primer cop es posarà el nom complet amb l'abreviatura entre parèntesi: Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB). Les referències posteriors es posaran només en la forma abreujada.

Les cites dels textos documentals es faran de la manera usual, seguint l'ordre més lògic: arxiu, secció, sèrie, peça documental, data i foli. Per exemple:

AHPB, Guillem JORDÀ (major), *Septimum manuale*, 30-IX-1438/23-VI-1440, f. 34r.-36v.

